

DE GLÖMDA AGENTERNA

DE GLÖMDA AGENTERNA

NORSK-SVENSKA VAPENBRÖDER
MOT NAZI-TYSKLAND

ANDERS JOHANSSON

FISCHER & CO

Fischer & Co

www.lindco.se

Av samme författare på Fischer & Co:
Den glömda armén, 2005 (pocket 2008, POD 2012)

Av samme författare på norska förlag:
Den glemte armé, 2007 (pocket 2008)
De glemte agentene – Norsk-svenske våpenbrødre mot Nazi-Tyskland, 2011

Copyright © Anders Johansson, 2010, 2014

Omslagsbild © Ullstein Bild
Omslag Niklas Lindblad, Mystical Garden Design
Fakta- och textgranskning Lars Gyllenhaal och Rolf Sörbye
Karta Samuel Svärd

Tryck Nørhaven, Danmark, 2014

ISBN 978-91-86597-63-4

*I denna pocketutgåva har gjorts tillägg om några aktuella lästips
samt korrigeringar gällande ett antal sakfel beträffande namn, datum etc.*

INNEHÅLL

1. Prolog – Neutrala på den vinnande sidan	7
2. Vapenbröder i bitter försvarskamp	21
3. Flyende kung vägrad svensk nattvila	44
4. 1 957 fall av misstänkta spioner	55
5. Svenska sabotörer Churchills pionjärer	64
6. Säpo arresterar statsrådskurir som spion	74
7. Många svåra fall för ung landsfiskal	85
8. Hemliga ”Håndslag” till Norge	105
9. En agent med många liv och namn	123
10. Ensligt torp kurirers knutpunkt	132
11. Norsk krigshjälte oduglig för Sverige	144
12. Trubbel för tullare och trippelagent	160
13. C-byrån dirigerade Dalapoliser	170
14. Ensamcell ung flyktings första jul i Sverige	183
15. Excentrisk hovman i fronttjänst för C-byrån	192
16. ”We walked across Norway”	210
17. Tullare stoppar kurirpost om Bomben	222
18. Kjakans kurirer råkar i klistret	234
19. ”Skigutt” i kamp från VM till kurir	242
20. Storlien gränsbygd i ”stormens öga”	260
21. Norsk gerilla rustades på Ekerö	272
22. ”Jeg hadde utrolig griseflax!”	287
23. En kommandoråd med förhinder	296
24. Epilog – En manifestation av ett mirakel	313
Tack	332
Begrepp, definitioner och förkortningar	334
Källor	339
Personregister	350

”Norska regeringen är förvisso medveten om att all neutralitetspolitik har sin begränsning i de möjligheter, som stå den neutrala staten till buds vid hävdandet av dess politik. En neutral stat kan därför hava legitima skäl att jämka på en tidigare intagen ståndpunkt, om en sådan jämkning mot bakgrunden av det allmänna politiska och militära läget ter sig såsom mindre väsentlig.”

Sveriges kabinettsskreterare ERIK BOHEMAN i ”strängt förtroligt” brev, på uppdrag av statsminister Per Albin Hansson, till Norges sändebud J.H. Wollebæk i Stockholm, daterat 29 juli 1940, apropå samlingsregeringens eftergift om transit-tåg för tyska trupptransporter

”Vi gränsbor kände mer för Norge än för Sverige!”

GUSTAV ZACKRISSON, arrendator av Tjärnvallen och timmerkörare hos skogsbolaget Korsnäs-Marma AB i nordvästra Dalarna

1. PROLOG – NEUTRALA PÅ DEN VINNANDE SIDAN

”Ni svenskar ska då alltid hålla er neutrala på den vinnande sidan!” Dessa ord ringer ännu i mina öron drygt fyra decennier efter att en brittisk kollega uttalade dem sommaren 1969 över ett par öl i Belfast, Nordirland. Där var vi båda som journalister för att rapportera om den upptrappade konflikten mellan irländska nationalister och brittiska lojalister.

Denna sarkasm kunde lika väl ha uttalats av Winston Churchill. Han var inte översvallande förtjust över det officiella Sveriges anpassningspolitik till Nazi-Tyskland under andra världskriget.

Jag kommer inte ihåg namnen på vare sig journalisten eller hans tidning, men minns väl undertonen av förakt då han nära nog höll mig personligen ansvarig för den politik som den svenska samlingsregeringen beslutade om innan jag ens var född (krigshösten 1942). I varje fall blev jag mållös inför den brittiske journalistens dom.

Denna bok kan ses som ett sentida svar till min kollega från landet som var först med att förklara Nazi-Tyskland krig efter överfallet på Polen den 1 september 1939. Efter Frankrikes kapitulation sommaren 1940 kämpade Storbritanniens folk ensamt och tappert mot Hitlers militära övermakt, hårt trängt och med ryggen mot Atlanten. Sverige förklarade sig omedelbart vara neutralt i denna efterhand globala konflikt, det mest omvälvande och våldsammaste sammanbrottet för europeisk civilisation i 1900-talets historia.

Men snart nog tvingades vår regering bryta mot neutralitetslinjen och göra eftergifter till regimen i Berlin. Först efter slaget om Stalingrad 1942–43 – sedan Hitlers krigslycka vänts i hans olycka – lade svenska politiska och militära makthavare om kursen. Efter att ha varit ”icke krigförande” på tysk sida intog Sverige samma linje till de allierades favör, för att citera en som styrde och ställde i maktens korridorer i Stockholm, Utrikesdepartementets kabinettsskreterare Erik Boheman.

Dock deltog några hundra svenskar aktivt i kampen mot Nazi-Tyskland långt innan det blev opportunt och höll ut även när Hitler triumferade på alla fronter. De var inte neutrala på ”den vinnande sidan”. Framför allt ställde man upp då broderlandet Norge (och Danmark) ockuperades i april 1940. Den norska motståndsrörelsen hade från första stund medhjälpare, särskilt i de svenska gränsbygderna. Det är om dessa människor denna bok handlar, bland annat.

Titeln *De glömda agenterna* är inte enbart en koppling till min debutbok *Den glömda armén*. Dess genomgående tema var den norska armé – de så kallade polistrupperna – som rustades i hemlighet på svensk mark 1943–45, en militär uppladdning för Norge och en allvarlig kränkning av principer och regler för neutralitetspolitik.

Denna bok handlar främst om människor, både norska och svenska medborgare, som enligt min mening inte fått den uppmärksamhet de förtjänar. De hade många olika roller och uppdrag, som kurirer, flyktinglotsar, sabotörer, kommandosoldater – eller i andra fall mindre dramatiska

uppgifter som att utspisa flyktingar och ge dem tak över huvudet, att se mellan fingrarna och underlåta att lyda överhetens lagar och förordningar. De gjorde skiftande insatser över tid, och var kanske inte alla helhjärtade medhjälpare från begynnelsen men kunde vid krigsslutet erhålla hjältestatus.

Kalla dem gärna frihetskämpar och motståndsmän, men om Hitler gått segrande fram hade de hängts ut som spioner och terrorister och ställts inför exekutionspatruller. Så livsfarlig var deras verksamhet.

Eller för att citera Jan Berggren, historiker, f.d. chef för Tullmuseet i Stockholm och författare av *Världskrig, kommunism och nazism i själva verket* – en av flera böcker jag gärna rekommenderar. Han belyser hur påfallande många gränsuppsyningsmän, ”motståndsmän i tulluniform”, gjorde insatser för det norska broderfolket som var ”både känsliga och farliga”:

”Känsliga, därför att de kunde anses stå i strid med Sveriges vilja till neutralitet i och med att myndighetspersoner i uniform sysslade med denna verksamhet, som därigenom fick något av officiell prägel. Farliga, därför att många skedde med livet som insats. Till detta kom att gränsbevakare ibland blundade för eller bröt mot bestämmelser vars efterlevnad han var satt att iaktta.”

Ett gemensamt och passande begrepp för många av dessa människor är *agent*. Ordet agent härstammar från latinska *agere*, som betyder att sätta i rörelse, att handla, agera. Slår man i olika lexikon kan begreppet agent vidgas till att gälla personer som har kraft att uträtta något för en större sak, som tar ansvar och har fått förtroendet att göra en särskild insats på uppdrag av andra, någon som utövar makt å andras vägnar.

Detta passar väl in på många av de människor jag ska berätta om.

Denna bok är en fristående fortsättning på *Den glömda armén*, och samtidigt en breddning och fördjupning av dess innehåll. Jag startade en spännande upptäcktsresa i skandinavisk samtidshistoria då jag på 1990-talet var *Dagens Nyheter*s riksredaktör för Mälardalen. Inom mitt bevakningsområde fick jag kontakter och kunskaper för intressanta och relevanta reportage om bortglömda berättelser från andra världskriget.

I Västmanland, exempelvis, fanns ”rysslägren” där sovjetsoldater samlades upp sedan de flytt från krigsfångenskap i Norge, dit de forslats av den tyska ockupationsmakten och satts i blodigt och brutalt tvångsarbete.

De som lyckades fly till Sverige var en spillra från en av Nordens största krigstragedier. I de svenska lägren styrde och ställde ofta ”diplomater” från Sovjets beskickning i Stockholm. I oktober 1944 forslades minst 1 000 ryska soldater hem via Gävle hamn och Finland. Pressen förbjöds skriva om denna utlämning innan fartyget lämnat svenskt territorium. Det var en mångdubbelt större eftergift till Stalinregimen än den mycket omskrivna och omtvistade ”Baltutlämningen” efter krigsslutet.

Historikern Anders Berge, som tyvärr gick bort alldeles för tidigt 2008, var den som först utforskade det öde som drabbade de flyende ryska krigsfångarna i Sverige. Under en DN-intervju nämnde professor Berge något som fastnade i mitt minne, nämligen att det funnits ett annat och mycket större flyktingsamhälle på svenskt territorium – det norska! Den norska regeringen, som var landsflyktig i London, hade i ett stort antal såväl civila som militära förläggningar betydligt större makt än Sovjetbeskickningen hade i ”rysslägren”. Efterhand blev bilden allt tydligare att Norge i Sverige lyckats etablera ”en stat i staten”. Det var inte enbart en diplomatisk representation – *Legasjonen* – utan en mångsidig byråkrati och förvaltning med diverse verksamhetsgrenar, alltifrån hem för ensamma kvinnor och barnkolonier till ”garnisoner” med regelrätt rustning av infanteribataljoner inklusive artilleri strax innan freden bröt ut. I Stockholm fanns ett 20-tal kontor, flertalet med centrala funktioner, varav några var militära – mer eller mindre hemliga. Sverige fick sålunda avgörande betydelse för norska *utefronten* och dess hjälp till *hjemmefronten*.

Den glömda armén är ett begrepp som främst förknippas med det sörmländska slottet Mälsåker på Selaön i Mälaren. Godset Mälsåker köptes under kriget av norska staten genom bulvaner, och norrmän kände sig extra hemma där, eftersom det var den enda militärförläggning som var i deras ägo. Den sista och mycket bistra krigsvintern, i januari 1945, eldade norsk militär alltför häftigt i slottets öppna spisar, en skorstenspipa sprack med en katastrofal brand som följd och som förstörde hela festvåningen på det vackra Tessinslottet från Sveriges stormaktstid.

I Riddarsalen hade norska soldater en månad tidigare ätit julmiddag, före avfärden till det avlägset belägna Finnmark, där Röda armén tvingat tyska trupper på reträtt och erövat en del av nordöstligaste Norge. Detta var det allra första befriade norska området under kriget och ”polistrupperna” hyllade sina ryska vapenbröder med sången ”Takk for Kirkenes!”.

Norska trupper flögs in till denna strategiska stad av amerikanska militärplan med flygflottiljen Kallax utanför Luleå som bas. Så engagerade sig det "neutrala" Sverige den sista krigsvintern. Då var vi definitivt på den vinnande sidan.

Slottsarkitekten professor Ove Hidemark inspirerade ett halvt sekel senare till en omfattande restaurering av Mälsåkers slott. I förbifarten omnämnde Hidemark, då jag intervjuade honom för *DN*, att han hade en god vän i Norge "som tränats till soldat här vid slottet, och inte till 'polis' som det påstods på den tiden". De hade funnit varandra långt senare då deras yrkesvägar korsades. Den gode vännen, fil.dr. Stephan Tschudi-Madsen, blev med tiden slottsarkivarie på Akershus fästning i Oslo och krönte därefter sin karriär som riksantikvarie i Norge 1978.

Den unge konsthistoriestudenten Stephan lyckades ta sig ur det av Gestapo belägrade Universitet i Oslo onsdagen den 1 december 1943, registrerades som norsk flykting nr 24 370 i Sverige och avancerade inom "polistrupperna" till vicekorpral i fjärde bataljonen. Tschudi-Madsen återsåg Mälsåker först efter 60 år, men år 2005 var han tillbaka två gånger inom loppet av fem månader! Den andra gången, den 2 september, var det kungligt besök på slottet i samband med "markeringen" av unionsupplösningen 100 år tidigare. Inför de norska och svenska kungaparen och kronprinsessan Victoria berättade förre vicekorpralen med både humor och vemod om sin tid som soldat vid Mälsåker.

Stephan Tschudi-Madsen hann engagera sig som mentor både för "Forum Mälsåker" – ett kunskapsprojekt med utställningar och seminarier om norsk-svensk samtidshistoria – och för utgivningen av *Den glemte armé – I skyggen av hjemmefronten*. Han skrev ett förord till den norska utgåvan hösten 2007, men hann tyvärr aldrig se det i tryck eftersom han hastigt avled. Boken utkom samma dag som Stephan hedrades med statsbegravning i Frogner kirke i Oslo med drottning Sonja bland de sörjande.

Den förste förläggare som tänkte på min bokidé om *Den glömda armén* var Tomas Fischer. Men han blev möjligen något nedslagen då han torgförde uppslaget som en nyhet vid ett kvällsmöte på Forum för levande historia i Stockholm om "vita fläckar under andra världskriget", sju månader före bokens utgivning. En historieprofessor klippte av Tomas med en korthuggen kommentar om att "dom där norska polistrupperna är

redan tillräckligt beskrivna av forskningen”. Döm om min stora förvåning då jag 2008 utnämndes till kunglig norsk riddare och behängdes med en förtjänstorden, med motiveringen att jag bidragit till att ”gi ny innsikt i forholdet mellom Norge og Sverige under Den annen verdenskrig, og hans engasjement i kulturutvekslingen mellom de to land” – med vilket förmodligen avsågs både boken *Den glömda armén* och det norsk-svenska kunskapsprojektet på Mälsåker.

I ”hedersvakten” av norska och svenska krigsveteraner vid kungabesöket på Mälsåker 2005 stod Thomas Sell, som flydde till Sverige redan som 18-åring ett år efter ockupationen och fick flyktingnummer 612. Han tillbringade ett år och nio månader i ”polistrupperna”, bland annat vid Mälsåker, och blev slutligen befäl i en hemlig elitstyrka som sattes upp på Älgberget i Dalarna. Först 63 år gammal – 41 år efter kriget – fick Sell kunglig medalj för sin krigstjänst i Sverige och personifierar därför Den glömda armén. Detta begrepp har kritiserats med hänvisning till att ”polititroppene” behandlats i fackböcker, men min poäng är att Stephan, Thomas och deras vapenbröder kände sig bortglömda; om detta finns mängder av vittnesmål från denna grupp av krigsveteraner. Omkring 15 000 norska män i vapenför ålder rekryterades till enbart denna hemliga armé. Räknas alla norrmän som i Sverige hade kopplingar till allehanda militär verksamhet stiger siffran långt över 20 000.

Uppgifterna om totala antalet norska medborgare som periodvis sökte sig till Sverige under kriget varierar kraftigt mellan 40 000 och 80 000. Frågan är när man ska börja räkna och vilka som ska räknas. Flera tusen människor sökte tillfälligt skydd på andra sidan *svenskegrensen* under de två månader april–juni 1940, då den tyska krigsmakten erövrade Norge, men de flesta återvände hem efter kapitulationen. Dessutom kom åtskilliga norska vapenföra män över gränsen, inte på flykt utan för att försöka ta sig vidare norrut över svenskt och finskt territorium till Narvik med omnejd där strider ännu pågick. En del av dem greps i Sverige, andra fördröjdes och kom fram till krigszonen för sent. Den 8 juni gav det norska försvaret upp inför den tyska övermakten.

Svenska myndigheter uppskattade antalet norska flyktingar till högst 15 000 de första krigsmånaderna. Den siffran synes alltför låg i förhållande till en uppgift av krigshistorikern Ragnar Ulstein att enbart till Västerbottens län sökte sig 10 000 norrmän. Under de två månader

regelrätta försvarsstrider pågick greps 6 000–8 000 norska soldater på svensk mark – inte som krigsfångar utan som interner enligt krigets lagar. De hade flytt undan fientligheterna och över gränsen till Sverige, flertalet till Värmland. En del trodde att Sverige också skulle invaderas och räknade med att fortsätta försvarskampen mot Nazi-Tyskland från broderlandets territorium. Halvkvävda hot från den skräckslagna samlingsregeringen i Stockholm om att internera till och med Kong Haakon på svenskt territorium vållade en djup schism mellan de båda broderlänternas närbesläktade kungahus.

Den registrering av norska flyktingar som gav Thomas Sell nummer 612 startade först hösten 1940. Efter honom kom säkert omkring 50 000 norska medborgare över gränsen. Registreringen ägde rum vid mottagningscentraler, först i småländska Öreryd och från sommaren 1942 vid Kjesäters slott utanför Vingåker i Sörmland. Ett okänt antal flyktingar passerade aldrig dessa centraler eftersom de ordnade sin tillvaro i exil på egen hand med hjälp av anhöriga och vänner i Sverige, och därför blev de heller aldrig registrerade.

Denna bok handlar främst om människor som aldrig hamnade i någon flyktingstatistik eller i reguljära armé- och polistrupper. Det var ”illegala” personer som ville ha minsta möjliga att göra med svenska myndigheter – och under Norges motståndskamp var ”illegal” ett honnörsord. Det var norrmän som försökte undvika flyktingslussarna Öreryd och Kjesäter eftersom i de norska pass som utfärdades där stämplades att uppehållsvisering beviljades ”under förutsättning att passinnehavaren i Sverige icke tager del i politisk propaganda”. Det norska utrikesrådet Jens Bull, som under större delen av kriget var chef på Legasjonen i Stockholm, försäkrade den 15 oktober 1940 en av makthavarna på svenska Utrikesdepartementet, Gösta Engzell, chef för rättsavdelningen: ”... ingen flyktning får utbetalt en eneste krone hos oss før de har undertegnet en erklæring om at de under sitt opphold i Sverige vil avholde seg fra enhver politisk virksomhet.”

Snart nog rubbade norska patrioter dessa restriktioner. Sverige blev ett viktigt transitland inte bara för tyska trupper till och från Norge utan också för hjälp till hemmefronten, inklusive hemliga underrättelser och miljonbelopp som kom från exilregeringen i London. Men det var inga ofarliga uppdrag. Det var ett brott i Sverige om en norsk medborgare över

svenskegrensen smugglade underrättelser om Nazi-Tysklands ockupation av det egna landet, även om rapporten inte innehöll några uppgifter om svenska militära förhållanden. Det var likaså ett brott att över samma gräns västerut smugga en kurirsäck med en summa pengar och hemliga meddelanden till motståndsrörelsen.

Många norrmän korsade svenskegrensen inte bara en gång i östlig riktning, till en relativ trygghet, utan pendlade bokstavligen över gränsen som agenter och kurirer, som gerillasoldater och sabotörer. De berömda motståndsmännen Gunnar Sønsteby och Max Manus och många med dem korsade gränsen flera tiotals gånger. Rekordhållare blev kanske kuriren Jon Østby som flitigt trafikerade via Tjärnvallen i Dalarna och korsade gränsen 106 gånger!

I bästa fall undslapp man på norsk sida tyska patruller och Quisling-trogen gränspolis och på den svenska sidan militära gränsposter, fjärdingsmän, landsfiskaler och tullare. I värsta fall, om man åkte fast, fanns falska legitimationer att visa upp. Ett tema återkommer ofta i berättelser av norrmän som deltog i denna täta gränstrafik de första krigsåren: de kände sig mer otrygga på svensk mark än när de befann sig illegalt i det ockuperade hemlandet.

Svenska domstolar och myndigheter dömde en rad norska patrioter till utvisning – dock inte till Norge. Utvisning innebar i praktiken förvaring i jämförelsevis humana interneringsläger eller i de betydligt rigorösare straffängelserna i Falun och Karlstad. Eller för lyckligare lottade en enkel biljett med kurirplan till Storbritannien – dit många av dem helst ville komma i alla fall. Flera agenter gjorde upprepade gånger resan Skottland–Norge–Sverige–Skottland.

Landsfiskalerna – en gång mäktiga män i Sverige – förtjänar att uppmärksammas eftersom deras uppdrag var att hävda svensk lag i gränsdistrikten mot Norge. Före kriget förde de en ganska lugn tillvaro och kunde vid sidan av tjänsten extraknäcka med privat juridisk verksamhet, som arvskiften, auktioner och bouppteckningar. Efter den 9 april 1940 förändrades verksamheten nära nog totalt. Nu ställdes de inför nya uppgifter som civilförsvar och ransoneringar. Nu gällde det inte längre att jaga smugglare, utan spioner. Landsfiskalerna måste ta första stöten då tiotusentals flyktingar strömmade över gränsen; enbart till Värmland kom under kriget omkring 25 000 flyktingar, och från Halden med omnejd

tog sig 15 000 norska medborgare till Bohuslän och Dalsland. I dessa flyktingströmmar gömde sig agenter från båda sidor i Norge, såväl hemmefrontens folk som infiltratörer och spioner från ockupationsmakten och dess Quislingregim.

De svenska landsfiskalerna är ett viktigt kapitel, eftersom deras uppträdande också speglar samlingsregeringens och myndigheternas krigstida ”konjunkturpolitik” och särskilt kursändringen 1942–1943. Svenska myndighetspersoners behandling av norska motståndsmän förändrades från avoghet till samverkan och stöd. Enskilda svenska tjänstemän över-skred även under detta senare skede givna instruktioner och gick betydligt längre i sin hjälp till hemmefronten än deras överordnade tänkt sig. Ett gulnat klipp från *Svenska Dagbladet* den 15 september 1946 namnger 225 svenska medborgare som fått kungliga norska förtjänsttecken som tack för hjälpen under kriget. Bland de belönade fanns även personer som varit med om att avvisa flyktingar och motståndsmän i ett tidigt skede av ockupationen.

Ett namn saknas bland de svenskar Norges regering tackade: landsfiskal Åke Hiertner i Järnskogs distrikt i Värmland. Inget annat landsfiskal-distrikt i hela Sverige tvingades ta emot så många norska flyktingar. Hiertner förtjänar ett eget kapitel eftersom han är den svenska landsfiskal som fått utstå mest kritik för sitt uppträdande under kriget och till och med stämplats som nazist. Var han enbart nitisk i tjänsten?

Under arbetet med *Den glömda armén* hade jag privilegiet att ha tillgång till levande historia, alltså krigsveteraner och andra människor – såväl norrmän som svenskar – som var direkt inblandade i den hemliga rustningen av en norsk armé i Sverige. Arbetsvillkor och förutsättningar har inte varit desamma för att förvärva kunskaper om *De glömda agenterna*, av vilka bara ett fåtal ännu är i livet. Jag har varit beroende av berättelser från efterlevande, av pusselbitar i arkivdokument, brev, dagböcker, pressklipp och så vidare. Arbetet har inte varit mindre spännande, men annorlunda.

Inledningsvis vill jag här framhålla några få utvalda av de många människor läsarna möter längre fram i boken. Krigshistoria är ofta människors historia. Kvinnorna blir bortglömda eller förträngs, såvida de inte är spektakulära spioner eller dylikt.

En kvinna som förtjänar att lyftas fram ur skuggorna är den norsk-svenska motståndskvinnan Gerd Santesson, som var en agent i mycket positiv bemärkelse. I skymundan bakom frontfigurer som grevinnan Amelie Posse, författaren Eyvind Johnson och journalisten Willy Brandt, för att nämna några få av hennes många medsvurna, satsade hon all sin energi och tid för en större sak – befrielsen av Norge. Inom familj och närmaste vänkretsen kallades hon ”Mosse” och som tacknamn hade hon ”Faktum”.

Underrättelser och upplysning var Gerd Santessons främsta uppdrag. Genom egna observationer och goda kontakter skaffade hon viktig information om den tyska ockupationsmakten i Norge, som hon förmedlade till Legasjonen i Stockholm och till svenska riksdagsmän och publicister.

Gerd Santesson avled plötsligt i oktober 1943, samma vecka hon fyllde 40 år. Och som den smarta agent hon var förstörde hon efterhand livsfarliga papper. Men hennes plötsliga död medförde att en mängd spännande stoff från hennes sista levnadsår räddades. Detta material har jag av hennes son Kåre Santesson fått förmånen att läsa och bruka både för denna bok och i utställningsprojektet ”Ett Håndslag till Norge”, som hade premiär på Mälsåkers slott sommaren 2008 och därifrån vandrat vidare till bland annat konferens- och kulturhotellet Voksenåsen ovanför Oslo.

En del motståndsmän omges av mystik och myter, exempelvis Allan Mann med Töreboda som hemort under kriget, och frivillig soldat i både Finland och Norge. Han berättade ogärna om sig själv och sina äventyrliga insatser. ”De sabotage jag var med om var sådana att de kan göras om vid ett nytt krig. Och jag tänker inte ge en eventuell fiende några tips ... ”

En agent som rörde sig obehindrat i Stockholms finare kretsar var en annan västgöte, godsägaren James Dickson, aristokrat med skotska anor, kammarherre på kungliga Slottet, kapten i reserven, riksdagsman för högerpartiet, middagsgäst hos både briter och tyskar, amerikaner och ryssar. Inte undra på att han värvades till ”firman”, försvarsstabens hemliga underrättelsetjänst mot utlandet, C-byrån. Där åtog han sig motvilligt ansvaret för den del av Norge som gränsar till Jämtland och Härjedalen.

Underrättelsetjänsters uppdrag är att skaffa fram underrättelser från alla håll och kanter, och så gjorde även C-byrån. Nummer två på ”fir-

man”, Helmuth Ternberg, reste under kriget flitigt till Tyskland och Baltikum och andra länder härtagna av Hitlers krigsmakt. Ternbergs mor kom från Livland i Ryssland och hans ryska kunskaper från barndomen var en av hans tillgångar. Omedelbart efter ockupationen av Norge etablerade han också samarbete med hemmefronten via Värmland. Dickson, Ternberg och Carl Petersén bildade tidvis under kriget en ledartrojka på C-byrån, med den sistnämnde som chef. Över dem basade överste Carlos Adlercreutz, försvarsstabens underrättelsechef.

Chef för C-byråns operationer i Västsverige var till en början museimannen Gustaf Munthe i Göteborg. Efter kriget har Munthe och än mer hans efterträdare, Stig Roth, med all rätt fått beröm för tidigt bistånd till hemmefronten. Men de dagböcker James Dickson skrev skildrar liknande insatser även via Jämtland, samtidigt som de ger detaljer om C-byråns konflikter med försvarsstabens inrikesavdelning (kontraspionaget) och den civila ”allmänna säkerhetstjänsten”, det som idag populärt kallas ”Säpo”. Tre olika hemliga svenska statsorgan trampade runt i samma gråzoner – och ofta på varandras ömma tår.

En av Dicksons främsta norska kontakter blev läkaren Johannes Heimbeck, pionjär inom ledningen för hemmefronten redan hösten 1940. De träffades första gången då de båda var frivilliga i finska vinterkriget. Heimbeck hade upplevt strider och sett människor stupa redan under finska inbördeskriget, då han var ambulansläkare på de vitas sida och var med om det bittra slaget om Tammerfors som de röda förlorade. Heimbeck var en framstående tuberkulosforskare, chef för Röda korsets sjukhus i Oslo och ”husläkare” för både Axel Weebe, präst i svenska Margaretakyrkan, och general Otto Ruge, försvarschef under det tyska överfallet. Då Norge kapitulerade efter två månaders motstånd vägrade Ruge både att följa statsledningen i landsflykt och att ge ockupationsmakten sitt hedersord att inte bekämpa den med vapen i hand. Krigsfången Ruge använde sin personlige läkare som kurir för att till två framstående norska officerare förmedla en fullmakt, som användes som grund för att organisera den militära motståndsrörelsen, Milorg.

Men Milorgs mannar – och kvinnor – fick vänta länge på att sättas in i aktiv militär kamp mot den nazi-tyska ockupationsmakten. Ledarna för såväl hemmefronten i Oslo som utefronten i London och Stockholm – beordrade återhållsamhet. Detsamma gjorde det brittiska överkommandot

som i de allierades krigföring hade ett särskilt ansvar för Norge; landet låg inom Storbritanniens ”intressesfär”. Ligg lågt, håll er i trim, men provocera inte den tyska övermakten, var högsta order till Milorg.

Den militära hemmefronten skulle hållas i beredskap, i avvaktan på en allierad invasion i Norge. En allierad invasion som Hitler fruktade, som norska motståndsledare ivrigt längtade efter och planerade för under hela ockupationen, som Churchill upprepade gånger krävde – men som den högsta allierade militärledningen aldrig såg som en realistisk möjlighet. Norge låg i utkanten av den europeiska krigsscenen, en invasion skulle kosta för mycket och det fanns viktigare militära mål, i första hand att erövra landfästen i Frankrike och tvinga den tyska krigsmakten tillbaka från västfronten.

Norge – med undantag av Finnmark – blev efter försvarskampen våren och försommaren 1940 aldrig mer en direkt krigszon, men det betydde ingalunda att landet var militärt oviktigt, tvärtom. Bluffen om en invasion medförde att Hitler skickade större styrkor till Norge än vad som egentligen var nödvändigt och spenderade enorma resurser på kustbefästningar. Detta var positivt för de allierade i ett större strategiskt sammanhang. Priset för den norska civilbefolkningen blev dock mycket högt. Få ockuperade länder plundrades på baslivsmedel så hårt som Norge – räknat per invånare. En ockupationsmakt på som mest drygt 350 000 soldater skulle försörjas och dessutom skickades stora mängder kött, färsk fisk, smör, mjölk och mjöl till Tyskland. Ett par-tre årskullar av skolbarn drabbades av undernäring, som hejdades av Svenska Norgehjälpen, och mot slutet av kriget hotade hungersnöd.

Norges långa kust mot Atlanten var en viktig geopolitisk faktor för båda sidor i världskriget. I norska fjordar försökte Hitler gömma en stor del av den tyska flottan. Därifrån anfölls den viktiga allierade konvojtrafiken som gick med vapen och andra förnödenheter till ishavshamnen Murmansk i nordvästra Sovjetunionen. Därför var det angeläget att övervaka den tyska marinen i Norge, och i möjligaste mån sabotera dess fartyg.

Agenter, kurirer och radiospanare opererade från svenskt territorium långt innan Milorg aktiverades militärt. Snart nog följdes de av sabotörer som använde Sverige som transitland och även för välbehövliga ferier. Rustningen av regelrätta infanteribataljoner, ”polistrupperna”, som kom

igång 1943 erbjöd också möjligheter till illegal verksamhet, trots att svenska myndigheter uttryckligen förbjudit sådan sammanblandning. De norska militärlägren användes ibland som gömställen och för att värva rekryter och arbetare till otillåtna aktiviteter.

Det sista krigsåret utbildades dessutom i särskilda läger under brittisk överhöghet irreguljära ”acting soldiers” som utförde sabotage och kommandoliknande uppdrag från svenska gränsbaser. Dessförinnan hade utvalda norrmän tränats i Skottland, men i Sverige fanns förutsättningar för ännu bättre uppladdning eftersom geografi och terräng liknade den i operationsområden hemma i Norge. Utbildning i fallskärmshoppning, som var obligatorisk i Storbritannien, var inte nödvändig i Sverige – soldaterna befann sig ju redan på skandinaviska halvön!

De båda broderländerna hade en gemensam landgräns på 160 mil från Idefjorden i söder till Treriksröset i norr. Denna långa gräns var inte omöjlig att forcera för målmedvetna motståndsmän, antingen de var agenter, kurirer eller sabotörer.

Jag vågar provokativt påstå att hemmefronten och dess militära gren, Milorg, var Europas mest lyckligt lottade motståndsrörelse – tack vare Sverige. Men vägen dit var lång och mödosam, och norska patrioter blev inledningsvis både kränkta och motarbetade av svenska myndigheter. Det dröjde alltför länge innan Sverige var ”neutralt på den vinnande sidan”.

Anders Johansson
Torpet Höglund i juli 2010
aj.torpethoglund@bahnhof.se

LÄSTIPS:

Bokfloden om andra världskriget och Norden är mycket bred och tycks inte sina, men två relativt gamla böcker består som standardverk och rekommenderas för de läsare som vill ha bakgrund om Norge och Sverige:

* *Et flyktningsesamfunn vokser fram – Nordmenn i Sverige 1940–45* av Ole Kristian Grimnes (1969) och den bok han redigerade tillsammans med Stig Ekman (1991): *Broderfolk i ufredstid – Norsk-svenske forbindelser under annen verdenskrig*. Denna bok innehåller bidrag av fyra historiker: Wilhelm M. Carlgren, Tor Arne Barstad, Kersti Blidberg och Anders Berge.

* *The Bitter Years – The Invasion and Occupation of Denmark and Norway April 1940–May 1945* av historikern Richard Petrow ger ett anglosaxiskt perspektiv (1979) medan *Slaget om Norge 1940* är en kritisk beskrivning av en fransk författare, Francois Kersaudy (1987, på svenska 2005).

”Considered in its totality, the German invasion and capture of Norway was a superb success for German arms. --- The campaign won for Germany control of the supply line for Swedish iron ore and several new Naval bases from which German warships could break out into the Atlantic. --- For Norway, the campaign was a disaster --- (and) a crushed and demoralized Norway entered, in the summer of 1940, the darkest period of her existence.”

RICHARD PETROW i *The Bitter Years* (1979)

”Vet du, i grunn var det enkelt, mine norske venner fra Finlands-krigen skulle hjem for å melde sig som frivillige. Sa jeg nei til å slå følge, ville jeg kjent det som et svik mot en kameratgjeng jeg hade delt alt med. Vi kom till Norge i uniformerne våre fra Finland, bare luene ble byttet slik at de viste vi var soldater under norsk kommando. Vi skulle ha byttet uniformsknappene også, men det viste sig at nordmennene ikke hade nok av dem ... ”

ALLAN MANN, svensk frivillig för Finland och Norge, intervjuad i norska *Arbeiderbladet* 6 april 1990

2. VAPENBRÖDER I BITTER FÖRSVARSKAMP

Järnvägsbron över Sagdalen var den perfekta platsen för ett sabotage.

Uppdraget att spränga den viktiga bron mellan Strømmen och Lillestrøm på *hovedbanen* Oslo – Eidsvoll anförtrordes 19-årige Odd Berntsen natten till den 10 april 1940. Men först måste Odd skynda hem och byta från scoutuniformen till civila kläder. ”Du har ikke lov til å bære våpen i speiderdrakt”, förmanade honom Rolf Schultz-Haudt, distriktsläkare,

scoutledare – och sedan ett dygn motståndsmän mot Nazi-Tysklands ockupation av Norge.

Detta första civila sabotage mot den tyska krigsmakten är inte inskrivet i Norges krigs- och ockupationshistoria, trots att det utfördes i ett tidigt skede, på en strategisk plats och i ett mycket viktigt syfte: att hejda fienden från att förfölja kungafamiljen och regeringen under flykten från huvudstaden norrut mot svenskegrenen, undan hotet att bli Hitlers krigsfångar.

Ockupationen av Norge hade bara börjat. De tyska trupperna hade visserligen intagit Oslo och flera andra större städer, men norska styrkor bjöd hårt motstånd på flera avsnitt i landet. Försvarens materielle underlägsna fienden, men inte numerärt. Mycket kunde fortfarande hända, trots att överfallet bokstavligen tagit norrmännen på sängen.

I gryningen den 9 april, på ockupationens första dag, hade statsledningen med kung Haakon i spetsen skyndsamt lämnat *Oslo Østbanestasjon* med ett extratåg. Dagen därpå var man i relativt om än tillfällig trygghet i Elverum, men fortfarande var det tyska hotet överhängande. Ockupanterna krävde att kung Haakon skulle acceptera Vidkun Quisling som landets nya regeringschef.

I Lillestrøm höll doktor Schultz-Haudt och polismästaren Lauritz Rode krigsråd. Från högsta ort hade de fått order att störa tysk krigsmakts kommunikationer genom att spränga huvudjärnvägen norrut från Oslo, efter att statsledningen hunnit fram till Elverum. Sabotaget var knappast ett lätt beslut. Hovedbanen Oslo–Eidsvoll var Norges äldsta järnväg, byggd redan 1854. Vid bron över dalen längs Sagelva, ”Sågälven”, gjorde järnvägen en stor krök mellan Strømmen och Lillestrøm och hade under sig även huvudvägen från Oslo. Spåren gick bitvis på en 20 meter hög järnvägsbank i nedförslutning längs en ravin.

Ett sabotage av just denna bro – och allra helst då ett tyskt trupptransporttåg passerade – skulle blockera både järnvägen och vägen för flera dagar framåt vid en av de viktigaste utfarterna från Oslo, bara 19 kilometer norr om huvudstaden.

Unge Odd Berntsen och hans ett år yngre scoutkamrat Stener Halvorsen var förmodligen utvalda sedan tidigare för viktiga uppdrag i händelse av krig. Hitlers inmarsch i Polen den 1 september 1939 och Stalins överfall på Finland tre månader senare hade skärpt krismedvetandet hos samhälls-

ledare och gemene man i Lillestrøm. *Det sivile luftvern* hade organiserats på frivillig basis och pengar hade insamlats till luftvärnskanoner från svenska Bofors. Odd medverkade från första stund med liv och lust i beredskapsarbetet, som omfattade övningar i evakuering, fältsjukvård, alarmkedjor per telefon och cykelbud ...

Över hela Norge var scoutrörelsen i elden under de första försvarsstriderna, både inom civilt luftvärn och sjukvård.

Beredskapen sattes på prov redan den första ockupationsdagen, då Lillestrøm hamnade mitt i skottlinjen bokstavligen talat. Just som kungatåget gjorde uppehåll på stationen anföll tyska bombplan den närbelägna militära flygplatsen Kjeller, högkvarter för det underlägsna norska flygvapnet.

Scouterna Odd och Stener hade – enligt berättelser efter kriget – strax före bombanfallet fått ett hemligt hedersuppdrag tack vare sin lokalkännedom: de skulle eskortera en droska med kronprinsessan Märtha och de kungliga barnen närmaste vägen österut till Sverige. Det var särskilt viktigt att undanröja alla risker att den treårige arvprinsen Harald – Norges nuvarande kung – blev tagen som gisslan av ockupationsmakten. Men det tyska flyganfallet medförde ändrade planer. Hela den kungliga familjen fortsatte med tåget norrut mot Hamar och Elverum. Märtha och barnen fortsatte med bil de tio milen till Tøa tullstation – där svenska vakter höjde gränsbommen i sista stund för det kungliga följet – och anlände i gryningen den 10 april till Högfjällshotellet i Sälen. Där bodde och arbetade också några norska statsråd och höga ämbetsmän några dagar – till den svenska regeringens irritation.

Odd Berntsen fick annat att tänka på. I Lillestrøm talades allmänt om 19-åringen som järnvägssabotören, hans far blev rasande över sonens tilltag och beordrade honom att *gå i dekning*, alltså gå under jorden av säkerhetsskäl och helst försvinna från orten. Det hade Odd ingenting emot, han var också upprörd men av en helt annan anledning. Klockan 09.30 den 10 april anlände en tysk officer på en motorcykel med sidvagn till Lillestrøms polisstation och hotade med att staden skulle bombas klockan 12 om inte allt militärt motstånd omedelbart upphörde. Polismästare Lauritz Rode såg ingen annan möjlighet än att ge upp. Bombhotet spred allmän panik, befolkningen flydde och en del hamnade mitt i strider mellan tyska och norska trupper på andra platser i östra Norge

– samtidigt som Lillestrøm förvandlades till en folktom spökstad. I den allmänna kalabaliken försökte Odd ta sig norrut till stridsområdet vid sjön Mjøsa.

Snart nog var Odd Berntsen tillbaka i Lillestrøm, där hjemmefronten tidigt organiserade det civila motståndet. Han blev medlem av en grupp på 15–20 personer under ledning av distriktsläkaren Rolf Schultz-Haudt.

Hans far och storebror engagerade sig samtidigt i en annan motståndsgrupp, men det kände inte Odd till förrän efter kriget. Kring årsskiftet 1940–41 var han med om att starta den illegala tidningen *Romerike Frie Avis* och blev också ansvarig för flyktingtransporter till Sverige.

Ledarskapet i scoutrörelsen var en bra täckmantel, men bara en tid. *Norges Speiderforbund* blev den första ideella organisation som förbjöds, då Hitlers rikskommissarie Josef Terboven skärpte förtrycket i Norge den 11 september 1941 och bland annat påbjöd dödsstraff för dem som medverkade i flyktingtrafiken över gränsen till Sverige. Scouter fortsatte med illegal verksamhet inom hjemmefronten.

*

Solen sken och det var vår i luften tisdagen den 9 april 1940. På Stockholmståget från Norrland reste 423 hemvändande svenska frivilliga från finska vinterkriget. En av dem var 41-åriga kaptenen James Dickson, som flitigt skrev dagbok. Snart nog blev han en av många svenskar som försökte göra nya insatser som frivilliga – denna gång för Norge. Dicksons privata anteckningar är ett tidsdokument från ett av flera frontavsnitt på norskt territorium strax väster om gränsen till Sverige.

Vi följer hans upplevelser ett par veckor med början på tågfärden söderut mot Stockholm, samtidigt som tyska trupper ockuperar två av Sveriges broderländer:

Vi anlände vid ½11-tiden till Långsele, där en utmärkt frukost utspisades. Det sägs här att Bergen och Trondhjem ockuperats och att delar av Danmark besatts. Så då börjar det väl här också. --- I Ånge var det åter mat vid 2-tiden. Här fingo vi i högtalare genom stationsofficeren veta officiellt, att Tyskland ockuperat Danmark och att danska regeringen på Tysklands kraf att fortblifva under tysk militärkontroll till krigets slut svarat jakande.

I Norge har tyska trupper besatt Narvik, Bergen (efter strid) m.fl. kustplatser. Norska regeringen hade fått samma ultimatum som Danmark men vägrat; regeringen har flyttat till Hamar. Allmän mobilisering har proklamerats i Norge, och civilbefolkningen i Oslo har anmodats lämna staden. Svenska regeringen har ej utfärdat någon kommuniké. Detta var vad de 423 återvändande frivilliga fingo höra på perrongen i Ånge. En del bravorop hördes då det meddelades att norska regeringen vägrat gå med på de tyska krafven. Solen skiner och det är vår i luften ...

Onsdagen den 10 april tillbringade James Dickson i Stockholm med att ringa runt till vänner och bekanta inom svenska försvaret, och den återkommande frågan var: Blir det någon frivillig aktion för Norge? Han beslutar avvakta med att återinträda i försvarets tjänst ”tills jag ser om jag kan göra ngt i Norge. Det ser ut som om norrmännen på sina håll bjuda bra motstånd, och engelsmännen måste ju komma till hjälp”.

Dagboken andades optimism nästa dag, torsdagen den 11 april, då Dickson befann sig på sitt gods Vikaryd utanför Alingsås i Västergötland. På kort sikt hade han fel, men långsiktigt gjordes en riktig bedömning:

”Rykten går att tyskarna begärt tillstånd till genommarsch till Norge. Men jag tror knappt det är sant. – I Norge tycks det gå rätt bra för norrmännen. Ja inte tror jag så vidare många tyskar komma hem från det här företaget, som nog blir början till slutet för tredje riket ... ”

På den norska beskickningen i Stockholm, som Dickson besökte lördagen den 13 april, antydde man ”inofficiellt” att en ”en frivilligbyrå skall öppnas idag”. För två officerare framhöll han att ”det svåraste problemet var materielfrågan, enkannerligen vapen och ammunition; hade man hört sig för i Finland om man kunde få ’låna’ något ur Frivilligkårens förråd?” Jo, det hade man, men Helsingfors hade vägrat. ”Jag lofvade göra hvad jag kunde. ---” Dickson träffade denna dag även överste C.A. Ehrensvärd, även han nyss hemkommen från Finland.

”Han sade att det just nu ej var bekvämt med frivilliga, men att det mkt snart kan bli en situation då det är högst önskvärt med sådana. Mitt förband skall nog snart inkallas, trodde han, men det är ju bra om jag har båda vägarna öppna. ---”

Åter hemma på Vikaryd resonerade Dickson fram och åter med hustrun Vanja om att resa som frivillig till Norge, samtidigt som det kom

dystra krigsrapporter från grannlandet. Tisdagen den 16 april uppgavs i dagsnyheterna att ”öfverlägsna norska styrkor (c:a 3 bataljoner) sträckt vapen i Kristiansandsektorn, hvarvid 150 officerare och ett par tusen man gifvit sig. Det tycks råda kaotiska förhållanden inom norska krigsmakten, och det har visat sig att en hel del af de utlämnade vapnen varit obrukbara ---” Vanja försökte övertala honom att stanna hemma, men ”att kanske sitta här helt i fred medan norrmännen ensamma få klara sitt (med hjälp av engelsmän och fransmän) det bjuder mig emot. Jag är dock med i styrelsen för SFK (Svenska Frivilligkåren), som lofvat att i ord och *handling* verka för Nordens frihet”. I dagboken nästa dag antecknade han motargumenten till hustrun:

”Jag å min sida anser att detta ju är eller kan vara början till möjligheten af ett slutskede, förutsatt att Tyskland förlorar – i motsatt fall kan jag ej se någon ljusning i eländet. Förlorar Tyskland i Norge däremot så kan det finnas en chans till fred hvad det lider, med alla fredens problem visserligen, men dock fred. Och det är möjligt att Sverige ej drages in.”

Fredagen den 19 april packar James Dickson en frivilliguniform från finska vinterkriget och tar kvällståget från Alingsås till Stockholm klockan 23.24.

”Vanja vidhåller att det är dumt att jag reser, men jag gör det ändå. Dels är den uppgiften just nu världens viktigaste, och dels skulle jag alltid sedan gå och skämmas för hvarje norrman jag mötte om jag ej åtminstone hjälpt till något ... Låt vara att norrmännen få skylla sig själva efter sin nedrustning att det ej går så bra för dem.”

Helgen i Stockholm ägnades åt diverse diskussioner med de högsta ledarna för SFK om en svensk frivilligkår även för Norge. I brist på beslut kom Dickson överens med en vapenbroder från vinterkriget, Allan Ackerfeldt från Nyköping, att trots allt resa till stridszonen i Trøndelag. Innan de båda måndagen den 22 april bordade kvällståget till Härjedalen, tillsammans med 29 frivilliga från ”ungsocialistiska förbundet” (förmodligen SSU:are), noterade högermannen Dickson i sin dagbok att han på Norges beskickning fått ”ett papper där jag anbefalles för alla myndigheter”:

”Jag reser i qväll öfver Fjällnäs till Röros i första hand. Jag skall uppsöka höggvarteret som torde ligga där i trakten; jag skall äfven eventuellt söka få kontakt med engelsmännen. Major Just bad att jag skulle för

högkvarteret framlägga tanken på ett träningsläger i Nordli och få besked om de gilla det eller om de kunna tänka sig någon annan plats.”

Tisdagen den 23 april 1940 – drygt tre veckor efter Nazi-Tysklands överfall på Norge – konfronterades James Dickson med krigets verklighet inne i Norge. Det blev början på några händelserika dagar av besvikelse och bitterhet, som för lång tid präglade hans syn på Norge, på norrmännen och på världskrigets fortsättning. Anteckningarna i dagboken ompänner fyra platser: Brunflo – Funäsdalen – Fjällnäs – Røros:

Kommandanten [i Fjällnäs], ljt *Lundberg*, sade att de tyska flygarna varit ytterligt nyfikna, fram för allt sedan norrmännen börjat skotta vägen öfver gränsen; detta arbete forcerades nu. Han klagade över bristen på lv [luftvärn]. --- Vi fingo vår släde som förde oss de 11 km till norska tullen. Här träffade vi 3 danska löjtnanter, ursinniga öfver norrmännen som bara gå tillbaka. Förräderi och sabotage var det överallt, och tyskarna visste alltid hvad som skulle hända långt i förväg. ---

[Dickson och Ackerfeldt anlände till Røros på natten] Vi gingo till militärkommandoset, där vi funno en ljt Ström; han var mycket pessimistisk och fann det hopplöst det hela. Så kom kommandanten kapten Munthe; han hade ett okammat hår, men var sympatisk. Han kom just från en konferens med amiral Evans, den nye engelske militärattachen [Edward Evans, brittisk marinattaché i Sverige och Norge 1940]. Utmärkt, honom måste jag få tala med; vi skyndade till hotellet och jag hade ett samtal med den lille liflige amiralen. Han tyckte att norrmännen skötte försvaret dåligt, man borde spärra vägarna och försvara dem från höjderna; nu kunna ju tyskarna åka buss hvar som helst.

Nu ämnade han sig emellertid till England, tala med kungen och Churchill; de måste slå till ordentligt och ta Trondheim. Om de göra det fram i slutet på veckan kunde man ta Nordli som öfningsläger, annars längre norrut. (Ljt Ström talade om ett blifvande läger söderut vid Tönset. Vansinne!). – Kapt Munthe ville skicka en del papper med mig till högkvarteret i morgon. --- Allt förefaller här så barnsligt, förvirrat och omilitäriskt.

Nästa morgon, onsdagen den 24 april, var det omöjligt att kontakta det norska högkvarteret; ”tyskarna stå strax söder om Tönset”. James Dickson sökte upp kommandanten Munthe, ”som var rätt nervös” med 120 man till sitt förfogande för att sätta in norrut från Røros. ”Komma

nu tyskarna söderifrån så är det hopplöst – då går han [kapten Munthe] öfver gränsen med folket för internering i Sverige.” Ackerfeldt och Dickson funderade på att återvända till Sverige, ”då jag faktiskt gjort hvad som kunde göras”. Plötsligt förändrades förutsättningarna för de båda svenska officerarna, och Dickson beskrev vad som hände i sin dagbok:

Vi fingo då veta att tyskarna äro på marsch mot Tönset. Jag frågade *Munthe* om han tänkt *spränga* broarna. Nej – han hade faktiskt inte tid för det som var söderut – nu kom styrkan som legat i Tönset norrut när som helst på tåg och bilar. Jag bad då att få en lastbil, 20 man, dynamit och verktyg, så skulle jag spränga broarna. Han var rörande glad och tacksam, och han sade att ensam kan han inte reda upp detta. Jag fick en personbil, och *Ackerfeldt*, en annan svensk frivillig *Björck* [förmodligen Johan Manfred Björck] och jag samt två norska förare körde ner mot Tönset för att rekognoscera medan dynamit o.d. anskaffades.

Först mötte vi en mängd Röda kors-bilar --- från Kongsvinger. Sedan kommo mängder av last- och personbilar; i de senare syntes högre officerare. Jag frågade många om läget, men ingen visste något; allt var kaos och oreda. På lastbilarna sutto soldater; en del bensinfat och annan materiel var äfven med. Hade de sett några tyskar: Nej. Så fort de kommit i en bra ställning så var det bara att gå bakåt, så har det varit hela tiden. Med sådant befäl kan det ju inte bli ngt af.

På andra sidan i dalen kom ett trupptåg pustande. Just då vi kommo till höjden norr om Tönset kommo de tyska bombplanen, just i det rätta ögonblicket. De gingo på låg höjd och voro snart framme hos oss. Vi sprungo upp vid sidan av vägen där det fanns en del träd. De svarta järnkorsen under vingarna syntes mkt skarpt. Deras kulsprutor började sitt ta-ta-ta-ta- mot vägen och området närmast den. Mot järnvägen släpptes några bomber. Då de voro öfver oss lågo vi för säkerhets skulle och tryckte oss på marken.

Vi körde om bilkolonnen som gyttat ihop sig vid Os, där tåget stängde vägen. Då vi kommo till Röros voro alla de högre officerarna samlade på hotellet. Efter mycken tvekan gaf en överstelöjtnant mig tillåtelse att spränga bron vid Os, och då jag frågade om det ej också då var meningen att försvara den platsen undrade han först om det lönade sig, men slutligen fick jag praktiskt sett befälet öfver den styrka på c:a 400 man som nu borde vara i Os. Vi medförde nu dynamiten m.m. och återvände till Os. 60 kg dynamit lades under bron och allt var klart; då kom per telefon en kontraorder: bron får ej sprängas! Jag försökte få förbindelse med

Röros för att få bekräftadt att ordern var riktig, men förbindelsen var bruten av någon anledning. ---

Jag frågade ett par av de liknöjda och apatiska norska officerarna om folket *ville* slåss, och en af dem svarade – ”Jeg kunde spørre gutterne”. Flertalet voro helt oöfvade --- Slutligen ankom en skriftlig order från en överste *Hjort* (tror jag): Bron får ej sprängas, trupper skall afväpnas och vapen och uniformer läggas i en skola i Os. Manskaper skulle därpå enskilt snarast ge sig af hem. ---

Jag ville ej direkt mot order spränga den dyrbara bron och då terrängen ej var just så lämplig för försvar, bestämde jag mig för att afstå. Afväpningen började så, men vi lämnade ej gevär och utrustning i den anbefallda skolan; vi lastade det i stället på ett par lastbilar och tog med det norrut; det är många frivilliga som behöfva gevär och uniformer ...

En lång fil af bilar drog uppåt gränsen, och vid sidan af vägen gingo flyktingar och soldater. Det hela var ytterst beklämmande, äckligt, qväljande; officerarna voro längst fram i bilkö: överstelöjtnant, majorer, kaptener, löjtnanter. Många hårda ord sades af manskaper om dessa officerare – man hade flera gånger legat i goda ställningar, men alltid hade det varit tillbaka långt innan fienden kom ...

Torsdagen den 25 april återvände Dickson och Ackerfeldt över gränsen mellan Brekken och Fjällnäs: ”Jag kände ett litet styng av samvetsförelärdelse då jag fick öfver gränsen, men dels var min ursprungliga mission fylld så långt det gick, och jag borde komma till Sthlm och orientera mig, och dels var synen af de flyende norska officerarna så motbjudande att lusten att hjälpa till svalnat.” Åter i Stockholm nästa dag, fredagen den 26 april, rapporterade Dickson om sina erfarenheter och upplevelser till både svenska försvarsstaben och norska legationen: ”Major *Just* tackade mig hjärtligt för hvad jag gjort.”

Av Folke Bernadotte, som var chef för interneringsdetaljen, fick han veta: ”C:a 4 000 norrmän äro nu internerade i Filipstad, Orsa, Sveg m.fl. platser. --- Andan är mkt dålig bland norrmännen, och speciellt synes de förakta sina egna officerare.”

”Kaptén James Dickson, stationsofficer i Torneå, minns väl de flesta, men att han även slogs i Norge är ej så välbekant.” Så skrev en annan svensk officer, Gösta ”Hubbe” Benckert, 30 år senare i *Svenska Frivil-*

ligkårens Tidning nr 1 år 1970, under rubriken ”Svenska finlandsfrivilliga i Norge 1940”. Benckert blev betydligt mer berömd än Dickson för sina insatser, men så invecklades han också i direkta strider med anfallande tyska trupper, på en spektakulär plats – Kongsvinger fästning – och tillsammans med norska och svenska vapenbröder som vitt och brett berättade om ”Benckerts Kompani”. Omkring 120 svenska frivilliga ställde upp för Norge under de två månader då försvarsstrider pågick, från den 9 april till strax efter kapitulationen den 7 juni. Frivilliga drog på eget initiativ in inte bara i Østfold och till Kongsvinger utan senare också till Østerdalen, Trøndelag och Rana.

Benckert uppgav i SFK-artikeln att han avslutade operationerna den 14 juni nordöst om Trondheim ”eftersom striderna i Norge i övrigt var slut sedan fem dagar. Jag hade då 20 man kvar.”

*

Allan Mann från Töreboda var bland de allra första svenska frivilliga som deltog i strider i södra Norge, redan innan ”Benckerts Kompani” kom i elden. Snart nog skulle han uppleva mer av strid och motståndarbete än de flesta frivilliga.

James Dickson och Allan Mann hade föga gemensamt, mer än att de båda var västgötar och nyss ställt upp som frivilliga för Finland. Frågan är om dessa båda män någonsin träffades, men Allan fällde långt senare ett typiskt understatement att ”James Dickson från Alingsåstrakten ... var en ganska originell herre.” Allan skulle snart fylla 19 år, han var 21 år yngre än friherren, arbetargrabb, näst äldst i en syskonskara på tio och framgångsrik idrottsman. Ideologisk fostran hade han som grabb fått hos både scouterna och SSU.

Allan hade inte ens mönstrat för värnplikt då han den 20 januari 1940 tjatade sig till ett kontrakt för frivillig krigstjänst i finska försvarsmakten, tilldelades nr 8038 och utsågs till ordonnans åt kapten Malcolm Murray, den unge soldatens framtida mentor. Från fronten i Finland skrev han hem till Töreboda, enligt krönikören John Arvid i en ortstidning den 21 mars, som introducerade honom som ”en spänstig och oförvägen yngling, icke okänd i brottar- och frisksportarkretsar”:

Den gode Allan ser just så morsk och käck ut, som man kunde förvänta, eftersom han bär det gamla knektnamnet Mann. Till alla vänner och bekanta sänder han hälsningar, som vi härmed vidarebefordra. Säg till dem därhemma, skriver han, att det är en frisk och hårdande tillvaro vi föra, det är något för riktiga grabbar men inte för några mammas gossar, som äro stora i mun hemma i Töreboda. Det där sista tror vi fullt och visst. Det behövs många pojkar av samma prima virke som Allan Mann.

I den svenska frivilligkåren ingick 727 norrmän, bland dem löjtnant Einar Gamst. Han återvände hem fredagen den 12 april med en trupp på 33 landsmän och två svenska vapenbröder – en av dem Allan Mann.

Truppen bar fortfarande finska frivilliguniformer, men inga vapen eftersom de avrustats i Sverige. Löjtnant Gamst hade i varje fall en pistol, och på Kongsvingers fästning tilltvingade han sig under vapenhot utrustning till sina mannar från en motvillig kommandant. Denne ville gå tjänstevägen med en rekvisition av vapen – trots att tyska trupper var i antågande. Redan nästa dag blev det sammanstötningar vid Skarnes c:a 18 km väster om Kongsvinger, där försvararna byggt hinder mot övermäktiga tyska anfallare på båda sidor om älven Glomma.

”Vi kom i strid på norra sidan av Glomma. Löjtnant Gamst blev tillfångatagen när han räddade en kulspruta från att falla i tyskarnas händer”, berättade den fåordige Allan Mann långt senare. Om sina egna insatser nämnde han inget. Ett norskt kompani söder om Glomma lyckades i varje fall stoppa det tyska angreppet och två dagar senare drog sig fienden tillbaka. Vid sin första strid mot tyskarna vid Skarnes mötte Allan den 13 år äldre Bjarne Holth-Larsen från Kongsvinger, liksom han själv mycket idrottsintresserad. ”Bjarne var en mycket god skytt och orienterare. Hans lokalkännedom var till stor hjälp. Vi blev vänner för livet.” Även Holth-Larsen betygade senare att de båda ”knyttet et vennskap som skal komme til å vare gjennom alle år”.

Bjarne värvades till ”Benckerts Kompani” tillsammans med bland andra två senare mycket berömda motståndsmän, som anlänt till Kongsvinger från frivilligtjänst i Finland: Leif Larsen alias ”Shetlands-Larsen” – en av de ansvariga för kurirtrafiken med fiskebåtar över Nordsjön till Shetlandsöarna – och Max Manus – äventyrlig sabotör i Oslo och

ofta *feriefirare* i Sverige. För Holth-Larsen väntade uppdrag som, bland mycket annat, kurir och underrättelseagent via Värmland.

Eftersom Allan Mann ogärna berättade om sig själv är det inte alldeles lätt att följa i hans spår under den norska försvarskampen från Kongsvinger och norrut. Målet var att hejda den tyska framryckningen och bland annat hindra ett tillfångatagande av den norska statsledningen med kung Haakon i spetsen. Förmodligen var Allan under befäl av major Ørnulf Rød, liksom även Holth-Larsen efter några dagar. Major Rød, som i ett senare skede blev hög officer inom ”polistrupperna” i Sverige, lyckades skrapa ihop tre kompanier med inalles 250 man. Mot dem avancerade en tysk styrka som till numerären var drygt tio gånger större. ”Klockan 07.55 den 17 april började en strid som väl var en av de vildaste och blodigaste under norrmännens försvar av de östra delarna av södra Norge”, berättade Allan Mann.

*

James Dickson och Allan Ackerfeldt återvände från fronten vid Røros alltför tidigt för att vara med om en kontrovers som till och med fick Hitler att ingripa. Där samlade major Rød under de sista apildagarna ett hundratjugotalet man – bland dem Allan Mann. De flesta av försvararna var norrmän, men där fanns också svenskar, danskar och finländare. En del var helt nya frivilliga som just kommit över gränsen från Fjällnäs. På flera platser utmed gränsen återvände för övrigt norska soldater som tidigare av tyska trupper tvingats till reträtt över till svenskt territorium. Den största striden rasade den 2 maj i över nio timmar vid Os, en och en halv mil söder om Røros. I skymningen drog sig tyskarna tillbaka, samtidigt som försvararnas ammunition började ta slut.

Eftersom Allan tidigare varit på sex veckors sjukvårdskurs i Motala blev han vid Os ledare för en sjukvårdspatrull. Med fara för eget liv gjorde han här åtminstone två dramatiska bragder, som han tidigt berättade om i *Skarborgs läns-Mariestads Tidning* 1941 (apropå hedersmedaljer för medverkan i finska vinterkriget) men sällan återkom till senare. En kulspruteskytt låg kvar på sin post svårt blödande med genomskjutet ben, men räddades av Mann som var tvungen att nära de tyska linjerna släpa den skadade över en delvis söndersprängd bro. Därefter undsatte

han en norsk pojke, som fått ena lungan genomskjuten, men dennes liv stod inte att rädda.

Förhör av norrmän som blivit tyska krigsfångar visade på en mycket omfattande svensk militär hjälp till norska armén. Allt detta enligt rapporter till Berlin från det tyska överkommandot i Oslo, rapporter som enligt svenska regeringen var kraftigt överdrivna. Eller?

Hitlers reaktion blev i alla fall en order om att alla icke-norrmän som påträffades skulle betraktas som partisaner och skjutas efter ståndrätt. Han gav instruktioner om att svenska regeringen skulle underrättas om denna order. Från Stockholm försäkrade regeringen att alla nödvändiga åtgärder genomförts för att hindra frivilliga att överskrida gränsen till Norge. Trots detta hade en styrka ingripit i striderna vid Røros, men det var inga 200 man, snarare en grupp på tio personer vars aktion skett utan den svenska regeringens vetskap och vilja. Allan Manns version efter kriget låg närmare den tyska rapporten än den löjligt låga siffra som regeringen i Stockholm angav.

Den hårda reaktionen från Hitler berodde kanske på att hans framryckande trupp gick i en fälla i floddalen vid Os, där en lastbilskonvoj plötsligt besköts av väl gömda försvarare och fyrtioalet tyska soldater stupade. Tyskarna hämnades på ort och ställe och brände åtta gårdar med ett tjugofemtal hus.

I Stockholm hade Norges sändebud J.H. Wollebæk den 24 april i en skrivelse till utrikesminister Christian Günther beklagat att den svenska regeringen stoppat inte bara militär materiel utan också andra förnödenheter som inköpts i Sverige. Han tillade: ”Nedslående virker det likeledes at de svenske myndigheter legger hindringer i veien for de norske, danske og finske frivillige som søker å støte til de norske tropper.” Günther påpekade muntligen att Sverige inte tillät vare sig tysk eller norsk krigsmaterielexport så länge försvarsstriderna pågick. Frivilliga tilläts resa privat till Norge, däremot var värvningskontor förbjudna. I sin strängt förtroliga nedteckning refererade sändebudet den svenske utrikeministern så här:

”Han omtalte til slutt faren for at tyske tropper når som helst kunne rykke in i Sverige. Han ventet så å si fra den ene timen til den annen melding om at det skjedde.”

Striderna var slut i södra Norge den 3 maj. Dagen därpå avvecklade Allan Mann och hans kamrater sin grupp och lämnade in vapen och ammunition: ”Vi gick över gränsen till Sverige på eftermiddagen. Sedan var gränsen stängd och så var även kurirvägen mellan norska och svenska myndigheter.”

*

Utrikesminister Christian Günthers fruktan för att Nazi-Tyskland skulle anfalla även Sverige var inte obefogad. I varje fall fick regeringen oro-väckande rapporter från befälhavarna för de trupper som i all hast beordrades till gränsen mot Norge, och särskilt från Värmland. I boken Värmländsk beredskap (utgiven 1947 och med Börje Furtenbach som redaktör) skriver Nils Wennergren inledningsvis om ”allvarsmättade dagar” då sprängskotten dånade och hammarslagen ekade i gränsbygderna vid forcerade byggen av försvarsställningar.

När som helst kunde kriget vara över oss, och hur skulle vi då bestå provet? Skulle våra nerver hålla för påfrestningarna, och skulle vårt kunnande räcka till för att lösa de givna uppgifterna och samtidigt förhindra onödiga förluster? Jag tror befäl av alla grader ofta ställde sig dessa frågor under dagar, då rykten av allehanda slag korsade varandra. Än var det norska flyktingar, som kunde berätta om tyska truppsammandragningar mot svenska gränsen eller uppsnappade samtal mellan tyska officerare om ett förestående anfall mot Sverige. Än var det gränsbor som nattetid hörde motordånet från stora bilkolonner på andra sidan gränsen, eller tyska vaktposter, som övermodigt tillropat en svensk postering: ”Vi ses om en vecka.” ---

En evakuering av 65 000–70 000 människor från västra Värmland planerades vid ett sammanträde på länsstyrelsen i Karlstad den 14 maj 1940. Från militärt håll framhölls att utrymningen i första hand borde omfatta ”skolbarn med lärare, minderåriga barn med mödrar och vårdarinnor samt åldringar och arbetsoföra personer från gränstrakterna mot Norge”. Då en av länsstyrelsens tjänstemän invände att en sådan evakuering inte ansetts nödvändig i södra Sverige ”betonades [av försvarets företrädare] att Värmlandsproblemet var vitt skilt från det i Skåne. Här komma krigs-

handlingarna huvudsakligen att försiggå i dalgångarna varför stor risk kunde komma att föreligga, då civilbefolkningen komme att drivas mellan fiendens och egna linjer. I skogen skulle den snart hungra ihjäl.”

Då var det allvar, men i efterhand 70 år senare kan en del episoder vara som hämtade ur den populära brittiska komediserien *Krutgubbar* (”Dad’s Army”). Till exempel ”ett ljushuvud, som föreslog att förbandet skulle blanda till cement för åtta dagar på en gång för att bättre kunna utnyttja cementblandaren” vid uppförandet av väghinder och värn.

Om ordern ”Givakt” kom kunde det vara fråga om timmar innan ett tyskt anfall var ett faktum, och en sådan order kom natten till den 14 maj – dagen före krismötet på länsstyrelsen. Den trupp Nils Wennergren tillhörde gjorde sig stridsberedd i sina ställningar.

På ett par platser skulle broar vid själva gränsen sprängas och förbandschefen måste vid ett ställe låta utrymma intilliggande bostadshus. Trettio minuter fick befolkningen på sig innan 100-kiloladdningen bringades att detonera. Bron sköt upp i luften som en kaskad och regnade sedan ned i form av stora stenblock. Mitt i stenregnet låg ett litet uthus som tidigare inte varit bebott. Stor blev förbandschefens förskräckelse när dörren öppnades och ut kommer en gammal gubbe i bara nattskjortan. Han skakade sin knutna näve mot militären och skrek: ”Ja vill ha fre på nätter!” varefter han vände och gick in för att fortsätta sin avbrutna nattsömn.

I gryningen två timmar senare kom beskedet ”Givakt upphör!”

*

Andra världskrigets första markstrid mellan tyska och brittiska soldater äger rum på norskt territorium den 20 april nära Lillehammer – cirka 20 mil väster om Sälen. ”Det var aldrig någon tvekan om utgången”, summerade Richard Petrow i sin bok *The Bitter Years – The Invasion and Occupation of Denmark and Norway April 1940–May 1945*.

Brittiska infanterister, under befäl av norska officerare, fördes till fronten i lastbilar körda av civila norrmän. Deras vapen var gevär och kulspjut. De tyska anfallarna hade artilleri och tanks, understödda av tyskt bombflyg. Britterna och deras norska vapenbröder hade inte

en chans, men bjöd tappert motstånd i närmare ett dygn.

När det tyska överfallet inleddes den 9 april försäkrade Storbritanniens sändebud i Oslo den norska regeringen att hans land skulle ställa upp och slå tillbaka ockupanterna. I första hand skulle Narvik, Trondheim och Bergen befrias. Det började bra med trupper som landsattes vid Namsos norr om Trondheim och den 19 april var numerärt överlägsna de tyska styrkorna i området. I Berlin beordrade en panikslagen Hitler en massiv motoffensiv mot britterna och de franska förband som också landsatts vid norska kusten. De allierades brist på artilleri och luftvärn blev avgörande för nederlaget. Den 3 maj hade alla brittiska och franska trupper evakuerats från Namsos. 2 000 norska soldater bevittnade den snöpliga reträtten och var ett dygn senare tvungna att kapitulera för den tyska övermakten.

Södra Norge hade erövrats av Nazi-Tyskland inom en månad. I London fördes Winston Churchill till makten, trots att han såsom marinminister bar en stor del av ansvaret för fiaskot i Norge. Churchill blev fixerad vid detta land under hela andra världskriget – liksom hans främsta fiende Adolf Hitler.

Flera grupper av brittiska officerare och meniga flydde undan striderna österut och fördes med hjälp av norska gränslotsar till Sverige – och internering. Detta var starten på en efterhand alltmer omfattande flyktingtrafik över olika leder och stigar under ledning av boende i gränsbygderna med god lokalkännedom.

En av dem som engagerades i denna gränstrafik var Allan Manns gode vän, Bjarne Holth-Larsen, som tillsammans med ett par vapenbröder låg och tryckte i en *hytte* i trakten av Trysil sedan striderna i södra Norge upphört. Sex brittiska soldater bad dem om hjälp att komma undan ockupationstrupperna, och en ljus majnatt följdes man åt till svenska gränsen. Britterna blev insläppta av gränsvakter, men Bjarne och hans kamrater bad förgäves om att få resa över svenskt territorium till Nordnorge.

*

Hamnen i Molde var en given lekplats för Hagbard Falk och hans kamrater, och ett centrum för kontakter med omvärlden, över hav och vatten. Våren 1940 gästades denna norska hamnstad av örlogsfartyg från

stormakterna, bland andra de brittiska slagskeppen *Rodney* och *Ramilies* och den franska kryssaren *Jeanne D'Arc*. Det tyska skolfartyget *Horst Wessel* var också välkommet, men 16-åringen Hagbard och många andra norrmän undrade varför de tyska gästerna behövde mäta djupen i hamnbassängen.

Invasionsdagen den 9 april hände inget särskilt i Molde, men den 16 april blev ockupationsmakten desto mer påtaglig. I gryningen, då vårsolen började belysa de ännu snöklädda bergen runt staden, upplevde Hagbard hur tyskt bombflyg anföll hans hemstad. Det tyska flygvapnet fortsatte att hamra Molde sönder och samman de närmaste veckorna. Inom kort blev Molde en belägrad stad med över 10 000 tyska soldater, som förberedde sig för en väntad brittisk invasion.

Den unge Hagbard Falk engagerade sig efterhand i en alltmer militant motståndskamp mot ockupanterna. Det började med att man på vägarna i centrum av Molde målade V-tecknet, det brittiska segerstecknet som särskilt Churchill använde sedan han kommit till makten som premiärminister. Längre slagordsramsor förutsåg att de tyska trupperna skulle tvingas marschera på Nordsjöns botten för att kunna invadera Storbritannien.

Den underjordiska oppositionspressen, alla dessa *illegale aviser*, blev allt viktigare för motståndsrörelsen, och Hagbard medverkade genom att dela ut *V-Posten* i Molde. Denna tidning började utkomma den 1 augusti 1941, omedelbart efter det att ockupationsmakten beordrade normännen att lämna ifrån sig sina privata radiomottagare. Utgivaren Thorleif Lindtvedt hämtade nyheter via en transistorapparat som stulits ur ett tyskt förråd. Han avslöjades dock av quislingen Henry Rinnan i Trondheim och arresterades i juli 1942, för att senare sändas till koncentrationslägret Sachsenhausen i Tyskland. Då upplevde Hagbard Falk att det började brännas under fötterna och insåg att det var dags att planera att fly till Sverige (se kapitel 14).

*

Direkt från Sallafrenten i Finland beordrades fänriken Carl-Ragnar Bevé till Lekvattnet i Värmland, där han återgick i ordinär tjänst som plutonchef i Dalregementets tredje kompani. Men den närmaste tiden blev

allt annat än ordinär. Bevé träffade på en äldre officerskamrat från Falun, kapten Helmuth Ternberg, som återkommer i vår berättelse längre fram – i sällskap med ovan nämnde James Dickson – som hög chef på C-byrån i Stockholm. Efter andra världskrigets utbrott hade Ternberg inkallats till underrättelsetjänst i Norrbotten, en tjänst som avbröts då han anmälde sig till den svenska frivilligkåren i vinterkriget, men alltför sent för att komma i aktiv tjänst. I Värmland blev Ternberg underrättelseofficer under täcknamnet ”Erik Bergström” vid den nyligen etablerade staben i Arvika, med uppdrag att bevaka ockupationsmaktens militära verksamhet i Norge.

”Ternberg frågade mej om jag var pigg på att ta mej över gränsen och ta reda på vad som verkligen hände på andra sidan, om verkligen dom tyska trupperna förberedde en uppmarsch mot svenska gränsen. Det där jobbet tyckte jag verkade intressant, så jag lånade civila kläder och gick över gränsen.”

Så odramatiskt beskrev Carl-Ragnar Bevé upptakten till fyra agentuppdrag inne i det ockuperade Norge, då han långt senare intervjuades i Radio Dalarna. Den första rekognosceringen genomförde han på skidor tillsammans med fänriken Lars Söderhielm, som senare stupade som frivillig i det finska fortsättningskriget. Utklädda till skogsarbetare och med yxor i ryggsäckarna spanade de på tyska trupptransporter vid järnvägsknuten Kongsvinger. Bevé's far var omgift med en norska, som inte ville lära sig tala svenska. ”Så i mitt föräldrahem talades norska och därför hade jag ganska lätt att i varje fall duperas av en tysk.”

Ett senare uppdrag utförde Bevé ensam och på en stulen tysk cykel – ”som tyskarna tidigare tagit från norrmännen” – och som bar honom från Magnor, den norska gränsstationen mitt emot Charlottenberg, till Kongsvinger och vidare norrut via Hamar, Lillehammer och Elverum till Trysil. I Kongsvinger träffade han turligt nog en vapenbroder från Sallafronten, Orvar Dobblar, ”som kunde ordna ett lämpligt kamouflage, nämligen två dejliga norske piker”. En av dem var Dobblars fästmö, vars far arbetade vid norska järnvägen ”så jag fick en del mycket värdefulla uppgifter därifrån.” Sambandet med Ternberg i Arvika ordnades genom helt vanliga vykort, som då inte censurerades, och på meddelanden som Bevé fäste under bufferten på sista vagnen på tåget till Sverige.

När det var dags att återvända till Värmland via Nybergsund spärade tysk militär bron över Trysilelva, som vid gränsen byter namn till Klarälven. Men Bevé ”avvaktade nattmörkret och tog chansen, och med full fart med cykeln – det var nedförsläp ner mot bron – så cyklade jag förbi militärposten. Och ingenting hände.” Tre mil genom svår terräng var han sedan tvungen att släpa den stulna cykeln, i vars ram han gömt hemliga handlingar till Helmuth Ternberg.

”Vad hade hänt tror du om tyskarna hade fått tag på dej”, frågade reportern på Radio Dalarna. Carl-Ragnar Bevé, som senare avancerade till underrättelsetjänst vid Arméns Jägarskola i Kiruna och försvarsstaben i Stockholm, svarade: ”Ja, det hade väl inte blivit så roligt. Man tänkte i det skedet inte på konsekvenserna.”

*

Första mötet mellan Arne Kirkerud och Helmuth Ternberg ägde rum vid Mon, gränsövergången mellan Fågelvik och Øymark söder om Töcksfors, någon gång före 17 maj 1940. Det var i varje fall innan kapten Ternberg förflyttades till C-byrån i Stockholm och fortfarande uppträdde som ”Erik Bergström” vid staben i Arvika. Mötet bevisar att samarbetet mellan norska och svenska agenter började mycket tidigt, redan under de norska försvarsstriderna mot de tyska invasionstrupperna, och på ett informellt sätt i gränsbygderna.

Arne Kirkerud var en av många motståndsmän som under täckmantel som tullare kunde operera som flyktinglots österut över svenskegränsen och på hemvägen bar med sig diverse kurirpost. Det tog en ände med förskräckelse sista krigsåren 1945.

Men våren 1940 spirade alltså det första svensk-norska utbytet av militära underrättelser. Helmuth Ternberg och andra svenska officerare som var förlagda vid gränsen upprättade kontakter med hjälp av tullare, som från tiden före ockupationen hade goda kontakter med norska kollegor, exempelvis Arne Kirkerud, och visste vilka man kunde lita på i hemlig verksamhet, vilka som var ”goda norrmän”. Kirkerud gav drygt 40 år senare sin version av samarbetet med Ternberg:

Det var en fruktbringende forbindelse for oss begge to, han var interessert i å få mest mulig opplysninger om de tyske troppestyrkene på norsk side i nærheten av Vermlandsgrensen og vi var interessert i å få mest mulig fritt leide for kurervirksomheten vår inne på svensk side. Vi kan vel si at Sverige hadde inntatt en nokså streng nøytral linje, men det forhindret ikke at etterretningsvesenet hadde en veldig makt, slik at hvis vi hadde dem i ryggen så ble det aldri stoppet noen tingen hvis vi kunne hjelpe dem igjen ...

Samarbetet mellom Kirkerud og Ternberg fortsatte etter det att de norske markförbanden kapitulerte i början av juni 1940 och fram till i varje fall midsommar 1941. Flera spända lägen inträffade under denna period, särskilt längs gränsen mellan Värmland och Østfold, och den norske tullaren höll den svenske underrättelsekaptenen underrättad om tyska trupprörelser och förstärkningar i riktning mot Sverige. Ternberg uppehöll sig växelvis vid Mon nära Kornsjö i söder och Charlottenberg i norr. När spänningen lossnade något det andra ockupationsåret ville den svenske officeren tacka sin norske agent och frågade: ”Kyrkerud, är det något du önskar dej så ska jag om möjligt försöka ordna det!”

Helmuth Ternberg skrattade gott när fan flög i Arne Kirkerud:

”Ja, jeg kunne ha veldig lyst til å være med et av rekognoseringsflya deres når de flyr langs svenskegrensen og har patrulje, for det har jeg sett at de gjør.”

Kapten Ternberg hämtade en tid efteråt den norske tullaren hos dennes svenske kollega och vän, tullchefen Gustaf Nordmark i Hån. Kirkerud kläddes i svensk armépäls och sedan bar det av till militärflygplatsen vid Holmedal halvvägs till Årjäng. Det var en märklig upplevelse för en norsk motståndsmän att sitta uppe i ett svenskt militärplan och titta ner på bland annat tyska posteringar vid gränsen:

”Detta var en av de morsomme hendelsene. Så det viste seg at det svenske etterretningsvesenet kunne få til det dem ville, men de ville ha hjelp igjen som rimelig var ...”

*

Då Allan Mann fyllde 19 år den 5 maj 1940 var han på väg norrut till ännu ett norskt frontavsnitt – Narvik. Vid Fjällnäs hade han förenat sig med ett tjugotal företagsamma norska soldater, som fått tag i någorlunda civila kläder – plus nordiska resekort. De kunde köpas på Posten för 50 öre och var i fredstid en billig legitimation för att underlätta turistresandet mellan Norge, Sverige, Danmark och Finland. Första etappen för dessa efter många dagar i fält något lortiga ”turister” var med buss från norska gränsen cirka 15 mil till Røjans järnvägsstation.

”En hygglig svensk polis från Fjällnäs, som var ansvarig för busstransporten, berättade för oss att hans uppgift var att omhänderta norska militärer i uniform. Finlandsfrivilliga svenskar i uniform som kom från Norge tillsammans med norska civila var mindre intressanta.”

Allan Mann och hans norska vapenbröder var pionjärer även i denna nya insats. Ett par dagar senare, den 7 maj, beordrade *Hærens Overkommando* alla värnpliktiga norrmän att försöka ta sig till Nordnorge. De skulle resa i mindre grupper, uppträda som arbetssökande, försöka undvika uppmärksamhet och bära sportkläder som snabbt kunde göras om till uniformer. Totalt lyckades omkring 630 man på så sätt ta sig till Finnmark fram till 8 juni, då striderna vid Narvik upphörde.

En del av dessa norrmän upplevde det absurda att resa på samma tåg norrut genom Sverige som till ”sjukvårdare” kamouflerade tyska militärer och med samma resmål – Narvik. Under hård press från regimen i Berlin hade den svenska regeringen godkänt att sjukvårdspersonal, drygt 300 tyskar, reste i transit till trupperna i den belägrade hamnstaden. I norra Sverige kunde dessa tyskar resa direkt till Narvik medan norrmännen tvingades ta den långa omvägen via Finland och Finnmark.

I motsats till många andra hann Allan Mann fram till stridszonen innan fientligheterna upphörde. Tillsammans med sina norska kamrater från Fjällnäs anmälde han sig hos norska 6:e divisionen vid Gratangen fem mil norr om Narvik efter tio dagars resa med tåg, lastbil och båt via Haparanda–Rovaniemi–Petsamo–Kirkenes–Tromsø. Allan Mann gjorde sin första dag i tjänst hos en norsk bataljon den 17 Maj, nationaldagen i det Norge som blev hans andra hemland.

Slaget om Narvik – strategiskt viktigt för järnmalmsexporten från svenska Lappland – pågick fram och tillbaka i två månader från början av ockupationen fram till den 8 juni. I en av andra världskrigets märkligaste

operationer återerövrade allierade trupper hamnstaden efter hårda strider och till stora offer i slutet av maj, för att efter bara några dagar överge Nordnorge. Då hade de tyska trupperna trängts upp mot svenska gränsen och det var bara en fråga om få dagar innan de skulle tvingas kapitulera – eller fly till Sverige och låta sig interneras. Detta var ett mycket farligt läge för Sverige, och krigsmakten skärpte beredskapen inför ett väntat tyskt anfall vid gränsområden längre söderut. Men i denna ödesstund behövdes brittiska och franska trupper bättre på en annan front. Hitler hade öppnat västfronten med ett blixtanfall mot Frankrike.

Men innan det allierade återtåget inleddes upplevde Allan Mann natten mellan den 6 och 7 juni sitt verkliga elddop, om han inte gjort det tidigare. Tillsammans med en pluton av franska främlingslegionärer och norska soldater blev han instängd av tyska kulsprutegrupper i ett pass mellan Bjørnfjell och Malmbanan. 54 år senare berättade han för bland annat Carl-Henrik Dyegård på ort och ställe:

De österrikiska alpjägarna, som i huvudsak slogs här var utomordentliga soldater. Deras luftlandsättningsstrupp som kom hit hade fallskärmar och specialutrustning för att sätta upp tält och vindskydd. Vi för vår del hade inte den exklusiva utrustningen utan vi fick torka det mesta på kroppen och i lufta. Och en började lukta efter några dagar. Det var ganska svårt att klara sig här uppe, men hur det är så blåser det av på kroppen på en om man lyckas klä av sig och torka några plagg då och då, strumpor, kalsonger och grejer. Fransmännen hade stora svårigheter med fötter. Det var deras stora problem men de hade å sin sida en del försörjning.

Vi visste ingenting om här uppe, vad som försiggick nere i Narvik, att de höll på att tunna ut och plötsligt var vi ensamma ... De norska grabbarna, som hade varit med i två månader, de var mycket nedslagna.

Då Allan kastade en sprängladdning mot den tyska grupp som låg mot svenska sidan sårades han av splitter i buken och lungan, samtidigt som plutonchefen, en fransk löjtnant ur Främlingslegionen, skadades svårt i ena foten. Trots sina skador lyckades Allan tillverka en pulka av skidor och dra fransmannen i den djupa blötsnön uppför fjället mot Riksgränsen. Efter 19 timmars slit och släp kunde han rädda dem båda över till

Sverige. När de togs om hand av en svensk gränspatrull var Allan i det närmaste medvetlös av blodförlust och strapatser.

Allan Mann och den franske löjtnanten opererades på Kiruna lasarett den 7 juni. Samma dag började de allierade överge Nordnorge – och samma dag evakuerades kung Haakon, kronprins Olav och en rad norska ministrar och ämbetsmän med den brittiska kryssaren *Devonshire* från Tromsø.

KÄLLOR TILL KUNSKAP:

* Berättelsen om Odd Berntsen bygger på artikeln ”Krigens første sabotør står fram” (*Romerikes Blad* 8 maj 1985), skriften *Blendningsgardiner og svenskesuppe* av Thor Sørheim (Skedsmo Kommune 1995) och uppgifter från anhöriga.

* Kammareherre James Dicksons personliga minnesanteckningar.

* *Kungliga Dalregementet under beredskapen – Armborstet 1989* (Utgiven av Kungl. Dalregementets Kamratförening).

* Källor om Allan Mann redovisas efter kapitel elva.

* *Illegal virksomhet under krigen 1940–45*. Utskrift av bandad intervju med Arne Kirkerud 1982.

LÄSTIPS:

* Presshistorisk årsbok 2010 innehåller en annorlunda berättelse om striderna vid Narvik: *Brodjaga i Nordnorge våren 1940*. Birgit Petersson, docent i historia vid Umeå universitet, skriver om *Dagens Nyheters* krigsreporter Alma Braathen.

* *Blodsporet – Sveriges bidrag til nazi-okkupasjonen av Norge* (Forlaget Kristiansen 2012) är en kritisk granskning av de tyska järnvägstransporterna genom Sverige under andra världskriget. Författaren Espen Eidum, reporter på tidningen *Fremover* i Narvik, belyser särskilt den s.k. hästskotrafiken från Trondheim via Norrland till Nord-Norge.

”Svenskene førte selvsagt realpolitikk. Å bevare nøytraliteten gjennom krigen var første bud, og dermed skulle svenskene ivareta et korrekt forhold til det mektige Tyskland. Da er det vanskelig å hjelpe et uniformert statsoverhode som er i krig, om han er nabo og slektning aldri så mye. Den mikroskopiske smule forståelse som nordmennene eventuelt måtte ha klart å stable på beina for en slik linje, ble neppe større da Sverige senere sa ja til tyskernes anmodning om adgang til å transportere tropper over svensk område til og fra Nordnorge.”

PER EGIL HEGGE i boken *Harald V – En biografi* (2006)

3. FLYENDE KUNG VÄGRAD SVENSK NATTVILA

Norska förhoppningar om att broderlandet Sverige skulle tillämpa en ”välvillig neutralitet” sveks vid lunchtid fredagen den 12 april 1940. Kung Haakon var sedan fyra dagar jagat storvilt, på flykt med kronprins Olav och flera statsråd. Rejält slitna hade de på morgonen nått tullstationen i Lillebo vid Drevsjø, några få kilometer från den gränspassage där vägen fortsätter till Särna i nordvästra Dalarna. Utrikesminister Halvdan Koht tjatade om att den 68-årige kungen skulle söka ett tryggt om än högst tillfälligt natthärbärge på ett vandrarhem inne på svenskt territorium.

Vad som sedan hände gjorde de svenska och norska kungarna till ovänner så länge de levde. Det förgiftade umgänget mellan deras regeringar så länge ockupationen pågick, och sysselsätter än i dag författare, historiker och jurister. Bittra taggar sitter kvar sjuttio år efter detta första norsk-svenska flyktindrama på högsta nivå.

Norges utrikesminister telefonerade från Lillebo sin kollega i Stockholm, Christian Günther, för att försäkra sig om att kung Haakon efter

nattvilan i vandrарhemmet obehindrad kunde återvända hem över gränsen. Efter rådslag inom regeringen i Stockholm ringde Günther tillbaka och meddelade att kungen visserligen var välkommen men han kunde inte få ett förhandslöfte om att slippa internering. För de norska statsråd som befann sig vid tullstationen i Lillebo var beskedet från Stockholm chockartat. Kungligheterna, som från början var emot att Haakon skulle söka en vilopaus på andra sidan gränsen, förklarade att under dessa omständigheter var det för deras del otänkbart att resa in i Sverige.

Christian Günther, som tidigare varit ambassadör i Oslo, blev efter detta stämplad som ovänligt sinnad till det kämpande Norge. Frågan är om den svenske utrikesministern klargjorde för sin norske kollega att han fruktade att den svenska regeringen skulle utsättas för alltför hårda påtryckningar från Nazi-Tyskland. Det var den argumentationslinje som vann gehör inom samlingsregeringen och som även kung Gustav V accepterade. Günther hävdade att det stred mot neutralitetsrättens regler att hysa en främmande statschef från ett krigförande land, och att det var omöjligt att tillåta en flyende kung i generalsuniform att gå fram och tillbaka över gränsen.

När flera tiotal tyska militärplan plötsligt uppenbarade sig över det kungliga följet åkte man ändå i full fart till gränsstationen Flötningen på svenska sidan. Det var ju begripligt eftersom man utsatts för bombningar vid Nybergsund dagen innan. Uppehållet varade i mindre än en halvtimme men har satt sina spår i en mängd skildringar från både norska och svenska ögonvittnen på ort och ställe. Bland de senare var beredskapssoldaten Nils Karlsson, mera känd som "Mora-Nisse" som i boken *I vita spår* berättar om hur han ingick i vaktpatrullen vid gränsbommarna:

Döm om min förvåning, när vi finner att det är norska kungen och hans närmaste män, som jagats av tyskarna genom de norska skogarna fram till vår bevakning. Jag minns än idag hur sliten och trött kung Haakon såg ut. Hans adjutant var den kände norske skidledaren [major Nicolai Ramm] Østgaard, vilken jag aldrig träffat tidigare, men som jag kände igen mycket väl från tidningarnas sportsidor. Jag fick en känsla av att man nog var tvungen att gå över hans lik ifall kungen skulle utsättas för minsta närmande.

Det var bara fyra dagar sedan Hitlers krigsmakt inlett ockupationen av Norge och det var fortfarande högst ovisst om Sverige skulle undslippa anfall. Statsminister Per Albin Hansson talade samma dag, den 12 april, till nationen via radio om hur kriget förts ända in på Sveriges gränser: "Vårt fosterland upplever ånyo en prövningens stund, den kanske mest påfrestande på mera än ett århundrade." Svenskarnas känslor för de skandinaviska broderfolken behövde han inte tolka, sade Per Albin och fortsatte:

"Det gäller emellertid nu oss själva, våra möjligheter att bevara vår fred, frihet och ära. Sverige har hittills gjort allt som är rimligt för att upprätthålla sin från början proklamerade neutralitet. Detta innebär att vi åt alla håll måste förbehålla oss ett självständigt bedömande och ett självständigt handlande."

I ett tillägg, som med tiden blev ogiltigt för såväl tyskar som norrmän, förklarade statsministern: "Det är icke förenligt med strikt neutralitet att tillåta någon krigförande att utnyttja svenskt territorium för sina företag." Samma kväll talade den tjänstgörande försvarsstabschefen general Axel Rappe inför en grupp högerriksdagsmän om hotet av en förestående tysk aktion mot Sverige. Han uttalade sig om ett läge där Tysklands sjöförbindelser med Norge blivit avbrutna och regeringen i Stockholm vägrade tillmötesgå krav på att upplåta områden och järnvägar till den tyska krigsmakten. Generalen försäkrade samtidigt högerpolitikerna att det svenska försvaret hunnit förbereda sig, "men vårt läge är ju genom vår isolering och omöjligheten att erhålla vissa förnödenheter dock högst allvarligt".

Det är inte särskilt svårt att vara efterklok. Men med facit i hand vågar man påstå att Christian Günther överdrev hotet om hårda tyska påtryckningar ifall kung Haakon tilläts vila en natt på ett svenskt vandrarhem i nordvästra Dalarna. Visserligen jagade tyska militärplan den norska statsledningen i gränsbygderna mot Sverige, men hade de order från högsta ort att fysiskt undanröja kungligheter och statsråden? Utspelades inte detta drama i ett skede, ett tidigt stadium av ockupationen, då tyska militärledare ännu hyste illusioner om att hälsas som vänner av många norrmän? Vilka slags påtryckningar skulle Berlin sätta in mot regeringen i Stockholm om denna såg mellan fingrarna då ett broderlands monark, en nära frände inom de nordiska kungahusen, utnyttjade en tillfällig

gästfrihet som stred mot det småstilla i neutralitetsrätten? Skulle detta användas som förevändning för att invadera även Sverige? Knappast.

Mot hårda motåtgärder talar också det faktum att Hitlerregimen faktiskt fann sig i att Sverige vägrade släppa igenom militära transittåg till Norge så länge broderlandets folk utkämpade regelrätta försvarsstrider mot en utländsk inkräktare. Detta argument av "ridderlighet" ansågs "mer gångbart gentemot regimen i Tyskland med dess germanska svärmeri än neutralitetsrättsliga deklarationer", konstaterade UD-historikern Wilhelm M. Carlgren efter kriget.

Helt klart blev Christian Günthers samarbete och umgänge med norska företrädare aldrig förtroendefullt och vänskapligt under kriget; den svenske utrikesministern behöll armlängds avstånd till Norges landsflyktiga regering i London och dess representanter i Stockholm. Frågan är om och hur hans kyliga, ja stundom krassa attityd kom att smitta av sig på ämbets- och tjänstemän längre ner i den svenska statsbyråkratin, som efterhand fick det praktiska ansvaret för att ta emot en växande skara av norska flyktingar.

Om Sveriges regering kunde bemöta självaste kung Haakon ogästvänligt, ja nesligt och med paragrafrytteri, var det kanske heller inte nödvändigt att behandla hans flyende undersåtar respektfullt och välvilligt?

Mottagandet av norska flyktingar blev en källa till en lång rad kontroverser för lång tid framöver efter ockupationen, förutom tvister om många andra mellanhavanden. De två första månaderna, då Norges försvar bjöd ockupanterna motstånd, var de flyende av olika slag, alltifrån enskilda familjer som drog sig ur stridsområden till uniformerade soldater. En hel division retirerade mer eller mindre panikartat över gränsen till Värmland, och i efterhand förklarade norska officerare att man räknade med att snart åter vara i strid efter ett tyskt anfall även mot Sverige.

Motstridigheter uppstod särskilt om de unga norrmän som både civilklädda och i uniform försökte ta sig från det ockuperade Sydnorge på omvägar via svenskt territorium till Nordnorge där strider ännu pågick. Norges försvarsledning hade direkt uppmanat värnpliktiga män att dra norrut till stridsområdet, men Günther invände att Sverige av hänsyn till Tyskland måste hindra denna transittrafik av "hela norska arméer". I verkligheten handlade det kanske om högst 1 000 man. Dessa norrmän var knappast flyktingar i ordets egentliga mening utan militära rekryter

– föregångare till de många unga män som senare drog till Sverige för att försöka komma vidare till de allierade styrkorna i Storbritannien.

Sveriges gränser mot Norge var annars mer eller mindre öppna de första veckorna efter 9 april, det saknades både personal och riktlinjer för en svensk gränsbevakning i ett helt nytt läge med stormaktskriget inpå knutarna. Men efterhand förklarades gränslänen som förbjudna områden för utländska medborgare: först Norrbotten den 20 april, fem dagar senare Värmland och Dalsland, från den 5 maj Göteborgs och Bohus län och slutligen den 10 maj även Dalarna, Jämtland och Västerbotten.

I brist på klara regler inträffade en rad incidenter längs gränsen, där norska medborgare blev godtyckligt behandlade av svensk beredskapsmilitär och annan gränspersonal. Flyktingar upplevde hotelser av olika slag, många ”togs i förvar” under olika förevändningar och en hel del tvingades till och med återvända till ockuperade områden. Det kändes extra hårt att som patriotisk norrmän avvisas av svenska militärpatruller och fjärdingsmän när man försökte ta sig vidare till de ännu stridande vapenbröderna i Narvik. Men det hände också att svenska officerare, meniga soldater och pass- och tullpersonal ingrep till förmån för norrmän som vägrades inresa.

Norden hade före andra världskrigets utbrott varit ett passfritt område för medborgare i de olika länderna. För norrmän införde Sverige viseringstvång den 24 maj 1940 – eller med andra ord: passfriheten upphävdes just då den bäst behövdes.

Dagen efter det att Norges kung Haakon den 7 juni gick ombord på den brittiska kryssaren *Devonshire* i Tromsö – och inledde fem års landsflykt – skickades från UD i Stockholm ett hemligstämplat ”Cirkulär till landsfiskalerna vid gränsen till Norge”. På fyra A4-sidor formulerades regler och riktlinjer för det som för tiotusentals norska flyktingar därefter blev ett välkänt begrepp: *nödfallvisering*. Landsfiskalerna var statliga tjänstemän på landsbygden med betydande makt eftersom de fungerade som både åklagare, polismästare och utmättningsmän. Innehavare av denna tjänst avlade examen inför en särskild nämnd efter praktiktjänst och egna studier av en handbok för blivande landsfiskaler.

Grundregeln, som påbjöds i cirkulärskrivelsen, var att norska medborgare i princip behövde inresetillstånd till Sverige. Men nödfallvisering kunde utfärdas för 14 dagar för politiska flyktingar och civil befolkning,

”särskilt kvinnor, barn och åldringar”, som flydde över gränsen undan strider och livsfara. Uttryckligen förklarades att: ”Män i värnpliktsåldern, som fly, när de icke önska ställa sig ockupationsmaktens beslut till efterrättelse eller för att begiva sig till Nordnorge, torde icke enbart på dylik grund kunna anses vara politiska flyktingar.” Landsfiskalers tolkning av denna regel medförde att de under de första krigsåren var särskilt stränga mot unga norrmän, som ibland bemöttes som omogna äventyrare.

Statslösa flyktingar skulle få nödfallvisering endast av ”synnerliga skäl” och ”i regel endast efter medgivande från vederbörande tjänsteman i Utrikesdepartementet”, som var chefen för ”expeditionen för utländska passärenden”.

Flyktingar som vägrades nödfallvisering skulle avvisas till Norge ”samma väg han kommit --- (och) helst ske samma dag”. Personer som vägrade lyda eller försökte ta sig tillbaka till Sverige på annan plats skulle ”överlämnas till passkontroll eller annan myndighet å norskt område”, alltså i praktiken till myndigheter under de tyska ockupanternas kontroll.

Ockupationsmakten skärpte vid denna tid sin hållning till flyende norrmän. Josef Terboven, Hitlers utsände ”rikskommissarie”, hotade redan den 1 juni med stränga straff för dem som korsade gränsen för att ansluta sig till norska trupper. De unga män som därefter under stor risk tog sig över gränsen till Sverige kvalificerade sig därmed som politiska flyktingar, argumenterade den norska beskickningen i Stockholm, utan att väcka större gehör hos svenska Utrikesdepartementet.

Det skulle dock bli än värre. Terboven införde snart nog dödsstraff för de norrmän som anslöt sig till Tysklands fiender. Det skedde den 25 september 1940, då han i praktiken blev en civil diktator över Norge. Det landsflyktiga kungahuset och dess regering förklarades formellt avsatta och alla politiska partier förbjöds – förutom Vidkun Quislings lilla nazistvänliga parti *Nasjonal Samling*.

Svaret från Sverige blev inte ett mindre strängt mottagande av flyktingar, snarare tvärtom. På Utrikesdepartementet i Stockholm fruktade man en massflykt av norska intellektuella – politiker, journalister, fackliga förtroendemän, forskare etc – vilket ansågs icke önskvärt av utrikespolitiska skäl, underförstått av hänsyn till makthavarna i Berlin. I samförstånd med Socialstyrelsen, som hade ansvaret för utlännings- och

flyktingkontroll, införde UD en skärpning och centralisering av gränskontrollen av politiska flyktingar. I ett cirkulär daterat den 14 oktober påbjöds landsfiskaler och passkontrollörer "... att nödfallsvisering för norsk medborgares inresa från Norge till Sverige tillsvidare icke må av Eder utfärdas utan föregående förfrågan hos departementet (expeditionen för utländska passärenden)".

Norska utrikesrådet Jens Bull, i praktiken chef för beskickningen i Stockholm, hade med sig en rad konkreta klagomål om fångslade landsmän då han dagen därpå sökte upp sin kollega i svenska UD, Gösta Engzell. Dennes motargument var att svenska myndigheter inte kunde godkänna att "vem som helst" som kom över gränsen var politisk flykting. Det blev ingen massflykt, men de som kom över gränsen kände sig oftast inte välkomna, ja ibland trakasserade. Under de första krigsåren betraktade svenska gränsvakter särskilt unga norrmän med misstänksamhet, de sågs som lycksökare och äventyrare. I en hel del fall var säkert denna skepsis berättigad, men samtidigt var just många av dessa unga män fyllda av patriotism och revanschbegär gentemot de tyska ockupationsstyrkorna. Därför brann de för att få utlopp för sin stridsvilja på de allierades sida.

Trots den formella centraliseringen av beslutsfattandet till UD i Stockholm var det landsfiskalerna i gränsdistrikten som i praktiken hade flyktingarnas öden i sina händer. Landsfiskalerna hade i verkligheten en form av tolkningsföreträdare i varje enskilt fall. De hade fysisk kontroll över flyktingarna i avvaktan på ett beslut. De hade på sina skrivbord protokoll över förhör med flyktingarna, förhör som hållits antingen av dem själva eller av underlydande fjärdingsmän och konstaplar. UD-tjänstemannen i Stockholm var beroende av de fakta och förhållanden landsfiskalerna framförde per telefon. Landsfiskalerna hade helt enkelt ett övertag, även om det sedan var bekvämt att inför den hårt trängde flyktingen hänvisa till att hans öde bestämts av högre makter i Stockholm.

Norrmän avvisades under olika former och förevändningar. Den mest absurda formen var så kallad formell avvisning, som gav rätt att överklaga beslutet hos länsstyrelsen inom en viss period – samtidigt som vederbörande flykting omgående avvisades tillbaka till Norge.

Fortsatta norska klagomål över att flyktingar avvisades vid gränsen resulterade i ett möte på hög nivå i Stockholm den 14 januari 1941 mel-

lan Jens Bull och Erik Boheman, UD:s främste ämbetsman under utrikesministern. Det norska sändebudet insisterade att varje norrman som kände sig hotad till livet skulle betraktas som politisk flykting. Boheman försäkrade att man på svensk sida skulle tolka detta begrepp i vid mening, och lovade även tillmötesgå Bulls propå att varje norrman som önskade komma vidare till allierade områden skulle tillåtas resa in i Sverige.

Kabinettssekreterare Bohemans besked innebar en betydande uppmjukning av Sveriges dittills restriktiva politik, men det tog nästan hela år 1941 innan detta fick effekt ute på fältet. Avvisningar fortsatte – åtföljda av nya klagomål och tvister – med ibland mycket ödesdigra konsekvenser. Från den 1 april till årets slut blev omkring 800 flyktingar från Norge avvisade – eller närmare 30 procent av alla dem som bad att få bli in-släppta över gränsen till Sverige.

Det finns dessutom ett stort mörkertal eftersom ett okänt antal flyktingar vägrades inresa utan formell avvisning. Andra begrepp som användes var exempelvis förpassning och informell avvisning utan att ett direkt beslut fattades. I stället talades om ”återförd” eller ”eljest hindrad inkomma”. Den norske historikern Tor Arne Barstad har forskat om detta dystra kapitel och skriver:

”Visse landsfiskaler opererte også med begrepet ’frivillig återvändo’, med varierende grad av berettigelse. Dette var ikke rettslige begreper, og innebar således ingen rettigheter for flyktingene.”

Ett upprörande fall handlar om den statslöse Leiba ”Leif” Wolfberg, som gick över gränsen till Östervallskogs socken i Järnskogs landsfiskaldistrikt den 12 april 1941. Under armen hade denne musiker sin fiol och angav som skäl för sin flykt att han på grund av sin judiska börd hade ”svårt att erhålla arbete i Norge, varför han nu flytt till Sverige för att söka anställning”. Enligt vikarierande landsfiskalen Bertil Lindahls förhörprotokoll ”har han icke varit utsatt för några förföljelser i Norge eller anhållits av polisen”. Wolfberg vägrades efter telefonmeddelande från UD att ”kvarstanna här i riket” och eskorterades av militär tillbaka samma väg som han kommit.

Fallet Wolfberg visar att man vid denna tidpunkt inte förstod judarnas svåra situation, men det kan man kanske inte klandra vare sig landsfiskaler eller svenska UD för eftersom judarna knappt förstod det själva, kommenterade Tor Arne Barstad: ”Vi kan i hvert fall slå fast at jødisk

herkomst i seg selv ikke kvalifiserte for nødfallsvisering på dette tidspunktet.”

Det som gör fallet Wolfberg extra intressant och upprörande är hans fortsatta öde (som även Ola Larsmo berättar om i boken *Djävulssonaten*). Ett knappt år efter avvisningen grips han i Oslo och förs till Gestapos ökända högkvarter vid Victoria Terrasse; han anklagas för att ha förnärrmat en tysk kvinna. Efter fängelsevistelser och tvångsarbete är han bland de norska judar som förs till Oslo hamn den 26 november 1942. De flesta, 532 personer, deporteras med fångskeppet *Donau* till Stettin i Polen för omgående transport till förintelselägret Auschwitz. Av dessa fångar kommer nio levande tillbaka till Norge.

Men Wolfberg och 25 andra judiska fångar forslas med det mindre fraktfartyget *Monte Rosa* till Hamburg för vidare befordran till Auschwitz, där den statslöse musikanten lyckas överleva tack vare sin fiol. Han klarar sig med livet i behåll genom ytterligare elva förintelse- och koncentrationsläger för att slutligen räddas till Sverige med Bernadotte-expeditionens ”vita bussar” den 28 april 1945. Leiba Wolfberg avled plötsligt 1984, 69 år gammal.

Ännu en flykting från Norge som avvisades och senare hamnade i tysk fångenskap – för att i sinom tid räddas av de vita bussarna – var Johan Marius Fredriksen. Han var 38 år då han den 13 oktober 1942 kom över gränsen i Transtrands socken i Dalarna och blev arresterad av landsfiskalen i Lima distrikt, Albin Nordström. Fredriksen beskrevs i förhörprotokollet som ”agent” och hade lyckats rymma från polisen i Trysil, där han gripits för ett något annorlunda ekonomiskt sabotage. Eftersom han var upprörd över att ockupationsmakten lade beslag på de matvaror som egentligen tillkom norska medborgare hade han på falska grunder rekvirerat ett tjugofemtal järnvägsvagnar med frukt och grönsaker till Hamar.

Detta sabotage kvalificerade inte Johan Fredriksen för status som politisk flykting, beslutade UD i Stockholm. Efter bara tre timmar i arresten på Lima landsfiskalkontor avvisades han över gränsen vid Rörbäcksnäs. När och hur Fredriksen greps av norsk gränspolis är inte känt, men han skickades i varje fall till fångenskap i Tyskland.

Søk straks kontakt med nærmeste svenske myndighet, militær, toll eller landsfiskal (lensmann).

Forsøk ikke å komme direkte til den norske legasjon i Stockholm utenom de svenske myndigheter. De risikerer arrestasjon og siktelse for spionasje. Legasjonen har sine representanter på Kjesæter, og dit blir man sendt av svenskene.

Dessa två förmaningar var de första punkterna i en skriftlig instruktion för agenter, kurirer och flyktingar om *Forhold under oppholdet i Sverige*. Syftet var att undvika avvísningar och spionanklagelser. Vid vilken tidpunkt dessa förhållningsorder började distribueras har jag inte lyckats finna, men de publicerades i *Usynlige veier*, en bok som utgavs tio år efter krigsslutet. Författare var Wilhelm Münter Rolfsen, som 1943 blev chef för *Edderkoppen* ("Spindeln") – den organisation direkt under ledningen för hjemmefronten som ansvarade för det som kallades "exporten" till Sverige. Det ligger nära till hands att det var Rolfsen som skrev dessa påbud om hur flyktingarna skulle uppträda och vad de skulle säga – och inte säga – då de förhördes av svenska gränsvakter. Användning av nödlögner sattes i system. Detta framgår då man i efterhand studerar förhørsprotokollen.

En flyktings standardhistoria var att man var förföljd av ockupationsmakten och dess Quislingstyre eftersom man hjälpt till med propaganda för norska kungahuset, distribuerat illegala skrifter eller klistrat upp plakat mot Nasjonal Samling. Det betraktades som berättigade skäl för att få status som politisk flykting i Sverige. Högst olämpligt var att berätta att man ville resa vidare till England, eller att man var aktiv i motståndsrörelsen. Den verkliga orsaken till att komma till Sverige måste hållas hemlig, annars riskerade man att bli internerad så länge kriget varade, upplystes flyktingar om i instruktionen.

På frågan om vilken väg man kommit till gränsen var standardsvaret att flyktingen aldrig varit i dessa gränstrakter tidigare, att man inte kände vägarna utan gått efter kompass. Den mest uppenbara nödlöggen var att man påbjöds svara "Nei" på frågan om man fått hjälp av någon. Vid det här laget var "flyktingexporten" mycket välorganiserad och effektiv, men att på egen hand försöka finna en flyktväg till Sverige kunde vara riskabelt, ja, livsfarligt.

Landsfiskalerna och deras underlydande var inte dummare än att de förstod att de, vid detta senare skede ett par år efter ockupationen, serverades halvsanningar och nödlögner, men att det gällde att hålla god min i elakt spel. Ibland lär tålmodet har brustit och landsfogdarna frågade flyktingarna retoriskt:

”Men har ni inte klistrat upp bilder på Kong Haakon också?”

Då hade det gått lång tid sedan den svenska regeringen hotade att internera Norges kung vid gränsen till Dalarna den 12 april 1940.

KÄLLOR TILL KUNSKAP:

* Tor Arne Barstad belyser svenska myndigheters behandling av norska flyktingar i böckerna *Broderfolk i ufredstid* och *Beredskap i väst*.

”Emellertid är att märka att den långtgående och till sin innebörd obestämda lagstiftningen mot olovlig underrättelseverksamhet på åtskilliga punkter saknat underlag i rättsuppfattningen inom stora delar av folket. Exempelvis har det varit särskilt stötande att norska patrioters verksamhet till förmån för sitt land i så stor utsträckning kom att straffas som olovlig underrättelseverksamhet.”

Ur summering av Sandlerkommissionen, som 1945–1947 utredde den svenska säkerhetstjänstens verksamhet under kriget

”Gjennestad, Henry, norsk patriot, nästan något av hänförelse över hans tro på Norges sak, ’brinnande i anden’ men fysiskt svag och sjuklig, alltid beredd att göra sitt bästa, artig och försynt.”

ARVID JANSSON, chef för ”Långmora förläggning för utlänningar” om den norske journalisten och ”spionen” Henry Gjennestad (1891–1942)

4. 1 957 FALL AV MISSTÄNKTA SPIONER

O tack är världens lön. Det fick den norske journalisten Henry Gjennestad bittert erfaras under 28 månaders ofrivillig vistelse i Sverige, då han helst av allt ville komma vidare till hemlandets väpnade styrkor i Storbritannien eller Kanada för att få göra en insats mot ockupationsmakten. I stället dömdes han för spioneri till fyra månaders straffarbete och inspärrades därefter i interneringslägret Långmora i Dalarna.

Gjennestad förstod aldrig att han var spion enligt svensk lag år 1940. Han ansåg sig vara lojal inte bara mot Norge utan även mot Sverige, och framhöll hur han i många år verkat för vänskap mellan broderfol-

ken, arbetat inom Föreningen Norden och exempelvis arrangerat en tre veckor lång studieresa för svenska studenter till Nordkap.

”Spionen” Henry Marius Gjennestad, född i Sandefjord 1892, har lämnat få spår efter sig i Norges breda bokflod från krigsåren. Hans öde kan tecknas tack vare tidigare hemliga handlingar från Stockholms Rådhusrätt och en dossier i arkivet efter Statens Utlänningskommission (SUK). Under sin tid i Sverige var han en någorlunda fri man i blott elva månader och blev ett av den svenska säkerhetstjänstens första byten i en upptrappad, ja upphetsad, spionjakt när andra världskriget plötsligt nått folkhemmets husknutar.

Även om ”Fallet Gjennestad” varken är särskilt allvarligt eller spektakulärt belyser det hur orättfärdigt norska patrioter behandlades i Sverige under de första krigsåren.

I motsats till många andra norska flyktingar var dock Gjennestad ingen ung man då han gick i exil. Han var en erfaren 48-årig ungar, hade ett brokigt förflutet som bondson, sommarluffare i Tyskland i sin ungdom, hoppjerka som journalist, inklusive flera års reporterjobb i USA, där också två syskon var bosatta. Levnadsberättelser och inlagor till rådhusrätten, Socialstyrelsen och andra svenska myndigheter bär vittnesbörd om en skicklig, om än känslfull och mångordig, skribent.

Henry Gjennestad flydde över gränsen till Bohuslän den 5 juni 1940, en av de allra sista krigsdagarna under det som kallas ”fälttåget” – norska försvarets reträtt norrut undan den framryckande tyska krigsmakten, då man också övergavs av allierade brittiska, franska och polska trupper.

Omedelbart efter Hitlerregimens överfall hade han deltagit i strider norr om Oslo och tagits som krigsfånge vid Kongsvinger, men lyckats fly redan första natten tack vare hjälp av en norsk järnvägstjänsteman.

Väl över på svenskt territorium mötte Gjennestad kapten Ragnar Schumacher, svensk underrättelseofficer, som gärna ville ha färskna nyheter om tyska militära positioner och på vars uppdrag han författade en rapport om fiendens flygplatskapacitet, ammunitionsförråd, bensinlager etcetera i Oslodistriktet och Østfold. Han hade haft nästan två månader på sig att samla allehanda information om ockupationsmakten.

Den drivne journalistens kunskaper och tjänster togs också i anspråk av norska Legasjonen, där han bland annat hjälpte den landsflyktige diplomaten August Esmarch att sammanställa en rapport. Han reste

också i början av juli via Finland till Nordnorge, enligt egen uppgift som kurir för att söka kontakt med försvarschefen Otto Ruge, ett något obegripligt och utsiktslöst uppdrag eftersom denne kapitulerat en månad tidigare och var tysk krigsfånge (och skulle så förbli till krigets slut). Gjennestad skulle också undersöka ”fraternisering” mellan tyskar och ryssar på Nordkalotten, en mer begriplig uppgift eftersom ”vänskapspakten” dem emellan fortfarande var i kraft och det skulle dröja nästan ett år innan Hitler beordrade ”Operation Barbarossa”, östfrontsanfallet mot Sovjetunionen.

Till Finland eftersändes ett brev från svenska Socialstyrelsen, som ville ha närmare upplysningar om grunderna för Gjennestads ansökan om uppehålls- och arbetsvisering som journalist: ”Påpekas må, att under nuvarande situation arbetstillstånd endast i begränsad omfattning kan meddelas inom intellektuella och merkantila yrken.” Den uppenbarligen smått desperate norrmannen svarade med vändande post att han inte var ute efter avlönad anställning, men erbjöd sig att arbeta frivilligt med exempelvis höbärgning. ”Mine korrespondanser går til norske aviser i U.S.A.”, och av annat sammanhang framgår att han faktiskt frilansat för amerikanska tidningar från Oslo. Professor Johan Bergman (1864–1951), ledamot av Riksdagens första kammare och bördig från Dalsland, stödde ansökan med ett intyg om att norrmannen var en ”aktningvärd och trovärdig man”.

I Helsingfors träffade Gjennestad flyktigt en brittisk diplomat, som uppmanade honom att vid återkomsten till Stockholm ta kontakt med Peter Tennant. Officiellt var denne svensktalande akademiker Storbritanniens pressattaché men i verkligheten, sedan tio månader tillbaka, *Special Operations Executive:s* (SOE) representant i Skandinavien med särskilt ansvar för att sabotera ockupationsmakten i Norge. Måhända markerade brittena en armlängds avstånd till Gjennestad genom att han aldrig fick träffa Peter Tennant. Den norske journalisten togs i stället emot av chefen för ”Parrot House”, Joe Parrot, f.d. biträdande pressattaché i Oslo. Han höll på att bygga upp en pressgranskningsavdelning som med tiden blev den brittiska beskickningens största avdelning i Stockholm, i praktiken en blandning av underrättelsetjänst, översättningsservice och kontaktorgan för exilpersoner från ockuperade länder.

Det tycks som om Gjennestad och Parrot aldrig fick någon bra kontakt. Den brittiske diplomaten var mest intresserad av nyheter från Trondheim, varifrån hans norska fru kom men där Gjennestad inte varit på sistone. Den norske journalisten ville imponera på Parrot, i hopp om att få visum till England eller Kanada eller i varje fall ett extraknäck på ambassadens populära tidskrift, *Nyheter från Storbritannien*. Det blev varken det ena eller andra, trots att Gjennestad också erbjöd britererna sina tjänster som agent och i ett brev i slutet av september föreslog att han på deras bekostnad skulle göra en hemlig resa till Norge för "sociala studier".

Så dags hade svenska säkerhetstjänsten fått vittring på norrmannen, förmodligen efter hans besök på Storbritanniens beskickning på Birger Jarlsgatan och genom brevcensur och telefonkontroll av hans boende på Danielssons Pensionat på Drottninggatan 77. "Agentbrevet" innehöll bland annat följande, i den svenska censurans översättning:

"Som gammal soldat och gammal tidningsman har jag bättre utsikter än någon annan att nå ledande norrmän och att skaffa Eder exakta nyheter från det land jag känner till, noggrant, snabbt och med äkta 'biprodukter' för den brittiske pressattachén på Eder legation."

Klockan 08.35 den 30 oktober anhölls Gjennestad på Danielssons Pensionat som misstänkt spion och en knapp månad senare, den 28 november, inleddes rättegången i Stockholms Rådhusrätt. Åklagare var Werner Ryhninger, under och efter kriget Sveriges mest beryktade spionåklagare; hans anseende och trovärdighet har rejält skamfilats av modern forskning, men på 1940- och 50-talen kulminerade karriären.

Åklagaren gjorde stor sak av att Gjennestad underrättat Parrot om det tyska flygvapnets läge i södra Norge, exempelvis att brittiska plan regelbundet vid midnatt nio-tio dagar i sträck bombat Fornebu flygplats vid Oslo. Det var en två månader gammal underrättelse och knappast någon hemlighet för brittisk militär. Dessutom hade han bland annat rapporterat om hur tyskarna rustade upp en flygplats vid Tune nära svenska gränsen, söder om Charlottenberg.

"Att röja de tyska militära flygförbandens basering i Norge måste otvivelaktigt betraktas som underrättelsemateriel av stort militärt värde", pläderade Werner Ryhninger och kunde förevisa ett intyg härom av C. Adlercreutz, "Avdelningschef Försvarsstaben". Det var överste Carlos Adlercreutz, chef för den svenska militärledningens underrättelsetjänst.

Hans främsta vapen var dels C-byrån, vars fokus var Sveriges omvärld, dels inrikesavdelningen som ägnade sig åt kontraspionage inom landet.

Åklagaren åberopade Strafflagens 8:e kapitel paragraferna 10 och 11, som gjorde det brottsligt att överlämna icke auktoriserad (obehörig) information med avsikt att hjälpa en främmande makt, vilket enligt dåvarande svensk lagstiftning jämfördes med spioneri.

Ryhninger sade sig förstå att Gjennestad handlat utifrån ”patriotiska motiv”, men de uppgifter han lämnat brittiska diplomater ”hava varit i hög grad skadligt för Sveriges förbindelser med Tyska riket”. Så argumenterade en svensk åklagare hösten 1940. Den militäre underrättelsechefen Adlercreutz gick i flera rättsfall mot norska ”spioner” på linjen att om deras rapporter hade gällt svenska militära förhållanden hade de varit till allvarlig skada. Säkerhetspolisen underkände den anklagades påståenden att han inte lämnat ut några militära hemligheter, eftersom ungefär samma information stått att läsa i bland annat artiklar som författaren Sigrid Undset skrivit i *Dagens Nyheter*.

Den olycklige norrmannen försvarade sig också med att han aldrig velat göra Sverige någon skada, att han handlat i oförstånd, och framhöll att anklagelserna byggde helt på vad han själv upplyst polis och åklagare om, alltså hans minnesförmåga och trovärdighet. Gjennestad vädjade därför om att bli trodd när han förklarade att han inte kände till den nya svenska strafflagen om spioneri. Två månader gamla upplysningar kunde väl knappast längre ha något militärt värde, vilket de däremot hade då han skrev en skriftlig rapport för svenska försvaret strax efter sin flykt. Slutklämmen i ett handskrivet sista brev till Rådhusrätten löd:

”Fronten i Norge var jo flyttet fra Oslo-området til Nordnorge – 100 mil derfra. Og krigen ophørt! Jeg har, ved å gi svenske myndigheter nyhetene *da de var aktuelle* vist aktiv lojalitet, som burde komme mig til gode.”

Möjligen tog Rådhusrätten intryck av denna plädering. Den anklagade dömdes den 11 december 1940 till fyra månaders straffarbete – att jämföras med maximistraffet på sex års fängelse för spioneri.

Norska Legasjonen betalade Gjennestads pensionatshyra i Stockholm och förmodligen fick han även fickpengar därifrån, men också utskällningar. Försvarsattachén bannade honom för besöken hos briterna, eftersom han som norрман i Sverige inte hade rätt att ta kontakt med

”främmande makt”. Det hade Gjennestad svårt att förstå, han betraktade de brittiska och norska beskickningarna som ”så gott som samma sak”, eftersom de båda länderna var allierade och Norges kung och exilregering dessutom fått en tillflyktsort i London.

Rättegångshandlingar sprider i övrigt lite mera ljus över människan Henry Gjennestad. En fröken Larsson på Danielssons Pensionat vittnar om att han är ”snäll”, men en pratmakare som missbrukar alkohol och stör nattron för andra gäster när han brukar komma hem frampå småtimmarna. En landsman, som också bor på pensionatet och arbetar för Legasjonen, håller med om att Gjennestad dricker för mycket pilsner, men förklarar i polisförhör att den anhållne ”i högsta grad är en norsk patriot, impulsiv och oförsiktig visserligen, men hans motiv äro rena”.

Alkoholmissbruket var uppenbarligen av gammalt datum, och svenska säkerhetstjänsten lyckades få reda på att den anklagade dömts till dagsböter i Oslo 1927 för förfalskning av läkarrecept för att få ut ”spirituosa”.

Gjennestad fann sig i Rådhusrättens dom – som han aldrig fick läsa – sedan han övertalats att icke överklaga eftersom processen då skulle dra ut på tiden och det skulle dröja innan han blev en fri man. Efter avtjänat straff beslutade dock Socialstyrelsen den 25 april 1941 om hans ”omhändertagande för vistelse i förläggning”, interneringslägret Långmora i Dalarna, där annars mest tyska kommunister var ”omhändertagna”.

Genom ett beslut att Gjennestad också skulle utvisas från Sverige hamnade han i ett moment 22. Till det ockuperade hemlandet kunde han inte skickas, det insåg även svenska myndigheter, eftersom han var efterspanad där. Dessutom hade domen av allt att döma blivit offentliggjord i Norge, vilket ”har forringet mine livsschanser” och försvårade de möjligheter ”jeg hadde til anonymt å ta mig frem til kysten i mitt ulykkelige land, og som hundrer andre komme mig til Shetland på sommertiden”. Efter Nazi-Tysklands överfall på Sovjetunionen midsommaren 1941 var även den utvägen stoppad, som annars använts av en hel del norrmän.

Våren 1942 lättade svenska myndigheter på restriktionerna för Gjennestad, och han fick permission från interneringen i Långmora. Från maj månad erhöll han tillåtelse att vistas i Stockholm en vecka i taget för att försöka ordna med den efterlängtade resan vidare till Storbritannien, och det betydde ett ständigt spring på Socialstyrelsen för att förnya till-

stånd. Men frågan är om Gjennestad någonsin fick veta av Legasjonen att chanserna att få en plats på kurirplanen till Skottland var lika med noll; platserna på planen var vid denna tid mycket få, och viktigare personer än den f.d. ”spionen” stod länge i kö. Olav Svendsen, den mäktige chefen för Rettskontoret, hade i varje fall meddelat sina kollegor på Stockholmspolisen att den då 50-årige norrmannen knappast skulle få visum till England, på grund av ”ålder och hälsotillstånd”.

Journalisten Henry Gjennestad var bland dem som kom i kläm då svenska makthavare tillgrep hårdare metoder före och under andra världskriget. Dels infördes strängare lagar för förräderi och spioneri, dels skärptes säkerhetslagarna och säkerhetstjänsten fick ökade befogenheter och resurser för spaning och ingripanden mot misstänkta. Han var ingalunda ensam. 1 957 personer – varav 234 var kvinnor – anhölls under sex år, 1939–1944, såsom misstänkta för spioneri- eller sabotagebrott. Denna siffra har räknats fram av Janne Flyghed, professor vid kriminologiska institutionen vid Stockholms universitet och expert på säkerhetslagstiftning under krig och kriser. Flyghed rättar den s.k. Sandlerkommissionens uppgift om att säkerhetstjänsten gjorde 1 837 anhållanden.

”Det var endast 30 procent av anhållandena som ledde fram till åtal, vilket är en mycket låg siffra med tanke på att de anhållna oftast misstänktes för mycket grov brottslighet”, skriver Flyghed i sin bok *Rättsstat i kris – Spioneri och sabotage i Sverige under andra världskriget*.

Över hälften av de anhållna var svenska medborgare, men misstänkta av norsk nationalitet kom näst och motsvarade drygt en femtedel. Henry Gjennestad var alltså i denna grupp, och kan också bokföras i två andra kategorier: han var landsflyktig och bland den minoritet som inte bara anhölls utan också ställdes inför domstol. Från ockupationen 1940 och till och med 1942 blev 35 norrmän dömda som spioner, och ingen blev frikänd från denna anklagelse. I tretton norska spionfall beslutades om att den dömda skulle utvisas, vilket i praktiken innebar internering.

”Brott mot rikets säkerhet” medförde allt strängare straff under 1900-talet. I den långa raden av anhållanden, rättegångar och domstolsutslag hänvisas till strafflagens kapitel åtta, som handlar om förräderi och spioneri. Före första världskriget gällde det spioneri under krig, men 1913 kom ett tillägg om ”uppenbarande eller utforskande av militära hemligheter eller försök till dylikt brott”. 1936 blev det straffbart spioneri för *svenska*

medborgare att ”gå främmande makt tillhanda” med information om rikets krigsmakt och försvar, även om den var av ”icke hemlig natur”.

Strax efter andra världskrigets utbrott i september 1939 skärptes spionlagen ytterligare med hänvisning till ”det moderna krigets totala karaktär.” Brott och straff skulle även omfatta utländska medborgare, och det blev kriminellt att skada den svenska folkförsörjningen – och Sveriges ”vänskapliga förbindelser med främmande makt”. Det är ingen främmande tanke att den makt som lagstiftarna då hade främst i åtanke var Nazi-Tyskland som just invaderat Polen på andra sidan Östersjön.

När Hitlers krigsmakt överfallit även Norge och Danmark i april 1940 infördes straff för medverkan i militärt och politiskt spioneri för främmande makt även om Sveriges försvar och folkförsörjning inte alls berördes. Denna skärpning drabbade efterhand särskilt norska flyktingar, kurirer och motståndsmän som kom till Sverige med underrättelserapporter om den tyska ockupationsmakten, vilka via Legasjonen i Stockholm skulle vidarebefordras till Norges exilregering i London. Det blev alltså straffbart för en norrmän att ”spionera” mot Nazi-Tyskland i sitt hemland om han eller hon gick över gränsen till Sverige med dessa underrättelser!

Ännu en straffskärpning infördes våren 1942 för förräderi och ”andra för rikets säkerhet menliga brott”, men samtidigt infördes en lindring eller i varje fall en omformulering för spioneri om denna inte riktades mot Sverige. Det kallades i stället för ”olovlig underrättelsetjänst” som kunde straffas med böter ”vid synnerligen mildrande omständigheter”.

Men de svenska domstolarna tenderade att tillämpa en omvänd princip än den som gäller i fredstid, de fällde hellre än friade och utdömde strängare straff än nödvändigt, enligt en JO-utredning i efterhand år 1945. Domstolarnas arbete var inte helt lätt, på grund av det stora hemlighetsmakeriet under andra världskriget och dessutom vaga brottsbeskrivningar och ingen eller ringa vägledning av domar som avkunnats i högre rätt.

Vad hände med den otursförföljde och ofrivillige ”spionen” Henry Gjennestad? I september 1942 blev han på nytt ett fall för åklagaren Werner Ryhninger, ett simpelt fall långt från spioneri. Han anhölls för stöld av 100 kronor från en fröken Flood, anställd på Hotell Princess där han då bodde. Pengarna spenderade han på krogbesök. Ryhninger lade dock ner åtalet sedan fröken Flood ersatts av norska Legasjonen.

I dossiern hos Statens Utlänningskommission finns ett sista myndighetsbeslut daterat den 30 november 1942: ”Mycket att erinra mot Gjennestad under vistelsen i Sverige bland annat i sprithänseende. Ofta påverkad av starka drycker. All rusdryckstilldelning avstyrkes.”

När detta avstyrkande skrevs hade Gjennestad varit död sedan en månad. Den 29 november hade Överståthållarämbetet tillstyrkt att norrmannen skulle få vistas på fri fot permanent ”under förutsättning att sökanden anvisas vistelseort utom Stockholm och dess förorter”. Fyra år efter freden utgav den norska staten första delen av *Våre falne 1939–1945*. Henry Marius Gjennestad får där ett kort eftermäle:

”Han tålte ikke det tunge arbeid og døde i Sverige 1. November 1942 av hjerteslag. Gravsatt på Gamle Akers kirkegård. Omtalt i *Dagbladet* 27. desember 1945.”

KÄLLOR TILL KUNSKAP:

* Dokument om Henry Gjennestad finns dels i Stockholms Stadsarkiv (spionmål under andra världskriget), dels i Riksarkivet i Stockholm (Marieberg) i arkivet efter Statens Utlänningskommission (SUK).

LÄSTIPS:

* Uppgiften om Henry Gjennestad fann jag i boken *From Information to Intrigue*, skriven av Craig G. McKay och med undertiteln *Studies in Secret Service based on the Swedish Experience, 1939–1945*. Denna mycket intressanta och väldokumenterade bok utgavs redan 1993 och har märkligt nog fått föga uppmärksamhet i Sverige.

”In the autumn of 1940, SOE decided that using small, specially trained teams sent in from outside was the best method of sabotaging major strategic targets in Norway. --- They would also have ‘intensive training and rehearsals for attacks on a particular objective’ and only remain in the country for a short period of time before retreating across the border into Sweden.”

IAN HERRINGTON, brittisk krigshistoriker, i sin doktorsavhandling *The Special Operations Executive in Norway 1940–1945* (2004)

”Varför? Jag och många av mina kamrater deltog i diskussioner om en nordisk samhörighet, en nordisk gemenskap. Vi tyckte det var något att arbeta för ... --- Vi ville göra något ... ”

FRANS HELLSTRÖM, svensk deltagare i ”Operation Barbara”, i TV-dokumentären *Från den ena nordiska fronten till den andra* 1985

5. SVENSKA SABOTÖRER CHURCHILLS PIONJÄRER

”Amatörernas tid” kallas något nedlåtande perioden från Nazitysklands överfall i april 1940 fram till årsskiftet året därpå. Norges nedrustade försvar hade överrumplats av en överlägsen militär stormakt, efter 126 år av fred. Norska soldater kämpade förvisso tappert på flera fronter i två månader, men efter kapitulationen gällde det att ta upp motståndskampen under nya villkor, med nya metoder och vapen – och ur ett katastrofalt underläge. Hjemmefrontens amatörer fanns alltifrån ledningen till agenter, kurirer och sabotörer på fältet.

Mest arroganta mot hjemmefronten och dess nystartade militära organisation, *Milorg*, var norrmännens främsta allierade – briterne. De

landsflyktiga statsråden i London och deras värdar hade samma mål – en seger över Hitler och ett fritt Norge – men om vägen dit rådde djupt delade meningar de första krigsåren. Britterna var därtill oeniga inbördes om strategin vad gällde Skandinavien. Den nye premiärministern Winston Churchill drev på planer för en invasion av Norge, medan höga brittiska militärer ihärdigt höll emot och prioriterade den europeiska kontinenten i krigföringen mot Nazi-Tyskland.

”Sätt Europa i brand!” Det var Churchills stridsrop då han i juli 1940 skapade *Special Operations Executive* (SOE), med uppdrag att starta och samordna sabotage och annan undergrävande verksamhet i ockuperade länder, bakom den tyska fiendens linjer. I Norge inledde SOE verksamhet utan vare sig samarbete eller samordning med Milorg. En orsak till detta var brittisk misstro mot säkerheten inom Milorg under ”amatörernas tid”, men ett annat motiv var omsorg om den norska civilbefolkningen. Inom såväl exilregeringen i London som ledningen för hjemmefronten fruktade man helt befogat tyska hämndaktioner. Även om SOE värvade norrmän som kommandosoldater och sabotörer gav man sken av att dessa utförde brittiska operationer.

Främsta exemplet på denna taktik var *Norwegian Independent Company 1* eller *NOR.I.C.1*, som SOE organiserade i mars 1941 som ett självständigt norskt kompani. Populärt kallas det *Lingekompaniet* efter sin första chef, skådespelaren och kaptenen Martin Linge, som stupade redan i december detta år i en brittisk-norsk kommandoraid. Trots namnet stred aldrig dessa norrmän som ett kompani utan i mindre grupper. *Lingekarar* utbildades vid träningsläger i Skottland och på Shetlandsöarna, men sommaren 1944 satte SOE upp minst två läger i Sverige, på Ählby gård på Ekerö utanför Stockholm och vid Skeberg söder om Leksand i Dalarna (Kapitel 21).

Riktlinjer för SOE:s strategi och taktik i Norge drogs upp i ett dokument, ”Norwegian Policy”, den 11 december 1940 utan samråd med norska ledare. Dokumentet var också i otakt med höga brittiska militärens motstånd mot en invasion av Norge. Det långsiktiga målet var att bygga upp en hemlig armé, som skulle tränas i gerillakrigföring och sabotage, i väntan på den allierade invasionen i en oviss framtid. På kort sikt skulle den norska befolkningens kampvilja hållas levande genom propaganda och sabotage. Mindre motståndsgrupper skulle sändas in utifrån, sabo-

tera ekonomiska och militära mål, för att därefter snabbt retirera över gränsen till Sverige.

Strax före jul 1940 börjar en grupp norska och svenska kamrater träffas i Stockholm. Frågan är om de är införstådda med att de är engagerade i upptakten till ”Operation Barbara” – och att de faktiskt är pionjärer. De kan knappast ha läst SOE:s nära nog dagsaktuella riktlinjer i London, men handlar nu helt i deras anda. De diskuterar – enligt svenska rättegångsdokument senare – att starta en expedition för att ”i Norge utföra något som skulle vara till nytta för Norge”. I SOE:s interna rapporter omtalas att ”Operation Barbara” har som mål att sabotera järnvägarna runt Trondheim. Operationen är den allra första som SOE verkligen verkställer i Norge!

Under en fyraårig krigsperiod 1941–1944 registreras i en doktorsavhandling av historikern Ian Herrington totalt 27 operationer i Norge, som SOE på egen hand antingen planerar, försöker eller lyckas att genomföra. Vad Herrington inte framhåller är att minst ett dussin av dessa operationer har kopplingar till Sverige, i de flesta fall på så sätt att SOE-agenter efter uppdraget söker sin tillflykt till svenskt territorium.

Det unika med Operation Barbara är inte enbart att gruppen är ”först på plan”, utan att uppdraget organiseras i Stockholm, utgår från svenskt territorium och att tre av de åtta agenterna är svenskar!

Denna svenska trio består av två frivilliga från finska vinterkriget, 23-årige radiomekanikern Holger Westin, Stockholm, och 25-åriga verkstadsarbetaren Frans Hellström, Göteborg, samt båtbyggaren Sven Brundin. Norrmännen är Gunvald Frøyland, bilmontör från Norge, Gudmund Nygård, chaufför och även han finlandsfrivillig, cellulosarbetaren Thorleif Andersen, målaren Armand Trøndnes samt Henning Olsen, med okänt yrke.

Holger Westin hade tjänstgjort i flygvapnet i två år då vinterkriget bröt ut och han i januari 1940 blev frivillig i den svenska flygflottiljen F 19. Från Finland beger han sig, liksom ett stort antal frivilliga, nästan direkt till Norge. Westin deltar i de första försvarsstriderna vid Kongsvinger, följer med i reträtten ända upp till Røros och upplever hur en kamrat stupar alldeles intill honom: ”Då fick man veta vad man gett sig in på”, kommenterar han i en TV-intervju 55 år senare.

Möjligen har Holger Westin lokalkännedom för Operation Barbara eftersom han är från Fränsta mellan Östersund och Sundsvall. Frans Hellström och Westin tycks vara initiativtagarna tillsammans med Gunvald Frøyland. Denne framhåller inför gruppen att man både förfogar över betydande penningbelopp för operationen och backas upp av framstående norska militärer. Deras kontaktman är dock i första hand en brittisk medborgare, William Millar, som man lär känna under täcknamnet ”Mortensen”. Den verkliga uppdragsgivaren är dock hans chef, ”Jonsson”.

Bakom detta täcknamn döljer sig Malcolm Munthe, son till svenska drottningens livläkare Axel Munthe. Formellt är Munthe jr biträdande militärattaché med majors grad på den brittiska beskickningen i Stockholm, men i verkligheten SOE-operatör med ansvar för Norge. *I krig är allt tillåtet* är den krassa titeln på Malcolm Munthes bok, där han 1954 uppger sig ha förberett Operation Barbara:

Barbara bestod av fem män, som skulle undersöka järnvägen mellan Storlien och Trondheim med tanke på att senare spränga den i luften. I London ansåg man saken brådskande, eftersom vi hade upptäckt att tyskarna – i trots av internationella överenskommelser – smugglade tungt artilleri från Tyskland till Norge genom det neutrala Sverige, för att undgå att bli torpederade av våra ubåtar vid Norges kuster. Vagnarna med dessa artilleripjäser kunde färdas i säkerhet ända fram till Storlien. Vi kunde inte göra något åt dem så länge de transporterades genom Sverige, men vi kunde ge oss på dem så snart de lämnat neutralt område och kommit in i Norge. Barbara var vårt instrument att stoppa denna trafiken, åtminstone för en tid.

Svenska myndigheter har det första ockupationsåret hygglig koll på vad Munthe verkligen sysslar med och protesterar första gången redan i januari 1941. Operation Barbara och dess medlemmar förblir dock ännu en tid utanför den svenska säkerhetstjänstens granskande ögon och öron. Efter den första träffen före jul- och nyårshelgerna samlas gruppen på nytt strax efter årsskiftet i Holger Westins lägenhet i Råsunda för detaljplanering. Efter inköp av skidor, vinterkläder och annan utrustning träffas de åter i en hyrd stuga strax söder om Skidfrämjandets raststuga i Sälen. De ger sig ut för att vara vinterturister, men ägnar februari månad åt hård fysisk träning, spaningsturer på båda sidor av riksgränsen och

förmodligen även militär utbildning. När de når kontakter i Trondheim ska de bruka lösenordet ”Hilsen fra hesten”; Malcolm Munthes täcknamn för sin SOE-avdelning i Stockholm är ”Röda hästen”.

En fiskeskuta som ingår i de så kallade Shetlandsbussarna hämtar gruppen på norska västkusten i gryningen fredagen den 7 mars 1941. Gruppen inkvarteras på ett gods norr om huvudorten Lerwick och värd är ingen mindre än John Rognes, norsk kapten och pionjär i Milorg. Redan sommaren 1940 började han planera hjemmefrontens militära organisation tillsammans med två andra officerare och motståndsledare, Olaf Helset och Paal Frisvold. Då major Helset arresterades i februari 1941 kallades Rognes till det norska överkommandot i London för att arbeta med underrättelsetjänst och samordning med SOE.

Till att börja med är Shetlandsöarna bas för John Rognes – och Operation Barbara blir ett av kaptenens allra första uppdrag, knappt tre veckor efter hans egen avresa från Norge. Den norsk-svenska sabotagegruppen tränas intensivt av brittiska officerare och får en veckas snabbkurs i hantering av handgranater, pistoler, sprängämnen m.m.

Fremsta målet för Operation Barbara är att blockera Gudåtunneln på järnvägslinjen Storlien–Trondheim, att om möjligt få ett tyskt trupp- eller godståg att spåra ur inne i tunneln men att vålla minsta möjliga civila skador. Helst ska sabotaget genomföras onsdagen den 9 april – på dagen ett år efter Hitlers överfall på Norge. De ska också bedriva militärt spionage mot tyska ockupationstrupper och delas in i tre grupper med var sitt utpekad mål. Alla har ”Fredriksen” som täcknamn, men med olika förnamn.

Men snart nog börjar det gå snett för Operation Barbara. När båten närmar sig norska kusten upptäcks man av tysk militär, avbryter färden och återvänder till Shetlandsöarna medan man förföljs av tyska bombplan. På långfredagen den 11 april, då det är fullmåne, lyckas man dock ta sig iland vid Snillfjorden strax väster om Trondheim. Här lämnar Holger Westin gruppen, återvänder med båten till Shetlandsöarna och värvas till SOE:s marina avdelning. Han gör sammanlagt åtta turer som besättningsman på ”Shetlandsbussarna”, båtar som under livsfarliga villkor fraktar agenter och kurirer till och från norska kusten. Bara ett halvt dussin svenskar tjänstgör för övrigt i SOE under kriget.

Klockan 05.25 fredagen den 18 april lämnar rälsbussen 18 244 Gudå station för färd österut mot Meråker. Ungefär en halvtimme senare kör den på en sprängladdning omkring 100 meter in i tunneln. Rälsbussen spårar ur med stor materiell förstörelse som följd men som tur är blir tre–fyra passagerare endast lätt skadade. Några tyska trupper finns inte ombord av allt att döma, endast norska civilpersoner.

Spår vittnar om att sabotörerna övernattat nära den östra tunnelmynningen, där de också lämnar efter sig den tecknade serien ”Knoll og Tott” ur tidskriften *Hjemmet* nr 8, 1941. Från platsen leder även skidspår i riktning mot gränsen till Sverige. Detta får svenska polisen veta när de lördagen den 19 april kontaktas av norska kollegor. Men då sitter redan sedan ett dygn två misstänkta personer anhållna hos landsfiskalen i Järpen: Frans Hellström och Gudmund Nygård.

Dessa båda är de enda som verkligen får någonting gjort under Operation Barbara. Efter sabotaget beger de sig enligt order mot Sverige, en tur som tar dem tre dygn på skidor över kalfjället. I Storulvåstugan nära Storlien kan de andas ut och få en bit mat, men blir också uppsökta och förhörda av en svensk officer. De lyckas inte ljuga särskilt övertygande, medger senare Frans Hellström, och han och Nygård arresteras när de återvänder till Stockholm.

Holger Westin var från första stund inte särskilt pigg på att vara med i just denna operation, eftersom han helst av allt ville komma iväg till norska flygvapnets skola i Kanada, *Little Norway*, och kanske såg en båtut till Shetlandsöarna som första etappen dit. Sven Brundin hoppar av på ett tidigt stadium, före båtresan från Norge, eftersom han greps av svensk polis i Lima redan den 10 februari. Han förklarade enligt polisförhör att operationen var ett ”hopplöst företag” och att alla i gruppen egentligen ville komma iväg till Island eller Kanada.

Den ende som tycks komma ut i stora världen är Westin, som efter sin tjänst i Shetlandstrafiken vid okänd tidpunkt mönstrar på *M/T South Africa*. Detta norska tankfartyg går vanligtvis i konvojtrafik på Afrika och Amerika men möter sitt öde då hon befinner sig ensam utanför Trinidad den 8 juni 1942. *M/T South Africa* sjunker snabbt efter att ha träffats av två torpeder från den tyska ubåten *U-128*. Sex besättningsmän dödas omedelbart men övriga 36 ombord räddas, bland dem Westin. Den tyske ubåtskaptenen är en krigets gentleman, överlämnar till de överlevande

bröd och ett par flaskor rom – och pekar ut vilken riktning de bör ta med sina livbåtar för att komma iland. *U-128* torpederar sammanlagt tolv allierade fartyg, varav fyra norska, innan hon själv sänks av amerikanska jagare 1943 – den 17 Mai av alla dagar!

Efter många om och men kommer de överlevande från *M/T South Africa* till USA, och Holger Westin når även sitt efterlängttade mål, Little Norway, där han får någon form av instruktörstjänst. (Enligt ett brittiskt dokument från 1944 anländer "Vestein, Holger (WESTIN, Jan)" till United Kingdom i april 1941 och "Has since been in Royal Norwegian Air Force".) Efter krigsslutet bosätter han sig några år i USA, eftersom han på goda grunder tror sig vara efterlyst i Sverige. Efter hemkomsten på 1950-talet blir han med tiden egen företagare i åkeribranschen och skaffar sig även en blomsterbutik. Om sitt omväxlande liv under andra världskriget var han tystlåten, berättar sonen Pär Westin. Den ende han tar kontakt med bland övriga pionjärer är Frans Hellström, som efter kriget blir egen företagare i Göteborg. Holger Westin avlider 1991 och hedras av de båda grannländer där han gjort frivilliga insatser. Han blir jordfäst i *Kronprinsesse Märthas Kirke* i Stockholm i närvaro av en fanvakt av finlandsfrivilliga.

Operation Barbara skrivs in i SOE:s historia som en pionjärinsats men slutar annars snöpligt och får dessutom ett rättsligt efterspel i Stockholms Rådhusrätt i juni 1941 – strax före midsommarhelgen och marschorden för "Operation Barbarossa", kodnamnet för den tyska offensiven mot Sovjetunionen.

William Millar döms till fängelse i ett år och sex månader för bland annat spioneri, en dom som senare fastställs av högsta domstolen. Gunvald Frøyland döms till samma straff, även han för spioneri. Frans Hellströms straff blir fängelse i ett år, och han överklagar förgäves till hovrätten. En svensk polis försöker trösta honom med argumentet att "det är betydligt bättre att vara frihetsberövad i Sverige än att bli utlämnad till tyskarna i Norge", berättar han i TV-dokumentären 1985.

Gudmund Nygård döms till fängelse i ett år för brott mot vapenkungörelsen, i pratiken olaga vapeninnehav. Sven Brundin, Thorleif Andersen och Armand Trøndnes straffas med vardera sex månaders fängelse för samma brott.

Operationen Barbara vållar också förvecklingar på hög nivå mellan Sverige och Storbritannien. Svenska myndigheter upptäcker under våren vidden av de illegala aktiviteter ”biträdande militärattachén” Malcolm Munthe ägnar sig åt som SOE-operatör mot ockupationsmakten i Norge, men han kan inte dras inför skranket på grund av sin diplomatstatus. Eftersom Munthes agenter och sabotörer uppträtt alltför amatörmässigt och åkt fast serveras säkra bevis åt UD i Stockholm, som hotar förklara honom icke önskvärd om brittiska regeringen vägrar att frivilligt ta hem sin ”diplomat”. Efter högljudda kontroverser och många om och men flygs Munthe från den svenska huvudstaden lördagen den 19 juli. Den ljusa sommartiden är i varje fall ingen bra tid för de kurirplan, som trafikerar linjer från Bromma via norskt luftrum till Skottland och helst flyger nattetid för att undgå tyskt jaktflyg.

Dessutom röjer en hög ämbetsman på svenska UD för tyska diplomater fiendeagenten Munthes förestående avfärd! Staffan Söderblom, chef för den politiska avdelningen, rapporterar dagen innan till Sveriges beskickning i Berlin att den obekväme ”militärattachén” ska avresa till London vilken dag som helst, ”och det är inte en dag för tidigt”. Detta har han bekräftat för det tyska ambassadrådet Werner Dankwort, på dennes förfrågan. Den tyska militära underrättelsetjänsten *Abwehr* rapporterar omgående till sin avdelning i Oslo att det brittiska flygplan som landat på Bromma på återfärden ska ta med sig en betydelsefull underrättelseofficer, med tillägg att det är mycket viktigt att planet tvingas ner. Men Munthe kommer lyckligt och väl fram till Skottland, och är snart iväg på nya äventyr.

Lördagen den 19 juli 1941 är dagen för ”Krylbosmällen”: i gryningen exploderar ett tyskt transittåg med ammunition under ett uppehåll på den dåvarande järnvägsknuten i södra Dalarna med stora materiella skador som följd och även personskador, men förvånansvärt nog inga dödsoffer. Malcolm Munthe, som flög från Bromma på kvällen samma dag, bidrog med stigande ålder till mytbildningen att ”smällen” var ett sabotage som han organiserat, men spred samtidigt felaktiga uppgifter om händelseförloppet. Det finns fem olika teorier om orsaken till den kraftiga explosionen – och bara en av dem handlar om ett icke bevisat verk av sabotörer. Frågetecknen hänger dock kvar efter ”Krylbosmällen”, eftersom utredningen fortfarande är hemligstämplad.

Det var inte enbart svenska regeringen som blev lättad då det brittiska kurirplanet med Malcolm Munthe ombord lyfte från Bromma. Storbritanniens minister, Victor Mallet, som ogillade undergrävande verksamhet, andades säkert också ut. Och ska man tro den norske pionjären Paal Frisvold stod Munthe inte i särskilt hög kurs hos hemmefronten. Frisvold, som var Milorgs förste kontaktman vid norska beskickningen i Stockholm våren 1941, förklarade enligt krigshistorikern Arnfinn Moland att han inte kände någon som var mindre lämpad än Munthe att utföra hemliga militära uppdrag i Norge ...

Med eller utan Malcolm Munthe var ändå Holger Westin, Frans Hellström och övriga i Operation Barbara pionjärer i ett mycket tidigt och besvärligt skede av sabotage som var tänkta att drabba ekonomiska och militära mål i Norge. Från hösten 1940 tog det SOE ett år att värva och träna 64 norska agenter. SOE misslyckades med hälften av de 27 operationer man planerade, iscensatte eller fullbordade från början av 1941 till september 1944, enligt den brittiske historikern Ian Herrington. Även om Operation Barbara var amatörmässig, improviserad och nästan helt misslyckad var den det enda sabotage SOE lyckades sätta i verket under hela 1941:

”‘Barbara’ symbolises the improvised and amateurish approach that SOE was forced to adopt at a time when as a new organisation it was still building up and developing its infrastructure.”

KÄLLOR TILL KUNSKAP:

- * Domstolshandlingar från andra världskriget i Stockholms Stadsarkiv.
- * TV-dokumentären *Från den ena nordiska fronten till den andra*, producerad för SVT av Lars-Åke Engblom 1980, och pressklipp i anslutning därtill.
- * Dokument och personliga uppgifter från Holger Westins son Pär Westin.
- * Ian Herringtons avhandling *The Special Operations Executive in Norway 1940-1945: Policy and operations in the strategic and political context*.

LÄSTIPS:

- * Bland de många böcker som skrivits om SOE rekommenderar jag *The Secret History of SOE: The Special Operations Executive 1940–1945* av W.J.M. Mackenzie med förord av M.R.D. Foot och *SOE (Special Operations Executive) in Scandinavia* av Charles G Cruickshank.

”Sosialministeren var meget velvillig, og ga meg til å begynne med godt håp om at jeg skulle få rapporten utlevert. Deretter viste det seg umulig, men han forsøkte med Statsministerens samtykke å få gi meg en avskrift. Dette ble imidlertid heller ikke tillatt. Sosialministeren syntes å stå helt makteløs overfor politiet.”

Norska statsrådet Anders Frihagen i Dokument Nr. 7 i norska vitboken Regjeringen og hjemmefronten under krigen (Oslo 1948)

6. SÄPO ARRESTERAR STATSRÅDSKURIR SOM SPION

Svenska säkerhetstjänsten överrumplar Baard Krogvig just då han ska skriva färdigt sin första stora rapport om hjemmefronten i Norge. Krogvig har bråttom eftersom han lovat statsrådet Anders Frihagen att samma dag – onsdagen den 6 augusti 1941 – leverera denna viktiga rapport för vidare befordran med första bästa kurir till den norska regeringen i London. Säpo arresterar förutom Krogvig tre av hans bästa vänner, bland dem den tysk-norske agenten Willy Brandt – blivande borgmästare i Berlin och västtysk regeringschef.

I motsats till den olycksalige Henry Gjennestad (kapitel 4) är Baard Krogvig inte vilken agent som helst. Han är en av pionjärerna i den första ledningen för hjemmefronten och kan använda sin ställning som redaktör på förlaget Aschehoug för att resa runt i Norge och organisera ledningsgrupper ute i distrikten. Därför har Krogvig en bättre överblick än de flesta – fram till flykten till Sverige i februari 1941.

Statsrådet Frihagen, efter ockupationen den norska regeringens särskilda representant i Stockholm, anförtror Krogvig betydelsefulla uppdrag som agent, och under våren gör denne två hemliga turer till Oslo. Frihagen är väldigt nöjd, det finns mycket intressant stoff i Krogvigs rapporter.

Ett tredje uppdrag sommaren 1941 är extra angeläget men också farligare än förut, eftersom Sverige stängt gränsen till Norge för hjemmefrontens folk. Stämningen inom regering och försvarsledning i Stockholm är mycket spänd efter Nazi-Tysklands invasion av Sovjet på bred front – Operation Barbarossa – eftersom Sverige ligger blottat för anfall från alla väderstreck. I Norge har ockupationstrupperna fördubblats på grund av brittisk-norska kommandoraider, vilka Hitler tolkar som förspel till invasion. Bland norska motståndsledare i Stockholm är fruktan för en tysk invasion av Sverige så stor att man gör upp listor över norska medborgare som i så fall snabbt måste evakueras med flyg till London.

Även regeringen i Stockholm har blivit alltmer nervös denna sommar, vilket knappast är förvånansvärt. Sverige isoleras ytterligare från omvärlden då kriget trappas upp kraftigt genom Nazi-Tysklands överfall på Sovjetunionen vid midsommartid. Svenska regeringen pressas hårt av regimen i Berlin att ställa upp i dess kamp mot ”bolsjevismen”, samtidigt som de tyska arméerna triumferar på östfronten. I väster kämpar britterna nära nog ensamma, med ryggen mot Atlanten. Det är ännu fem månader tills USA tvingas in i världskriget genom Japans anfall mot Pearl Harbor.

I London befinner sig den norska regeringen i stor ovisshet om läget för hjemmefronten och dess ledning, som raserats genom det stora tillslag av Gestapo som tvingat bland andra Krogvig i landsflykt. I Stockholm är Anders Frihagen frustrerad eftersom svenska myndigheter genom att stänga gränsen klippt av förbindelserna med hans kontakter hemmavid. Rykten har nått honom om att partivänner Einar Gerhardsen och hans folk, som man hade mest förtroende för, delvis hamnat utanför ledande kretsar. Frihagen skriver senare till London att han fått intrycket att de gamla organisationerna var i upplösning, och att det bildats parallella och delvis motstridiga grupper.

Därför får den pålitlige agenten Baard Krogvig uppdraget att göra sin tredje tur till Oslo, även inför det överhängande hotet att bli arresterad av svenska myndigheter. Av Frihagen och norska LO:s representant i Stockholm, Martin Tranmæl, får han noggranna instruktioner – plus en halv miljon norska kronor som ska överlämnas till hjemmefrontens ”finansminister”, läkaren Johannes Heimbeck. Pengarna packas in i burkar för konserverade päron.

När Krogvig avreser från Stockholm torsdagen den 10 juli, för att ta sig till Oslo via Härjedalen och Røros, är han sedan ett par månader övervakad av säkerhetstjänsten genom spaning och post- och telefonkontroll. Hans uppdragsgivare borde ha förstått detta. Frihagen hade själv i en skrivelse till London ett halvår tidigare varnat för att största försiktighet var nödvändig, eftersom underrättelser från hemmefronten via Stockholm likställdes med spioneri av svenska myndigheter. Utrikesminister Trygve Lie svarade den 20 januari med en varning:

”Fra engelsk SS [security service; säkerhetstjänsten] vet vi at Tranmæl er under streng oppsikt fra tysk side, og at også svenskene har sin oppmerksomhet vendt mot ham. Vi ber ham derfor av omsyn til sin personlige sikkerhet å være ytterst varsom.”

Väl återkommen till Stockholm ger Krogvig statsrådet Frihagen först en muntlig rapport söndagen den 27 juli, varpå han uppmanas att fästa den på papper, vilket kräver tio dagars arbete. Samma kväll de båda skulle träffas, den 6 augusti, ringer en upprörd fru Krogvig och berättar för Frihagen att säkerhetspolis arresterat maken, lagt beslag på den hemliga rapporten på fyrtiotalet sidor plus en hel del andra dokument, ett falskt pass, kartor med mera.

Förutom Krogvig arresteras också vännerna Willy Brandt, biträdande pressattachén Reidar Hedemann, och journalisten Inge Scheflo, sekreterare vid norska LO:s kontor i Stockholm som drivs med bistånd från den svenska broderorganisationen. Han är även anonym medarbetare i SSU-organet *Frihet*. Västtysklands framtida utrikesminister och förbundskansler – Willy Brandt alltså – släpps inom några timmar, liksom Hedemann som kan hävda sin diplomatiska immunitet. Tjänsten vid norska *Pressekontoret* är dock en täckmantel, mestadels sysslar han med politisk underrättelseverksamhet såsom chef för en mängd agenter och kurirer. Scheflo blir kvar i arresten flera veckor.

Statsrådet Frihagen är helt medveten om att agenten Krogvig gjort sig skyldig till flera brott mot svenska lagar och förordningar. Enligt Sveriges lagstiftare är han till och med spion! Förgäves försöker Frihagen få stopp på den rättsliga processen, och Krogvig döms så småningom till nio månaders fängelse.

Polismaktens säkerhetstjänst gör verkligen ett kap genom att lägga beslag på den nära nog dagsaktuella agentrapporten från Norge. Den

innehåller en uppställning över hjemmefrontens hela organisation med huvudkommitté, arbetsutskott, olika arbetsgrupper, militär organisation, finansiering etc. Där finns också politiska värderingar och redogörelser för motsättningar inom ledarskapet och med oppositionella grupper och personer inom motståndsrörelsen.

För statsrådet Frihagen är förlusten desto mer allvarlig, och han gör allt för att svenska myndigheter ska återlämna rapporten. Socialminister Gustav Möller – regeringens ansvarige för flyktingfrågor, polismakten och civila säkerhetstjänsten – uppvakts och Frihagen gör klart att Krogvig är i hans tjänst och att det är mycket viktigt att beslaget av rapporten hävs. Hans svenske kollega och partivän är både välvillig och optimistisk om att få loss rapporten, men misslyckas helt – och varför är än i dag obegripligt. Det hjälper inte ens att Möller söker stöd hos självaste statsministern, Per Albin Hansson.

”Det lykkes meg likevel til slutt, på en måte som jeg ikke kan oppgi, å få fatt i rapporten, og jeg hade 1½ time på å lese den igjennom og gjøre en del notater. Rapporten var meget interessant, men jeg kan bare gjengi helt stykkevis det viktigste av innholdet.”

Så skriver Anders Frihagen i sin egen rapport till regeringen i London.

Den person han skyddar avslöjar sig själv drygt tre decennier senare i sina memoarer: Tage Erlander! Han är under krigsåren såsom statssekreterare hos Gustav Möller dennes närmaste man, och den som sköter de dagliga kontakterna med polismakten, inklusive säkerhetspolisen. Erlander friar polisen från ansvar för att rapporten inte släpps och lägger skulden på regeringen, som ställer sig avvisande, medan han själv vill hjälpa det norska statsrådet.

”I stället lät jag då Frihagen i mitt tjänsterum läsa rapporten och han fick så många timmar han behövde för att göra noggranna anteckningar. Jag antar att jag med detta gjorde mig skyldig till olovlig underrättelseverksamhet.”

Nytt ljus över denna allvarliga norsk-svenska incident sommaren 1941 ger dagboksanteckningarna av James Dickson, riksdagsmannen (högern) som extraknäckar för Krigsmaktens underrättelsetjänst, C-byrån. Lördagen den 16 augusti kallas han hastigt till ett möte med sin närmaste chef, Helmuth Ternberg, som berättar att en icke namngiven norrman återvänt till Stockholm och tagits av polisen just som han skrivit färdigt

”en öfversikt öfver den illegala norska organisationen just nu”, en rapport som ”är synnerligen utförlig”. Men det är inte hos polisen rapporten finns, utan hos C-byrån!

Nu har den norska beskickningen begärt att få ut dokumentet, men det har åstadkommit mycken uppståndelse och nu hade *Ternberg* hört att det skulle bli konselj om saken i morgon. Jag ringde och fick företräde för *Bagge* [Dicksons partiledare, professorn och statsrådet Gösta Bagge]; någon konselj hade han ej hört om, men *Möller* hade vid lunchen talat om händelsen mera i förbigående och tyckt den vara besvärlig, men man finge ju undersöka hvad lagen säger och handla därefter.

Jag framhöll att det är olämpligt om det blir en känd sak; få tyskarna tag i det kunna de säga att de känna till att regeringen vet att härvarande norska beskickning med engelsk hjälp direkt stämplar mot Tyskland, och kräfva beskickningens utvisande. *Bagge* höll med om detta. Han sade vidare att man fått belägg för engelska och franska regeringarnas rätt oförskämda intresse för våra malmfält i Norrland. --- *Ternberg* tyckte att vi böra skrifva af det norska papperet och sedan lägga in det i ett kuvert och låta det anonymt komma fram till norrmännen. Vi får se ... i hvarje fall skrifver vi af det.

Ska man tro James Dickson är det alltså av omsorg om Norge som locket läggs på Krogvigs agentrapport. En hel del talar för att det kan vara så. Nazi-Tyskland försöker pressa Sverige att stänga den norska beskickningen i Stockholm eftersom den anses olaglig då det är Quislingstyret som är Norges lagliga administration. Utrikesminister Günther lyckas kompromissa, med löften om att Legasjonens personal inte ska utökas. Detta får till följd att två norska officerare, överste Ingvald Smith-Kielland och kommandörkapten Hans Peder Henriksen, som är på väg från London till Stockholm för att bli militärattachéer, träder i tjänst utan status som diplomater, vilket knappast hindrar dem i deras arbete.

Smith-Kielland har för övrigt i sitt bagage ombord på kurirplanet till Bromma två miljoner norska kronor som ska smugglas till hjemmefronten. Det är enorma summor som under kriget smugglas via Sverige till Norge; exilregeringens finansminister Paul Hartmann klagar i sin memoarbok *Bak fronten: Fra Oslo og London 1939–1945*, utgiven tio år efter krigsslutet, över hur spendersam motståndsrörelsen var. Sista krigsvåren

1945 betalar regeringen 80 000 kronor per månad till agenter i Norge.

Efter ockupationen 1940 har Sveriges beskickning i Norges huvudstad omvandlats till generalkonsulat, som nått och jämt tolereras av de tyska makthavarna. Det är dock ett gemensamt intresse att broderländerna får behålla sina respektive diplomatiska representationer, norska Legasjonen i Stockholm och det svenska generalkonsulatet i Oslo.

Möjligen tystas incidenten med Krogvig ner därför att redaktör Krogvig inte enbart var norsk ”spion” utan också agent för svenska C-byrån! Det framgår av två av varandra oberoende källor. Kammarherre Dickson skriver apropå den gripne ”norrmannen” att det är en person ”som vi tidigare använt, men som polisen afrått oss från att begagna vidare”. Då Krogvig anklagas för spioneri inför Stockholms rådhusrätt argumenterar han med framgång att all den spionagemateriel som beslagtagits i hans bostad, bland annat kartor med inprickade tyska militära anläggningar, inte skulle överlämnas till Tysklands krigsmotståndare utan i stället till svensk militär myndighet. Rådhusrätten accepterar detta, men dömer ändå den 18 september Krogvig till nio månaders fängelse, ett straff som av nåd sätts ner till sex månader.

Den spiondömdes båda vänner Willy Brandt och Inge Schefflo har också ett förflutet som agenter för Anders Frihagen och hjemmefronten. En decembernatt 1940 tar de sig över den isbelagda Idefjorden vid Halden och tillbringar julhelgen i Oslo. De återvänder till Stockholm med såväl optimistiska rapporter som nödrop om pengar, och Schefflo gör omgående en ny tur till Oslo med en stor summa norsk valuta. Enligt statsrådets rapport till London daterad den 16 januari 1941 har de haft överläggningar med bland andra Oslos avsatte kommunordförande Einar Gerhardsen och Milorg-pionjären major Olaf Helset. På basis av Brandts och Schefflos upplysningar gör Frihagen i rapporten – på vilken antecknas i London att den visats norske kungen och statsministern – en bedömning som är mycket överdriven:

”Det hersker i Norge en sterk optimisme om en hurtig seier. Den gir seg utslag i drøftelser av planer av politisk og militær art i forbindelse med Kongens og Regjeringens tilbakevenden.”

Från London svarar utrikesminister Trygve Lie omgående med en förmaning om försiktighet och en varning för att norrmännens motståndskraft kan få en stark och varaktig knäck om kampen stöter på

motgångar. Även om den norska regeringen är överbevisad om Englands seger till slut så ska icke förhoppningar om ett nära förestående avgörande överdrivas, framhåller Trygve Lie.

”Optimismen må styrkes, men på nøkternt og sunt grunnlag så skadelig reaksjon unngås. Meget synes å tyde på at det sannsynligvis vil bli en utholdenhetskrig, og at folkenes moral vil komme til å bli utslagsgivende. Folkemoralen hjemme og her kan derfor bli av avgjørende betydning.”

Inom en månad efter denna rapport slår den tyska säkerhetstjänsten och den Quislingstyrda norska statspolisen till mot ledningen för hemmefronten, river upp en stor del av organisationen, arresterar flera motståndsledare och tvingar andra i landsflykt, bland dem Baard Krogvig. En mödosam återuppbyggnad börjar genomföras, och det är därför Frihagen är så angelägen om att få ny rapport efter ett halvår.

Den besvikelse statsrådet Frihagen känner inför svenska regeringens hantering av den beslagtagna rapporten bidrar till att han blir allt bittrare under arbetet i Stockholm, där han upplever att till och med socialdemokratiska partivänner håller honom på armlängds avstånd. Hans sits är mycket speciell och inte helt bekväm. Som statsråd har han direkt kontakt med statsministern Johan Nygaardsvold i London, men i Stockholm finns också ett norskt diplomatiskt sändebud som lyder under utrikesminister Trygve Lie. Ändå känner man i Sverige en närhet till hemlandet, och Frihagen skriver till Nygaardsvold:

”Stemningen i Sverige er jo en helt annen enn i England – Vi føler oss ufri. Men det er likevel noe tillokkende å være så nær Norge – merke spenningen, feberen derfra, og bli opptatt av det --- ”

Anders Frihagen bryter upp från Stockholm två månader senare för att bli statsråd och chef för *Forsynings- og gjenreisningsdepartementet* i London, alltså ansvarig för försörjning och återuppbyggnad av Norge när det väl blir fred.

Även Baard Krogvig lämnar Sverige, där han är en förbrukad kraft efter straffdomen som spion. Direkt från fängelset forslas han till Bromma och ett kurirplan till Skottland. I London blir han chef för ett propagandakontor inom Forsvarets Overkommando som bland annat startar aktiviteter för att undergräva stridsmoralen hos de tyska ockupationstrupperna i Norge. Efter kriget skrev Krogvig apropå problemen med att bygga upp kommunikations- och kurirlinjer:

Denne virksomheten måtte bygges opp fra grunnen, både når det gjaldt kurérer, ruter over grensen og kontaktpunkter i Sverige og Norge. Det ble et evighetsarbeid så lenge krigen varte, for med jevne mellomrom ble forbindelselinjene brutt på grunn av arrestasjoner og flukt. --- Vi var i det store og hele famlende amatører – vår eneste trøst var at de profesjonelle svenske, tyske og allierte spionasje- og kontraspionasjeorganisasjonene var lite effektive, og ofte arbeidet like amatørmesig som vi. Dette selv om de hadde uinnskrenkede tekniske og økonomiske ressurser.

Scheflo blir kvar i Sverige till augusti 1944, då han i hemlighet återvänder till Norge och tar över en av de äldsta och största underjordiska tidningarna – *Fri Fagbevegelse* – som sprids över hela landet genom den illegala fackföreningsrörelsen.

Willy Brandt stannar däremot i Sverige och kan vid krigsslutet blicka tillbaka på ett mycket aktivt och omväxlande liv som misstänkt dubbelagent, flitig författare och journalist med flera kontaktnät. Under pseudonym ”Ole Haugen” medarbetar han i bland annat *Eskilstuna-Kuriren*, vars chefredaktör J.A. Selander är en varm Norgevän och kritiker av samlingsregeringens anpassningspolitik. Hemma i Tyskland hade Herbert Frahm, som var hans rätta namn, tidigt lärt sig arbeta illegalt mot nazismen. Efter mordbranden i riksdagshuset i Berlin i februari 1933 gick han under jorden och tog sig täcknamnet Willy Brandt, som han privat förklarade med att vilja bära frihetens låga vidare. Det var som socialistisk agent snarare än flykting han strax efter branden gav sig iväg till Norge. Studier vid Universitetet i Oslo kombinerades med politiskt arbete och journalistik – och hans första äktenskap med en norska.

Då Tyskland ockuperar Norge följer den då 26-årige Brandt med kungligheterna och regeringen under flykten från Oslo, upplever både det tyska flyganfallet vid Nybergsund och de brittiska truppernas snöpliga reträtt upp längs Gudbrandsdalen. Efter kapitulationen vistas han en tid i Oslo, men efterlyses snart av de tyska myndigheterna och tvingas gå i exil en andra gång – i Sverige.

Willy Brandt, som med tiden blir svenska socialdemokratins stora idol i Europa, känner sig knappast välkommen i Sverige när han korsat gränsen till Värmland natten till 1 juli 1940. I förhör hos landsfiskalen i Järnskogs distrikt refererar han till två partikamrater, riksdagsmännen

Rickard Lindström och August Spångberg. Den senare har Brandt lärt känna 1937 under fientligheter i Barcelona, dit Spångberg rest tillsammans med Ture Nerman för att bistå regeringssidan i spanska inbördeskriget. Men landsfiskalen bryr sig inte om att underrätta Spångberg, trots att denne bor i närbelägna gränsorten Charlottenberg, där han tjänstgör vid järnvägen – och i smyg hjälper hemmefronten. Med sin auktoritet som bygdens riksdagsman kan dock Spångberg ingripa till Brandts förmån, sedan först distriktssköterskan Maria Westerlund och strax därefter polismannen Martin Medin berättat för honom att han efterfrågas av en norsk flykting.

Till en början beviljas Willy Brandt visum för vistelse i Skinnskattebergs landsfiskaldistrikt, men erhåller i slutet av 1940 uppehållstillstånd i Stockholm och dessutom ackreditering som utländsk journalist vid UD:s pressbyrå. Han får också norskt medborgarskap för att underlätta vistelsen i Sverige. Brandt anhålls i mars 1941 som misstänkt agent för Storbritanniens räkning, men släpps efter en vecka. Säpo hade vid censur av hans post funnit underlag till nyhetsbrev som skickats till bland annat en amerikansk nyhetsbyrå och som kommit från svenska tidningar, norska flyktingar och svenska bekanta samt ur rapporter till norska beskickningen i Stockholm.

Brandt hörs strax efter krigsslutet av den så kallade Sandlerkommissionen under dess besök i Oslo, men identifieras i dess utredning endast som ”Journalisten C, född 1913”. Brevet till USA hade enligt kommissionen handlat om ”förhållandena i Norge under ockupationstiden, den norska motståndsrörelsen, de tyska myndigheternas terror och övergrepp mot norska medborgare, den svenska försvarsviljan, stämningen inom svenska officerskretsar, betydelsen av en svensk försvarslinje vid gränsen mot Norge, terrängförhållandena vid denna gräns, eventualiteten av tyskt anfall mot Sverige samt Sveriges strategiska läge i förhållande till Ryssland”.

Säkerhetspolisen hade efter anhållandet av Brandt bett den statliga svenska informationsstyrelsen bedöma om de beslagtagna breven kunde vara till ”skada för Sveriges neutralitet eller vänskapliga förbindelser med främmande makt” – underförstått Tyskland. Det ansåg inte styrelsen, med undantag för Brandts spekulationer om svensk utrikes- och militärpolitik, som visserligen inte ”i och för sig innefatta något brottsligt men skulle

måhända under vissa omständigheter kunna medföra irritation i förhållande till främmande makt”. Efter detta beslöt Säpo att polisutredningen om Willy Brandt ”till vidare icke skulle föranleda någon åtgärd”.

I Sandlerkommissionens redogörelse för ”Journalisten J” finns en kryptisk formulering, som antyder att Brandt även kan ha varit svensk agent under sin tur till Oslo tillsammans med Inge Scheflo julen 1940. Det heter att resan ”företagits med de svenska myndigheternas vetskap och medgivande”. Enligt en annan pålitlig militär källa fick de båda männen hjälp av svenska officerare under turen till Oslo. Kanske var Brandt både amerikansk, brittisk, norsk och svensk agent?

Vad händer med originalet till den viktiga agentrapporten från Baard Krogvigs? Gör Helmuth Ternberg och James Dickson på C-byrån en avskrift, och i vilken arkivgömma finns i så fall den? Ternberg sköter under dessa tidiga krigsår en stor del av samarbetet med den tyska militära underrättelsetjänsten Abwehr, och bytte man – såsom agentchefer gjort i alla tider – äpplen mot päron även vad gäller Krogvigrapporten?

För övrigt var inte Helmuth Ternberg den enda nyckelperson vid försvarsstaben i Stockholm som fortlöpande samarbetade med Abwehr – och samtidigt hade koll på hemmefrontens folk. ”Kopia till kapten von Döbeln, Fst” står det ofta på allehanda arkivdokument och polisära förhørsrapporter som gäller norska motståndsmän. Personen ifråga var Georg Gabriel Napoleon von Döbeln, en officer av gammal krigarläkt, och 1941–1943 chef för försvarsstabens kontraspionage, som kallades för inrikesavdelningen.

Högste Abwehr-chefen, amiral Wilhelm Canaris, var mycket angelägen om ett gott förhållande med den svenska militära underrättelsetjänsten, vars dåvarande chef Helge Jung år 1936 etablerat en första kontakt; Jung blev under andra världskrigets senare skede Sveriges ÖB. von Döbeln blev inbjuden av Canaris att studera Abwehrs arbete på plats i Berlin, det avslöjade han själv i sina nedtecknade personliga minnen i början av 1970-talet, vilka inleds: ”Så vill jag berätta något om min högtintressanta och farliga tid som chef för kontraspionagedetaljen ... ” Berättelsen fyller åtta sidor i boken *Bakom hemligstämpeln – Hemlig verksamhet i Sverige i vår tid* som är författad av två sentida experter på underrättelsetjänst, officerarna Lennart W. Frick och Lars Rosander.

Frågan väntar fortfarande på ett svar: Hamnade den viktiga översikten över hjemmefronten sommaren 1941 även i händerna på den tyska militära underrättelsetjänsten? Denna norsk-svenska dragkamp inträffade långt innan amiral Canaris anklagades för dubbelspel och intriger och blev avsatt av Hitler i februari 1944, för att avrättas under förnedrande former en knapp månad före andra världskrigets slut i Europa i maj 1945.

KÄLLOR TILL KUNSKAP:

- * Den parlamentariska Sandlerkommissionens rapporter (SOU 1946:36, SOU 1946:93 och SOU 1948:7).
- * Norska vitböcker om förhållandet till Sverige under andra världskriget
- * James Dicksons privata anteckningar.

LÄSTIPS:

* *Norske pennekneter i eksil* av Oddvar Aas med undertiteln *En beretning om Stockholms-legasjonens pressekontor under krigen*. I denna bok berättas om samarbete mellan bl.a. kulturella ”vapenbröder” från Norge och Sverige. Norska Pressekontoret var en täckmantel för politisk underrättelseverksamhet.

”Først ble student Holst avhørt. Det tok lang tid, og da han omsider kom ut var han meget opprørt. Han var blitt eksaminert, sa han selv, på en måte som var meget verre og brutalere enn den eksaminasjon som de verste gestapofolk i Norge benyttet seg av, og etter de uttalelser Landsfiskalen kom med, gikk han ut fra at han ville bli sendt tilbake til Norge. Han spurte om jeg kunne hjelpe ham på noen måte.”

Utdrag ur rapport av fylkesmann (landshövding) TRYGVE UTHEIM till norska Legasjonen i Stockholm den 20 oktober 1941, apropå landsfiskal Åke Hiertners förhör med den 18-årige motståndsmannen Peter Holst

”... beträffande klagomål mot vederbörande svenska myndigheter med anledning av behandlingen av norske undersåten Peter F. Holst, som den 7 oktober inkommit i riket, har Kungl. Utrikesdepartementet äran meddela, att verkställd utredning givit vid handen, att vederbörande landsfiskal handlagt detta ärende på ett fullt riktigt sätt och att särskilt det ingående förhör han underkastat Holst måste anses ha varit på sin plats med hänsyn till dennes uppträdande och rådande förhållanden i övrigt.”

Svar från svenska UD till norska Legasjonen den 8 december 1941

7. MÅNGA SVÅRA FALL FÖR UNG LANDSFISKAL

Åke Hiertners bana som ung landsfiskal i Värmland kunde ha börjat bättre. Järnskögs landsfiskaldistrikt, dit han kom som 35-årig chef den 1 oktober 1941, var ”ett svårskött pastorat” vid gränsen till det ockuperade Norge. Hiertner hamnade genast i hetluften, blev ett fall för norsk-svensk diplomati på hög nivå och förföljdes livet ut av ett oförtjänt dåligt rykte bland norrmän. Eller blev Åke Hiertner ökad efter förtjänst?

Över riksgränsen till Järnskogs landsfiskaldistrikt, där fyra av fem socknar gränsade till Norge, kom fler flyktingar än till något annat distrikt i hela Sverige – motsvarande 20–25 procent av alla norska flyktingar. Främsta orsak till detta var den geografiska närheten till Osloregionen drygt tio mil rakt västerut. Järnskogs landsfiskaldistrikt sträckte sig från Töcksmark i söder till Skillingmark i norr med mycket fler småbrukare och torp än vad som idag finns i dessa glesbefolkade gränsbygder. Kraftigt kuperad skogsterräng var som gjord för agenters och kurirers stigar och erbjöd många gömställen, särskilt i skydd av mörker.

Hiertner tog enligt egna uppgifter hand om 12 000 flyktingar under drygt tre och ett halvt år, fram till krigsslutet i maj 1945; till den så kallade Sandlerkommissionen efter kriget uppgav han siffran c:a 15 000. I ett privat register, som han behöll efter avslutad tjänst 1956, fanns 9 911 bokförda flyktingar. Med de höga siffrorna avsåg han möjligen alla de flyktingar som kom in i Järnskogs distrikt under de fem krigsåren.

Den relativt oerfarne Åke Hiertner övertog en mycket tung arbetsbörda, som blivit för mycket för hans företrädare S.O. Wendel. Hiertner blev formellt ordinarie landsfiskal den 1 april 1942, men hade då varit i praktiken ansvarig i ett halvår. Efter landsfiskalexamen drygt tio år tidigare hade han tjänstgjort som extra landsfiskal i Grums- och Torsbydistrikten, där han måste ha gjort bra ifrån sig; annars hade Värmlands landsfogde, den allmänt respekterade Anders Holmström, knappast rekommenderat honom för tjänst i Järnskogdistriktet. Där hade Hiertner som underlydande i varje socken en fjärdingsman. De tillhörde alla en äldre generation och saknade formell polisutbildning. För samhällena Koppom och Töcksfors fanns dessutom en extra polisman vars enda syssla var att ta emot och förhöra flyktingar. Den nye landsfiskalen hade förmodligen behov av att hävda sig och sin nyvunna auktoritet bland distriktets c:a 9 000 invånare och inför sin betydligt äldre personal.

Detta var arbetssituationen för Åke Hiertner, då han från hösten 1941 måste ta itu med en växande flyktingström från Norge. Tidigt kom han att bland norrmän personifiera den hårde svenske landsfiskalen, som utsatte särskilt norska ynglingar för hotfulla, stränga förhör och även avvisade förföljda flyktingar och tyska desertörer och till och med vållade en dödsskjutning. Frågan är om någon annan svensk landsfiskal blev så ökad och omtvistad under andra världskriget.

En av de allra första flyktingar Hiertner förhörde var den dansk-norske författaren Aksel Sandemose (javisst, han med "Jantelagen"!) samt norske studenten Peter Holst, son till en prominent professor och dessutom på rymmen från Gestapo. Det gick snett från första stund och sedan följde en rad incidenter och kontroverser i en av Sveriges mest utsatta gränsbygder mot Norge, där det dessutom fanns lokala motsättningar mellan nazister och kommunister.

"Hiertner var också nazist" är ett av de värsta tillmälen som häftar vid honom än i dag, många år efter hans död. Det finns dock inga uppgifter om medlemskap i nazistiska eller högerextremistiska organisationer. Det är också osannolikt att landsfogde Anders Holmström – välkänd som en varm Norgevän – hos regeringen skulle rekommendera Hiertner till landsfiskal i ett viktigt gränsdistrikt under brinnande krig om denne visat pronazistiska sympatier. Sven G Eriksson i Säffle, före detta lektor som bland annat forskat om en lång rad flyktingfall i Värmland, anser anklagelserna om nazism grundlösa och orättfärdiga. Likaså frias Hiertner i detta avseende av en ansedd norsk motståndsmann, Einar Sæter, agent i Sverige under kriget och efteråt redaktör och författare.

Einar Sæter hävdar däremot att Hiertner var mycket nitisk, och det är en genomgående kritik mot landsfiskalen. Vill man formulera det positivt kan man säga att han var en plikttrogen svensk tjänsteman som till punkt och pricka följde lagar och förordningar och påbud från högre ort i Stockholm. Samma uppträdande kan ur ett annat perspektiv, och särskilt av personer som drabbades av Hiertners tjänsteutövning, uppfattas som övernitiskt, ja paragrafrytteri. En ortsbo kallar honom med ett värmländskt understatement för "korrekt till 110 procent". Från det ansvariga statsrådet Gustav Möller, socialminister (s) med ansvar för flyktingfrågor och polismakt – inklusive säkerhetspolisen, kom en tydlig signal den 3 december 1941, två månader efter Hiertners ankomst till Järnskog:

"Jag tror icke det är möjligt att tillmötesgå anspråk på att varje person, som vantrivs i Norge under nuvarande förhållanden, utan vidare skall mottagas i Sverige."

Inom Järnskogs landsfiskaldistrikt är det inte lätt att finna positiva röster om Hiertner. Lokalhistorikern Kermith Myrvold har intervjuat ett sextiotal ordsbor – samtliga negativt inställda. I motsats till den popu-

läre och ”snälle” företrädaren S.O. Wendel uppfattades dennes unge efterträdare som en byråkratisk ”översittartyp”, som var isolerad från sin omgivning – lokalbefolkningen. Väl att märka kommer denna skarpa kritik från personer som samtidigt avfärdar skällsordet ”nazist”.

En av Åke Hiertners få försvarare är Hans Edvinson i Mariestad, anställd hos huvudpersonen som ungt skrivbiträde 1944–1949. Han uppfattade sin chef som fordrande men rättvis och förstår inte varför Hiertner utsätts för ihållande och illasinnade anklagelser. Edvinson påpekar också det faktum att ingen överordnad stämde in i kritiken, utan tvärtom intygade att landsfiskalen var en plikttrogen tjänsteman. Edvinson för en envis kamp för att rentvå sin tidigare chef och kan även visa upp att denne fått ett flertal tackbrev från norska flyktingar, bland dem även judar.

Hiertner arbetade trots allt under mycket hård press och stress. Han var tvungen att som relativt ung och nyutnämnd tjänsteman ta på sig ett stort, ja kanske övermäktigt ansvar att hävda svensk lag vid en spänningsfylld gräns i ett kritiskt skede av andra världskriget. Han blev chef för en av den svenska centralbyråkratins utposter och hade att följa direktiv från en överhet, som befann sig på betryggande avstånd i Stockholm men samtidigt kände sig utsatt för en oberäknelig despot och just då framgångsrik krigsherre i Berlin. På östfronten rullade de tyska arméerna allt längre in i Sovjetunionen. Det var bara några få månader sedan Engelbrechtdivisionen passerade genom Värmland, på väg från Norge för att på svenska järnvägar från Charlottenberg till Haparanda transporteras som förstärkning till de tyska trupperna vid fronten i Finland.

I Norge och andra ockuperade länder bekämpade tyskt herrefolk motståndsrörelserna med dödsstraff och annan terror, särskilt mot de agenter som bistod britterna med militära underrättelser. På andra sidan gränsen, i Värmland och annorstädes, var det kanske inte helt lätt för landsfiskaler och fjärdingsmän att föreställa sig en tillvaro under främmande ockupanter, en tillvaro där illegalitet blivit vardagligt och normalt – mot omvända förhållanden i fredstid. Ett sätt att överleva var att veta minsta möjliga, det man inte visste kunde man heller inte röja under tortyr.

Hiertners företrädare, landsfiskal Wendel, tycks ha varit en svensk tjänsteman som gjorde skillnad på folk och fä. I början av september 1941 passerade Oslos finansborgarråd Paul Hartmann med fru Töcksfors för att via Stockholm resa till London och utnämnas till finansminister i

Norges exilregering: ”Vi ble utmerket mottatt av de svenske myndigheter, særlig var landsfiskal Wendell meget elskverdig og imøtekommende.” Ett par månader tidigare hade samme Wendel skrivit till landsfogde Holmström i Karlstad:

”Under den resterande delen av min tjänstgöring inom detta distrikt kommer jag att ägna utlänningskontrollen en alldeles särskild uppmärksamhet, och kommer jag att till Norge återföra varje flykting, som icke på ett någorlunda nöjaktigt och förtroendeingivande sätt kan styrka, att han på grund av verkliga politiska skäl har repressalier att vänta, därest han återkommer till Norge.”

Möjligen började Åke Hiertner sin tjänst efter Wendel i dennes anda. Dagen efter sitt tillträde tog han alltså itu med att förhöra Aksel Sandemose, som anmält sig som politisk flykting i Sundshagsfors, och beslagtog hos den berömde författaren en bunt manuskript till några romaner och noveller, efter godkännande av landsfogde Holmström. Sandemose, som beviljades nödfallsvisum och med tiden även fick tillbaka alla sina manus, hämnades offentligt genom att senare i en bok förklara incidenten som ”en illitterat polismans något dunkla föreställningar om författare och manuskript. --- Han (Hiertner) var irriterad över ett reglemente som krävde att han skulle gå igenom allt detta och 600 sidor tycktes honom som ett Mount Everest”.

”Kulturkrocken” med författaren Sandemose kan möjligen betecknas som en parentes utan bestående betydelse för Hiertners anseende i breda kretsar. Det motsatta gäller hans behandling av Peter Holst, som skedde om inte inom hörhåll så i omedelbar närhet till en framstående norsk politiker och ämbetsman, Trygve Utheim. Han var vice ordförande i det liberala partiet *Venstre*, före detta socialminister och då han flydde till Sverige *fylkesmann* (landshövding) i Møre og Romsdal. Det var inför Utheim som Holst först klagade sin nöd, sedan han släpptes ut från ett långt förhör med Hiertner (se inledande citat i detta kapitel).

Den 18-årige juridikstudenten var son till Johan M. Holst, professor i kirurgi och pionjär i hjemmefronten; som ung läkare hade denne tjänstgjort i fältsjukvård på de vitas sida i finska inbördeskriget och han deltog även i vinterkriget. Under den norska försvarskampen 1940 var Holst sanitetschef, och efter kapitulationen blev han ordförande för *Nasjonalhjelpen*, en organisation för återuppbyggnad efter striderna.

Denna position erbjöd Johan Holst goda kontakt- och rese­möjligheter. Tillsammans med bland andra major Olaf ”Konsulen” Helset, som anställdes som ”*reiseinspektør*”, deltog han i förberedelserna för det som senare blev motståndsrörelsens militära organisation, Milorg. Då Helset arresterades i februari 1941 fann Holst en annan militär, överste Ole ”Topsy” Berg, och tillsammans utgjorde dessa båda Milorgs första provisoriska ”råd”.

Såväl Helset som Berg blev senare tvungna att fly till Sverige, där de bland annat byggde upp de så kallade ”polistrupperna”, en hemlig norsk armé. Professor Holst mobiliserade också motståndsandan bland de norska läkarna tillsammans med bland andra Carl ”Otto” Semb, som också blev hög chef inom ”polistrupperna” sedan även han måst gå i landsflykt i Sverige.

Både far och son Holst råkade i trubbel med ockupationsmakten hösten 1941. Unge Peter arresterades under en cykeltur till Trondheim och fördes till det ökända polishögkvarteret Møllegaten 19 i Oslo, där han förhördes för misstänkt spionage. Han simulerade sjukdom och fördes till Rikshospitalet, där hans far lägligt nog var överläkare. Professorn hjälpte sin son att rymma till Sverige, dit han själv också flydde ungefär samtidigt för att omgående flygas till exilregeringen i London. Johan Holst blev en betydande person i ett kritiskt skede, då han med aktuell information om läget i Norge hjälpte till att få Milorg erkänd som en organisation under det norska militära överkommandot i Storbritannien.

Det är en kvalificerad gissning att professorssonen Peters version av Åke Hiertners förhörsmetoder snabbt blev vida spridd i höga norska kretsar i både Stockholm, London och Oslo. Den unge flyktingen kom över gränsen vid Töcksfors den 7 oktober, togs om hand av svenska soldater, överlämnades till polismannen J. Brander, som satte Holst jr i husarrest över natten på Simonssons Hotell, till dess att landsfiskalen anlände nästa dag. ”Hr. Brander var meget elskverdig og forsikret meg at ’Det vill nog gå bra’ –” enligt en detaljerad rapport som daterades Stockholm först 30 oktober och dagen därpå av norska Legasjonen överlämnades till svenska UD.

Men det gick inte så bra, av Peter Holsts rapport att döma. 18-åringen var den förste av de senast anlända flyktingarna att bli inkallad till Hiertner, som behandlade honom som en bråkig, lögnaktig skolpojke och be-

tvivlade hans rätta identitet. Landsfiskalen ifrågasatte om Holst förtjänade status som politisk flykting, ställde närgångna frågor om både motståndskommunikationer och flykten till Sverige, och eftersom svaren var otillräckliga ”sa han at jeg måtte nok sendes tilbake” till Norge – ett nog så skrämmande hot eftersom det sedan knappt två veckor innebar dödsstraff för norrmän att resa utomlands för att förena sig med Tysklands fiender.

Fylkesmann Trygve Utheim hade i motsats till Peter Holst inget att anmärka mot Hiertner, han förhördes helt kort och behandlades ”både elskverdig og korrekt”. Han passade på att bekräfta ockupationsmaktens anklagelser mot Holst och framhöll för landsfiskalen vilken farlig situation studenten skulle hamna i om han sändes tillbaka till Norge. Uppenbarligen vecknade Hiertner, han skulle bara diskutera fallet med Stockholm, och möjligen fick han då veta att unge Holst talat sanning om att hela hans familj just flytt till Sverige. Innan dagen var slut hade Peter beviljats nödfallvisering, och nästa dag bar det av till den norska flyktingmottagningen i Öretyd.

Snart nog flögs Peter Holst från Bromma till Storbritannien, rekryterades till den norska krigsskolan i London och återvände till Norge per fallskärm den 27 november 1944, tillsammans med tre SOE-kommandos. Deras uppdrag var att förbereda upprättandet av basen ”Elg”, ett omfattande och med tiden omdiskuterat projekt för att samla 1 200 Milorgsoldater i ett område mellan Hallingdal och Valdres. Den 26 april 1945 beordrade Holst ett anfall mot en fiendestyrka i ett skede då det i praktiken rådde vapenvila i Norge mellan Milorg och den tyska krigsmakten. På en minnessten vid platsen för det så kallade *Haglebuslaget* omnämns sju stupade motståndsmän. Holst rapporterade att fienden förlorat 29 soldater, en förmodligen alltför hög siffra. I efterhand har ifrågasatts om denna strid var nödvändig. (Se Kåre Olav Solhjells stora bokverk *Krigsåret i Hallingdal 1940–1945*, utgiven 1995.)

Hiertners ”grillning” av unge Holst i oktober 1941 stred delvis mot de instruktioner landsfiskalen själv utformade för sina underlydande, då han strax efteråt började skapa ordning och reda inom sitt distrikt. I en skriftlig PM – ”i samband med kontrollen av norska flyktingar” – som han distribuerade den 17 oktober 1941 fanns en rad punkter som skulle tas upp rutinmässigt vid förhör, men där fanns varken närgångna eller kontroversiella frågor. Detta var formalia, men vad som hände i praktiken

är en annan sak och inte alldeles lätt att utreda i efterhand.

Bjørn Egge (1918–2007), i sinom tid känd som ”Fredsgeneralen” för sitt stora engagemang för Röda korset och viktiga FN-uppdrag, togs emot av Hiertner på dennes tredje tjänstedag i Järnskog, tillsammans med åtta andra unga norrmän. ”Åke Hjertner” beskrivs av Egge (i boken *En kriger for fred*) som ”aggressiv og mente at vi ikke var berettiget til opphold i Sverige”. Han tillägger: ”I ettertid har jeg fått vite at landsfiskal Åke Hjertner var beryktet for sine tyske sympatier --- (och) er også blitt sterkt kritisert for å ha sendt norske flyktninger tilbake til Norge med skjebnesvangre følger.” Då det begav sig, sedan den då 23-årige Egge och hans sällskap beviljats nödfallsviseringar av landsfiskalen, skrev han inom en vecka ett brev till Hiertner från Öreryd och tackade på gruppens uppdrag ”for den gode behandling og greie ekspedering vi fikk” vid ankomsten till Järnskog den 3 oktober.

Bjørn Egge upplevde därefter stor dramatik som flykting. I Göteborg mönstrade han ombord på en av de så kallade kvarstadsbåtarna till England påsken 1942, som prejadades av tyska marinen. Egge satt fångslad i Tyskland tills han räddades av Bernadotte-expeditionen våren 1945. Den militära yrkesbanan ägnade han främst åt underrättelsetjänst för både Norge, FN och NATO och krönte karriären som kommandant på Akershus fästning i Oslo.

Den genomgående mest omstridda frågan vad gäller svenska landsfiskaler längs gränsen mot Norge är avvísningar av flyktingar, ett spørsmål som är mer principiellt och påtagligt än skvaller om nazistsympatier och tyskvänlighet. Hiertner ställs av den kände norske krigshistorikern Ragnar Ulstein till svars för en av de mest omstridda avvísningarna – fallet med den statslöse judiske musikanten Leif ”Leiba” Wolfberg som hamnade i koncentrationsläger i Tyskland (se kapitel tre). Men avvísningen av honom verkställdes våren 1941, fem månader innan Hiertner blev landsfiskal i Järnskog. Anklagelsen mot Hiertner i detta fall är ogrundad och beror på en missuppfattning långt efteråt av huvudpersonen ifråga, Leiba ”Leif” Wolfberg.

Den så kallade Sandlerkommissionen kritiserar dock Åke Hiertner i ett helt annat flyktingfall, som också visar hur godtyckligt norska medborgare ibland behandlades av svenska myndigheter. Kommissionen besökte efter krigsslutet Oslo och hörde bland andra en man i 20-årsåldern, iden-

tifierad endast som ”Affärsbudet A, född 1924”. Då denne person den 1 november 1941 avvisades av Hiertner, efter beslut av UD i Stockholm, var han alltså jämnårig med unge Peter Holst. ”Affärsbudet” tilläts dock stanna i Sverige en kort tid efteråt, sedan han den 19 november flytt på nytt, denna gång i roddbåt över Idefjorden till Bohuslän och accepterades av landsfiskalen i Strömstad.

”Affärsbudet” ifråga var inte vem som helst; eller snarare han blev med tiden något mer betydelsefullt, nämligen en framstående kulturpersonlighet i Norge. Det opublicerade bakgrundsmaterialet till Sandlerkommissionen bekräftar att den avvisade ynglingen var Gunnar Brunvoll (1924–1999) – och ett klart fall av politisk flykting. Då Brunvoll hördes av kommissionen efter kriget hade han just startat en egen konsert- och impressariobyrå i Oslo. Brunvolls storebror Jonas blev operasångare och skådespelare och gifte sig med den betydligt yngre Grete, den första prima ballerinan i Den Norske Opera, som denna trio lade grunden till på 1950-talet.

I Gunnar Brunvoll fick Åke Hiertner en ovän för livet. Den blivande operachefen glömde aldrig hur landsfiskalen i Järnskog behandlat honom ett novemberdygn 1941. Det uttryckte han bittert i TV-dokumentären *Fläcken*, producerad ett drygt halvsekel senare och visad i både svensk, norsk och finländsk TV. Efter avvisningen hade han också varnat hemmefronten för att använda flykting- och kurirstigar som gick in i Hiertners distrikt.

Hela familjen Brunvoll hade arbetat med illegal press och alla utom Gunnar greps av ockupationsmakten och skickades till tyska koncentrationsläger. Hans far, som varit annonschef i *Arbeiderbladet*, hette likasom storebror Jonas i förnamn. Modern Kirsten satt fängslad i både Ravensbrück, Majdanek och Auschwitz innan hon sändes på en marsch till Österrike, då många fångar dukade under och dog. Men Kirsten Brunvoll överlevde och sändes tillbaka till Ravensbrück, där hon räddades av Bernadotte-expeditionens vita bussar som också hämtade hennes man och äldste son till Sverige. Operasångaren Brunvoll led länge av sviterna efter den tyska fångenskapen och dog 1982, blott 61 år gammal.

Inför Hiertner hade Gunnar Brunvoll förgäves argumenterat att han lämnat Norge av politiska skäl, med motiveringen att han ”motarbetat nyordningen genom att utdela illegala skrifter”. Dessutom kände han sig

hotad sedan tysk polis arresterat brodern och han själv lyckats rymma i samband därmed. Inför Sandlerkommissionen citerade han Hiertner, som sagt att ”Sverige kunde inte ta emot 99 procent av den norska befolkningen” – endast de politiska ledarna tilläts stanna. Under hot om att annars bli överlämnad till tyska vaktposter vid gränsen pressades den unge flyktingen att skriva under ett papper att han frivilligt återvände till Norge.

”Affärsbudet” hade lämnat mycket otillförlitliga upplysningar då han korsat gränsen till Järnskog, försvarade sig Hiertner inför kommissionen. Han gick i svaromål genom att på ett mycket högdraget sätt ifrågasätta ”om en yngling på 17 år vid ifrågavarande tidpunkt och i föreliggande situation varit i besittning av det nyktra omdöme, som torde vara erforderligt för att objektivt relatera detaljer. Det vore närmast motbjudande att behöva gå i svaromål på beskyllningen, att Hiertner använt hot mot A, enär dylikt vore helt främmande för Hiertner”.

Liksom i fallet Peter Holst hade Gunnar Brunvolls öde förts upp till diplomatisk nivå mellan norska Legasjonen och Utrikesdepartementet i Stockholm. Svenska UD hade av Hiertner fått veta att flyktingens påståenden var uppbyggda. Och liksom tidigare ställde svenska UD upp för landsfiskalen i Järnskog, både då fallet var aktuellt och fem år senare inför Sandlerkommissionen. Denna konstaterade att Hiertner handlat i enlighet med UD:s direktiv vad gällde vägran att låta flyktingen stanna i Sverige, men framhöll samtidigt att landsfiskalens förhör ”icke ger belegg för att A:s uppgifter om anledningen till hans flykt från Norge varit oriktiga”, underförstått han borde ha blivit trodd då han sanningsenligt berättade om sitt engagemang i illegalt arbete. Därför borde Hiertner ha överlämnat Gunnar Brunvolls fall till Socialstyrelsen för prövning.

Sandlerkommissionen refererar den icke identifierade Brunvolls uppgifter att han av Hiertner vägrats ”bli förd till gränsen på kvällen, då han på grund av rådande mörker skulle ha större utsikter att undkomma de tyska vaktposterna”. Nästa morgon avvisades han och åtta andra flyktingar vid gränsen ”utan att dessförinnan ha erhållit någon mat”. Brunvoll lyckades ta sig förbi vaktposterna, medan två av de övriga senare anhållits av tysk polis i Oslo.

Då Kjell-Åke Olsson, producent av TV-dokumentären *Fläcken*, intervjuade den sedan länge pensionerade Hiertner uppmärksammade han

denne på fallet med den avvisade ynglingen som med tiden blev norsk operachef. Hiertner var då 86 år och hade mycket att berätta om sin mångåriga tjänst i Järnskog drygt ett halvt sekel tidigare. Men Gunnar Brunvoll kom han inte ihåg. Han skyllde ifrån sig på en underordnad konstapel och slog en logisk kullerbytta då han först sade sig vara ovetande om proceduren med att avvisade flyktingar erbjöds underteckna ett dokument om ”frivilligt” återvändande till Norge, ett förfarande som flera landsfiskaler använde. Hiertner tillade att detta tillämpades under en mycket kort tid och i ett fåtal fall, vilket också visade sig vara felaktigt.

Brunvoll hemlighöll inte att han en gång avvisats från Sverige, varken då han förhördes på landsfiskalkontoret i Strömstad den 22 november 1941 eller av kriminalpolisen i Stockholm den 26 januari 1943. Av protokollet från det senare förhöret framgår att han två gånger efterlysts i den norska polisens tidning ”för förbrytelse mot Reichskommissariens förordning av den 25/9 1940” – alltså den förordning vari ockupationsmakten bland mycket annat påbjöd stränga straff för personer som utan tillstånd lämnade Norge. För polisen i Strömstad berättade Brunvoll att han blivit bötfälld två gånger, dels för att han ”klippt håret å en norsk flicka för det hon sällskapade tyska soldater” och dels för att han ”missfirmat en hirdman”, alltså en man i Quislings halvmilitära privatpolis.

Liksom Peter Holst var Gunnar Brunvoll av vad som kallas ”fin familj” – eller för att citera ett brev till Kungl. Socialstyrelsen den 2 november 1942: ”Herr Brunvoll kommer från ett bra hem i Oslo och lämpar sig icke för rent grovarbete.” Brevskrivaren var en personlig vän till hans familj, nämligen norrmannen Carl Matthiessen – grundare av och verkställande direktör i AB Banan-Kompaniet. Sommaren och hösten detta år bodde Gunnar på sin välgörares gods Stensund utanför Trosa vid Sörmlandskusten, och jobbade i gengäld som trädgårdsarbetare. Direktören skrev brevet för att stödja ansökan om uppehålls- och arbetsvisering i Stockholm.

”Banankungen” Carl Matthiessen är värd en utvikning från ämnet. Han var gift med före detta revystjärnan Lillie Christina Ericson, som tidigare haft ett förhållande med en ung officer – Folke Bernadotte – med ett kärleksbarn som följd. Det avslöjade tidskriften *Fokus* i september 2008. De båda var trolovade men Bernadottes familj stoppade deras äktenskap. Medan den 25-åriga Folke reste till Schweiz för vård av en

uppblossad magsjukdom för fröken Ericsson till vänner i Oslo och födde där i maj 1921 en dotter. Hon fick namnet Jeanne Birgitta Sofia Kristina – Jeanne efter d’Arc, Birgitta efter Heliga Birgitta, Sofia efter mormor och Kristina efter sin mor.

Folke Bernadotte gav med råge sin ”oäkta” dotter ekonomiska garantier och lär också ha lovat Lillie Ericsson att ”göra något för mänskligheten”. Ett kvarts sekel senare gjorde han det med förtjänst genom Bernadotte-expeditionen till Nazi-Tyskland i krigets slutskede, och senare som FN:s fredsmäklare i Palestina där han mördades av israeliska terrorister. Det var knappast en slump att Folke Bernadotte för sin räddningsexpedition hyrde ångfartyget *Lillie Matthiessen*, som ägdes av Salénrederierna och fraktade frukt åt AB Banan-Kompaniet, alltså i praktiken Carl Matthiessen. I samband med giftermålet med Lillie Ericsson adopterade ”Banan-kungen” hennes dotter Jeanne, som så länge hon levde aldrig framträdde som Folke Bernadottes dotter. Hon avled 1991, drygt tio år efter sin mor, och av alla dagar den 17 maj – Norges nationaldag.

AB Banan-Kompaniet och familjen Matthiessen är för övrigt en industrihistorisk parallell till ett annat norsk-svenskt entreprenörskap.

Henning Throne-Holst sändes som ung till Sverige av sin far, ägaren av chokladfabriken Freia, för att ta över Marabou i Sundbyberg. Han blev med tiden en betydande och mångsidig företagsledare (Findus, Scania-Vabis, SAS med mera) och engagerade sig även för hemmefronten under kriget.

Redan 1909 hade Christian Matthiessen sänt sin son Carl till Göteborg för att bilda ”The Banana Company AB”. Far och son hade nästan bokstavligen halkat in i denna bransch på ett bananskal. Då det brittiska bolaget Eldars & Fyffes började exportera bananer till Skandinavien beställde man specialbyggda trälådor av en företagare i Oslo – Christian Matthiessen!

Och vad hände med ynglingen Gunnar Brunvoll? Direktör Matthiessens propå om arbets- och uppehållstillstånd i Stockholm tog uppenbarligen skruv. Hans unge landsman anställdes som springpojke hos AB Gösta Ahlson på Heleneborgsgatan 15 – vars ägare var bosatt i Norge sedan 1920 och gift med läkaren Astrid Lange Amlie, barndomskamrat till den svensk-norska motståndskvinnan Gerd Santesson (se nästa kapitel). Den då 50-årige gymnastikdirektören Ahlson greps av Gestapo i

maj 1944, på grund av samröre med hemmefronten, fördes till fånglägret Grini men släpptes efter drygt tre månader, enligt en obekräftad uppgift efter påtryckningar från prins Wilhelm. Gösta Ahlson var för övrigt inte den ende svenske medborgaren som satt fängslad på Grini. Våren 1942 greps vid ett skottdrama skogsarbetaren Per Tegtström, som bodde på torpet Orderud mitt på gränsen norr om Töcksfors och var kontaktman i en av hemmefrontens kurirlinjer. Han blev kvar i fångenskap i ett år innan han utvisades till Sverige. Tegtströms fru trakasserades under tiden av nazistisk gränspolis och tyska patruller, men räddades till säkerhet i Sverige av tullaren Nils Sjöstedt i Hån – en av många glömda hjältar inom svenska tullverket.

Ett värre öde drabbade en svensk urmakare i Oslo vid namn Ernst Svensson, som ertappats med att lyssna på radionyheter från London vilket var strängt förbjudet. Han satt på Grini i ett par år, fördes till Tyskland, dömdes till döden och skulle avrättas genom halshuggning just som flygbombningar ”slog sönder elektricitetsverket och bilan stannade”, enligt dagboksanteckningar av den svenske kyrkoherden Axel Weebe i Margaretakyrkan i Oslo, och en prästmans uppgifter bör vara sannfärdiga. ”Efter kriget kom Svensson tillbaka till Oslo och återtog sin urmakarförrättning nästan som om ingenting hänt!”

Åter till Gunnar Brunvoll, vars nätverk i Sverige vore värt en egen utredning. Under vistelsen i Stockholm skrev han ett kritiskt brev till självaste statsministern Per Albin Hansson, som förmedlades av en annan bekant, brukspatron Helge Norlander på Vede vågs Bruk i Närke.

Efter springpojkkjobbet tjänstgjorde Brunvoll vid det norska flyktingkontoret i Stockholm, som kom att bli en kaotisk och svällande administration efterhand som flyktingströmmen ökade. Han fick i slutet av februari 1944 en eftertraktad plats på kurirplan till Storbritannien och därifrån vidare till Kanada för utbildning till pilot vid den militära flygskolan *Little Norway*. Efter krigsslutet stod Brunvoll emot lockrop från såväl försvarsmakten som arbetarrörelsen och valde i stället en efterhand lysande kulturell karriär med en rad förtroendeposter inom norsk opera, teater och film.

Helt klart blev Åke Hiertner i ledande norska kretsar i Stockholm och inom hemmefrontens ledning i Oslo tidigt en välkänd, ja ökad, och obekvä svensk landsfiskal. Rykteskampanjen mot honom kan ha haft

som syfte att göra honom omöjlig hos svenska myndigheter, vilket i så fall misslyckades och kanske fick en bumerangeffekt – kritiken snarare stärkte hans position. Den norske krigshistorikern Tore Pryser torgför till och med en teori om en komplott med syfte att avsätta Hiertner, eftersom många norska flyktingar upplevde honom ”som nazist og tyskvennlig” (boken *Kvinner i hemmelig tjenester*, 2007, apropå att motståndskvinnan Gerd ”Truls” Vold anklagade Hiertner för våldtäktsförsök, en anklagelse som Göteborgs polismästare Ernst Fontell prövade och avskrev med orden att ”under utredningen har intet framkommit som kan läggas Er till last”.)

Flera norska flyktingar har i efterhand vittnat om att Hiertner försökte övertala dem att återvända hem till Norge, exempelvis Johan Wikeby som efter kriget blev polis och lokalhistoriker i Örje. Han kom över gränsen den 12 september 1942, och fick ett snabbt och vänligt mottagande av svensk militär men ”Landsfiskalen Hiertner ga et underlig inntryck”:

Han spilte på de ømme strenger. ”Har dere ikke foreldre i live. Har dere ikke søsken, det må da være ille å forlate dem? Er det ikke bedre å returnere til Norge?” Han ga nærmest inntryck av at det var en søndagsskole vi hadde forlatt. Hans anstrengelser var selvfølgelig forgjeves. Langt senre fikk vi rede på hva slags holdninger vi hadde vært i møte med.

Ett tragiskt fall som kastar en skugga över Åke Hiertner handlar om en tysk desertör, underofficeren Willy Jutzi, som flydde till Värmland natten till den 8 juli 1941 tillsammans med sin norska flickvän Ragna Fevik. De hade blivit förälskade då Ragna arbetade i den tyska arméns mäss vid Gardermoen och hade kommit överens om att söka en ny tillvaro tillsammans i Sverige. Ragna blev av sina närmaste stämplad som en *tyskertøs*. Tyska desertörer avvisades vid denna tid – trots att de hotades av arkebusering – enligt ett regeringsbeslut som meddelades länsstyrelserna i en rundskrivelse den 1 november 1940 från Kungl. Socialstyrelsen, undertecknad av statsrådet Thorwald Bergquist (fp) och statssekreteraren Tage Erlander (s):

”Kungl. Maj:t finner gott anbefalla länsstyrelsen att bringa till vederbörande polismyndighets kännedom, att --- person, tillhörande den tyska krigsmakten, som avvikit från sin tjänst och ankommer till riket, omedelbart bör avvisas.”

Ragna Fevik erbjöds att stanna i Sverige men valde att följa med sin Willy över gränsen – samma väg de kommit några timmar tidigare. Avvisningen hanterades inte av Hiertner – han hade inte tillträtt sin tjänst då – utan av kollegan Torsten Fälth, som var tillförordnad landsfiskal.

Åke Hiertner övertog dock fallet samma höst, sedan han begärt militär hjälp att anhålla ”en man och en kvinna av utländsk nationalitet” som uppehöll sig i ett gränsområde i Skillingmarks socken. Det var Willy Jutzi och Ragna Fevik, som sedan sommaren lyckats klara sig undan ockupationsmakten genom att gömma sig i skogarna på båda sidor om riksgränsen och få hjälp av lokalbefolkningen. Paret förhöordes av Hiertner den 14 oktober, och på nytt bekräftade UD att Jutzi skulle avvisas tillbaka till Norge, och denna gång tilläts inte heller Ragna stanna i Sverige. Eftersom den tyske soldaten trotsat tidigare beslut om avvisning tilläts inte paret denna gång – i motsats till handläggningen i juli – gå över gränsen på egen hand, utom synhåll från myndigheterna på andra sidan. Under eskort av en polisman och en svensk militär skulle de enligt det av Hiertner undertecknade beslutet om förpassning transporteras ”till Eda tullstation för att därifrån överlämnas till vederbörande norska myndigheter” vid gränsposteringen Magnor.

På det skriftliga beslutet finns en notering på tyska att det enbart var ”Fräulein Ragna Fevik” som överlämnades till myndigheterna på norsk sida, i praktiken till den tyska säkerhetspolisen. I Eda hade nämligen Jutzi lyckats rymma från sina svenska vakter och springa in i en skog. Under flykten sköt svenskarna efter Jutzi med sina tjänstepistoler, över huvudet på honom enligt deras uppgifter i efterhand.

Sommaren därpå påträffades i en älv invid gränsen liket av en man som av allt att döma var den tyske desertören. Men eftersom kroppen legat länge i vatten kunde inte dödsorsaken fastställas på ort och ställe, och någon rättsmedicinsk undersökning gjordes aldrig. Jutzi begravdes två dagar senare på Eda kyrkogård.

”Fallet Jutzi” har väckt omfattande debatt och publicitet och granskats av både JK och Riksåklagaren, men utan att kritik riktats mot landsfiskal Hiertner, som hävdade att hans beslut förankrats hos UD i Stockholm. Ragna Fevik satt en tid häktad i Norge, dömdes till ett års fängelse men slapp av hälsoskäl avtjäna straffet.

Willy Jutzi föll förmodligen för svenska kulor. Femton andra tyska desertörer från Norge skickades tillbaka av svenska myndigheter under de första krigsåren. Samtliga greps, dömdes till döden av krigsdomstolar och arkebuserades, den sista så sent som 21 maj 1943. Under hela kriget tilläts samtidigt 500 tyska desertörer att stanna i Sverige, varav 30 ansökte om och erhöll svenskt medborgarskap. Minst fyra desertörer överlämnade militära tyska hemligheter. Totalt under hela andra världskriget anklagades 35 000 tyska militärer för desertering, 22 750 dödsdomar avkunnades men hur många av dessa som verkställdes är inte känt, enligt den norske historikern Eivind Heide.

Bland de många beredskapsminnen som berättas har jag från ett par olika håll hört att tyska desertörer under krigets senare skede blev mottagna som civila flyktingar bara de slängde sina uniformsjackor efter gränspassagen.

Socialminister Gustav Möller försvarade sig och sitt departement i en särskild PM till Sandlerkommissionen, som han inledde med att "Det skall oförbehållöst erkännas att i ett antal fall myndigheternas behandling av flyktingarna icke varit sådan som det ur humanitära och andra synpunkter skulle ha varit önskvärt." Apropå "det öde, som sedermera övergått judarna" skrev han att "vi icke från början (räknade) med att den antijudiska politiken i Tyskland skulle få de former, som den efter hand fick." Möller fortsatte det han i noteringar till Tage Erlander och Per Albin Hansson kallade "några reflexioner" så här:

Vad beträffar de fall avvisning av norrmän, vilka förekommit, är det att märka, att de skedde under åren 1941–1942. De torde för det första vara ytterst få. För det andra torde det ha rört sig om fall, där man icke kunnat fastställa, att flyktingarna voro att betrakta som politiska flyktingar i då vedertagen mening. Efterhand som man fick ökad kännedom om förhållandena i Norge vidgades begreppet politisk flykting, och alla som sökte sig över gränsen mottogos i vårt land.

Avvisning av desertörer från de tyska trupperna förekom i ett fåtal fall. Man var vid den tidpunkten av den uppfattningen, att ett mottagande av dylika desertörer i vårt land skulle ha ställt oss inför stora problem. Man befارade nämligen att under sådana omständigheter en massdesertering skulle kunna komma att äga rum. Mycket snart upphörde avvisningen av desertörerna.

Gustav Möller klargör inte vilka han avser med ”man” och nämner inte med ett ord att tyska desertörer arkebuserades då de tvingats tillbaka till Norge.

Ett upprörande fall av avvisning – enligt Sven G. Erikssons gedigna genomgång – drabbade den judiska familjen Abrahamsen från Trondheim. Där hade familjen hösten 1941 utsatts för trakasserier och bland annat fått en butik och ett stort varulager beslagtagna. Då köpmannen Herman Abrahamsen hotades med fängelse begav sig familjen söderut med tåg för att den 30 oktober korsa gränsen till Järnskog. Den 37-årige Herman och hans två bröder, dekoratören Leopold och studenten Abel, vägrades nödfallsvisering och tvingades återvända till Norge, medan modern, 63-åriga fru Mirjam Abrahamsen, ensam fick uppehållstillstånd i Sverige. Herman och Abel blev dock insläppta i Sverige fyra dagar senare vid Charlottenberg.

Den norsk-svenska motståndskvinnan Gerd ”Mosse” Santesson slog larm om ett antal avvisningar i flera landsfiskaldistrikt i en odaterad rapport som av allt att döma skrevs kring månadskiftet november/december 1941. Hon ägnade sig utförligt åt familjen Abrahamsen, ”en meget kjennt norsk jödisk familie” och rapporterade att Leopold den 10 november fått nödfallsvisering av landsfiskalen i Likenäs i norra Värmland. ”Mosse” ger en föga sympatisk bild av Hiertners uppträdande: ”Han behandlet dem som de skulde være nogen hunder --- Fru Abrahamsen var så fortvivlet at hun lå på kne og bad for sine sønner.” Landsfiskalen förklarade att de inte kom in i Sverige utan pass och uppmanade de tre männen att återvända till Trondheim och skaffa pass. Men där väntade ju arresteringsorder, invände flyktingarna förgäves.

Denna avvisning av tre judiska norrmän ägde rum ett år innan den stora klappjakten på Norges judiska minoritet startade hösten 1942. Men på UD i Stockholm – som godkänt Hiertners beslut beträffande männen Abrahamsen – var man knappast okunniga om att nazisternas antisemitiska förföljelser förvärrades både i Tyskland och i ockuperade länder. Om detta rapporterade både svenska diplomater och svenska tidningar. Exempelvis skrev *Stockholms-Tidningen* den 8 augusti 1941 om att judar i Norge, inklusive norska medborgare, placerats i Qusilingkontrollerade arbetsläger i norr. Avsikten var att fångsla alla judar i Nordnorge. De tre största stockholmstidningarna skrev under oktober månad om deportering av tyska judar till Polen.

”Mosse” skrev i sin rapport att ”jödeforfölgelsene nu har satt inn også i Norge i hele sin redsel”. Hon namnger två judar, 18-årige Kai Klein och 40-årige Isak Mendel Mendelson, som utan problem fått uppehållstillstånd av landsfiskalen i Järpen i Jämtland. Men en tredje jude, balettdansaren Tutte Lemkow (1918–1991), hade avvisats vid Skillingsfors – inom Hiertners distrikt – några dagar före familjen Abrahamsen. Det hjälpte inte att han påstod att han var på väg till norska legationen i Stockholm på uppdrag av Kgl Norske Ballett. Efter tips från en svensk soldat försökte den 23-årige Lemkow komma in i Sverige i något annat distrikt norr eller söder om Järnskog ”da landsfiskalene i disse distrikter var mere medgjørlige”, enligt vad som står i samma rapport från Gerd Santesson. Han gick i början av november över vid Charlottenberg ”og hade ingen vanskeligheter for å få opholdstillatelse”.

I Stockholm träffade Tutte Lemkow skådespelerskan Mai Zetterling, de båda var gifta 1944–1953 och fick en son, som med tiden blev professor och bosatt i Barcelona. Lemkow hade en lång internationell karriär inom filmen som skådespelare och koreograf även om han mest fick biroller. Efter sin död i London dök han upp i en helt annan roll – som angivare. I Norge hade Lemkow varit älskare åt den betydligt äldre ryskfödda ballerinan Marina Goubonina (1902–1976), som värvades som agent av den tyska militära underrättelsetjänsten Abwehr. Några månader före ockupationen hade han varnat den norska övervakningspolisen för att kulturkollegan kunde vara spion. Goubonina var för övrigt vän till Madame Kollontaj, som förutom posten som Sovjetunionens ambassadör i Stockholm också var sändebud i Oslo.

Gerd Santesson citerar också ett vittne för vilket Hiertner motiverat sin ingående granskning av flyktingar med att han ville avslöja eventuella infiltratörer, underförstått anhängare av ockupationsregimen. Detta är en samtida referens och alltså ingen efterhandskonstruktion av Hiertner. Det är helt klart att den kritiserade landsfiskalen togs i försvar även av inflytelserika norrmän som exempelvis Asbjørn Bryhn. Han var en polisman som tillhörde hjemmefronten, men var omstridd som anti-kommunist redan under ockupationen och än mer så under dess efterföljd, det kalla kriget mellan öst och väst, då han hade en viktig position inom Norges övervakningspolis. Bryhn vitsordade att han behandlats väl av Hiertner hösten 1942 trots att han som flykting anmälde sig under falskt namn.

En betydande norsk kulturperson som Hiertner kom väl överens med var Max Tau (1897–1976), en tyskfödd judisk humanist och förlagschef. Han undkom från Nazi-Tyskland till Norge 1938, för att tvingas fly på nytt hösten 1942 – till Järnsjogs landsfiskaldistrikt. Ett år efter flykten skrev Tau ett brev, tillsammans med ett judiskt par som flytt samtidigt, och tackade Hiertner: ”Mine venner og jeg vil aldri glemme denne nød-stund hvor De var så god og hjelpsom mot oss.” I Sverige gifte han sig med journalisten Tove Filseth. Efter kriget var Max Tau en pådrivande kraft för förståelse och försoning mellan Tyskland och Norge. Då han som första kulturpersonlighet hedrades med de tyska bokförläggarnas fredspris 1950 skrev landsfiskal Hiertner ett översvallande vänligt brev från Koppom:

”Bland de tolv tusen, som jag tog emot här, är Ni en av dem, som jag sent skall glömma. Eder livsbejakelse skar så bjært av mot Eder situation. Det föreföll mig, som om Ni kommit på besök under högst alldagliga förhållanden. Eder vänlighet att sedan minnas mig på allehanda sätt, bestyrkte endast mitt första intryck: att Ni var en tillgång för oss människor.”

I motsats till många kollegor inom den svenska gränsbevakningen, såväl polismakten som tullverket, fick Åke Hiertner ingen förtjänstmedalj från Norge. I stället kom den 15 juni 1948 ett något torftigt brev på åtta rader från *Det Kongelige Sosialdepartementet*, som ”önsker overfor herr landsfiskalen å gi uttrykk for sin takk for Deras hjelpearbeid overfor norske flyktninger”. Redan ett par år tidigare hade Hiertner i ett brev till en norsk kollega, W. Haneborg, i det till Järnsjog angränsande Høland, framhållit att han inte begärde något särskilt tack. Det var fullt tillräckligt med den tacksamhet som alla flyktingar visat. Avslutningsvis försäkrade Åke Hiertner att: ”på min heder försäkra att jag i mitt handlande under krigsåren icke ett ögonblick hyst sympatier för Norges fiender eller personlig ovilja mot någon flykting utan allenast varit tjänsteman och försökt göra det bästa av de svåra arbetsuppgifter som under krigsåren åvilat mig.”

Ett tackbrev strax efter krigsslutet från Carl Petersén, chef för C-byrån, visar att Hiertner även var agent i den värmländska gränsbygden för försvarets underrättelsetjänst.

KÄLLOR TILL KUNSKAP:

* En primär källa har varit *Spår över en gräns*, en preliminär C-uppsats skriven av Sven G. Eriksson med undertiteln *Flyktingar och andra över till Värmland 1940–1945*, samt omfattande korrespondens och samtal med denne författare.

* Brev, dokument och upplysningar från Hans Edvinson, skrivbiträde hos landsfiskal Åke Hiertner 1944–1949, är viktigt bakgrundsmaterial.

* Dokument om i kapitlet omtalade norska flyktingar finns i Riksarkivet (Marieberg) och i norska vitböcker.

* Intervjuer har gjorts med bl.a. Jane Hartvig, Bror Högfeldt och Kermith Myrvold.

LÄSTIPS:

* Ola Larsmos böcker *En glänta i skogen* och *Djävulssonaten* med undertiteln *Ur det svenska hatets historia*. Ett tema i *En glänta i skogen* är den polarisering som förekom i bl.a. västra Värmland mellan radikala personer och nynazister.

”Jag begriper inte varför Gestapo inte genomskådade Mosse – och tog henne. Bara det att i fyra år begära – och få – inresetillstånd till Norge på grund av sin kroniskt ”döende” mor borde väl behöva undersökas? För kända personer som Amelie Posse, Segerstedt, Nerman gällde det att stå på barrikaderna och höras och märkas. För Mosse gällde det motsatta – att aldrig synas, och märkvärdigt nog måtte hon ha lyckats, trots allt hon gjorde. Inte ens Säpo verkar ha lagt märke till henne.”

KÅRE SANTESSON om sin mor GERD ”MOSSE” SANTESSON vid ett presshistoriskt seminarium om ”Ett Håndslag till Norge” på Målsåkers slott 29 maj 2008

8. HEMLIGA ”HÅNDSLAG” TILL NORGE

Kvartetten bakom den illegala avisen *Alt for Norge* börjar sprängas i Oslo en novemberdag 1941. Det blir också upptakten till en press- och rättshistorisk skandal i Sverige fem månader senare. För att tysta vittnesbörd om politisk tortyr av politiska fångar i Norge lägger samlingsregeringen den 13 mars 1942 beslag på 17 tidningar. Det blir krigets största – och sista – ingripande mot pressen, försöket att strypa det fria ordet slår tillbaka mot regeringen och särskilt justitieministern K.G. Westman (bondeförbundet).

Detta är ett drama som gjort för en politisk thriller. Få personer lägger märke till kvinnan som agerar i kulisserna, den norsk-svenska motståndskvinnan Gerd Santesson. Helst skulle ”Mosse”, som familj och nära vänner kallar henne, vilja ägna sig åt det hon gillar mest, biodling och fiolbyggande. Men hon gör – och ger – bokstavligen *Alt for Norge*. Plötsligt den 30 oktober 1943 avlider Mosse, fyra dagar efter sin 40-årsdag.

Alt for Norge – tre norska kungars valspråk under drygt ett sekel – var namnet på en av första illegala tidningarna under ockupationen, då illegal var ett honnörord. Initiativtagaren, affärsmannen Carl P. Wright, satt i Stortinget för högern fram till det tyska överfallet 1940, då han aktivt deltog i försvarskampen. Han ställde upp i hemmefronten från första stund och var en konsekvent motståndare till varje kompromiss med ockupationsmakten. På hemorten Porsgrunn, som också var utgivningsort för *Alt for Norge*, hade Wright två nära medarbetare: Siggen Olsen och Johannes Knutsen. Redaktionen hade också förankring i Oslo genom fjärde mannen i ledningen: Thorleif Aarestrup.

Innehållet i *Alt for Norge* vittnar om goda kontakter inom och utom landet. Pressklipp smugglades in från Sverige, och artiklar ur Torgny Segerstedts tidning *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* var särskilt populära. Avisens breda innehåll sträckte sig från notiser om namngivna angivare till ”Sverigehistorier”, som den om svensken som av landsmän blev avrådd från att resa till grannlandet eftersom ”svensker ikke var særlig populære i Norge. ’Å pytt’, sa svensken, det er ikke nordmennene heller det!”

Men merparten av artiklarna var givetvis av allvarigare art, och gällde dödsdomar, arresteringar och övermaktens ingripanden av olika slag. En mycket värdefull kontakt för redaktionen var John Larsen. Han hade av C.P. Wright övertalats att acceptera en erbjuden anställning inom det tyska *Reichskommisariat*, högkvarter för Josef Terboven, Hitlers civile diktator i Norge. Det innebar att Larsen motvilligt blev tvungen att bli medlem i Quislings parti Nasjonal Samling, men också att han fick tillgång till viktig information och även kunde smugla ut stämplor och kuvert som användes av hemmefronten. Ibland spreds *Alt for Norge* till läsare i post som syntes komma från Terbovens kansli!

Nederlaget för *Alt for Norge* börjar alltså en novemberdag 1941, då ett par ”gestapister” störtar in och griper Thorleif Aarestrup på dennes kontor i Oslo. Han sitter just och snackar i lugn och ro med en anonym svensk kurir, som dock lyckas smita sin väg. Thorleif tillåts ringa hem till sin mor och meddela att han inte kan komma hem till middag på kvällen – en signal till henne att undanröja allt illegalt material i bostaden. Ett tjugotal personer med koppling till denna avis grips inom kort, inklusive C.P. Wright. Flera misshandlas eller skjuts till döds. John Larsen torteras svårt och avlider senare i koncentrationslägret Sachsenhausen.

C.P. Wright är med sina värdefulla kunskaper och viktiga kontakter ett stort byte för Gestapo. Han måste befrias fortast möjligt, innan han ”spricker” under tortyr och tvingas göra avslöjanden, lyder ordern från London. Särskilt utvalda agenter börjar omgående förbereda att kidnappa inte bara Wright utan också flera andra fängslade ledare. Operationen ska äga rum inte vilken dag som helst utan den 1 februari 1942 – den dag Vidkun Quisling vid ett storstilat jippo på Akershus fästning, den s.k. statsakten, av *Reichskommissar* Terboven ska utnämnas till Norges ”ministerpresident”.

Agenterna ska uppträda som tyskar från Gestapo och färdas i fordon med falska registreringskyltar. Redan den 30 januari genomför en första grupp en kidnappning vid Oslo stadsfängelse vid Åkerbergveien, där ”Gestapomännen” hämtar advokaten Didrik Cappelen, partivän till C.P. Wright och liksom denne pionjär inom hjemmefronten. Fången beordras komma med under förevändning att han ska förhöras på Victoria Terrasse, ökad adress för den tyska säkerhetstjänsten. Denna våghalsiga aktion är delvis planerad av Cappelens hustru Gudrun, som av mannens verkliga fångvaktare fått veta att hon snart nog kan betrakta sig som änka. Men efter tre veckor ”under jorden” i Oslo befinner sig paret Cappelen i säkerhet i Sverige, efter att i skydd av nattmörkret vandrat över isen på Iddefjorden vid Halden.

En ännu dristigare och farligare fritagning iscensätts sent på kvällen den 2 februari med fyra kidnappare i två ”Gestapofordon”; gruppen blev tvungen att skjuta upp genomförandet eftersom falska bilskyltar inte blivit klara i tid. Uppdraget är att hämta C.P. Wright och tre andra motståndsmän som är under sträng bevakning på fångavdelningen vid Ullevål sjukhus. Dit har männen förts på grund av akuta magsjukdomar, som vållats av insmugglade piller. Det är en mycket omständlig operation med falska ID-handlingar och en förfalskad tysk order om att hämta fångarna till förhör på polishögkvarteret Møllergatan 19. Hjemmefrontens kontakter inom norska poliskåren håller genom avlyssning koll på att den verkliga Gestapo inte får kännedom om operationen, men märkligt nog har tyska säkerhetstjänsten inte skärpt bevakningen trots kuppen vid Oslo stadsfängelse ett par dagar tidigare. Den norska sjukhuspersonalen är väl förberedd – och den tyske chefsläkaren är lägligt nog bortbjuden på middag hos en norsk kollega.

I efterhand kan konstateras att fritagningen krävt två dödsoffer. Kristian Aubert, som organiserat operationen, greps och torterades till döds, liksom en anonym motståndsmän som uppträdde som taxiförare.

Inom tio dagar efter fritagningen räddas C.P. Wright och hans tre magsjuka medfångar över till Sverige av två legendariska motståndsmän i gränsbygden mot Värmland: Arthur "Bonden" Gåseby och Sverre Lislegaard, lensmann i gränssorten Ørje. Kvartetten plus tretton andra flyktingar hämtas av Gåseby i Oslo med en lastbil för matleveranser till Rødnes. Det blir "Bondens" sista uppdrag som flyktinglots, hans rute riskerar att avslöjas sedan en provokatör från Gestapo nästlat sig in i organisationen, och tillsammans med familjen sätter han sig nu i säkerhet i Sverige. (Gåseby fortsätter från Stockholm sitt illegala arbete, nu som kurir – och åker fast för olovlig underrättelsetjänst, vilket medför tre veckor i Karlstads fängelse.)

Polischefen Sverre Lislegaard är en nyckelman i Ørje, en knutpunkt för såväl agent- och flyktingtrafik som för ockupationsmaktens gränsbevakning i ett centralt avsnitt mot Sverige. Han bedriver ett farligt och otacksamt dubbelspel, för att avleda uppmärksamheten från sitt hemliga arbete har han blivit medlem i Quislings parti. Kvällen innan den nattliga gränspassagen ska äga rum ordnar Lislegaard en middagsbjudning i hemmet för några tyska officerare, som imponeras av hans foton från deltagande i internationella skidmästerskap i Tyskland. Under samtalets gång listar Lislegaard ut att den flyktingled som ska användas inte är bevakad av tyska trupper. (Lislegaard arresteras flera gånger under kriget, spärras in på Grini i ett och ett halvt år, men lyckas i oktober 1944 fly med sin familj till Sverige.)

I Norges ockupationshistoria skildras den dramatiska fritagningen av C.P. Wright och hans tre kamrater som "Ullevålkuppen" – vilken omedelbart rapporteras i illegala aviser och utlöser en mängd rykten och skrönor. Blott sex rader lämnar dock Pettersen-Wright, Carl August efter sig i en rapport från Landsfiskalkontoret i Järnskogs distrikt till Kungl. Utrikesdepartementet i Stockholm, daterat den 14 februari 1942.

Flyktingarna kom över gränsen i Långvassdalen, Töcksmarks socken, vid femtiden två dagar tidigare och landsfiskal Åke Hiertner skickade en tillförordnad landsfiskalassistent att förhöra dem. Om stortingsmannen Wright skriver denne föga dramatiskt:

”Han innehade icke några legitimationshandlingar. Han är ogift. Han har tillhört högerpartiet i Stortinget. Den 20 oktober 1941 hade han blivit arresterad ”för motstånd mot Nasjonal Samling”, som arresteringsordern lydde. Han hade författat några notiser i en tidning, och det var sannolikt dessa, som föranlett arresteringen.”

Inte ett ord om den dramatiska ”Ullevålkuppen”. Men mycket tyder på att C.P. Wright är väntad i Sverige. Samtliga fyra beviljas omgående nödfallsvisering efter medgivande från UD:s utländska passavdelning, men han ensam tillåts resa direkt till Norska Flyktinghjälpen i Stockholm medan hans tre befriade medfångar skickas till mottagningscentralen i småländska Öreryd.

Vännerna C.P. Wright och Didrik Cappelen återförenas inom kort i Stockholm, där de också träffar motståndskvinnan Gerd Santesson; om de är bekanta sedan tidigare är okänt, men inte osannolikt. Santesson har vid den här tiden gjort två helt legala resor till Norge, och förmodligen även varit på illegala besök hösten 1941. Strax innan Gestapo slår till mot *Alt for Norge* skrev hon i tät följd två detaljerade och initierade rapporter om den alltmer brutala ockupationen. Ture Nermans förlag Trots Allt! – som också ger ut en stridsskrift med samma namn – publicerar strax efter nyår den senare rapporten i en enkel broschyr: ”NORSKA PATRIOTER I FÄNGELSE – Sannfärdiga uppgifter om nazisternas handlingar i vårt broderland” (Pris: 25 öre).

Trots den försynta titeln finner myndigheterna innehållet alltför utmanande, broschyren beslagtogs på order av justitieministern K.G. Westman. Men statsrådet slår till alltför sent, större delen av upplagan är redan distribuerad.

Försöken att förtrycka det fria ordet i Sverige sätter fler antinazistiska krafter i rörelse i början av 1942. Tre ledande publicister inbjuder ”konfidentiellt” en rad presskollegor – ”som icke låtit inpassa sig i den publicistiska likriktningen” – till en träff på Strand Hotell i Stockholm fredagen den 16 januari, lägligt dagen före Riksdagens remissdebatt, ”Efter sammanträdet gemensam supé.” Trion består av Fredrik Ström, socialdemokratisk riksdagsman på vänsterkanten, och två liberala chefredaktörer, *Eskilstuna-Kurirens* J.A. Selander och Anders Yngve Pers på *Vestmanlands Läns Tidning*.

Särskilt J.A. Selander har goda kontakter inom den norska motståndsrörelsen. I hans tidning medarbetar en viss Ole Haugen – alltså Willy Brandt. Selander samarbetar också med Gustaf Aulén, stridbar antinazistisk biskop i Strängnäs stift, gift med norska Kristine (född Bjørnstad) och räknar kollegan i Oslo, Eivind Berggrav, som sin äldste vän. Oslobiskopen är ett hatobjekt för Quisling, som sätter Berggrav i husarrest i april 1940.

Selander har just träffat en landsflyktig norsk domare som av den norska exilregeringen fått i uppdrag att förhöra landsmän under ed. Norrmännen har just kommit till Sverige och kan lämna direkta vittnesmål om tortyr och övergrepp. Aulén och Fredrik Ström får publicisternas uppdrag att fråga Per Albin Hansson vad han tycker om att presentera vittnesberättelserna vid ett offentligt möte i Konserthuset, men statsministern avråder bestämt.

Just som J.A. Selander börjar pejla intresset inom pressen för en gemensam publicering av norska tortyrrapporter, i stället för det offentliga möte Per Albin i praktiken stoppar, presenterar grevinnan Amelie Posse högst lägligt två pionjärer från hemmefronten som nyss kidnappats från Gestapos fångenskap: C.P. Wright och Didrik Cappelen. I sällskap har de flera nyss befriade politiska fångar.

Amelie Posse hade tidigt på 1930-talet varnat för nazismens frammarsch i Europa. Den 9 april 1940 – samma dag Nazi-Tyskland överföll Danmark och Norge – grundade hon ”Tisdagsklubben”, ett sällskap av svenska anti-nazister ur olika politiska läger, där flera av de aktiva publicisterna hörde hemma. Posse bekräftar i sin memoarbok *Åtskilligt kan nu sägas* (1949) att Gerd Santesson är den egentlige initiativtagaren till att genom massiv och samfällad publicitet väcka den svenska opinionen. Tillsammans går de nu till verket, med den orädda grevinnan som värd och Gerd i bakgrunden som fixare:

Vi beslöt att genast sammanföra dem samman med en hop svenska tidningsmän och till den ändan bjöd jag dem alla till mig en kväll. Min lilla våning blev så till trängsel överfylld att den rent höll på att spricka. Gerd Santesson hade trots de då verkligen kännbara restriktionerna lyckats anskaffa en förvånansvärd mängd pålägg och hela eftermiddagen hjälpte hon min tjeckiska Eva och mig att breda hundratals smörgåsar för aftonens behov.

Säkerhetstjänsten håller säkert koll på vad som händer i Posses lägenhet. Hennes telefon var avlyssnad nästan hela kriget, hon hade svenskt rekord i att bli kallad till förhör hos Säpo – 22 gånger! Säkerhetstjänsten registrerar i Tisdagsklubben och i grevinnans stora umgängeskrets ett stort antal ”kändisar”, från prinsarna Eugen och Wilhelm till prominenta motståndsledare från av Nazi-Tyskland härtagna länder.

Det dramatiska beslaget av 17 svenska tidningar motiveras av justitieminister K.G. Westman med att tortyrberättelserna kan ha ”skadliga återverkningar på de förbindelser utåt, som det är ett svenskt intresse att upprätthålla” – underförstått med Nazi-Tyskland. I *Eskilstuna-Kuriren* skriver chefredaktören Selander dagen efter att vad som skulle berättats ”om tortyren i de norska fängelserna var icke på något sätt tendensiöst. Blott i ett avseende var det tillrättalagt: de värsta detaljerna hade strukits!”.

Amelie Posses breda bekantskaps- och vänkrets på hög nivå i Stockholm kompletterar Gerd Santesson som har ett stort kontaktnät inom hemmefronten och norska utefronten i Sverige. Hon har emellertid en exklusiv och viktig ingång till det svenska etablissemanget. I hennes anteckningar förekommer ofta herr ”G”. Det är landets utrikesminister Christian Günther, gift med Gerds kusin Ingrid. Hans Excellens lyssnar dock skeptiskt till den 17 år yngre släktingens detaljerade underrättelser om tortyr i tyska fängelser och koncentrationsläger: ”Men snälla Mosse, det där kan inte vara sant. Kom ihåg att tyskarna är ett kulturfolk!” Hon har helt klart andra åsikter än Günther, men det hindrar henne inte från att utnyttja den ingifte släktingen när det passar.

Gerd föddes i Norge av svenskfödda föräldrar, mamman före detta operasångerska och pappan en skicklig och uppbugen uppfinnare – och liksom dottern passionerad fiolbyggare. Hon fick som liten smeknamnet ”Mosse” och växte upp dels på en gård på Østlandet, dels i dåvarande Christianias västkant, alltså huvudstadens fina stadsdelar nära Slottet. Efter språkstudier på universitetet flyttade hon till Tyskland och utbildade sig till professionell fiolbyggare, ett yrke som gav henne en anställning i Stockholm 1925. Året därpå gifte hon sig med Olle Santesson, arkitekt och konstnär och son till en välbärgad häradshövding och Nobeldirektör. Modern kom från en judisk släkt i Göteborg.

Två år senare föddes Kåre, det enda barnet, med tiden skådespelare och regissör. Barndomsåren tillbringade han i både Sverige och Norge. Kåre berättar att hans föräldrar till en början knappast var politiskt aktiva, om något var deras politiska åsikter närmast liberala, för att under mellankrigsåren och händelsernas gång glida vänsterut.

Men i ett avseende fanns ingen tvekan, de visste alltför väl redan från början vad fascism och nazism stod för. Genom Mosses tidigare tyska förbindelser var de fullt medvetna om vad som försiggick i koncentrationslägren, och jag minns som barn hur enormt upprörda de var då Mussolini 1935 inledde kriget mot Abessinien [Etiopien]. Samma år reste de tillsammans med en av sina bästa vänner – konstnären Torsten Jovinge – på en bilturistresa till Marocko och Spanien. De skiljdes tillfälligt åt just när Franco steg iland, och vännen hittades mördad av falangisterna i Sevilla. Själva hann de ta sig ut ur Spanien innan gränserna spärrades.

Kåre Santesson minns mammans starka engagemang för Finlandshjälpen under vinterkriget, hon var utbildad ambulansförare och hade anmält sig till svenska frivilligkåren men 13 mars 1940 kom emellan – vapenvilan med Sovjetunionen. En barndomsvän från Oslo, Astrid Lange Amlie, hann däremot till Finland för att göra en insats. Hon utbildades till läkare vid unga år och återkommer strax i vår berättelse under täcknamnet ”Else”.

Inom en knapp månad efter denna fred mellan Finland och Sovjet inträffar Nionde april. Familjen Santesson, som då bor i Stockholm, är lika bestört och överrumplad som de flesta andra i Norge och Sverige. ”Mosse” satte igång på alla tänkbara sätt för att försöka göra en insats mot de tyska ockupanterna, berättar Kåre. Hans svenskfödda mormor i Norge led sedan 1930-talet av ledgångsreumatism, som efterhand nästan förlamade henne.

Mosse ordnade – lögnaktigt, förstås – läkarintyg på att hennes mor var döende. På grund av att tyskarna fortfarande sommaren 1940 försökte uppehålla ett visst sken av normalitet och goodwill germanfolk emellan fick hon ett legalt inresetillstånd till Norge! Även hennes då läraktige linlugg till son fick komma med. Viss medverkan hade kanske också det ingifta släktskapet med Christian

Günther, som hon på för mig okänt sätt kunde idka utpressning mot. Det otroliga var att Mosse – och jag – fick legala visum att besök hennes ”döende” mor a l l a fyra åren till och med 1943. Sista gången vi var där under ockupationen var till och med *efter* de allierades landstigning på Sicilien!

Vad gjorde då Gerd ”Mosse” Santesson under sina legala och illegala besök i Norge? I allmänna ordalag kan hennes verksamhet beskrivas som agentarbete – underrättelsetjänst, informell nyhetsförmedling och opinionsbildning. Kåre minns en mor som alltid arbetade, dag och natt, en skrivmaskin som ständigt knackade: ”Hon skrev på allt tillgängligt papper!” Rent konkret gällde det att möta kontakter, ta emot och avlämna rapporter, hålla samband med kurirer och illegale aviser, ordna kanske vapensläpp och linjer över gränsen, förmedla förhållningsorder och varningar för angivare och quislingar. Information är otroligt viktigt i ett samhälle med total censur, förljugen press och till och med dödsstraff för innehav av radio, framhåller Kåre Santesson och ger en inblick i sitt ”syltburkskrig”:

Som elvaåring hade jag mycket lätt för att lära mig utantill. När vi åkte över gränsen hade jag huvudet fullt av koder, namn och adresser, för att sedan skriva ned det, och tillsammans med andra av Mosses papper stoppa i syltburkar som jag gömde i skogen runt morföräldrarnas gård. Ibland väcktes jag mitt i natten ”när nå’n kommit” och fick stappla ut i stenrösen och leta rätt på rätt burk. Mitt syltburkskrig!”

Hitlers rikskommissarie i Norge Josef Terboven påbjöd för dem som bedrev propaganda eller avlyssnade utländska radiostationer mycket stränga straff i en förordning den 12 oktober 1942:

”Den som driver propaganda for en fiendestat eller som framstiller, skaffer seg, eller utbreder meddelelser eller andre ting som skader tyske interesser, eller avlytter andre enn tyske eller under tysk kontroll stående radiosendere, straffes med døden, i lettere tilfeller eller når formildende omstendigheter foreligger, med tukthus eller fengsel.”

”Faktum” var Gerd Santessons täcknamn under korrespondens med kontakter i Norge. ”Else”, som hon brevväxlade flitigt med, var en av hennes bästa kontakter och äldsta vänner i Oslo. Hennes rätta namn var

alltså Astrid Lange Amlie, jämnårig barndomskamrat och förmodligen gick de tillsammans i skolan. Astrids första make var en läkarkollega, psykiatrikern Trygve Braatøy, men senare gifte hon om sig med en tio år äldre svensk: gymnastikdirektören och massören Gösta Ahlson, som bosatte sig i Norge 1920. Under ockupationen greps han av Gestapo och satt på Grini tre månader (se föregående kapitel, apropå flyktingen Gunnar Brunvoll).

En annan kvinnlig läkare i Gerds kontaktnät var psykoanalytikern Caroline Schweigaard Nicolaysen, mera känd som Nic Waal. Detta efternamn fick hon efter giftermål med psykiatrikern Wessel Waal, far till hennes två barn. (Make nummer ett var författaren Sigurd Hoel.) Under arbete inom hemmefronten hjälpte Nic Waal bland annat judiska barn att fly till Sverige och hon var också agent för underrättelsetjänsten XU. Först våren 1945, efter en kort tid i arrest, flydde hon själv över gränsen.

Gerd Santessons stora insats för Norge var bistånd till den underjordiska pressen, och här hade hon och Nic Waal ett gemensamt intresse (förutom att de förmodligen kände varandra sedan unga år). Nic Waals namn är förknippat med tre illegala aviser: *Avantgarden*, *Svart på Hvitt* och *Whispering Times*. Den hemlige ”Stockholmskorrespondenten” Gerd ordnade, så länge hon levde, med att dessa tidningar inte bara fick egna nyheter utan också utrustning och material, exempelvis papper och trycksvärta. Eftersom detta var både besvärligt och dyrt så kläckte hon en genial idé: Varför inte producera en illegal tidskrift helt legalt i Sverige och smugla den till Norge? Så föddes idén till *Håndslag* våren 1942, efter den stora uppståndelsen kring beslaget av de 17 svenska tidningar som publicerat tortyrreporter från norska fångelser.

En svensk tidskrift behövde en svensk medborgare som ansvarig utgivare och för detta uppdrag värvades författaren Eyvind Johnson. Men han var mer än en galjonsfigur, han skrev också den inledande ”ledaren” i nästan varje utgåva. *Håndslag* var skenbart ämnad för den växande skaran av norska flyktingar i Sverige, men de flesta läsarna fanns i Norge dit tidskriften smugglades på olika vägar. Smugglingen underlättades av att *Håndslag* trycktes på extra tunt papper och i behändigt, ”smuggelvänligt” fickformat. Formatet blev från oktober 1943 ännu mindre efter uppmaning från hemmefrontens agenter inom det norska postverket; det gick då lättare att stoppa tidskriften i vanliga kuvert. Undertiteln till

Håndslag var ”Fakta og orientering for nordmenn” och det var kanske en koppling till Gerds täcknamn ”Faktum”.

Tack vare en fotnot i en norsk bok kan en av Gerd Santessons resor för *Håndslag* tidsbestämmas till september 1942, en resa som sonen Kåre bekräftar ty han var med som nybliven tonåring. Fredagen den 25 september genomförde brittiskt bombflyg ett ganska misslyckat anfall mot Victoria Terrasse, Gestapos högkvarter i Oslo, ett anfall som av propagandaskäl samordnades med att Quislings Nasjonal Samling höll partistämman i huvudstaden samma dag. Den 25 september hade en extra symbolik eftersom Hitlers rikskommissarie Josef Terboven denna dag 1940 fullföljt sitt diktatoriska maktövertagande i Norge. Efter bombraidet kommanderade naziregimen ut ett hundratal män i Oslo för att röja upp i ruinerna. Bland dem var VM-skidåkaren Johan Grøttumsbråten (kapitel 19) och Otto Luihn och hans son Hans, som i bibliografin *Den frie hemmelige pressen i Norge under okkupasjonen 1940–45* skriver:

Da jeg stod midt i ruinene var det en dame som stod ute på gaten og stirret interessert på meg. Jeg fikk et lite sjokk, det var Gerd Santesson. Kvelden før hadde jeg besøkt henne etter oppdrag jeg hadde fått gjennom kurerpost fra Stockholm. Oppgaven jeg hade fått i samtalen med henne var at jeg skulle skaffe en hoveddistributør for *Håndslag* i Oslo-området. Jeg hadde ikke oppgitt mitt navn til henne, bare et dekknavn. Jeg overdro oppdraget til Adolf Wichstrøm, en motstandsmann som alltid var villig til å ta på seg en oppgave.

Hans Luihn blev efter mötet på kvällen den 24 september 1942 en av Gerd Santessons främsta kontakter i Norge under täcknamnet ”Andreas”. Han var en av pionjörerna inom den underjordiska pressen som en av två redaktörer för *Avantgarden*, den första illegale avis som blev tryckt i ett illegalt tryckeri. De allra första tidningarna skrevs annars på vanliga skrivmaskiner och mångfaldigades på den tidens kopieringsapparater. Ett nummer av *Avantgarden* trycktes till och med i Sverige och smugglades över gränsen.

Luihns medredaktör var Kjell Kviberg och båda var aktiva i socialdemokraternas ungdomsorganisation, *Arbeidernes ungdomsfylking*. Det var ett par mycket våghalsiga unga män. Från det första numret under undantagstillståndet i september 1941 till februari året därpå trycktes

Avantgarden i Lilleborg skole i Oslo, en skola som tyska krigsmakten i övrigt beslagtagit som kasern för flera hundra soldater. Familjen Kviberg bodde på skolan eftersom Kjells far var överlärare och fått lov av tyskarna att behålla fjärde våningen, där det fanns ett lager av skolfilmer. Det hände till och med att tyska soldater hjälpte Hans och Kjell med att bära upp tryckpapper till ”filmlagret”, där en officer satt upp en skylt med texten ”Zutritt verboten” – ”Tillträde förbjudet”. Hans Luihn och Kjell Kviberg bröt med varandra sommaren 1943 eftersom den senare börjat samarbeta med kommunisterna.

Svart på Hvitt blev Luihns nya avis efter konflikten med Kviberg, och till denna tidning tog han med sig som medarbetare, inte bara Nic Waal, utan också författaren Johan Borgen med flera.

En viktig del av solidaritetsarbetet i Sverige var att förse den underjordiska pressen i Norge med klipp ur svenska tidningar. Gerd samarbetade i detta arbete främst med två andra kvinnor, författaren Helge Krogs hustru Eli och Alfhild Hovdan, som hade täcknamnet ”Blåskjell” (blåmussla). Hans Luihn, som efter kriget tog på sig uppgiften att i flera böcker dokumentera den underjordiska pressen, framhåller Hovdans stora insats i denna verksamhet. Denna motståndskvinna var jämnårig med Gerd och förmodligen ungdomskamrat från Oslo. Efter sin flykt till Sverige i april 1942 arbetade hon vid den kurir- och sambandsavdelning som kallades *Idrettskontoret*, tills det upplöstes efter motsättningar mellan de norska exilmyndigheterna och mer radikala krafter som tidigt förespråkade sabotage och annan ”aktivism” mot den nazityska ockupationsmakten. Det framgår av Gerds efterlämnade brev att hon var en ideologisk frände till Alfhild Hovdan.

Pressklippen smugglades över gränsen tillsammans med publikationer som *Håndslag*, Ture Nermans *Trots Allt!*, den norska legationens veckotidning *NorgesNytt*, tidskriften *Norsk Tidend* som utgavs i London, samt bulletiner från de allierades ambassader i Stockholm. För dem som var engagerade i den underjordiska pressen hade tillgången på ”svenske og andre frie aviser, ikke minst de skrifter som nordmenn i utlandet ga ut, nesten uvurderlig betydning”, skriver Hans Luihn och skildrar sina egna personliga känslor:

”Ofte var utklippene både to og tre uker gamle før de kom fram til mottakeren, men bare den som selv har åpnet en slik pakke med avisut-

klipp og kjent den yrende gleden ved å ha en slik rikedom fra frie aviser foran seg, kan forstå hva det betydde for den illegale avisredaksjonen.”

En av pionjærerna inom den underjordiska pressen var Adolf Wichstrøm, den motståndsmann som Luihn, efter första mötet med Gerd Santesson, värvade som huvuddistributör av *Håndslag*. Tidigt gav denne student ut ett stencilerat blad i Jevnaker, innan han flyttade till Oslo. Wichstrøm arresterades i juni 1943, fördes till Tyskland och dog i fångenskap i oktober 1944. Han var en av omkring tusen norska så kallade NN-fångar. NN blev ett begrepp som förkortning för ”Nacht und Nebel” sedan Hitler i september 1941 beordrat att politiska fångar från ockuperade länder skulle försvinna ”i natt och dimma”. De isolerades i särskilt stränga fångläger, där många dukade under av svält, sjukdomar och misshandel. Närmare 4 000 norrmän arresterades för kopplingar till den underjordiska pressen.

212 norska medborgare, varav fyra kvinnor, gav till och med sina liv för illegala aviser, 62 blev avrättade och 108 dog i koncentrationsläger och annan tysk fångenskap. Denna statistik av Hans Luihn går inte riktigt ihop men möjligen har han räknat personer som senare avlidit av sviter av tortyr, eller – som i Gerd Santessons fall – gick en för tidig död till mötes genom omänskligt hårt arbete. En del begick också självmord av fruktan för att bryta samman under tortyr och därmed riskera andra människors liv eller hjemmefrontens hemligheter. Ett tortyroffer, skogarbetaren Aksel Gjevvert, avled den 17 maj 1944 i polisfängelset på Møllergatan 19 i Oslo. Han hade arresterats månaden innan tillsammans med en arbetskamrat, Ole Larsen. Deras ”brott” var smugling av *Håndslag* över gränsen från Värmland. Fångtransportfartyget *Westfalen* gick på en mina utanför Bohuslän den 8 september samma år. Ombord fanns 50 fångar – av vilka omkring hälften hade varit engagerade i den illegala pressen – och alla utom fem omkom. 35 återfunna norrmän jordfästes i domkyrkan i Göteborg.

En barndomsvän till Gerd Santesson, förlagsmannen Henrik Groth, var ursprungligen med och inspirerade henne till idén om *Håndslag*. Han förekommer ofta som ”H” i hennes dokument och korrespondens, och bland annat förmedlade hon rapporter från honom till dåvarande universitetskanslern Östen Undén (som efter kriget blev utrikesminister). Redan före ockupationen var Groth en betydande kulturpolitiker som

chef inom förlaget Cappelen (där han efter kriget verkade som framgångsrik och nyskapande förlagsdirektör 1947–1970). En av hans många svenska kontakter var författaren och kritikern Holger Ahlenius, lektor hos Bonniers förlag – och för övrigt släkt med Gerds make Olle Santesson. Även Ahlenius fick rapporter från ”H” via Gerd.

Henrik Groth tog över ansvaret för distributionen av *Håndslag* sedan Adolf Wichstrøm gripits, men blev i sin tur arresterad i januari 1944 och förblev tysk fånge fram till freden. Ett halvår tidigare fängslades en nära medarbetare och kusin till Groth, Henriette Bie Lorentzen, som fraktat tjocka buntar med *Håndslag* i ryggsäck från Oslo till sin hemort Kristiansand i södra Norge. Gestapo jagade egentligen hennes man Øyvind, då de hittade ett exemplar av tidskriften som gömts i en stol i parets hem. Maken, som arbetat illegalt som agent och kurir, hade dock lyckats fly till Sverige, där han blev lärare vid det norska gymnasiet i Uppsala.

Henriette Bie Lorentzens liv är berättelsen om ett mycket inspirerande, produktivt och starkt kvinnoöde med tolerans och fredsfrämjande som främsta drivkrafter. Hennes humanism sattes på hårda prov då hon greps av Gestapo och torterades trots att hon var gravid. Gestapo hotade med att Henriettes väntade barn, när det fötts i fångenskap, skulle deporteras till barnhem i Tyskland. En österrikisk militärläkare trotsade dock den tyska säkerhetstjänsten, lyckades ordna förlossningen på ett krigslasarett i Oslo och lät en syster till Henriette hämta babyn, ett flickebarn.

Även Henriette Bie Lorentzen blev NN-fånge i Tyskland, två månader efter förlossningen. Våren 1944 fördes hon till koncentrationslägret Ravensbrück norr om Berlin, där då 45 000 kvinnor trängdes i ett fängelse avsett för 6 000 fångar och dödligheten uppgick till 70 procent. Den 7 april 1945 undsattes hon av Bernadotte-expeditionen och fördes med en av de vita bussarna till Ramlösa Brunn utanför Helsingborg. Snart kunde Henriette återförenas med Øyvind, sonen Hans och dottern Kristin, som hon fött i fångenskap. På hemväg till Norge fick hon vila ut en tid hos svenska ideologiska fränder på den radikala kvinnliga medborgarskolan Fogelstad i Sörmland.

Väl hemma i Norge återupptog Henriette Bie Lorentzen sitt humanistiska samhällsengagemang. Redan före kriget hade hon bland mycket annat varit med och grundat Nansenskolen i Lillehammer och varit redaktionssekreterare för dess tidskrift *Fritt Ord*. Under fångenskapen

planerade hon en kampskrift för kvinnokraft och fredsarbete, som förverkligades redan 1945 under namnet *Kvinnen og tiden*. Hon blev också aktiv inom Amnesty och organisationen *Bestemødre mot atomvåpen*.

Det är troligt att Gerd Santesson var bekant med Henriette Bie Lorentzen, och att Henrik Groth i så fall var en gemensam vän. Men det fanns också en annan sannolik kontakt: Kirsten Hansteen. Efter ett sju veckor långt besök i Norge under oktober–november 1942 nämner ”Mosse” i ett brev att hon lärt känna denna kvinna, som var änka efter advokaten Viggo Hansteen – avrättad den 10 september 1941 efter ståndsrätt och med Quislings medgivande. Liksom sin make var hon aktiv inom både motståndsrörelsen och kommunistpartiet. Den första fredssommaren skrev Kirsten Hansteen in sitt namn i Norges politiska historia, då hon utnämndes till statsråd i Einar Gerhardsens första samlingsregering (som satt i drygt fyra månader) och fick ansvar för hjälp till krigets offer. Hon delade Henriettes engagemang för fred och kvinnors förbättrade villkor och var också med och startade *Kvinnen og tiden*.

Ett annat märkligt människoöde med koppling till *Håndslag* var en tysk officer, överstelöjtnant Theodor Steltzer, som paradoxalt nog kunde ställa upp som kurir tack vare den hatade permittenttrafiken med svenska transittåg till och från Norge. Steltzer var transportchef vid det tyska överkommandot och gjorde tjänsteresor till Stockholm, då han också passade på att träffa trosfränder inom svenska kyrkan vid Sigtunastiftelsen. Denne höge officer tillhörde motståndsrörelsen mot Hitler, dömdes till döden hösten 1944 men undkom avrättning genom ingripanden från inflytelserika svenskar, bland dem Jacob Wallenberg.

En god vän till både Steltzer och Wallenberg, den norske sociologen Arvid Brodersen, skriver om att överstelöjtnanten vid resor från Stockholm till Oslo ”hade --- halve kofferten full av norsk hjemmefrontlitteratur som bladet *Håndslag* trykt der borte”. Theodor Steltzer gjorde den norska motståndsrörelsen stora tjänster då han förmedlade varningar om både klappjakten på norska judar hösten 1942 och Terbovens stora tillslag mot Universitetet i Oslo ett drygt år senare, då många studenter och lärare fängslades.

En nära medarbetare till Hans Luihn, Einar ”Kristian” Sæter, lyckades undkomma alla tyska tillslag mot den underjordiska pressen i Norge – men råkade däremot i trubbel i Sverige. Han flydde över gränsen i april

1943 och tog genast kontakt med Gerd Santesson med hälsningar från den gemensamme vännen "Andreas", alltså Luihn. Sæter rekryterades som agent och kurir till underrättelsetjänsten XU i Stockholm, som tillhörde militärkontoret MI-2, men hann extraknäcka som medhjälpare vid distributionen av *Håndslag*. I gränsorten Rörbäcksnäs i norra Dalarna hade han etablerat kontakt med en svensk vid namn Erik Thompsson, som hade ansvar för första etappen på en 40 mil lång kurirlinje till Trysil. På ett postkontor på Söder i Stockholm postade Sæter stora paket på 30–40 kilo till denne Thompsson, paket som innehöll inte bara pressklipp och buntar med *Håndslag* utan också "mange ting som folk som låg i dekning i Norge måtte ha – frå skrivesaker til preventivar".

"Kristian" var på senhösten 1943 på hemligt uppdrag i norra Dalarna, tillsammans med sin vän Thompsson, på för utlänningar förbjudet område nära gränsen. Meningen var att agenten skulle hoppa av en buss och fortsätta in i Norge på en i förväg gömd cykel, men något gick snett alldeles intill ett svenskt militärläger. Ett stort pådrag sattes in för att spåra upp den mystiske främlingen, som medan mörkret föll gömde sig bakom en stor sten. Från 25 meters håll öppnade en patrull eld med kulsprutepistoler, och Sæter kunde varken fly vidare eller kapitulera. När han viftade med en gren för att signalera fredliga avsikter skrek patrullchefen: "Kasta skjutvapnet, för fan!" Norrmannen togs tillfånga och sedan bar det av med händerna i luften till kompanichefen i militärläget, som anklagade honom för spionage mot Sverige.

Einar Sæter överlämnades av kompanichefen till landsfiskalen i Lima, Albin Nordström, som fick lyssna till en skröna om att hans fånge hade varit på väg till Oslo för att försöka stjäla medlemsregistret hos Quislings parti Nasjonal Samling. Varken Nordström eller kriminalpolisen i Falun, som övertog förhören, satte någon tilltro till denna version. Den sprack helt då polisen också fann ett kurirpaket på väg till Norge, och som kopplade ihop Sæter och Thompsson med illegal underrättelsetjänst. Sæters belägenhet förvärrades än mer då det uppdagades att han nyligen varit elev vid en kriminalteknisk kurs hos "Revolver-Harry" Söderman i Stockholm.

Nåväl, denna episod som kunde tagit en ände med förskräckelse inträffade inte under krigets första skede som tur var, för i så fall hade Einar Sæter ställts inför svensk domstol som spion. Men det var också en tid

kvar innan samarbetet mellan norsk och svensk underrättelsetjänst skulle flyta utan farliga friktioner, och då kurirer utrustades med särskilda pass och eskort genom militära gränzoner. Förhørsledaren i Falun var dessutom gammal vän till Söderman och skrattade gott när sanningen kröp fram, Sæter bjöds hem till överkonstapeln för en måltid och sattes därefter på kvällståget till Stockholm. Där väntade dagen därpå en uppläxning av Harry Söderman, som förbjudit sina norska ”poliselever” att ägna sig åt illegalt arbete: ”Skall våra elever hålla på och springa över gränsen och komma i konflikt med svensk lag, så går inte detta samarbetet!”

Einar Sæters straff blev 25 kronor i böter för att ha vistats i förbjudet gränsområde samt indraget tillstånd att uppehålla sig i Stockholms stad. Han sattes i tillfällig ”karantän” som truppchef vid Johannesbergs säteri i Uppland, där en norsk fältpoliskår – *Rikspolitiet* – rustades under Harry Södermans beskydd. Och snart nog förklarade Söderman att ”den där utvisningsordern från Stockholm kan Du ge fan i ... ”

Den underjordiska pressen i Norge gjorde en stor förlust då Gerd Santesson plötsligt avled hösten 1943, nyss fyllda 40 år, framhåller Einar ”Kristian” Sæter i sin memoarbok *I kurérfart for XU*. Ockupationsmakten insåg efterhand att alla illegale aviser – som mot slutet av kriget engagerade kanske 20 000 människor – var farliga fiender, och satte in stora resurser på razzior mot både redaktioner och enskilda medarbetare och distributörer. En omfattande aktion i februari 1944, då 160 nyckelpersoner fängslades, var ett stort nederlag som tidningarna aldrig riktigt återhämtade sig från. Därför ökade betydelsen av *Håndslag* och andra anti-nazistiska trycksaker som i allt större mängder smugglades in från Sverige.

KÄLLOR TILL KUNSKAP:

- * Gerd Santessons privata arkiv.
- * Kåre Santessons muntliga och skriftliga berättelser.
- * Hans Lühns böcker om Norges illegale aviser.
- * Henriette Bie Lorentzen är en av medförfattarna i boken *Vi valgte det vi ikke kjente – Norske krigsdeltakere om dengang og nå*.

LÄSTIPS:

- * Einar och Svein Sæters bok *XU – I hemmeleg teneste 1940–45* (första upplagan 1995, nyutgåva 2007).
- * Amelie Posses bok *Åtskilligt kan nu sägas från 1949* och Rune Bokholms bok *Före ... Under ... Efter ...*

”Men jag måtte nå skaffe meg en ny identitet igjen. --- Dette var for å ikke bli gjenkjent på Bromma, først og fremst av svensk sikkerhetspoliti, fordi jeg var ettersøkt under navnet Gunnar Sønsteby og sannsynligvis også som Gunnar Lier. --- Da jeg kom til London denne gangen, var mottakelsen en helt annen. --- Jeg fikk også spise lunsj med kong Haakon, og da jeg møtte ham, sa han med et lite smil: ’Hva heter De i dag da, Erling Fjeld?’ ’Deres Majestet’ sa jeg, ’i dag heter jeg Harald Sørensen, elektrisk montør.’ ”

Ur boken GUNNAR SØNSTEBY – 24 kapitler i Kjakans liv

9. EN AGENT MED MÅNGA LIV OCH NAMN

Tre män stiger av tåget som ankommer Eds station söndagen den 12 oktober 1941 klockan 09.56. De är alla tre norrmän i 25-årsåldern från Rjukan i Telemark. Samstämmigt berättar de vid förhör på Dals-Eds landsfiskalexpedition att de betraktar sig som politiska flyktingar, att de flytt eftersom de i hemlandet hotas av stränga straff för olaga vapeninnehav och att de via Sverige ska försöka komma över till England.

Det blir ett kort besök utan problem, helt enligt rutinerna. För två av männen blir livet därefter allt annat än rutinartat.

Äldst i trion är Roy Arthur Bähn; av allt att döma vinner han ingen ära och berömmelse. Näst äldst är Knut Haugland, vars insatser som motståndsmän skildrats i äventyrsfilmer och böcker. Han blir världsberömd som sabotör mot tungvattenfabriken vid Rjukan och senare som radioman på Thor Heyerdahls Kon-Tiki-flotte. Mest traumatisk är flykten från – av alla platser – kvinnokliniken på Rikshospitalet i Oslo, där han tvingas skjuta fyra Gestapomän för att komma undan och än en gång fly till Sverige.

Yngst är Hauglands skolkamrat och ungdomsvän Gunnar Sønsteby. Snart nog etablerar han sig som brittisk agent och sambandsman mellan SOE i Stockholm och Milorg i Oslo. Han organiserar viktiga kurirleder mellan de båda huvudstäderna och blir chef för *Oslogjengen*, en av andra världskrigets mest framgångsrika sabotagegrupper. Frågan är om någon norsk motståndsmän blivit så hyllad som Sønsteby alias ”Nr. 24”, alias ”Kjakan”, alias ”Erling Fjeld”, alias ”Gunnar Lier”, alias ”Optimus” ...

Här ska icke skildras frihetskampen Gunnar Sønsteby; det har redan skett i flera andra böcker. Vi ska enbart försöka vandra i Sønstebys fotspår på svensk mark, vilket inte är alldeles lätt – och var ännu svårare för Säpo och andra svenska myndigheter under den tid det begav sig, andra världskrigets mörka år. Denna spaning blir en bakgrund till berättelser om hans nätverk av agenter och kurirer och deras uppdrag i Sverige. Låt oss senare följa ”Kjakans kurirer”.

Hösten 1941 är såväl Haugland som Sønsteby frustrerade och otåliga som motståndsmän och angelägna om att komma iväg till England – via Sverige. De planerar att ta sig över till Dalsland och från Ed komma vidare till Stockholm, utan att avslöjas som norrmän. Planen spricker, men det gör inte så mycket, allt tar bara lite längre tid.

De tar tåget från Oslo till Halden den 11 oktober och därifrån taxi till en plats norr om Kornsjö. För att skydda taxichauffören uppger de senare på landsfiskalexpeditionen att de åkt buss till gränsen. Väl över på svensk sida möter de en militärpatrull och blir förda till en gränsuppsyningsman, som ger dem mat och logi till nästa dag, då en militärpatrull kör dem till Dals-Högen. Ryktet om den nitiske landsfiskalen Åke Hiertner i Järnskogs distrikt längre norrut har kanske redan nått hemmefronten i Oslo, och kanske Haugland och Sønsteby medvetet undviker honom och tar en sydlig omväg till Sverige.

Hos landsfiskalen i Dals-Eds distrikt förhörs de av polisman Henry Björning, som skriver ett protokoll på drygt två sidor, nödfallsvisering utfärdas och med enkelbiljetter bär det av till den dåvarande norska flyktingcentralen i Öreryd vid Nissastigen i Småland. Efter obligatoriska förhör där är de båda snart i Stockholm.

Visserligen är både Haugland och Sønsteby mycket angelägna om att komma över till de allierades militära styrkor i Storbritannien, men möjligen bidrar deras instinkt för överlevnad till att de tackar nej till att

bli besättningsmän ombord på de så kallade kvarstadsbåtarna. Efter en utdragen process i svenska domstolar ska tio ursprungligen norska båtar frakta kullager och annan strategisk materiel från Göteborg till brittiska hamnar. Det slutar med en katastrof på Nordsjön påskhelgen 1942. Sex fartyg sänks antingen av sina egna besättningar eller av tyska flottan, som lurpassat på avfärden från svenska västkusten. Två fartyg kommer fram till målet, medan två lyckas återvända till svenska hamnar.

Uppoffringarna i människoliv kan summeras först drygt tre år senare. 19 människor omkommer genast vid sjödramat strax utanför svenskt territorialvatten, tyska flottan tar till fånga 234 norrmän, som hamnar i mycket brutala fångläger, där 43 av dem avlider efterhand.

Men vid tiden för kvarstadsbåtarnas avfärd från Göteborg är Gunnar Sønsteby sedan länge ute på nya äventyr. Ambitionen är att på andra vägar – via norska Ålesund – ta sig över havet till Storbritannien. Vid 17-tiden söndagen den 26 oktober 1941 ankommer Sønsteby och Claus Helberg, en annan gammal vän från Rjukan, till stationen i Sveg i Jämtland. Det är början på en vådlig färd per cykel (!) flera mil i djup snö i alltför tunna kläder, i vinteroväder med 20–25 minusgrader och med kurs mot Lofsdalen. I skydd av mörkret tar de sig förbi en svensk gränspatrull och når slutligen Røros, där Sønsteby tvingas ligga på sjukhus i två veckor för vård av sina nära nog förfrusna ben. Två försök att per båt komma över till Shetlandsöarna misslyckas, och han beslutar att på nytt ta sig till Stockholm för att i bästa fall få plats på ett kurirplan till Skottland eller åtminstone tjänst hos norska militärkontoret.

Natten till 25 november korsar Gunnar Sønsteby på nytt gränsen norr om Kornsjö, denna gång i sällskap med två journalister. Per Mørland har varit engagerad i den underjordiska pressen, olagligt lyssnat på Radio London, spridit dess nyheter vidare och är efterspanad av både tysk och norsk säkerhetspolis; med tiden kommer Mørland under Sønstebys befäl som medlem av *Oslogjengen* med kodnamnet ”Nr. 28”. Åke Fehn har hamnat i trubbel som revy författare och för att han vägrat arbeta för Quislings tidning *Fritt Folk*. Oturligt nog träffar de samma svenske tullman som tagit emot Sønsteby en och en halv månad tidigare, och som blir förbannad då denne förnekar detta och säger sig heta Gunnar Olsen ...

Förhörd av Henry Björning, samme landsfiskalkonstapel som förra gången, erkänner Sønsteby sin rätta identitet. Eftersom Mørland och

Fehn förhörs först får han tid att smussla undan hemliga dokument och en karta under sin hatt. Kurirpostens innehåll hade kunnat medföra anklagelser om spioneri. I väntan på ny transport till Öreryd kontaktas Sønsteby i Ed av en svensk kapten, som verkar pålitlig och får svar på alla sina nyfikna frågor om tyska militära förhållanden särskilt i gränsområdena.

Snart nog är Sønsteby åter i Stockholm och lyckas etablera sin första kontakt med brittiska sabotageorganisationen SOE. Första uppdraget i brittisk tjänst blir att resa till Norge för att samla upplysningar om den ubåtshamn tyska marinen bygger i Trondheim. För första gången väljer han den bekväma vägen med tåg till Arvika och därefter per buss och till fots över gränsen i trakten av Charlottenberg. Han lyckas resa tur och retur Oslo utan incidenter och utan att lämna några spår hos landsfiskaler och tullare vid gränsen.

Men i Stockholm börjar både kriminalpolisen och Socialstyrelsens utlänningsbyrå spana efter Gunnar Sønsteby. Socialstyrelsen beslutar den 9 december att han ska ”omhändertagas --- på Långmora förläggning för utläningar”, i praktiken interneras utan rättegång och dom. Hans brittiska uppdragsgivare råder honom att gömma sig hos vänner och bekanta i Uppsala över julen. Åter i Stockholm efter helgerna tar han in på Jernbergs Pensionat på Sturegatan 60, en fastighet från 1880-talet – och kvar än idag – nära Valhallavägen och inte så långt från Sturegatan 20 med hyresgäster som det mäktiga norska *Rettskontoret* samt *Sambandskontoret* som sysslar med underrättelsetjänst. Innehavaren, Emil Jernberg, är en varm norgevän som ofta ger motståndsmän tak över huvudet – utan att göra en annars obligatorisk anmälan till polisen. På samma adress som Jernbergs Pensionat finns tre andra mindre pensionat plus ett antal privata hyresgäster.

Nästa tur via Värmland till Norge blir inte lika lyckosam. Den 9 januari 1942 avreser Sønsteby från Stockholm med tåg, men haffas i Karlstad sedan konduktören skvallrat för polisen om en norsk passagerare som påstår sig vara svensk och bosatt på Skolgatan i Arvika. Innan den misstänkte förs av tåget och anhålls lyckas han förstöra sina norska ID-handlingar och andra viktiga dokument på toaletten. Därför kan Sønsteby lura i polismästaren i Karlstad, Gustaf Ljungström, en uppdikad historia, vilket han också gör.

Till Länsstyrelsen i Värmlands län skriver polismästaren den 12 januari och ”hemställer vördsamt --- att norske undersåten Gunnar Lier --- för undvikande av flyktrisk skall kvarbliva i förvar, till dess Kungl. Socialstyrelsen meddelar beslut i ärendet”. En bifogad rapport vittnar om att Gunnar Sønsteby lyckats dupera kriminalpolisen med en utstuderad blandning av fakta och lögn. Den största nödlöggen är att hans efternamn är Lier, ett icke ovanligt norskt efternamn som samtidigt låter som *liar* – alltså ”lögnare” på engelska! Den kvicktänkte agenten uppfann detta täcknamn strax före ankomsten till Karlstad Central.

”Gunnar Lier” föreslår att polisen ska kontrollera hans identitet med två av hans bekanta i Uppsala respektive Stockholm – Per Mørland och Åke Fehn. De fattar vinken om det påhittade efternamnet, och går i god för att deras anhållne landsman är den han utger sig för att vara. Fehn känner visserligen inte närmare denne Lier, de har bara träffats vid någon sammankomst i Stockholm, men han kan ändå lämna ett noggrant signalement till polisen i Karlstad: ”Omkring 23 år gammal, 178 cm lång, smärt någon krokig i axlarna, långt tillbakakammat hår, vilket vore mörkblont, smalt ansikte, näsan påminnande om örnnäsa, blå ögon.”

Den anhållne berättar om sin flyktväg från Norge till Jämtland omkring fem mil söder om Storlien den gångna julhelgen; Sønsteby beskriver alltså den väg han rest i motsatt riktning i oktober. Eftersom han saknar såväl pass som annan legitimation hade han inte anmält sig hos svenska myndigheter, och ville heller inte röja de landsmän som gett honom logi i Stockholm utan vederbörlig anmälan till polisen.

Sanningsenligt uppger ”Gunnar Lier” att han studerade juridik vid Universitetet i Oslo, att han tillsammans med några studentkamrater startat en tidning med propaganda mot ockupationsmakten, och att han på eget initiativ beslutat gå över gränsen för att försöka komma vidare till England. När detta visade sig vara omöjligt hade han beslutat att återvända till Norge och fortsätta ”striden” mot tyskarna. Den illegala avis han åsyftade var *Vi vil oss et land*, där Gunnar arbetade som både distributör och reporter och för första gången träffade en annan legendarisk motståndsmän – Max Manus.

De 8 500 norska kronor som påträffats i hans koffert hade han ”fått av en norrman i Stockholm, vars namn han ej vill uppgiva. Penningarna skulle enligt Liers uppgift lämnas till viss adress i Norge till bestridande

av kostnaderna för inofficiell nyhetsförmedling”. Eller med andra ord hemmefrontens underjordiska press.

Polismästare Ljungström engagerar sig personligen i fallet med den anhållne studenten och förhör honom om kunskaperna i juridik, vilka visar sig vara något bristfälliga. Han tvivlar på att ”Gunnar Lier” talar sanning om sina studier, men låter saken bero. Anar han kanske fångens rätta bakgrund? I ett något omständligt underlag till kriminalpolisens rapport står att läsa:

Lier anser sig vara norsk flykting och anser sig kunna klara sig över gränsen utan att därefter råka i tysk fångenskap som naturligtvis skulle medföra svårt straff för honom, om han bleve släppt från polisen. Men om saken nu får officiell karaktär och de tyska myndigheterna skulle få reda på hans besök i Sverige, så önskade han att han skulle omhändertagas i Sverige.

”Ej avvisning” har någon på länsstyrelsen i Karlstad noterat med handstil på det inkommande brevet från polismästaren. Någon någonstans håller en skyddande hand över den unge norrmannen. På baksidan av ett registerkort hos Statens Utlänningskommission (SUK) är noterat att hans fall den 17 januari diskuteras på högsta nivå. ”Tala med Engzell om eventuella UD-löften”, står det. Det handlar om utrikesrådet Gösta Engzell, chef för Utrikesdepartementets rättsavdelning 1938–1947 och den ämbetsman som i praktiken utformar Sveriges flyktingpolitik under andra världskriget. Från sommaren 1942 griper han in i det fördolda för att rädda judar undan Förintelsen.

Utrikesrådet har förmodligen ingen aning om vem ”Gunnar Lier” är men på registerkortet antecknas den 20 januari ett besked från Engzell: ”Dylika löften finnas ej, men allmän välvilja. Om möjligt undvika förläggning (med hänsyn till) norska regeringen i London.” Dagen därpå bekräftas i ett beslut av Socialstyrelsens generaldirektör att den anhållne i Karlstad inte ska avvisas men trots allt ”i avbidan på Styrelsens vidare beslut skulle vistas i Ovanåkers landsfiskaldistrikt, Gävleborgs län”.

Ett par mil väster om Edsbyn, vid Homma by, ligger *Norsk Flyktningshjälp Forlegning*. Det är en förläggning som ursprungligen byggdes för att i ett krigs- eller krisläge hysa evakuerade kvinnor och barn från Bollnäs. Sønsteby hävdar långt senare att han tillbringade närmare två månader

i en cell i Karlstad, vilket strider mot brottsmålsdiariet i Värmlandsarkiv enligt vilket han förpassas till Voxna den 27 januari. Förmodligen förs den anhållne aldrig till Karlstad straffängelse utan hålls i häktet på stadens polisstation, där han enligt egna uppgifter behandlas hyggligt och särskilt njuter av blodpudding med lingon.

Vistelsen i Voxna och umgänget med nya norska kamrater var hur som helst rena rekreationen efter de senaste månadernas "vedervärdigheter", enligt Sønsteby. Förläggningen, som det idag finns få spår efter, låg i söderläge i en sluttning ner mot älven Voxnan. Strax intill går riksvägen mellan Bollnäs och Rättvik. På andra sidan älven trafikerade tågen på den tiden den nu nedlagda Dala-Hälsinglands Järnväg, en tvärförbindelse mellan Norra stambanan och Inlandsbanan i Orsa. Timmer och produkter från Woxna Bruk fraktades på denna järnväg, som på 1890-talet var ett initiativ av bruksägaren greve Walter von Hallwyl; med inkomster från dessa gränsbygder mellan Hälsingland och Dalarna byggde greven bland annat Hallwylska palatset i Stockholm.

"Gunnar Lier" behöver inte inställa sig personligen för att stå till svars inför Karlstad Rådhusrätt. I brev från Voxna till polismästaren pläderar juridikstudenten skickligt för sin sak, och den 3 mars faller domen: 15 dagsböter à 1:50 "för det han dels vistats i Karlstad utan vederbörligt tillstånd, dels inkommit i Sverige utan att göra vederbörlig anmälan till polismyndigheten i ankomstorten".

Av allt att döma blir det inget straff för brott mot gällande valutaordning, vilket Riksbankens valutakontor förordat. Lier argumenterade i sin inlaga att han enbart gjort sig skyldig till "förberedelser" till utförande av valuta, eftersom han inte kommit gränsen närmare än 15 mil. Rådhusrätten gick på denna linje och upphävde beslaget av de 8 500 kronorna.

En dag i mitten av mars 1942 beviljas "Gunnar Lier" permission från Voxna för att resa till Stockholm och anmäla sig på Kgl Norsk Skipsfartskontor vid Banérgatan 37. "Han var plukket ut! Han skulle få reise til England! Det var bare en hake ved det, turen skulle gå med en av 'kvarstadsbåtene'. ---" Den unge norrmannen vägrar som bekant att mönstra ombord.

Men samtidigt som svenska Socialstyrelsen beviljar "Gunnar Lier" tillstånd att resa till både Stockholm och Göteborg för att följa med kvarstadsbåtarna till Storbritannien efterspanar samma myndighet förgäves

Gunnar Sønsteby för internering på Långmora. Fallet handläggs av en viss byråchef vid namn Robert Paulson, som drygt två år senare anhålls av svensk polis, misstänkt för spioneri för Nazi-Tysklands räkning och för att ha utlämnat uppgifter om politiska flyktingar i Sverige.

I en polisrapport antecknas att ”politifullmäktige Svendsen vid Norska Legationen” den 14 mars berättat att Sønsteby i början av februari försökt ta sig över gränsen till Norge. Om han lyckats eller ej säger sig denne Svendsen inte veta, och då talar han säkert mot bättre vetande. Norrmannen i fråga är Olav Svendsen, chef för Rettskontoret som är den mäktigaste myndigheten i den snabbt expanderande norska flyktingförvaltningen i Sverige. Detta kontor är på en och samma gång polismakt, åklagarämbete och Säpo med bland annat omfattande politisk övervakning av oppositionella mot den etablerade exilregeringen i London och dess representation i Sverige.

”Gunnar Lier” försvinner våren 1942 ur svenska myndigheters register och synhåll, förmodligen utgår man ifrån att han talat sanning om sin strävan att ta sig till England och kommit iväg med någon av de olycksaliga kvarstadsbåtarna från Göteborg.

Men den verkliga Gunnar Sønsteby opererar åter underjordiskt i Sverige, utan legala ID-handlingar och boende än här än där i Stockholm. Han befäster sitt samarbete med brittiska SOE och vill ha tacknamnet ”Nr. 13”, men det är upptaget och han tilldelas i stället ”Nr. 24” – och han är nätt och jämt fyllda 24 år. Tillsammans med polismannen Otto Berg gör han den första av flera hemliga turer till Norge. De tar som vanligt tåget till Arvika, och medan färdkamraten visar biljetterna passar Sønsteby på att ”sova” i en kupéhörna. Från Arvika går färden vidare med taxi förbi Töcksfors och upp mot Långvassdalen, där de passerar riksröse nr 36 norr om Hurrsjöarna och vandrar ner till kontaktmannen Arthur Gåseby för vidare befordran till Oslo.

Sommaren därpå erbjuds Sønsteby att äntligen komma över till Storbritannien på ett någorlunda säkert sätt – med kurirplan från Bromma till Skottland. Där väntar honom kommandoträning i SOE:s Kompani Linge. Det är bara en hake före avresan, han har ingen identitet, varken norskt pass eller annan legitimation. Det ordnas genom en tur till Göteborg och vidare till Strömstad, där den numera erfarne agenten den 20 april 1943 anmäler sig på polisstationen med ett förfalskat ID-kort som

27-åriga ”Erling Fjeld”. Han har kastat sin svenska rock och hatt och hoppat i bättre begagnade kläder som han fått på en utdelningscentral för flyktingar i Göteborg.

”Erling Fjeld” är politisk flykting från Tønsberg, där han sysslat med illegal nyhetsförmedling, och har nyss blivit ilandsatt i Bohuslän. Men några närmare detaljer om sin bakgrund och flykt kan han tyvärr inte lämna av fruktan för vad som kan hända anhöriga hemma i Norge. ”Fjeld” beviljas nödfallsvisering och skickas vidare till flyktingcentralen Kjesäter utanför Vingåker, där han tilldelas norskt flyktingnummer 16 552. ”Virker troverdig”, antecknar den norske polisman som förhör honom på Kjesäter före avresan till Stockholm.

Den 9 maj 1943 lyfter kurirplanet med kurs mot Skottland, Sønsteby är på väg på sin första resa utanför Skandinavien och sin första flygtur någonsin.

KÄLLOR TILL KUNSKAP:

- * Dokument i Riksarkivet (Marieberg) och i Värmlandsarkiv i Karlstad.
- * Sven G Erikssons preliminära C-uppsats *Spår över en gräns*.
- * Böcker om och av Gunnar Sønsteby – Se litteraturförteckningen.

LÄSTIPS:

* Chefen för Hjemmefrontmuseet i Oslo, Arnfinn Moland, har sammanfattat Gunnar Sønstebys liv och leverne i ett rikt illustrerat bokverk med undertiteln *24 kapitler i Kjakans liv*. Sønsteby har också en hemsida: www.no24.no

”Informasjon over landegrensene var et helt nødvendig middel i kampen mot okkupasjonsmakten. Kurér- og postrutene måtte derfor sikres så godt som mulig, bare unntaksvis kunne flyktninger benytte dem hvis de hadde en dødsdom over seg eller lignende, eller hvis det var en fare for hele organisasjonen om de ble tatt. Kurérruta til og fra 24 --- i Oslo, med videre samband med SOE hos britene, hadde en viktig kontakt på Håkerudtomta.”

GUNNAR SØNSTEBY i boken *Bak Rapportene – Ny rapport fra ”Nr. 24”*

10. ENSLIGT TORP KURIRERS KNUTPUNKT

Ett norskt småbruk långt från allfarvägar, men granne med svenska gränsen i södra Finnskogen var en perfekt plats för Gunnar ”Kjakan” Sønsteby, en knutpunkt han länge letat efter. Kurirtrafiken Oslo–Stockholm tur-och-retur blev efterhand alltmer omfattande och han hade ansvar för en av de viktigaste linjerna. Det gällde att undvika – och ibland undslippa – både tyska och svenska myndigheter, särskilt i gränstrakterna. Därför var just gränspassagera extra besvärliga.

Håkerudtomta fann Sønsteby av flera skäl vara en idealisk illegal ”gränstation”, ett högkvarter för ”Stockholmsruta” (*ruter* var organiserade linjer för post- och godsfräsändelser). Den lilla gården var under kriget belägen på väglöst territorium tillhörande Norge och närmaste norska granngård låg en halvmil bort. Stenmuren som är fastighetens östgräns följer också riksgränsen till Sverige. Gårdens in- och utfart – och kontakt med omvärlden – gick över svensk mark.

Alma och Emil Skoglund ställde från första stund villigt upp för hemmefronten och än mer så deras barn, i första hand storebror Albin, då 25 år, och den tio år yngre Rune. Albin Skoglund hade redan hösten 1940

etablerat kontakt med den underjordiska militära underrättelsetjänsten i Oslo och förmedlat en del kurirpost. Denna verksamhet underlättades av att familjen hade släktingar i Sverige.

Det kunde tagit en ände med förskräckelse då Sønsteby vid juletid 1941 besökte Håkerudtomta första gången. Albin var lika lite imponerad som många andra som mötte den småväxte, till synes obetydliga ynglingen. Det kunde skett något dramatiskt om inte "Kjakan" använt rätt täcknamn, förklarade han långt senare: "Jeg var bevæpnet og ville ikke ta noen sjanser."

Albin Skoglund blev en av Sønstebys märkligaste agenter. Bondsonen från Håkerudtomta uppmanades av sin uppdragsgivare att skaffa sig en bra täckmantel – och samtidigt ett dåligt rykte bland "goda norrmän" – genom att ansluta sig till Quislings parti Nasjonal Samling. Han följde med tyskar på älgjakt i skogarna i gränsbygderna mot Sverige, som han kände utan och innan, och var också väl förtrogen med förhållanden på andra sidan gränsen, i Värmland.

Tack vare medlemskapet i Quislingpartiet kunde Albin Skoglund göra "lagliga" resor till Oslo, och jaktturet med tyskar berättigade till tillstånd att inneha jaktvapen med ammunition. Dessa båda täckmantlar använde han vid ett tillfälle till att smuggla ett par radiosändare från svenska gränsen hela vägen till Oslo. De låg gömda i ett par koffertar med skinnvaror efter lyckad jakt på ekorre och räv.

Tyska trupper patrullerade inte alltför ofta till Håkerudtomta. Dels betraktades gårdsfolket som tyskvänligt, dels låg gården som sagt långt från vägar på norsk sida. Tyska soldater, som ofta var stadsbor, begav sig ogärna ut i skogarna, särskilt när det var mörkt.

Annars var det vid denna tid, våren 1942, ett mycket besvärligt läge för kurirtrafiken, vilket framgår av en rapport daterad Oslo den 27 april och som når utrikesminister Trygve Lie i London via Stockholm:

Vanskelighetene med å gå over grensen både fra svensk og norsk side er nå så store at man må be om at de som har noe med eller som vet om at det foregår forsendelser utviser den største forsiktighet når det gjelder publisering av dette. For de som tar på seg oppgaven står det om liv. Den sak man tjener er best tjent med at sakene kommer fram og tilbake. Bare de som nødvendigvis må informeres bør få kjennskap til forsendelsene.

”Tomta”, som småbruket populärt kallades av ”Kjakan” och hans kurirer, blev aldrig avslöjat som högkvarter för den illegala trafiken på ”Stockholmsruta”. En orsak var att just denna gränspassage, som egentligen tillhörde SOE, endast fick användas av ett fåtal viktiga agenter och kurirer, och inte av flyktingar i största allmänhet. Familjen Skoglund ordnade inte enbart kost och logi för kurirerna, dessa fick också hjälp att ta sig igenom svensk gränsbevakning, som var extra sträng de första krigsåren.

Det hände att tyska patruller och norska kurirer var på ”Tomta” samtidigt. Sønsteby berättade långt senare att kurirerna gömde sig på andra våningen i bostadshuset.

”De satt med nervene i helspenn og forsøkte å være stille som mus. Men det gikk godt hver gang. Merkelig nok blandet ikke tyskerne seg opp i denne ensomme gården midt oppe på grensen. Jeg kom gjennom her gang på gang. Vi hadde en postrute som gikk her helt til krigens slutt. Tyskerne fant aldri ut av det.”

”Kjakan” Sønsteby, som kände Oslos gator och gränder, behövde emellertid hjälp på landsbygden för att organisera kurirtrafiken via ”Tomta”. Hans främste agent blev den redan stridserfarne Bjarne Holth-Larsen, en gåvillig och orädd man från Kongsvinger, knappt 30 år gammal. Han flydde till Sverige första gången i april 1941 och fick flyktingnummer 603, arbetade en tid som skogshuggare i trakten av Krylbo och senare som gruvarbetare utanför Norberg. Den 30 juni skrev han till ryska ambassaden i Stockholm med ”önskan få arbeta som skidinstruktör i Sovjetunionen” (enligt ett av svenska Säpo uppsnappat brev). I stället fick han en tjänst som idrottsinstruktör vid det norska lägret i småländska Öreryd, det var en bra täckmantel för legala besök i Stockholm och resor runtom i Sverige.

”Att vara flykting i Sverige vid denna tid hade sina problem. Tyskarna hade framgångar på alla fronter och svenskarna, en stor del i alla fall, förstod inte vad som pågick i Norge. Det var först efter Stalingrad som ögonen öppnades.”

Så refererades major Holth-Larsen vid Generalkrigskommissariatet i Oslo i ett reportage i veckotidningen *Lektur* (nr 30, 1967) som arkiverades av svenska Säpo drygt 22 år efter krigsslutet ... I en norsk intervju långt senare förklarade den dåvarande överstelöjtnanten att ”det største

problemet tross alt ikke var tyskerne, men de svenske tollmyndigheter (!). Men etterhvert kom man til forståelse ... ”

Bjarne Holth-Larsen var också väl hemmastadd i de värmländska gränsbygderna, där han tränat och tävlat i orientering och de första krigsåren lotsat flyktingar. På svenska sidan var Holth-Larsen känd bland idrottsmän, främst i Arvika. Kontakter och vänskap hade knutits under många års sportsligt utbyte mellan Kongsvinger Idrettslag (KIL), grundat redan 1892, och det 15 år yngre Arvika Idrottssällskap (AIS). En välkänd AIS:are var Helmer Sveder, innehavare av stadens populära herrekipering, och vars ideella engagemang omfattade även Arvika Folkets Park. En annan aktad Arvikabo och idrottsentusiast var den lokale chefen för Jordbruksbanken, Östen Nilsson.

Vem kunde tro att respekterade medborgare som herrar Nilsson och Sveder ägnade sig åt illegala aktiviteter? På dagarna var Östen Nilsson en korrekt bankkamrer, men efter klockan tre, under helgerna och särskilt i skydd av kvälls- och nattmörker hjälpte han hjemmefronten på olika sätt. Detsamma gjorde Helmer Sveder, då han inte sålde herrkläder till kunder från när och fjärran.

Bankmannen Nilsson var en av de första svenskar som engagerade sig aktivt i norrmännens motståndskamp mot ockupationsmakten. Elddöpet fick Nilsson redan i april 1940, då han smugglade ut en lastbilslast med ammunition från den fabrik som Norma Projektilfabrik AS ägde i Åmotfors. I denna värmländska bruksort två mil från norska gränsen hade bröderna Enger från Oslo etablerat ett dotterföretag redan under unionstiden i början av 1900-talet för att möta efterfrågan från den svenska skytterörelsen.

Östen Nilsson och hans norska medkumpaner stoppades av en militär vaktpost på väg ut från fabriken, men det råkade vara en gammal bekant till den välkände bankmannen: ”Jag har bara varit inne och hälsat på fabrikschefen”, hälsade Nilsson och fick köra vidare utan att kontrolleras. Ammunitionslasten levererades till norsk militär på en avtalad plats vid gränsen. Då, i april 1940, pågick ännu strider på andra sidan gränsen mellan ockupationsmaktens styrkor och norska försvaret. Svenska regeringen upprätthöll vid denna tid en strikt neutralitet och vägrade utförsel av vapen till både norska och tyska styrkor.

Östen Nilssons hjälp till hemmefronten fortsatte redan samma höst, det första ockupationsåret. Då blev han uppsökt av Albin Skoglund och Sverre Herdahl, en motståndsledare i Kongsvinger, som behövde både kontakter och kunskaper i Värmland för såväl flyktingtrafik som militär underrättelsetjänst. De beredde därmed marken för ”Kjakan” och hans kurirer. En höstdag kallades Nilsson, genom en radannons under ”Personligt” i *Aftenposten*, till en bestämd gränspassage vid en bestämd tidpunkt. Där tog han emot viktig kurirpost: Detaljerade ritningar över tyska befästningar och luftvärnsställningar i Trondheims hamn! Ritningarna måste omedelbart vidarebefordras till norska och brittiska kontakter i Stockholm. För Östen Nilsson blev det en cykeltur på tolv mil plus en tågresa till den svenska huvudstaden dagen därpå, under förevändning att det var brådskande bankaffärer. Nästföljande dag var ritningarna från Trondheim på väg med kurirplan till Skottland.

Då Bjarne Holth-Larsen våren 1942 kom till Arvika som ”Kjakans” kurir var det därför Östen Nilsson samt Helmer Sveder som fick påhälsning. Bjarne hade sällskap av kurir- och idrottskamraten Rasmus Tvinnereim, rikskänd norsk skidåkare. I samförstånd med ”Kjakan” gjorde de båda norrmännen upp med Nilsson och Sveder att den viktiga kurirlinjen över ”Tomta” skulle trafikeras av enbart dem båda samt en tredje välkänd skidåkare, Einar Judén. Av säkerhetsskäl måste verksamheten hållas inom en så trång krets som möjligt. Det innebar att de båda svenskarna kontaktades var för sig, och Nilsson fick heller inte veta att Sveder var engagerad i kurirtrafiken, och vice versa. Östens fru Karin var dock införstådd med makens ”extraknäck”. Uppe på ”Tomta”, vid gränsen, kände man till Nilssons engagemang men inte Sveders.

En viktig tjänst var att ge kurirerna kost och logi samt förse dem med proviant innan de drog vidare på olika sätt upp till ”Tomta”. Då gällde det att obemärkta ta sig igenom svenska försvarets många poster och patruller i gränsområdet. Viktiga medhjälpare var busschauffören Gunnar Svensson och droskägaren Arne Nilsson i Gunnarskog som är beläget mellan Arvika och gränsen. ”Mor Nilsson” gav dem förplägnad och tak över huvudet så ofta de behövde och till och med ett eget rum som förråd. Arnes syster Aina invigdes i den hemliga och olagliga verksamheten. Droskturerna blev efterhand de viktigaste transporterna, eftersom kurirer med diverse packning väckte alltför stort intresse på Svenssons buss.

”Jag skulle aldrig ha klarat mina uppdrag utan hjälp av värmlänningar som Östen Nilsson och Helmer Sveder i Arvika och Gunnar Svensson och Arne Nilsson i Gunnarskog”, sade Holth-Larsen till en reporter på *Värmlands Folkblad* fyra decennier efter sina kuriruppdrag.

Norrmän fick över huvud taget inte vistas i Värmland utan särskilt tillstånd. Svenskar hade dessutom skyldighet enligt lag att anmäla utländska gäster till polisen. I Arvika övernattade kurirerna i källarutrymmen hos både Sveder och Östen Nilsson, eller gömde sig där under dagtid om de anlant i gryningen. Det gällde att vara extra försiktig vid inkvartering i lagerlokaler i källaren under Sveders Herrekipering, för tvärs över Kyrkogatan bodde en nyfiken nazist. Sonen Lars Erik Sveder minns hur han bar mat ner till ”gästerna” i källaren men aldrig fick komma in till dem. Agenterna anlände till Arvika som vanliga tågpassagerare och fortsatte mot ”Tomta” med ryggsäck och yxa, utklädda till skogsarbetare. Vintertid gick man ibland på skidor, och sommartid var cykel vanlig när Nilssons droska var upptagen.

Spåres Pensionat på Hantverkargatan i Arvika drogs också in i den olagliga inhysningen av norska gäster. Världinna där var Karolina Spåre, en respekterad dam i stadens etablissemang – vilket fungerade som bra täckmantel. Ibland bodde kurirerna på pensionatet, ibland slussades de därifrån vidare till säkra rum på andra ställen i Arvika, ofta källarlokaler utom synhåll.

En förklaring till just Spåres engagemang för Norge kan sökas hos pensionatsinnehavarens son Olle, aktiv i AIS och framgångsrik som både backhoppare och gymnast. 22 år gammal fick han vara med i den svenska OS-truppen i Berlin 1936, och glömde aldrig den fanatiska stämning som forcerades fram då Hitler gjorde entré vid Olympiadens invigning. Där och då blev Olle Spåre anti-nazist.

Det var rent militära uppdrag som vi genomförde, säger Bjarne Holth-Larsen (i *Lektors* artiklar 1967). Vi förde hem radiosändare, vapen, instruktioner – på chiffer givetvis – samt inte minst pengar. Motståndsrörelsen hemma i Norge måste ju ha pengar för att kunna driva kampen mot tyskarna. Under ”hemresan” till Stockholm förde vi med oss rapporter och dokument som var stulna från de tyska myndigheterna och som gjorde att vi kunde fortsätta med våra förfalskningar.

I Stockholm hade de norska kurirerna ett antal lägenheter till förfogande för olika ändamål. För tillverkning av förfalskningar fanns "T6", en lägenhet på Torstenssonsgatan 6, och där producerades ID-handlingar och diverse dokument som användes av hemmefronten i både Sverige och hemlandet. Svenska säkerhetstjänsten höll lägenheten under ständig bevakning och kallade den för "Passkontoret".

I samma fastighet fanns för övrigt högkvarteret för den "illegale" verksamhet som bedrevs av norska Pressekontoret och lägligt nog hade även brittiska SOE ett kontor på samma adress. Där residerade Daniel Ring, som var främste kontaktman för Gunnar Sønsteby i Stockholm och tilldelade honom, som tidigare nämnts, agentnumret "Nr. 24". Ring var "Nr. 12".

I fastigheten Nybrogatan 25 fanns en depå – "25:an" – för vapen, radiosändare och annan militär utrustning för vidare befordran till norska motståndsrörelsen. Kontakter med SOE och de norska militärkontoren ägde också rum i lägenheter på Banérgatan, Fleminggatan och Skånegatan, eller på olika restauranger som Drufvan och Österport. "Ett par andra restauranger var förbjudna för oss. Där träffades folk med tyska sympatier", berättade Holth-Larsen för *Lektyr*.

En av de få invigda i kurirtrafiken via Arvika var Sven-Erik "Happy" Johansson, svåger till Östen Nilsson och anställd hos Helmer Sveder. Även han hade knutit vänskapsband med norska idrottsmän före kriget. Sommaren 1942 gjorde då 22-årige "Happy" sin första Stockholmsresa över huvud taget, tillsammans med hustrun Gudrun. Han dirigerades av norska kontakter till en lägenhet på Nybrogatan, där han skulle få slutliga instruktioner.

"När jag så småningom kom, fick jag uppdraget i klartext. I lägenheten fanns två väskor, stora koffertar som innehöll automatvapen. Vapnen skulle via Arvika smugglas till de norska hemmastyrkorna."

Sven-Erik Johansson har berättat hur han och hustrun burit väskorna hela vägen till Stockholms Central. Väl framme med tåget till Arvika "var det med bävande hjärtan vi släpade iväg dem till Sveders affär, där vi slank ner i lagerlokalen och gömde väskorna".

Så här 25 år efteråt [berättade "Happy" Johansson för *Lektyrs* reporter 1967] kan man ju fundera över vad som kunde ha hänt mig och min hustru om polisen

hade upptäckt vad som doldes i väskorna under tågresan till Arvika. Helt riskfritt var det inte. ---

Dagen efter vår hemkomst till Arvika tog två kurirer hand om vapnen. Och på natten försvann de bägge normännen ut på sin femmilafärd till norska gränsen, där kulsprutepistolerna överlämnades till några kontaktmän. ---

Kurirtrafiken var intensiv och lagerlokalen i Sveders affär hyste alltid någon norsk motståndsmän. Rutterna för gränspassagera var upplagda på förhand och det var sällan som de spräcktes”. ---

De norska pojkarna var alltid på gott humör när de kom och gick. Alltid optimistiska och fyllda av kamplust, och sådant kanske smittade av sig. ---

”Happy” Johansson gjorde själv kurirresor per cykel från Arvika till gränsen med post och pengar till hemmefronten. En dag kring årsskiftet 1942–43 kom ett stort och tungt paket med tåget från Stockholm, en leverans som ovillkorligen måste fram till Oslo fortast möjligt. När paketet öppnades låg där en radiogrammofon av senaste märke! Varför var den så viktig? Det visade sig att en skicklig radiotekniker i Stockholm monterat in en radiosändare inne i grammofonen, en sändare som var avsedd för en telegrafist i Oslo-området för radiotrafik med London. Hur skulle den fraktas till hemmefrontens kontakt vid gränsen? En god vän till ”Happy” som drev möbelaffär gömde grammofonen bland pinaler i sin med firmanamnet målade varutransportbil. När mörkret föll bar det av i möbelbilen mot norska gränsen.

Jag var nervös under bilresan. Förutom radiosändaren hade jag också ett kuvert med mycket pengar på mig. Skulle vi stoppats under färden skulle vi säga att möblerna måste levereras till en viss plats. Men hur skulle sedan den viktiga sändaren komma till Oslo? Ja, det var många tankar som genomkorsade huvudet, medan vi skakade fram med vår värdefulla last. Men vi klarade oss fram till gränsen utan intermezzon.

Bjarne Holth- Larsen kom den 25 februari 1943 iväg med kurirplan från Bromma till Skottland, sedan han korsat svenskegrensen 47 gånger. Efter att ha passerat brittiska säkerhetstjänstens gallring och grillning utbildades han till sabotör och kommandosoldat i Kompani Linge. Den 30 april 1944 återvände han under täcknamnet ”Håkon” till hemlandet med båt

från Shetlandsöarna för att såsom biträdande chef för ”Operation Firecrest” förbereda basen ”Elg” i Hallingdal, utbilda lokala Milorg-förband i gerillakrig och sabotage, och likaså ”kontrasabotage” – motarbete eventuell tysk förstörelse i krigets slutskede.

I början av maj 1945 beviljas ”Håkon” en veckas välbehövlig permis i Sverige. Efter en dag i Stockholm vill han genast hem, Danmark är fritt och snart är det Norges tur. Den 6 maj möter de en förvånad svensk landsfiskal i Sysseleback:

”Han har jo nylig tatt imot disse karene da de kom fra Norge, og nå skal de tilbake igjen? Da de ville inn i Sverige, mistenkte han dem for å være nazister. Men nå tar landsfiskalen bilen sin og kjører dem til grensen. Og han ønsker dem god tur ... ”

I gryningen den 8 maj liftar Bjarne Holth-Larsen och fem andra motståndsmän med en lastbil från Nybergsund till Hamar. När Nazi-Tysklands kapitulation kungörs via radio på eftermiddagen byter Bjarne om till brittisk uniform och tar fram sitt vapen. Nu är hög tid att visa vem som ska styra och ställa i det fria Norge.

Håkerudtomta, det norska småbruket vars stengårdsgård följde riksgränsen, hemlighölls som gränspassage och knutpunkt kriget ut. Familjen Skoglund tog väl hand om allehanda agenter och kurirer från hemmefronten och svenska medhjälpare som Sven-Erik ”Happy” Johansson. Yngste sonen Rune, som än i dag bor på gården där han föddes, vann tidigt Gunnar Sønstebys förtroende: ”Men inte förrän efter krigsslutet fick jag veta hans rätta namn, vi kallade honom ’Kjakan’ eller ’Nr. 24’. Jag betraktade honom som min chef.”

Mot slutet av kriget var Albin Skoglund tvungen att fly till Sverige eftersom medlemmar av Quislingpartiet hotades av inkallelse till tysk fronttjänst. Rune var rädd för att han skulle gripas som gisslan, ett vanligt sätt för ockupationsmakten att hämnas, men det ordnade sig för hans del – en av storebrors kontakter i Kongsvinger greps i stället.

Svenska budbärare kom sällan ända fram till ”Tomta”. Kurirpost och paket överlämnades oftast fem kilometer från gården, vid Älvtorp som var ändhållplats för Arvikabussen. Rune Skoglund var bara 15 år då han första gången vidarebefordrade post till Kongsvinger, en sträcka på över tre mil. En sommardag 2007 kom en busslast medlemmar av Föreningen Norden och Ullern historielag till Håkerudtomta, en tur organiserad av Hans Petter

Holm, som lyckats få med sig Gunnar Sønsteby som guide och berättare:

”Kan vi bruke guttungen tenkte jeg. Og Rune ble med. Vi sendte kurerene hit, og så reiste Rune med svær ryggsekk inn til Kongsvinger, og i den ryggsekken var det 10–15 ting han kunne få dødsstraff for. Hvor mange turer hadde vi till Kongsvinger?”

Rune svarade att det visste han inte ”men at det var veldig mange”. En händelse då ”Kjakan” kom på besök en aprildag 1944 minns han dock särskilt väl. Förklädda till skogsarbetare kom Sønsteby och hans vapenbroder Knut ”Primus” Haugland cyklande till Håkerudtomta. Haugland hade förvisso varit med om mycken dramatik som motståndsmän, men just då hade han bakom sig sin mest traumatiska upplevelse under hela kriget. Gestapo hade upptäckt den radiostation, *Barbette Red*, som ”Primus” etablerat för Milorgs centralledning på vinden till Rikshospitalets kvinnoklinik i Oslo och de omringade byggnaden med ett hundratal män. Mot alla odds lyckades Haugland undkomma genom att skjuta fem *gestapister*, varav fyra dog. ”Tomta” skulle inte användas för att rädda flyktingar till Sverige, men ”Primus” var ett mycket eftertraktat byte för Gestapo, ett jagat villebråd, och mot säkerhetsreglerna förde ”Kjakan” honom till familjen Skoglund, där Rune tog emot.

Kjakan var ju väl bevandrad i trakten och gick sin egen väg över gränsen, medan jag följde med Haugland. Längs gränsen gick då ett taggtrådsstängsel, och för att forcera detta tog jag med mig ett brett bord. När vi var säkra på att inga svenska vaktposter kunde observera oss lade jag bordet över taggtråden och Haugland balanserade över och hoppade ner på andra sidan gränsen.

Då Haugland stod tryggt på svensk jord lättade spänningen och han brast ut i gråt. Samtidigt kastade han sin pistol till mig, som jag sedan överlämnade till Nr. 24. Det var fem hack skurna i pistolskaftet, ett för varje *gestapist* som blev träffad under utbrytningen från Rikshospitalet.

Sønsteby och Haugland möttes på svenska sidan av gränsen och anmälde sig hos en kontakt inom svenska tullen, Ernst Engelbrektsen. ”Primus” sade inte ett ord om dramatiken på Rikshospitalet, han bytte täckmantel till att vara en snickare som råkat i trubbel med tyskarna. De hade upptäckt den olagliga radiomottagare han använde för att lyssna på nyheter från London ...

Via flyktingmottagningen vid Kjesäter utanför Vingåker kom de båda motståndsmännen till Stockholm. Helt stilenligt blev Haugland arresterad av svensk polis på ett hotell: ”Svenske myndigheter hadde funnet ut at Knut Haugland var identisk med Knut Strand som var identisk med Jens Pettersen. Så hvem var jeg, egentlig?” En av norska beskickningens svenska advokater fick honom fri inom några timmar, och med första bästa kurirplan flögs Knut Haugland till Skottland den 26 april 1944. Han återvände inte hem förrän efter kriget, ett drygt år senare.

En något muntrare historia fick Föreningen Norden och Ullern historielag höra då man kom på besök sommaren 2007. När kurirer väntades till ”Tomta” brukade Skoglunds hänga upp en vit handduk eller liknande som signal att det var fritt fram, att inga tyskar eller quislingar var i närheten. En dag hade pigan haft stortvätt och hängt en mängd tvätt på tork. Samtidigt väntades en kurir från svenska sidan, men han kom aldrig vilket var märkligt eftersom kurirerna brukade vara mycket punktliga. Rune Skoglund berättade för gästerna från Ullern historielag:

Litt ut på kvelden skulle jeg ut på tunet og gjøre noe arbeide, og da fikk jeg høre en forsiktig plystretone oppe i skogen. Jeg gikk oppover dit, og der lå kureren og pekte på meg med pistolen sin. – Hva har skjedd, sa han forskrekket. Er det mange tyskere her? Gleden hans var stor da jeg kunne forsikre om at det bare var vi som hadde gjort en stor tøyvask.

Sista ordet om Håkerudtomta, dess gårdsfolk och betydelse som knutpunkt på SOE-linjen Stockholm–Oslo får gå till Gunnar ”Kjakan” Sønsteby:

”Dette stedet og de som bodde her står for meg som noe av det fineste jeg opplevde under krigen. Her var jeg trygg når jeg kom opp her, og jeg kunne meget enkelt få kontakt med utenverdenen.”

KÄLLOR TILL KUNSKAP:

- * Dokument i Riksarkivet (Arninge och Marieberg).
- * *Krigsminner fra Austmarka 1940–1945* (Utgiven av Austmarka Historielag 2000).
- * Artiklar i veckotidningen *Lektyr* nr 30 och 31, 1967.
- * Intervjuer med bl.a. Jan Halvorsen (systemson till Einar Judén), Rune Skoglund, Lars Erik Sveder, Kerstin Spåre, Bror Högfeldt m.fl.

LÄSTIPS:

- * Boken *Kurér for frihet* av Jul Haganæs med undertiteln *Historien om Bjarne Holth-Larsen*.
- * *Kurirer, flyktinglotsar och slippegång* av den värmländske lokalhistorikern Gösta Johannesson, utgiven av eget förlag (1999).

*”Har man varit med om kriget blir man ganska ödmjuk.
Kanske har man sett alltför många gå över gränsen.
Man glömmmer inte att man bara var en av många som genomförde jobbet.
Och att man hade tur som kom tillbaka.”*

ALLAN MANN, svensk frivillig för Finland och Norge, i reportage i *Söndags-Expressen* 9 augusti 1981

11. NORSK KRIGSHJÄLTE ODUGLIG FÖR SVERIGE

Den 20-årige bondsonen från Västergötland gjorde ett mycket gott intryck, verkade vältränad och hade inte utan viss framgång ägnat sig åt brottning, bland annat som svensk juniormästare.

Så minns Svante Thunberg första mötet med Allan Mann vid regementet I 3 i Örebro krigsåret 1941. Thunberg, som med tiden blev överstelöjtnant i Falun, var fänrik vid Kungl. Livregementets grenadjärer. Hans uppgift var att som chef för det årets volontärsoldatskola bland alla sökande välja ut dem som ansågs lämpliga för tre års utbildning till fast anställning som underbefäl.

Allan Mann blev en av de 50 utvalda. Under de första månadernas utbildning besannades hans lämplighet och han var utan tvekan en av de allra bästa volontärerna, enligt Thunberg. Men Mann uttogs knappast på grund av tidigare erfarenheter och meriter. Sitt engagemang som frivillig i finska vinterkriget och sina dramatiska upplevelser strax därefter som stridande tillsammans med norska förband mot den tyska ockupationsmakten hade han inte ens omnämnt inför uttagningskommittén på I 3, där tjänsten började den 31 november 1941.

Men så plötsligt, efter ungefär ett halvår sjukskrevs Mann och lades in för operation på Örebro lasarett. Granskningsnämnden vid regementet

förklarade honom oduglig för krigstjänst! Svante Thunberg fick aldrig någon riktig bra förklaring till sin volontärs sjukdom, men förmodligen var orsaken granatsplitter i magen efter striderna ovanför Narvik 1940 (kapitel två). Detta är bara ett av många frågetecken som Allan Mann lämnar efter sig. Först flera år efter andra världskrigets slut, sedan den ”oduglige” soldaten 1952 anställts som instruktör vid Arméns gymnastik- och idrottsskola, fick Thunberg höra om Manns äventyrliga liv och leverne. Då hade denne bakom sig – förutom striderna 1940 – flera krigsår i Norge som agent och kurir, plus efter kriget en karriär som norsk reservofficer och kapten.

19-åriga Allans upplevelser av direkta strider under den norska försvarskampen efter Nazi-Tysklands överfall kulminerade i ett bergspass nära Bjørnfjell natten mellan den 6 och 7 juni. Under svåra strapatser släpade han sig själv och en sårad fransk löjtnant från Främlingslegionen uppför fjället och över gränsen till Sverige, togs om hand av en svensk militärpatrull och fördes till Kiruna lasarett. Där låg han på operationsbordet samma dag som den norska statsledningen gick i landsflykt. Från Kiruna fördes Allan till Karolinska sjukhuset i Stockholm, där han vårdades tillsammans med andra krigsskadade från Finland och Norge och blev kvar åtta veckor som patient och konvalescent. Möjligen var det krigsskadorna från slaget om Narvik som gjorde sig påmind då han frikallades vid I 3.

Den allestädes närvarande Malcolm Munthe, brittisk major och formellt biträdande försvarsattaché i Stockholm, sökte upp Allan Mann på Karolinska ungefär samtidigt som han värvade tre andra svenskar för Operation Barbara (kapitel 5). Trots sviterna av sina skador bedömdes Allan *fit for fight* för tjänst hos brittiska SOE.

Munthe var vid denna tid, i början av ockupationen, ansvarig för att bygga upp SOE:s underjordiska organisation i Norge och behövde varje rekryt han kunde finna. Allan förklarade långt senare att Munthes intresse för just honom berodde på att han kände till Västsverige. Kanske Allan sökte anställning vid I 3 för att skaffa sig kompetens som befäl inför fortsatt engagemang för Norge, eller en framtid som yrkesmilitär i Sverige. Trots förklaringen att han var ”oduglig” för krigstjänst reste han – via Norge och med båt över Nordsjön – till Shetlandsöarna i juni 1942 för en första testkurs, eller ”kortkurs” för att använda hans eget uttryck.

Det blev upptakten till senare utbildning till agent och fallskärmsjägare hos Kompani Linge efter kriget. Detta förband opererade aldrig som ett kompani utan i mindre grupper, helt enligt riktlinjerna för SOE.

Det är inte alldeles lätt att i efterhand vaska fram sanningen om vad olika motståndsmän gjorde i Norge under kriget. I Allan Manns fall är det extra svårt, eftersom han var så tystlåten om sig själv. Eller för att citera vännen Anders Holmström, läkare vid Karlberg, som sammanställt tillgänglig information:

Allan berättade gärna och insatt om andra världskriget, men när det kom till hans personliga insatser var han ofta mycket fåordig och gled undan och berättade hellre om andras insatser. Att kunna få en heltäckande bild över allt som Allan varit med om och de personliga insatser av offervilja och mod som han gjort är därför ett mödosamt pussel av uppgifter från olika intervjuer och axplock som man plockat upp i samtal med honom. Även de som känt Allan sedan mer än 50 år vet inte allt.

Ett sätt att lägga detta pussel kan vara att använda ordspråket: ”Säg mig vilka du umgås med och jag ska säga dig vem du är.” Malcolm Munthe, till att börja med, kan Allan ha träffat första gången redan under finska vinterkriget eftersom denne opererade där som agent. Han smugglade brittiska ”jordbruksmaskiner” – i verkligheten militär utrustning – från Norge via Sverige till Finlands krigsmakt under försvarskampen mot Sovjetunionen. I vinterkriget mötte Allan möjligen också en norsk frivillig, Leif Larsen, senare välkänd motståndsmän som ”Shetlands-Larsen”, kapten och en av cheferna för kurirtrafiken med fiskebåtar mellan Norge och Shetlandsöarna. I varje fall träffades de båda under Allans första färd med en av Larsens ”Shetlandsbussar” 1942.

Malcolm Munthe fick från oktober detta år hjälp av den redan stridsärrade unge svensken med att bygga upp kurirtrafik mellan Sverige och Norge. Den uppgiften kommer från Allan Mann i en ovanligt öppen-
hjärtig intervju, gjord av en Johanne Herlofson. Han stannade därefter i Norge praktiskt taget till krigsslutet 1945.

”Det ble mange oppdrag. Jeg tror jeg gjorde noe slikt som 52 turer. Det gikk bra, og man lærte seg jobben etterhvert. I begynnelsen var vi jo selvsagt amatører. Vi var ikke fullt klar over hvor våkne vi måtte være for

ikke å bli tatt ved nesen av angivere og 'negative' kontakter." ["Negative" kontakter var fiendeagenter som opptrådte som "goda norrmän".]

En av de falske identiteter Allan använde som kurir var Ola Blytt-Olsen, född 5 maj 1918 och sprengningsarbeider med rätt att vistas i polisdistriktet "Römskog och Rödnes i Grensezone Øst". Allt enligt ett tillstånd, utfärdat 6 juni 1942, som alla boende i gränsbygderna behövde.

Allans främste norske vapenbroder och vän var Bjarne "Nr. 67" Holth-Larsen, som han träffade första gången inför slaget om Kongsvinger strax efter det tyska överfallet i april 1940 (och vars liv som framgångsrik agent och kurir skildras i föregående kapitel). Gemensamt för dem båda var att de värvats av Malcolm Munthe, var mycket modiga, synnerligen skickliga och utvecklade en hög överlevnadsinstinkt. Båda lyckades klara sig från att gripas av Gestapo eller Quislingregimens poliser. Vid två tillfällen åkte dock Mann fast i Sverige, enligt vad han själv bekräftat, och satt tre veckor i Karlstads fängelse och lika länge på Långholmen i Stockholm. Förmodligen var "brottet" olagliga gränsövergångar. Dessa straffdomar har inte gått att spåra i svenska arkiv eftersom SOE-agenten Mann använde falska namn och falska ID-kort.

En del av Allans efterlämnade ID-handlingar bör kanske tas med en nypa salt. Ett förfalskat *grenseboerbevis*, ett tillstånd av myndigheterna för boende eller besökare i gränsbygder mot Sverige, bär ett foto av Mann som "Renholdsarbeider Arne Skog" och har numret 4711 – förr en välkänd parfym. Det går väl an, men vederbörande uppges vara bosatt på "Dashullet 13" i Oslo och ID-handlingen är dessutom undertecknat av "politimesteren" – Bjarne Holth-Larsen! Denne "polismästare" var en hurtfrisk skojare i glada vänners lag ...

Men åter till allvaret och verkligheten. Kurirtjänsten innebar inte enbart att förmedla pengar och post utan att också släpa på betydligt tyngre ting som vapen, ammunition, annan militär utrustning, radiosändare, packar med propagandamaterial et cetera, et cetera. Kurirerna opererade oftast var för sig men var beroende av goda kontakter och medhjälpare längs de långa, strapatsfyllda lederna genom skog och mark.

Den norsk-amerikanske flygöversten Bernt Balchen var också en för framtiden betydelsefull person som Allan mötte första gången under finska vinterkriget. Balchen var där för att bistå Finland med flygvapenhjälp från USA. Man kan ju fråga sig hur en 18-årig MC-ordonnans, som inte

gjort värnplikt och tjatat sig till frivilligtjänst, kunde knyta så viktiga kontakter. Dessutom talade Allan då knagglig engelska. Men han tjänstgjorde faktiskt vid den svenska frivilligkårens stab, såsom ordonnans åt stridsgruppchefen kapten Malcolm Murray – ännu en nyckelperson som drygt tio år senare hjälpte till så att Mann anställdes som lärare vid Gymnastik- och idrottsskolan på Krigsskolan Karlberg i Stockholm.

Tack vare Bernt Balchen flögs Allan den 8 maj 1943 till militärflygfältet Leuchars i Skottland, som än i dag är en av de främsta operationsbaserna för Royal Air Force. Strax innan hade han – enligt värnpliktskortet – gjort en dryg veckas tjänst vid I 17 i Uddevalla, men vad denna korta tjänst innebar är ännu ett frågetecken. Liksom alla utländska medborgare som kom till Storbritannien för någon form av känsligt uppdrag eller militär utbildning måste han först av allt passera Royal Victoria Patriotic School vid Wandsworth i London. Det var en form av internerings- och mottagningscentral där den brittiska underrättelsetjänsten MI6 ingående förhörde alla nyanlända i jakten på fientliga agenter och spioner.

Uppenbarligen passerade Allan detta nålsöga, eftersom han därefter erhöll utbildning i underrättelsetjänst och fallskärmshoppning hos SOE, bland annat vid S.T.S. No 51, ett träningsläger utanför Manchester. SOE hade en rad sådana läger, var och ett med olika inriktning. Allan Mann var bland 542 personer som av SOE fick specialträning i brittiska ”S.T.S.” för insatser i Norge. Under sin SOE-träning i Storbritannien gjorde Mann i varje fall en tur med fallskärmshopp till Norge, men för vilket uppdrag är också höljt i dunkel. Enligt anteckningar av vännen Karl-Erik Ekelund – med noteringen ”Rättad av Allan” – var han i både Skottland och Norge fram till 9 september 1944. Sin tid som SOE-kurir anger Mann till 1 oktober 1941–2 februari 1944.

Under denna period inträffade den för de västallierade katastrofala ”Operation Jubilee”, det misslyckade försöket att skaffa sig ett brohuvud vid den franska hamnstaden Dieppe för att bland annat testa det tyska försvaret av den europeiska kontinenten. Över 6 000 infanterister, de flesta kanadensiska soldater, sattes in i anfallet i gryningen den 19 augusti 1942 med stöd av flyg och flotta. Förlusterna var enorma, närmare 60 procent i stupade, sårade och tillfångatagna. Det blev en blodig men nyttig läxa inför framtida operationer, och den brittiske krigsherren Lord Mountbatten kommenterade efter kriget:

”I have no doubt that the Battle of Normandy was won on the beaches of Dieppe. For every man who died in Dieppe at least ten more must have been spared in Normandy in 1944.”

I ”mytologin” om Allan Mann spekuleras om att han var med vid Dieppe, vilket förefaller föga troligt. Han bör då ha befunnit sig på Shetlandsöarna, dit han kom ett par månader före Operation Jubilee. Eventuellt kan han ha medverkat i den stora insats som krävdes för att ta hand om alla sårade efter anfallet, han var ju i grunden sanitetssoldat.

Enligt metoden att följa upp Allan Manns kopplingar till nära vänner kan det vara värt att fästa uppmärksamheten på Knut ”Bonzo” Haukelid (1911–1994), en av ”Hjältarna från Telemarken”. När de första gången knöt vänskapsband är okänt, men det var i varje fall inte under vinterkriget för där var Haukelid inte bland de frivilliga, och inte heller under försvarsstriderna vid Kongsvinger i april 1940, då den tio år äldre norrmannen befann sig på ett annat frontavsnitt vid Elverum.

Knut Haukelid, en av pionjärerna i den militanta motståndskampen, anslöt sig till SOE i Storbritannien som sergeant redan i december 1941, efter att ha flytt från Norge via Sverige. Mellan flykten och flygturen med kurirplan från Bromma hann han med ett agentuppdrag hemma i Oslo, och lyckades ta sig genom både svenska och tyska militärspärrar vid gränsen.

Under ett drygt års tuff träning hos SOE hade Haukelid bland annat tränats till fallskärmsjägare vid S.T.S. No 151, varpå han i februari 1943 hoppade ut över sin barndoms trakter på Hardangervidda för att delta i ”Operation Gunnerside” (kapitel 17). Då Allan Mann flögs över till Storbritannien i maj var Haukelid redan iväg på detta sitt första dramatiska äventyr för att spränga tungvattenfabriken vid Rjukan. Eftersom Haukelid blev kvar i Norge därefter kan de två knappast ha träffats under 1943.

En teoretisk möjlighet är att de möttes första gången året därpå, eventuellt i samband med att Haukelid ledde ännu en aktion mot tillverkningen av tungt vatten vid Rjukan – sprängningen av en färja lastad med den strategiska varan på Tinnsjøen den 19 februari 1944. Sabotaget krävde 18 människors liv, varav 14 civila norrmän. Allan ingick inte i aktionsgruppen, i varje fall är han inte namngiven i denna, men han kan ha funnits med bland de många medhjälpare som krävdes för att klara logistiken i samband med ett lyckat uppdrag – särskilt före och efter själva sabotaget.

Tre dagar efter det att Hydro-färjan sänkts korsade Haukelid gränsen till Värmland för sin tredje tur till Sverige efter ockupationen. Det var i sig en ansträngande tur, som dessutom gjordes i sällskap med en man som inte var en vältränad fallskärmschoppare – överingenjör Alf Larsen vid Vemork. Larsen hade i förväg informerats om vad som var på gång, och både för hans egen och hjemmefrontens säkerhet var det nödvändigt att så fort som möjligt få honom över till Sverige, utom räckhåll för Gestapo och tyska krigsmakten. Det kan tänkas att Allan hjälpte till vid denna viktiga flyktooperation, även om den gick genom Norra Finnskog som inte var hans främsta aktionsområde.

Sabotagen mot tungvattenproduktionen har gestaltats i bland annat filmen *Hjältarna från Telemarken* 1965 med Kirk Douglas i en av huvudrollerna och Richard Harris som Knut Strand, i verkligheten Knut Haukelid (plus Ulla Jacobsson i rollen som Anna Pedersen). Filmproducenterna tyckte uppenbarligen att det verkliga livet inte var tillräckligt dramatiskt utan fantiserade stora stycken av händelserna, med en hel del skottlossning. ”Det avlossades ju inte ett enda skott”, påpekade senare Allan Mann, vilket använts som indicium för att han varit på plats. Men detta faktum kan ju vara en andrahandsuppgift, något som Haukelid berättat för honom efteråt. Vännen skrev 1953 boken *Kampen om tungtvannet* som senare kom i svensk översättning som *Sabotörer i frihetskamp*, då ”Kpt Allan Mann” fick ett exemplar med ”hilsen og takk for innsats for mitt land – Knut Haukelid”.

Apropå dedikationer förärade Bernt Balchen en dylik till Allan i en annan bok med ”takkt for det gode samarbeide” under kriget, med tillägget: ”Du var en god passasjer med mine plan frem tilbaks til England in 1944.” Det var under detta år, förmodligen på våren, som Mann åter flög från Bromma till Skottland för att hos SOE fortsätta utbildning i närstrid, sabotage och underrättelsetjänst. I övningarna ingick experiment med att fälla utrustning med fallskärm, varpå han avslutade vistelsen i Storbritannien med en repetitionskurs vid SOE:s fallskärmskola utanför Manchester. Formuleringen antyder att Allan gjorde ett antal flygresor tur-och-retur med Balchen. Allt detta gjorde honom redo att värvas till specialuppdrag i svenska Lappland och norska Finnmark den sista krigsvintern 1944–45, som vi strax återkommer till.

Inom Milorg tillhörde Allan Mann annars ”D 11”, vilket var distriktet Østfold mellan Oslodistriktet (”D 13”) och Värmland – alltså ett mycket strategiskt område för såväl flykting- som kurirtrafik. Viktiga kontakt-personer på svensk sida var Paul och Rut Edvinsson, som brukade den ensligt belägna gården Römungsnäset nära gränsen ett par mil norr om Töcksfors. Därifrån var vägen kort till både Rømskog och Rødenes, två platser som ofta förekommer i berättelser om agenter, kurirer och flyktingar under hela ockupationen. Hjemmefronten använde sista krigsåret ett uthus hos Edvinssons som lager för vapen och annan utrustning, som antingen kommit per fallskärm från brittiska flygplan eller på hemliga vägar genom Sverige.

Inneboende i en stuga vid Römungsnäset var skogsförman Paul Edvinssons svåger Andreas Ås med familj, en mångsidig motståndsmän som också ingick i Allan Manns nätverk. Han kom från gränsorten Ørje, men flyttade 1940 över gränsen till sina svenska släktingar samtidigt som han fortsatte att arbeta i Norge. Ås gjorde en betydelsefull insats redan på ockupationens första dag, den 9 april, då han hjälpte till att över gränsen frakta fyra ton värdefullt arkivmaterial från regeringen i Oslo till norska beskickningen i Stockholm. Annars var han sysselsatt med något annorlunda transporter; med häst och vagn körde han svensk ved från Östervallskog till norska kolmilor vid Flatasetra på andra sidan gränsen. Därför hade Andreas Ås både svenskt och norskt pass plus ett grenseboerbevis som gav honom rätt att arbeta tre mil in på norskt område, vilket han utnyttjade för att både lotsa flyktingar och smugla kurirpost och material till hjemmefronten.

Vintern 1944–45 var Andreas Ås ledare för ett *slippejeng* som natetid tog emot brittiska flygfrakter per fallskärm. Det gällde att efter kodmeddelanden via brittiska radiobolaget BBC möta upp enligt avtalad plats och tid och med ljussignaler från marken lotsa flygplanen till rätt nedsläppningsplats. Vid detta sena skede under andra världskriget var svenska myndigheter inställda på att ställa upp, och Ås fick hjälp av bland andra de svenska tullmännen Gustaf ”Gösta” Andreasson och Åke Åleby i Rommenäs. Det är inte omöjligt att Allan Mann fanns på plats vid dessa tillfällen eftersom icke identifierade män från hjemmestyrkene också medverkade. Andreasson, med yrkestiteln gränssuppsyningsman och tullstationsföreståndare, har beskrivit ett ”slipp” strax före jul 1944:

Jag kan försäkra att det var en oförglömlig syn att se dessa olikfärgade fallskärmar utveckla sig och dala till marken. Om jag inte missminner mig släppte varje plan tio behållare. De innehöll vapen, ammunition, klädespersedlar, konserver och inte minst viktiga tobaksvaror. Sedan vidtog det slitsamma arbetet att samla ihop alltsammans, packa upp och gömma undan. Trots slitet var det rena julaftonsstämningen som rådde på efternatten och fram på förmiddagen innan allt var på plats.

Efter en tids mellanlagring i uthuset på Römungsnäset forslades utrustningen vid åtminstone ett tillfälle fram på västkanten in i Norge av den så kallade Titogruppen, en friskara av svenska militärer som hade hoppats att få medverka i Norges frihetskamp. Gruppen var givetvis uppkallad efter den dåvarande partisanhövdingen Josip Tito i Jugoslavien. Vilka kontakter Allan Mann hade med dessa svenskar är oklart, men han finns med på ett gruppfoto framför ett hus som eventuellt användes av gruppen; i varje fall hänger följande bokstavskombination framför verandan: TITOS.

I nordöstligaste hörnet av Østfold bodde familjen Burås, pappa Ola och mamma Eli med elva barn, på ett småbruk med fyra kor vid Hemnes i Søndre Høland. Ola Burås försörjde familjen genom att med sina två hästar köra timmer från skogarna vid Rømskog. Detta var en bygd livligt trafikerad av flyktingar på väg till Sverige, och Burås var enligt Allan Mann en av de främsta flyktinglotsarna. Cirka 2 700 personer lär ha passerat området på väg mot gränsen och många fick hjälp med kost och logi, trots att familjen Burås levde under mycket knappa förhållanden. Burås hjälpte även kurirer, vilket var emot säkerhetsrutinerna.

Allan var en av dem som ibland kom på besök till Søndre Høland och alltid hade med sig förnödenheter till den fattiga familjen. Samarbetet har bekräftats av Sven Burås, som 17 år gammal tog över uppdraget som flyktinglots från sin stupade far. Under en flyktingtransport den 21 april 1944 med hela 44 människor, varav flera kvinnor och barn, stoppades man av norska ”gropmän”, alltså Quslingregimens nazistiska gränspolis. Skottlossning utbröt, Ola Burås hamnade mitt i elden och dog omedelbart. Hemma på gården gick mor Eli och väntade med ett tolfte barn på väg. Äldste sonen Sven var senare tvungen att själv fly till Sverige och rekryterades till de norska ”polistrupperna”.

Vännen Bjarne Holth-Larsens kurirlinje gick via Håkerudtomta tio mil längre norrut (kapitel tio). Det är mycket troligt att även Allan Mann använde denna väg eftersom han bland sina kontakter nämnt familjen Skoglund som bodde på denna knutpunkt för kurirtrafiken Stockholm–Oslo. Båda Bjarne och Allan framhåller också ”Mor Nilsson” – ”en strålände kvinna”. Hon var mor till droskägaren Arne Nilsson i Alstakan i Gunnarskog, som körde kurirer genom svenska militärspärrar ända upp till gränsen nära Håkerudtomta. ”Mor Nilsson” blev en fast vän för kurirerna och ställde upp med både mat och logi.

Längre norrut i Dalarna utgick kurirerna från platser som Sälen, Fulunäs och Idre. Bjarne och Allan utnyttjade också gästfrihet hos Gösta och Olga Olander i skidsportorten Vålådalen i Jämtland, ett idealiskt ställe för att vila ut och gömma sig. Vålådalen låg också lägligt till nära gränsen, och Gösta Olander hjälpte till med allehanda transporter till och från Norge. Den vänskap som grundlades under kriget bestod livet ut för familjerna Mann och Olander.

Bernt Balchen var en man med många missioner. Med amerikanska militärplan organiserade han en luftbro Bromma–Leuchars, försåg hemmefronten och dess brittiska och amerikanska allierade med förnödenheter från luften, flög norska ”polistrupper” från Kallax flygflottilj till Kirkenes, följde upp det tyska återtåget från Finnmark – och som kulmen fraktade han nödhjälp till Bodø i Nordnorge vid krigsslutet i maj 1945, tillsammans med ”Revolver-Harry” Söderman. Den då 24-åriga Allan Mann fanns med som värdefull medhjälpare i dessa insatser, där hans erfarenheter som soldat i allmänhet och som fallskärmsjägare i synnerhet kom till sin rätt. Det var inte heller fel att vara svensk och ha kunskaper i geografi och andra lokala förhållanden.

”Din venn Bernt Balchen” skrev 1970 en personlig hälsning till ”vennen Allan Mann”:

”I takknemlig erindring om våre minner fra Finnmark, Nordnorge og Finland, med min hjerteligste takk for din effektive innsats og hurtighet og djervhet. Du var – og er – en soldat, kriger og en god venn. Med mine beste ønsker om at alle goder her i livet må komme din vei.”

Sedan Mann hoppat i fallskärm från ett av Balchens militärflygplan arbetade han som sabotör och underrättelseman i norska Finnmark under fyra farofyllda och strapatsrika vintermånader januari–april 1945, enligt

den öppenhjärtiga intervju som Johanne Herlofson gjorde i början av 1980-talet. En annan och av Mann godkänd version är att han tjänstgjorde i Finnmark som värnpliktig fänrik i norska armén under perioden 10 mars till 3 maj. I varje fall var han på plats där för att hjälpa till att störa den tyska krigsmaktens väldiga återtåg. Tyskarna hade tvingats lämna Finland då detta land träffade ett hårt fredsavtal med Sovjetunionen, i vilket ett av villkoren var att de forna vapenbröderna skulle vara iväg inom två veckor. För de 200 000 tyska soldaterna fanns en enda utväg – genom Finnmark. På direkt order från Hitler hade hans trupper inlett en ödeläggelse där redan i oktober-november, sedan Röda armén under stora uppoffringar erövrat Kirkenes och norskt territorium väster därom fram till Tana älv. Tyska armén grävde också ner enorma mängder av landminor, av vilka en del finns kvar än idag. Allan Mann framhöll i nyssnämnda intervju:

Krigen i Nord-Finland og kamphandlingene i Finnmark med tyskernes totale ødeleggelse av landsdelen er den største katastrofe i Nordens historie. Firti tusen finnmarkinger ble hjemløse. En forsvarsløs sivilbefolkning fikk i uhyggelig grad føle krigen i all dens gru. Befolkningen ble tvangsevakuert, besetningene slaktet ned, husene brent og alle kommunikasjoner ødelagt.

Ett *no-man's-land* uppstod i det väldiga Finnmark mellan Röda armén och de retirerande tyska trupperna. I denna första befriade del av Norge ville exilregeringen i London etablera sin auktoritet och militära närvaro. Först på plats var 280 norska soldater och observatörer som kommit från Storbritannien, men huvudstyrkan var ”polistrupper” från Sverige. ”Finnmarksbrigaden” hade vid krigsslutet växt till 3 000 man efter förstärkningar med frivilliga och värnpliktiga från Nordnorge.

Det är högst troligt att Allan Mann under detta livsfarliga och känsliga agentuppdrag i Finnmark samarbetade med norrmännen Thor Heyerdahl och Bjørn Rørholt, som också arbetade för SOE. Bland mycket annat handplockade de norska ”polissoldater” vid träningsbasen Johannesberg i Gottröra socken för tjänst i *Avdeling 550* som radiotelegrafister och sambandsmän i Finnmark den sista krigsvåren. Man bör hålla i minnet att Allan vid denna tid var en ung man och förmodligen uppträdde under falskt namn. Hans utgångspunkt var Kallax flygflottilj, där Heyerdahl-

Rørholt startade Skandinavians första fallskärmshopparskola och som också Bernt Balchen och hans flygplansbesättningar hade som bas för operationer över Nordkalotten.

Balchens plan flög bland annat 1 442 norska soldater och drygt 150 ton förnödenheter från Kallax till Kirkenes, men passade på att genomföra en mängd andra uppdrag när han ändå opererade på Nordkalotten. I boken *Bernt Balchen – Den flygande vikingen* av Gunnar Lorentz och Sigge Hommerberg beskrivs hans verksamhet så här:

Från det neutrala Sverige sände han till krigförande territorium allt mellan himmel och jord, från polistrupper till metkrokar, färdigbyggda hus och höbalar. Närmare femtio ton varor släpptes ned med fallskärm, frånsett alla liknande operationer som innebar verkliga fallskärmshopp, utförda av agenter i omedelbar närhet av de tyska linjerna.

Den 1 maj – då Adolf Hitler begick självmord i sin bunker i Berlin – blev Allan Mann engagerad i ett tragiskt drama i Karasjok i Finnmark. Något gick fatalt snett under en demonstration av tyska landminor, då norska ”polistrupper” som inte fått någon gedigen utbildning i minröjning gavs en snabblektion i hur detta dödliga försåtsvapen fungerade. Plötsligt exploderade ett antal minor, varvid 18 soldater dödades omedelbart och ytterligare fyra avled av sina skador senare samma dag. På initiativ av Bjørn Rørholt startades ett stort pådrag för att undsätta flera svårt skadade soldater. Balchen ställde ett Dakotaplan till förfogande och över olycksplatsen hoppade i tur och ordning den norske läkaren Hjalmar Wergeland, 22-åriga sjuksköterskan Ella Krogh och chefsläkaren för ”polistrupperna”, Carl Semb; ingen av dem hade tidigare hoppat fallskärm!

Allan Mann, som råkade befinna sig på Kallaxflottiljen då dramat inleddes, engagerades i räddningsaktionen men inte i egenskap av sanitets-soldat (som var hans ursprungliga militärtjänst). För Johanne Herlofson berättade han drygt 35 år senare:

Jeg hoppade først ut som ”drivare”. Man kunne jo ikke sende de mest verdifulle ned først. (Dette er Allan Manns ord og får stå for hans regning). Når ”driveren” har hoppet, ser man på avdriften for å være sikker på at de andre kommer

ned på rett plats. Og Allan Mann hoppet, hadde en fin landing i dyp snø, fikk opprettet kontakt og de andre fulgte etter.

Bjørn Rørholt medföjldje planet från Kallax och omnämner (i sin bok *Amatörspionen "Lerken"*) att det fanns en "korporal Hagberg" ombord, som egentligen skulle hoppat först. Men det hoppet stoppades i sista stund! Dr Wergeland erbjöd nämligen Rørholt att: "Hvis du har bruk for Hagberg til andre oppdrag, så kan jeg gjerne hoppe først." Och så blev det – enligt Rørholt. Han oppger i boken att korpralen tillhörde Avdelning 550. Var "Hagberg" möjligen ett täcknamn för Mann, och minns antingen han eller Rørholt fel om omständigheterna vid dramat i Karasjok?

Det var snabba ryck för Allan Mann under ockupationens sista dagar. Från Karasjok reste han tillbaka till Sverige, och första veckan i maj vistades han några dagar på Värmlands regementes gamla övningsplats Trossnäs intill Norsälven väster om Karlstad. Där samlades en styrka av svenska frivilliga – Norgebataljonen – vars uppmarsch samlingsregeringen medgivit efter många om och men, och efter en växande opinion på bred politisk front. Allans gamle vän Conny Andersson var ordförande för Svensk-norska frivilligförbundet och hans vapenbroder från fälttåget 1940, kapten Gösta "Hubbe" Benckert, var chef för tredje kompaniet. Det tycks som om Allan "tittade in" vid Trossnäs mest för att hälsa på den sistnämnde, och när han ändå var på plats utnyttjades hans erfarenheter och kunskaper vad gällde både krig och just ockupationen av Norge. Freden hann före den svenska Norgebataljonen, den kom aldrig längre än till Trossnäs – i motsats till Allan som fortsatte vidare till Oslo. Där firade han tillsammans med norska vänner den tyska kapitulationen, och gjorde en sista insats mot Nazi-Tyskland. Det gällde att säkra lag och ordning, gripa norska quislingar och övervaka tyska krigsfångar.

Efter kriget blev Allan Mann yrkesofficer och gymnastiklärare vid både norska och svenska försvarsmakterna. Hans specialområden var fysisk träning och närstrid, och praktiskt taget alla svenska officerare över 50 år har "hårdhänta" minnen från tuffa tag i både bokstavig och symbolisk mening. Allans "björnaktiga handslag" satt kvar länge. Banden till Norge knöts än närmare då han gifte sig med Mary. Tillsammans fick de dottern Benedikte, som följde i pappas fotspår och utbildade sig till gymnastiklärare.

Allan Mann dog den 5 december 2005. Kring hans grav på Norra Kyrkogården i Solna slöt många upp för att hedra en av Sveriges märkligaste militärer. Knappt två år tidigare genomfördes i Nordnorge en internationell övning i konflikthantering, ”Operation Allan Mann”, för att påminna om hans insatser vid slutstriderna om Narvik i maj-juni 1940. I dödsrunor framhölls att han var en legendarisk officer och en av de mest dekorerade inom svenska försvaret.

”Min pappa var en mycket blygsam person, som hade mängder av bekanta och många vänner – varav ett fåtal var riktigt nära vänner”, berättar dottern Benedikte, vars mor Mary Moen kom från Sarpsborg. Mary och Allan hade dock inte träffats första gången i Norge utan i hans hemort Töreboda i Västergötland! Men Norge blev hans andra hemland, först och främst i och med kriget och ockupationen.

Allan Manns insatser fyller ett militärhistoriskt kapitel, även om mycket är och förblir höljt av frågetecken eftersom huvudpersonen var så fåordig. Typiskt för denna anspråkslösa personlighet var att framhålla sina vapenbröder, och typiskt för hans engagemang var arbetet med att spåra upp alla svenska medborgare som stupade för Norge 1940–1945. Med hjälp av ett stipendium från Föreningen Norden 1968 registrerade Mann 92 personer, varav sju var soldater och de övriga sjömän ombord på norska konvojfartyg. Resultatet av denna insats blev en minnessten över dessa svenskar i Vestre Gravlund i Oslo, vilken avtäcktes 1970. Norges största insats i de allierades kamp mot Nazi-Tyskland var de 34 000 sjömän som bemannade närmare 1 000 fartyg i landets handelsflotta på världshaven. 3 638 sjömän omkom då norska fartyg sänktes av tyska krigsmakten.

Sista ordet får gå till Svante Thunberg, som även inledde detta kapitel med anledning av att han var den unge volontären Manns skolchef vid I 3 och senare blev en vän.

Allan Mann var inte särskilt högväxt, snarare under än över medellängd, men med en muskulös och kompakt konstitution. Som person var han en synnerligen sympatisk, välsinnad och renhjärtad person med en lugn, fast och förtroendegivande utstrålning som gjorde honom till en klar militär ledargestalt. Mycket omtyckt och beundrad av såväl kadetter som lärarkår var han dessutom. Ett bra bevis på detta är att när Mann gick i pension anordnades en avskedsfest

för honom på Karlberg på temat ”Här är Ditt liv” och med på festen var bland annat ett 20-tal överstar och generaler ur försvaret.

KÄLLOR TILL KUNSKAP:

* Personlig information från Benedikte Akker, Carl-Henrik Dyegård, Magnus Edvinsson, Karl-Erik Ekelund, Sven Fernrup, Joakim Gröndin, Lars Gyllenhaal, Karl-Henrik Henriksson, Anders Holmström, Bror Högfeldt, Harry Høydalsnes, Rune Skoglund, Svante Thunberg, Rolf Wikström m.fl.

* Allan Manns egna manus för föredrag: *Svensk soldat i Norge 1940*. Personarkiv i Krigsarkivet, Stockholm: ”Svenska frivilliga i Norge 1940–1945”.

* Anders Holmströms sammanställning *ALLAN MANN – Kämp, legend, hedersman*, Rolf Wikströms artikel ”Så vill jag att vi kommer ihåg Allan Mann (1921–2005)” i *Karlbergiana* december 2006, och Carl-Henrik Dyegårds dödsruna ”Till minne av Allan Mann”.

* En öppenhjärtig intervju – ”Kaptein Allan Mann svensk norgesvenn og Linge-kar” – som beviljades Johanne Herlofson i början av 1980-talet (publikation okänd). En opublicerad privat intervju med Allan Mann, gjord av Carl Lewenhaupt på 1990-talet.

* Artikel av barndomskamraten Karl-Henrik Henriksson i *Årskrönikan 2006* (Fredsbjergs pastorats hembygdsförening, Töreboda): ”Allan Mann kämpade för Finland och Norge”. Artiklar i lokalpress i Skaraborg, bl.a. ”En 19-årig Törebodapojkes bedrifter: Frivillig i Finland och Norge – nu belönad med tapperhetsmedalj” (skriven under kriget, förmodligen 1941, eftersom det talas om ”Det fria Norges legation i Stockholm”).

* Reportage i *Söndags-Expressen* 9 augusti 1981: Norges sak var deras ...

* ”Hjältarna från Telemarken räddades oss från Hitlers A-bomb”. Reportage i *Värmlands Folkblad* 23 april 1982 med Allan Mann, Knut Haukelid, Bjarne Holth-Larsen och Bror Högfeldt.

* Häftet *På flukt gjennom Marker* (utgiven av Marker kommune år 2000) och Gösta Johannessons bok *Kurirer, flyktinglotsar och slippegång*.

* *I Den glömda armén* berättas om ”Avdelning 550” i Finnmark, som sattes upp av Thor Heyerdahl och Bjørn Rørholt.

* Allan Mann bekräftar Balchens militära hjälp under ”Operation Nord”, sista krigsvintern 1945, i publikationen *Naboskap i krisetider*, en rapport från en konferens på Norges ambassad i Stockholm 23–24 november 1988.

LÄSTIPS:

* Charlotta Sjöstedts bok *I skuggan av ett hjälteland – Svenska frivilliga för det ockuperade Norge*, en av mina inspirationskällor till att skriva *Den glömda armén*.

”Jag har ju hittills lyckats hålla förbindelserna med våra vänner norskarna, men ingen vet hur länge detta skall gå för sig. Det pressar hårt på nerverna vid mina dagliga o. nattliga raider. Men hur som helst, resonerar man som så, att nu gick det bra denna gången också. Så länge man gör nytta för sig, får man också ta sina risker som kan vara farliga nog.”

Svenske tullaren FRITZ OLSSON, Hälle i Bohuslän, i censurerat brev poststämplat 16 september 1941

12. TRUBBEL FÖR TULLARE OCH TRIPPELAGENT

Det blev ingen ”trevlig aften” för tullaren Fritz Olsson på Hotell Savoy i Göteborg lördag kväll den 24 januari 1942. Han hade just blivit anhållen av kriminalpolisen, starkt misstänkt för att ”på illegalt sätt” vidarebefordra underrättelser från norska hemmefronten till motståndsrörelsens nyanlände nyckelman i Västsverige, ”konsulatsekreteraren” Bjarne Dietz.

En kvart efter att Olsson klivit av tåget från Uddevalla på Göteborgs Central klockan 19.15 greps han och fördes till kriminalpolisstationen. ”Omedelbart företagen kroppsvisitation gav negativt resultat”, heter det i polisens hemligstämplade PM ”rörande gränsuppsyningsmannen Fritz Gustav Hugo Olsson, född den 10/12 1900 och boende Knarrås, Hälle”.

Bristen på bevis gjorde säkert kriminalpolisen i Göteborg besviken. Fritz Olsson var förmodligen både arg och förbryllad. Till de farligheter han fruktade hörde knappast att bli anhållen av svensk kriminalpolis. Olsson var tullstationsföreståndare vid Hälle i norra Bohuslän och dessutom agent för både Sveriges hemliga säkerhetstjänst och försvarsstabens underrättelsetjänst mot omvärlden, den så kallade C-byrån.

Bjarne "Askeladden" Dietz var en gammal bekant och kollega i underrättelsebranschen, en mångsysslare inom den norska motståndsrörelsen. Tjänsten på konsulatet var mest en täckmantel, egentligen arbetade han för Pressekontoret i Stockholm, som delvis sysslade med journalistik och propaganda men också var en fasad för politisk underrättelsetjänst. Kontoret var direkt underställt exilregeringen i London och därmed relativt fristående från Legasjonen.

Senhösten 1941 hade Dietz måst fly till Sverige, efter drygt ett år som ledande motståndsmann i gränsstaden Halden, belägen strax norr om den kil av svenskt territorium som tränger upp i norska Østfold. Från svenskt territorium gjorde Dietz flitigt agentresor till hemlandet för att både samla information och förmedla pengar; enbart under 1943 gjorde han 20 turer!

Svensk polis förstod tidigt att Bjarne Dietz var norsk agent och övervakade honom därför genom bland annat telefonavlyssning. Därför kunde Olsson snabbt gripas sedan agenterna avtalat en middag på Hotell Savoy för att ha en "trevlig afton" under förevändning att norrmannens hustru fyllde år just denna dag. Men på hotellet satt herrskapet Dietz och väntade förgäves, tillsammans med en annan motståndsledare från Halden, disponent Johan "Bing" Andersen, som varit på "affärsresa" till Stockholm.

Kriminalpolisen släppte Fritz Olsson tisdagen den 27 januari klockan 12.15, förmodligen efter ingripande av landsfogden i Göteborgs och Bohus län, Gerhard von Sydow. Olsson var en av hans hemliga agenter men tyvärr obrukbar efter kriminalpolisens klumpiga tillslag. Generaltulldirektör Nils Wohlin följde omgående landsfogdens förslag att omplacera Olsson, som skickades till tullkammaren i Karlshamn i Blekinge. Längre bort kan man knappast komma i södra Sverige från gränsen till Norge. Olsson upplevde säkert förflyttningen som en förvisning, som varade i drygt åtta månader.

Till säkerhetstjänstens högkvarter i Stockholm skrev kriminalpolisen i Göteborg: "Upplysningsvis kan även meddelas, att Olsson i viss utsträckning arbetat för såväl svensk polis som militär varför hans illegala verksamhet icke blivit föremål för åtal."

I verkligheten var Fritz Olsson svensk-norsk trippelagent och hade som sådan en utmärkt position och utsiktspunkt vid ett strategiskt gränsav-

snitt: Hälle tullstation strax söder om Halden. Inom synhåll tvärs över den 1 200 meter smala Idefjorden låg den norska tullstationen Hov, bemannad av hans gode vän Svend Fagerholt, kollega både i det civila och ”illegala”. Mitt ute i fjorden, på svenska sidan av gränslinjen, fanns Hälleholmen där många hemliga möten ägde rum utan överhängande risk att bli överrumplade av vare sig svensk polis eller tyska Gestapo. Olsson hade en vit motorbåt som alla kände igen, den enda vita båten av just den typen, och sågs ofta patrullera gränsvattnen mitt i fjorden.

Halden blev efter ockupationen 1940 ett andningshål för hemmefronten och ett flitigt trafikerat övergångsställe för flyktingar till Sverige. Ockupationsmakten påbjöd snart nog att norska medborgare skulle bära ID-kort, och extra sträng kontroll infördes i gränsbygderna mot Sverige. Den bofasta befolkningen där behövde särskilda grenseboerbevis och besökare dit speciella tillstånd. Men av okänd orsak höll tyskarna länge Halden utanför gränzonen, dit kunde personer från Oslo och andra orter resa fritt ända till den 1 januari 1944. I Halden med omnejd organiserades därför flera flitigt och jämförelsevis riskfritt använda förbindelselinjer till Sverige, både sjö- och landvägen, och Hov-Hälle var en av de viktigaste. Närmare 15 000 flyktingar tog sig över till svenskt territorium i hela Haldenområdet under ockupationen. En kvalificerad gissning är att minst en fjärdedel av dem passerade Hälle.

Det började redan den första invasionsdagen den 9 april 1940. En häpen Fritz Olsson kunde bevittna hur de första flockarna av flyktingar tog sig över den isbelagda Idefjorden med allehanda bohag, från barnvagnar och husgeråd till möbler. Några militärer sågs inte till utmed fjorden på flera dagar, varken norska, tyska eller svenska. Isen bar flyktingar ända fram till den 20 april, tack vare den bistra och långvariga vintern. Olsson fick hjälp av bland andra folkskollärare Orvar Niklasson med familj att ta hand om alla flyktingar som kom över vid Hälle. Vid freden i maj 1945 hade Olsson personligen noterat 832 flyktingar som han hjälpt till en fristad i Sverige.

Olsson lär vid ett tillfälle ha rott en nyslaktad gris över fjorden, väl påklädd och uppstogad på aktertoften och försedd med fiskspö. Den skulle till behövande norska vänner. När han återvände hem över fjorden hade en flykting övertagit grisens fiskspö. Ockupationsmakten tillät norrmän att bedriva fritidsfiske på gränsfjorden.

Tullaren Olsson kände allt och alla i denna gränsbygd i norra Bohuslän. Han var född år 1900 i Krokstrand längre söderut vid Idefjorden och började som tonåring att arbeta som stenhuggare, liksom sin far. 18 år gammal tog han dock värnning vid Kungl. Västernorrlands regemente i Sollefteå, blev kvar där i sex år och avancerade till furir. Men kanske längtade Olson hem till Bohuslän. 1924 anställdes han som extra gränsuppsyningsman i Strömstads distrikt och befordrades fem år senare till ordinarie med stationering i Hälle.

Jobbet som tullare vid det strategiskt belägna Hälle var inte den enda omständigheten som gjorde Fritz Olsson till en idealisk svensk-norsk agent. Sedan länge hade han en helt naturlig förankring på andra sidan gränsen. I Halden fanns fästmän, Agnes Karlsson, som hade skoaffär. En tio år yngre bror, som hette Einar Ohlsen, var bosatt och gift i Halden, och i Oslo bodde två systrar. Det var så intima band knöts mellan människor över svenskegränsen.

Brodern Einar Ohlsen tillhörde dessutom den s.k. *Haldengruppen* där han opererade under täcknamnet ”Gassen” – eftersom han hade ett chefsjobb vid stadens gasverk. Då förutsättningarna för ”flyktingexport” och kommunikationer mellan hemmefronten och utefronten i Stockholm och London var så gynnsamma just via Halden prioriterade gruppen denna verksamhet framför beredskap för militärt motståndarbete.

Haldengruppen startade redan senhösten 1940, hade kontakter på högsta nivå i Oslo och Stockholm, höll igång längre än de flesta andra motståndsgupper och var en av de mest effektiva under hela kriget. Gruppen prioriterade flyktinghjälp till människor som var i verklig fara, men sysslade också med transport av vapen, radioutrustning, illegala trycksaker och inte minst smuggling av valuta, en ständig bristvara för hemmefronten.

En av gruppens nyckelpersoner var en ortsbo som flyttat till Oslo och blivit vedhandlare. När han kommunicerade per telefon om förestående leveranser av flyktingar från huvudstaden så betydde en ”famn björkved” en manlig flykting, en ”famn skogsved” en kvinna och halva famn motsvarade barn. Matsalen på Halden Hotell blev en naturlig träffpunkt, där flyktingarna skulle hålla utkik efter en man som läste *Morgenbladet*. Han var deras kontaktman för nästa etapp över gränsen till Sverige.

Ansvarig för sista sträckan över fjorden mellan Hov och Hälle var Olssons norska kollega Svend Fagerholt, som uppträdde i tulluniform på dagarna och klädde sig civilt på nätterna. Strax efter ockupationen eskorterade han bland andra en norsk statsrådsfru ner till fjordstranden. Hon hoppade i en eka som roddes över till svenskt vatten där Fritz Olsson tog den på släp in till Hälle. Kvinnan beklagade sig över att Fagerholt skulle förlora ekan men denne svarade:

”Eka, den henter jeg tilbake i morra!”

Trafiken med stulna ekor blev så omfattande att Fagerholt fick ett särskilt tillstånd av den tyska hamnförvaltningen i Halden att hämta dem på andra sidan Idefjorden. Han var den ende innehavaren av ett dylikt tillstånd, som han alltså brukade för att hämta hem farkoster han själv dirigerat för illegala flyktingtransporter.

Två Oslopoliserna på flykt till Sverige en lördagskväll spelade de tyska trupperna ett spratt, i maskopi med Fagerholt och Einar Ohlsen. De stal en tysk eka som poliserna använde för överfarten till svensk strand, där den nästa dag upptäcktes av besättningen på en tysk patrullbåt på fjorden. Just som tyskarna skulle hämta sin egen eka dök en svensk militärtrupp upp och tvingade under vapenhot ägarna att retirera tomhänta från svenskt territorium.

En tysk officer bad Svend Fagerholt ställa upp och hämta ekan i Sverige, vilket tullmannen gärna gjorde, bara han fick bensin till sin egen båt. Det var inget problem. Fagerholt passade på att beklaga sig över att den tyska gränspoliserna hotat dra in hans tillstånd, men det satte officeren stopp för genom en extra stämpel och en signatur. Nu kan inte ens ”djävulen själv ta tillståndet ifrån er, Fagerholt!” Och ingen annan heller försökte därefter hejda honom från att hämta hem flyktingekor från Hälle och andra platser på andra sidan fjorden.

Ockupationen i april 1940 stoppade inte Fritz Olssons friarfärder till skobutiksägarinnan Agnes Karlsson i Halden. Inte heller ett förbud av den regionale gränsbevakningschefen hejdade honom. Strax kom kontraorder från ”befälhavaren för den till vederbörande gränssnitt förlagda militärbevakningen”. Det framgår av kriminalpolisens hemliga PM efter anhållandet av tullaren ett och ett halvt år senare. Svenska militären ville att han skulle ”fortsätta med sina Norgefärder för att därunder kunna göra för Sverige och speciellt dess krigsmakt viktiga iakttagelser

om tyska trupprörelser – det hade ju vid denna tid allmänt talats om ett tyskt överfall mot Sverige”.

Landsfogde Gerhard von Sydow gav i början av 1941 Olsson dispens från Generaltullstyrelsens förbud för dess personal att besöka Norge. Han kunde hämta ”för de svenska myndigheterna värdefulla upplysningar” hos både norska tullkollegor och fästmän Agnes, som ”stått på god fot” med de tyska soldater som var kunder i hennes skobutik.

”Ett flertal gånger hade Olsson av polismyndigheterna i Sverige sänts över till Norge vid sådana tillfällen, då det ryktats om att tyska fientliga åtgärder mot Sverige omedelbart stode för dörren. Tack vare sina förbindelser hade han alltid kunnat nå resultat – och kunnat dementera dessa rykten.”

Landsfogde von Sydow besökte Olsson tisdagen den 3 juli 1941 i sällskap med James Dickson, riksdagsmannen som ”extraknäckte” på C-byrån i Stockholm. De gjorde en inspektionsresa i tullens motorbåt i norra Bohuslän och ”in i den trånga Idefjord”, antecknade Dickson: ”En tysk patrullbåt mötte vi. Vi gingo så in vid Hälle, där vi lämnade båten. Här hade vi ett samtal med grm [gränsuppsyningsman] Olsson som v. Sydow anlitat för en del längre expeditioner, detta dock utan tullförvaltningens vetskap.”

Samarbetet med Bjarne ”Askeladden” Dietz inleddes vid en sådan ”expedition” denna sommar 1941. Olsson kände väl till sin nya kontakt, eftersom denne varit redaktör för *Halden Arbeiderblad*, och visste att Dietz också var engagerad i flyktingtrafiken. Vid detta första möte fick han ”en del upplysningar beträffande förhållandena i Norge och om tyska militära dispositioner”. Efterhand förmedlade Olsson en mängd kurirpost till framträdande norska representanter i Stockholm och även rapporter till *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning*.

Om man ska tro vad Fritz Olsson berättade för kriminalpolisen efter anhöllandet inledde han sitt samarbete med hemmefronten något motvilligt och hade till och med eldat upp norsk kurirpost. Kanske gav han sina förhållare de svar dessa ville ha, kanske försökte han rädda sitt eget skinn, kanske ville han skydda sina norska kontakter. Olssons praktiska handlande motsäger i varje fall hans uppgifter vid polisförhöret. Efter det första mötet träffar han Dietz sju-åtta gånger vid tullstationen Hov för utväxling av information och för att ta emot kurirpost till Sverige.

Och när det började brännas under fötterna på ”Askeladden” i Halden i slutet av november 1941 var det över Hov-Hälle som Dietz flydde och togs emot av Olsson på svenska sidan.

Redan söndagen den 25 januari 1942, dagen efter anhållandet av Fritz Olsson, besökte Bjarne Dietz kriminalpolisen i Göteborg för att ”lämna en förklaring” och beklaga att hans vän ”råkat illa ut”. Om detta besök heter det i kriminalpolisens PM:

Dietz stack inte under stol med, att han mottagit till Sverige illegalt infört material av både det ena och det andra slaget och att detta åtminstone delvis skett genom Olssons förmedling. Dietz hade emellertid varit bestämt övertygad därom, att Olsson skött sin mellanhandssyssla i full överensstämmelse med de svenska myndigheternas önsknings och vetskap.

Eftersom hemmefronten var intresserad av att Sveriges försvarsmakt fick del av underrättelserapporter från Norge hade man, försäkrade Dietz, ingenting emot att Olsson visade norsk kurirpost för svenska militära myndigheter. Dietz var väl införstådd med Olssons verksamhet vid sidan av tulltjänsten och tog som exempel att han före sin flykt haft ett möte på svensk mark med landsfiskalen i Strömstad, Erling Wilholm. Det mötet hade förmedlats av Fritz Olsson.

Förvisningen av agent Olsson till Karlshamn i Blekinge varade fram till mitten av september 1942. Under tiden höll tullaren Gothard Ferdinand Jonasson ställningarna, han var stationerad vid Hällebågen och gjorde liksom Olsson stora insatser i flyktinghjälpen. Han beskrivs som mycket försiktig och tystlåten, men var ofta mycket rörlig i gränsvattnen i Idefjorden.

Det mesta tyder på att samarbetet mellan Dietz och Olsson fortsatte och utökades då tullaren var åter på sin gamla station vid Hälle. Den blev en viktig mötes- och transitplats för ”Askeladden” då han från svenskt territorium höll samband med hemmefronten, i nära samverkan med M-kontoret, central i Västsverige för C-byrån, försvarsstabens hemliga sektion för underrättelsetjänst riktad mot utlandet.

Fritz Olssons bror Einar Ohlsen i Halden måste fly till Sverige i december 1943, och fortsatte arbeta för motståndsrörelsen från norra Bohuslän. Bröderna Olsson-Ohlsen blev ansvariga för en gods- och

kurirlinje mellan Hov och Hälle med kodnamnet ”Sture”.

Under de stränga krigsvintrarna, då Idefjordens vattenyta frös till tjock is, var det extra svårt för den tyska ockupationsmakten och dess norska Quislingstyre att verkställa en effektiv gränskontroll i Haldenområdet. Skridskoåkande norrmän och svenskar kunde snabbt förflytta sig på isen och utväxla allehanda stoff, alltifrån matpaket till kurirpost. Men den smått idylliska och ganska lättvindiga flyktingtrafiken från Halden-distriktet till Bohuslän och Dalsland blev ohållbar i längden, i takt med att ockupationsmakten insåg verksamhetens verkliga omfattning och därefter skärpte gränskontrollen.

Ett skottdrama på kvällståget från Oslo till Halden den 22 oktober 1942 togs av Gestapo och *Grepo*, den norska Quislinglojala gränspolis, som förevändning för att fångsla och deportera Norges judar till förintelslägret Auschwitz.

En norsk motståndsmän, flyktinglots och kurir, var på väg till Halden – och den hägrande friheten i Sverige – med ett tiotal judiska flyktingar. Då tåget närmade sig Halden upptäckte han att en okänd *Grepo*chef var i färd med att kontrollera alla passagerare – och därmed avslöja hela flyktingtransporten. Just tågkontroller var *Grepos* favoritsyssla.

Flyktinglotsen sköt gränspolischefen till döds, hoppade sedan av tåget för att snart gripas – och därefter avrättas – vid den stora razzia som inleddes över hela Østfold. En hel tysk bataljon mobiliserades i klappjakten på judarna, och samtliga greps inom ett dygn. Alla mötte döden i tyska förintelsläger, förutom en kvinna vars man var jude. Hon fördes till fånglägret Grini utanför Oslo, och överlevde ockupationen.

Annars förekom jämförelsevis få flyktingtragedier i Halden med omnejd. Tyska trupper patrullerade mestadels på dagtid, medan flyktingarna oftast var i rörelse nattetid, i skydd av mörkret. *Grepo* höll sig oftast undan fjorden och undvek också skogs- och myrmarkerna mot svenskegrensen.

Olyckliga omständigheter i övrigt medförde ett par-tre incidenter med dödlig utgång. Två män anlände i maj 1943 från Oslo och frågade en okänd man efter vägen till Sverige; mannen ifråga var oturligt nog nazist och *Grepoman*. De båda männen fördes till koncentrationsläger i Tyskland, där en av dem dog.

En enda flykting greps på bar gärning under överfärd på Idefjorden till Sverige. Detta inträffade sommaren 1944 och drabbade en man, som fördes till koncentrationsläger i Tyskland, räddades av Folke Bernadottes "vita bussar" i andra världskrigets slutskede, men var så kraftlös att han avled strax efter befrielsen.

Knut "Bonzo" Haukelid, en av "Hjältarna från Telemark", berättar i *Sabotörer i frihetskamp* om sin första flykt till Sverige en höstdag 1941. Tillsammans med en annan berömd agent, radiospecialisten Bjørn Rørholt, togs han om hand av den lokala "exportorganisationen" i Halden på "ett förstklassigt sätt". Förmodligen var det Fritz Olsson som mötte på andra sidan fjorden.

Tulltjänstemannen visade sig vara en ovanligt hygglig karl. Det enda vi hade att förtulla var en flaska brännvin, och den delade vi med honom till tack för att han bjöd oss på skinka och ägg. Tidigt på morgonen ringde han upp statspolisen i Strömstad och meddelade att han hade två av "det vanliga slaget" där.

I Strömstad fick vi tillbringa ett par dagar i fängelse innan vi fördes till Göteborg. I Göteborg fick vi ett fint mottagande. Av en eller annan orsak fick vi stanna på statspolisens kontor som en sorts fångar medan vi väntade på att en svensk officer skulle komma från Stockholm och fråga ut oss om gränsbefästningar. Polisen i Göteborg gjorde allt den kunde för oss. Vi fick inte lov att gå ut ensamma, men bara vi hade civilklädda konstuplar i sällskap fick vi besöka kaféer och restauranger flera gånger om dagen. De köpte det bästa de kunde hitta på åt oss, bara för att vi var norrmän.

Så blev vi alltså förhörda av den svenske officeren och uppehållet i Göteborg var slut.

KÄLLOR TILL KUNSKAP:

- * Dokument hos Riksarkivet (Arninge)
- * Arvid Johanssons bok *Grenseland i ufredsår*, Ragnar Ulsteins böcker om *Svensketrafikken*, Stig Roths dagbok *Kontakt över gränsen* och Carl-Eric Arhofs lokalhistoriska bok *Det nordligaste Bohuslän*.

LÄSTIPS:

- * Boken *Världskrig, kommunism och nazism i själva verket* av Jan Berggren, Tullmuseets förre chef, som också är historiker och författare. Bokens undertitel är *Aktörer, åsikter och aktioner inom statlig förvaltning under andra världskriget*. Exempel: Tullverket. Jan Berggren berättar om en lång rad svenska tullare som i praktiken var agenter och ”vapenbröder” till norska hemmefronten, bland dem Fritz Olsson vid Hälle. Jag vill i boken särskilt framhålla Nils Sjöstedt vid Hån (Värmland), Gustaf Andreasson vid Rommenäs (Värmland) och Per Anton Moberg vid Rörbäcksnäs (Dalarna).

”Landsfiskalen David Isakson i Særna er en annen svenske som den norske etterretningstjenesten hadde stor nytte av. Helt fra sommeren 1943 fraktet han personlig alle kurerer fram til grensen som skulle inn i Norge på oppdrag for Østlandskontoret for MI-2. I tillegg vet vi at han drev samme trafikk også for MI-4’s regning. Det er tydelig at han gjorde sitt aller ytterste for å hjelpe norske myndigheter, for et par anledninger skal han ha forhindret arrestering av kurerer og også forhindret husundersøkelse hos kontakter brukt av nordmennene.”

SVEIN AMBLIE i sin ”hovedoppgave” om ØSTLANDETS XU (1989)

13. C-BYRÅN DIRIGERADE DALAPOLISER

Det var förmodligen med blandade känslor David Isaksson lojalt fullföljde sina tjänsteplikter plus hemliga extraknäck i en av Sveriges känsligaste gränsbygder mot det ockuperade Norge. Över gränsen i Särna landsfiskaldistrikt i nordvästligaste Dalarna pågick en tät pendeltrafik av norska agenter, kurirer och transportörer av propaganda och vapen. Där var också ett kryphål för flyktingar av olika slag – inklusive tyska desertörer. Det var där Norges kung Haakon sökte tillfällig vila på svenskt territorium undan tyska flyganfall en dag i början av ockupationen, eller för att vara mer precis: under 20 minuter fredagen den 12 april 1940.

Inga instruktioner skrevs för hur landsfiskal Isaksson skulle bistå de norska militärkontoren i Stockholm, där MI-2 hade ansvar för militär underrättelsetjänst och MI-4 hjälpte Milorg hemma i Norge. Landsfogden Axel Blomér i Kopparbergs län hämtade muntliga order på Socialdepartementet i huvudstaden, alltså från statsrådet Gustav Möller och förmodligen även från dennes statssekreterare Tage Erlander. Dessutom kom propåer från försvarsstabens underrättelsetjänst, C-byrån, enligt en

hemligstämplad rapport som Blomér skrev när kriget väl var slut, daterad 21 maj 1945 och adresserad till Erlanders efterträdare Eije Mossberg:

Upprinnelsen till det hela var, att försvarsstabens underrättelseavdelning (advokaten Thörneman) någon gång i april 1942 sökte kontakt med landsfiskalen David Isaksson i Särna, varvid överenskommelse skedde, att Isaksson genom förhör med flyktingar skulle införskaffa upplysningar om tyskarnas militära operationer i Norge och om övriga förhållanden i Norge av militärt intresse, vilka upplysningar Isaksson skulle vidareförmedla till försvarsstaben. Vidare skulle Isaksson genom gränsuppsyningsmännen söka införskaffa liknande upplysningar. Isaksson fullgjorde också den överenskomna rapporteringen.

Strax efter mötet med C-byråns sändebud, som hette Algot Törneman, blev Isaksson tvungen att ta itu med en icke önskvärd flykting från Norge, en 27-årig österrikare vid namn Franz Wieser. Ena dagen gällde hjälp till norska patrioter som bekämpade den tyska ockupationsmakten, andra dagen kom order om att avvisa en soldat som under hot om dödsstraff rymt från samma övermakt. Efter fronttjänst i Ryssland hade Wieser två månader tidigare anlänt till Lillehammer. Två norrmän i Rena hade hjälpt honom med civila kläder och vid midnatt 28 maj kom han över gränsen vid Gördalen, och sedan en civilperson slagit larm greps han av en militärpatrull. Till landsfogde Blomér rapporterade landsfiskal Isaksson den 29 maj 1942:

”I enlighet med Kungl. Socialdepartementets ämbetskrivelse den 1 nov 1940 och efter från Kungl Utrikesdepartementet per telefon inhämtat besked beslöts, att Wieser skulle avvisas från riket.”

Franz Wieser förpassades från Särna till riksgränsen vid Gördalen ”där han lämnade Sverige klockan 22.15”. Vad som sedan hände denne desertör från tyska krigsmakten i Norge är okänt, men det vanliga var dödsstraff, att skjutas av en exekutionspluton.

Inom två månader ställdes landsfiskal Isaksson inför ett nytt problem med en desertör: den österrikiske fabriksarbetaren Rudolf Streiner, som tvingats in i tyska armén och sänts till Murmanskfronten i Finland. Där hade c:a 600 soldater stupat av de 900 man som tillhörde samma styrka som Streiner, varpå de överlevande skickats till Norge. Inför hot om att sändas till fronten i Ryssland beslöt han att fly till Sverige och passerade

gränsen den 17 juli strax väster om Gördalen. ”S. ville icke återvända till Norge, enär han i så fall komme att bliva arkebuserad för rymning.”

Men beskedet från UD i Stockholm var obevekligt, den 20 juli 1942 beslutades att Rudolf Streiner skulle avvisas. Samma dag rapporterade David Isaksson till landsfogde Blomér: ”Med anledning härav frigavs S. från arresten kl 17.45 och förpassades till riksgränsen vid Lomviken strax söder om Flötningen inom Idre socken, där han lämnade Sverige och begav sig in i Norge kl 20.45.”

En brasklapp stoppades dock in på Utrikesdepartementet. Det var semestertid och tillförordnade chefer i tjänst på departement och ämbetsverk. Jourhavande chef på UD:s rättsavdelning noterade att han förtroligt anmält detta ärende för Tage Erlander, ”vilken förklarade att Streiner borde avvisas i enlighet med Kungl. brevet den 1 november 1940 under förutsättning att avvisning kunde verkställas utan att uppmärksamhet väcktes på norska sidan.” Jourhavande föreståndaren för expeditionen för utländska passärenden noterade att landsfiskal Isaksson upplyst om att ”desertören kommer att föras över gränsen å plats, där någon bevakning ej finnes”.

Skam den som ger sig, tänkte uppenbarligen Rudolf Streiner, som lyckades hålla sig undan ockupationsmakten. En dryg månad senare, den 29 augusti, flydde han på nytt över gränsen, sedan han fått hjälp av samma norska familj som bistått honom tidigare. Johan Östling, som var t.f. landsfiskal i Särna distrikt, noterade att den enwise österrikaren förpassats till kronohäktet i Falun, efter medgivande från Kungl Socialstyrelsen och ”i avvaktan på Socialstyrelsens vidare förordnande”.

Ett år senare – då ryska arméer tvingat tyska trupper till reträtt på östfronten – gjorde svenska försvarsstaben och den norska legationen upp om regelbunden hemlig pendeltrafik över gränsen i nordvästra Dalarna, enligt landsfogde Blomérs detaljerade rapport:

Samarbetet, vilket började i augusti 1943, gick i början till på så sätt, att någon officer från försvarsstaben anlände till Särna i sällskap med en eller flera norrmän, vilka samtliga nattetid skjutsades av Isaksson i dennes bil till gränsuppsyningsman I. Löfström i Flötningen, där norrmännen stannade, under det att den svenske officeren med Isaksson återvände till Särna och vidare till Stockholm. Löfström hjälpte norrmännen över gränsen. Efter någon vecka

brukade norrmännen återkomma till Flötningen, där de hämtades av Isaksson. Efter övernattnings och utspisning i Isakssons hem återvände sedan norrmännen till Stockholm. Efter någon månad brukade norrmännen komma utan svensk följeslagare och anmäla sig hos Isaksson. Dessförinnan hade Isaksson dock alltid fått telefonmeddelande från försvarsstaben om ankomsten. Isaksson och Löfström medverkade i fortsättningen på samma sätt som tidigare antytts. Norrmännen brukade komma 2–4 gånger i månaden. Några andra varor än personlig utrustning hade norrmännen aldrig med sig till eller från Flötningen. Trafiken över Flötningen har pågått ända till den tyska kapitulationen i Norge ägde rum.

Endast ett fåtal svenskar i Särna landsfiskaldistrikt var invigda och engagerade i denna ”markttjänst” för hjemmefronten, som innebar kost och logi för norrmännen och eskort genom svenska militärspärrar, enligt landsfogdens rapport:

”Om vid något tillfälle någon kurir blivit upptäckt och anhållen av den militära gränsbevakningen har vederbörande överlämnats till Isaksson, som under sken av att kuriren varit flykting verkställt ett tillfälligt omhändertagande.”

Landsfiskal Isakssons kunde inte lita på alla sina underordnade tjänstemän, och särskilt en protysk tullman hölls på avstånd från hemlighetsmakeriet. För TV-reportern och författaren Björn Fontander berättade Isaksson drygt tre decennier senare att han hade kontakt med 135 norska agenter och kurirer som använde olika leder över gränsen:

”Mot slutet av kriget hade jag transporter var och varannan natt. Då freden äntligen kom hade vi nog inte kunnat hålla på så länge till utan att det hade spruckit någonstans. Så till den grad hade denna trafik svällt.”

Isakssons ovan nämnda kontakt vid försvarsstaben, Algot Törneman, var mångsysslare som affärsman och konstnär och typisk för den krets av udda personer som rekryterades till C-byrå. Enligt skvallret hade han kungligt påbrå – farmors far lär ha varit Karl XIV Johan. Fadern var den kände modernistiske konstnären Axel Törneman, som hann utföra en mängd väggmålningar i äldre byggnader i Stockholm, däribland Stads-huset och gamla Riksdagshuset, innan han dog blott 45 år gammal.

Det var knappast en slump att Algot Törneman utsågs till C-byrås gruppleddare för Dalarna – kallad ”T-gruppen” efter Törneman – och

därmed ansvarig för en viktig del av gränsen till Norge. Modern Gudrun hette som ogift Høyer-Ellefsen och var norska.

Samarbetspartner i hemmefronten var främst Brynjulv Sjetne, jurist liksom Törneman och verksam inom XU, den norska militära underrättelsetjänsten, med täcknamnet ”Hamre”. Under ockupationens första år opererade han med pälshandel som täckmantel. Påsken 1943 undkom han med nöd och näppe ett drama i Oslo, där Gestapo sköt ihjäl XU:s chef Arvid ”Simensen” Storsveen. Sjetne måste fly till Sverige och blev i Stockholm en nyckelman på militärkontoret MI-2, som distriktspecialist för Østlandet (ØXU).

Agent Törneman drogs efter kriget in i ett par ”affärer”, först i rättegången om AB Skandiasstål och därefter i avslöjanden om ”Lillehammerkuppen”. AB Skandiasstål, som Törneman inregistrerat i januari 1944, var täckmantel för omfattande vapenhandel – inköp av finska kpistar och pistoler som med kraftiga påslag såldes till de norska och danska så kallade polistrupperna för närmare tio miljoner kronor. Vinsterna behöll Törneman och C-byråns chef, major Carl Petersén.

Såväl hovrätten som justitiekanslern frikände dock Petersén & Co med motiveringen att det inte fanns legala hinder för reservofficerare att syssla med affärer vid sidan av tjänsten.

”Lillehammerkuppen” iscensattes de ödesdagar i början av maj 1945 då den tyska krigsmakten i Norge kapitulerade efter många om och men. Främste kuppakare var Algot Törneman med vännen Brynjulv Sjetne som kumpan. De båda reste från Stockholm till det i Lillehammer belägna tyska militära högkvarteret för Norge, sedan C-byråns ledning därifrån fått signaler om att en hög underrättelsechef ville överlämna viktig utrustning och ett arkiv efter tyskt spionage i både Sverige och Sovjetunionen. Mannen ifråga, Edmund Sala, trotsade en order om att förstöra allt hemligt material i samband med kapitulationen eftersom han ansåg det vara alltför värdefullt. Törneman använde både lock och pock för att lägga vantarna på det hela, eller för att citera den rapport Sjetne senare skrev till sin uppdragsgivare på MI-2-kontoret i Stockholm:

”Jeg vil ikke undlate å påpeke den dristighet som Tørnemann utviste i Lillehammer. Han oppsøkte midt på natten det tyske hovedkvarter alene og truet seg delvis fram til materialet.”

Den svensk-norska kuppen genomfördes mitt för näsan på den brittiska militärdelegation som höll på att etablera sig i det befriade Norge. Landet hade för övrigt med amerikanskt och sovjetiskt medgivande räknats som Storbritanniens intressesfär under hela världskriget. Arkivet plus 38 tyska radiospanare hamnade i stället via Sverige hos USA:s underrättelsetjänst i Tyskland. I sinom tid kom även Edmund Sala åter till sitt hemland, där han först arbetade för CIA och senare i den nya västtyska underrättelsetjänsten. Med ingående kunskaper om främst Nordkalotten och kunnig i ryska, finska och norska var Sala onekligen ett kap för de nya vapenbröderna USA och Västtyskland då det kalla kriget började hetta till snart nog efter andra världskrigets slut.

Men åter till Särna landsfiskaldistrikt i nordvästra Dalarna och krigssommaren 1943, då vapenbröderna Törneman och Sjetne befäste samarbetet mellan C-byrån och MI-2-kontoret. Algot Törneman pekade uppenbarligen med hela handen då han träffade landsfiskal David Isaksson och dennes två främsta medsvurna inom tullverket, Ivar Löfström vid Flötningen och Per Anton Moberg vid Rörbäcksnäs nära Sälen. Törneman hävdade att de norska agenterna och kurirerna hade fullmakt att pendla över gränsen utan ingripande från svensk sida, vilket kanske var en viss överdrift – åtminstone enligt Sjetne, som vid krigsslutet motiverade att hans svenska motpart skulle få en norsk dekoration så här:

”En er ikke i tvil om at Tørnemann ved gjentatte anledninger, for å oppfylle våre krav, har satt seg utenfor de instruksjoner han selv har mottatt fra sine overordnede.”

Viss irritation kan anas mellan raderna i landsfogde Blomérs rapport till Socialdepartementet, då han beskriver en parallell kurirtrafik som drevs av ett civilt norskt kontor i Stockholm, det så kallade Pressekontoret (Se kapitel 12):

Under vintern 1943–1944 kom Isaksson underfund med, att varutrafik försiggick över norska gränsen i trakten av Gördalen. Denna trafik var helt okontrollerad av svenska myndigheter. På vårvintern 1944 lyckades Isaksson erhålla kunskap om att sistberörda varutrafik innebar överförande av propagandetryck från norska legationen till norska hemmafronten. Genom förmedling av Thörneman och de norska underrättelsemännen kom Isaksson i kontakt med en representant för norska Pressekontoret (Hedeman), varvid man kom överens om att

”propagandakurirerna” i fortsättningen skulle anmäla sig hos Isaksson. Så skedde också.

Vad Isaksson kommit på spåret – och som landsfogde Blomér senare beskrev på torr kanslispenska och utan att förklara dess rätta bakgrund – var en viktig frakt- och postlinje mellan Stockholm och Oslo, först över Fulufjället och senare Gördalen. Landsfiskal Isaksson, som ”biträdde norrmännen --- efter samråd med Thörneman”, öppnade ”pensionat” även för agenter och kurirer från Pressekontoret. Detta kontor sysslade inte enbart med pressfrågor och propaganda, vilket framgår av den ”varutrafik” över Gördalen och Storsäterna som Blomér beskrev på två linjer sommaren 1944:

”Varorna utgjorde militär utrustning för norska hemmafronten (vapen, ammunition, sprängämnen, matvaror, kläder, skodon, ryggsäckar, sovsäckar, tält och radiomottagningsapparater, möjligen även någon radiosändare.)”

Pressekontoret bedrev ju också politisk underrättelsetjänst, parallellt med den militära i regi av MI-2. Dess gränstrafik i Dalarna kom igång drygt ett år före det tidsskede Blomér uppgav, i varje fall över Gördalen. Den ”Hedeman” som namngavs i rapporten var Reidar Hedemann, en journalist med förflutet på *Arbeiderbladet* och under merparten av kriget biträdande pressattaché i Stockholm (se kapitel 6). Landsfogden uppgav att från februari 1945 ”blev trafiken mera legaliserad genom inrättandet av viss kontroll (krim.ök. Ottosson)”. Denne kontrollant var Arvid Ottosson, som tjänstgjorde vid den civila säkerhetstjänsten i Stockholm och var ansvarig för samband med de båda norska militärkontoren, MI-2 och MI-4 (se bland annat kapitel 21).

”Godset har aldrig undersökts av Isaksson utan han har fått uppgifterna om godsets art dels av norrmännen dels av Törneman och dels av Ottosson. Isaksson kunde icke angiva de olika varornas mängd eller myckenhet men uppskattade den sammanlagda godsmängden i veckan till c:a 500 kg.”

Blomér rapporterade att ”kurirerna burit godset över själva gränsen”, vilket i sig var en prestation. Landsfogden skriver dock inget om en parallell och ännu viktigare linje, den så kallade *regjeringsruta*, på vilken sändes topphemlig post mellan exilregeringen i London via Stockholm till

hjemmefrontens ledning i Oslo. Den hade Särna i Dalarna och Trysil på norska sidan som knutpunkter, och gick över Tjárnvallen och Fulufjället till Skåret på andra sidan gränsen och därifrån över Drevfjellet och Drevdalen. Linjen trafikerades av *gjennomgående kuréerer*, alltså särskilt kvalificerade kurirer som inte lämnade ifrån sig posten till etappkurirer utan fraktade den hela vägen mellan Stockholm och Oslo, eller tvärtom. Över gränsbygdernas fjäll innebar det färder till fots eller på skidor på fem mil. Regjeringsruta ansågs av hjemmefronten vara den säkraste kurirlinjen av dem alla.

Landsfogden Blomér namngav i sin rapport till Socialdepartementet ytterligare tre svenska tjänstemän som medverkade i den norska pendeltrafiken över Särna, de båda gränsuppsyningsmännen Oscar Gardsjö i Gördalen och E. Svensson i Storsäteren, samt fjärdingsman Bengt Edgren i Idre. Av dessa var den sistnämnde mest aktiv, och uppfattades av norrmännen som mest pålitlig. Han kom som fjärdingsman till denna gränsbygd den 1 augusti 1939, en månad före andra världskrigets utbrott. En icke omnämnd medhjälpare var kontorspolisen Olle Wallin som arbetade hos Edgren.

I landsfogde Blomérs rapport finns inte ett ord om de svenska privatpersoner i gränsbygderna som gjorde hjemmefronten de största tjänsterna, tog de mest livsfarliga riskerna och bar de tyngsta bördorna – både bokstavligt och symboliskt. Främst i denna frontlinje tjänade Gustav Zackrisson, en småbonde på Tjárnvallen i utkanten av nuvarande Fulu nationalpark. Gården arrenderades av skogsbolaget Korsnäs-Marma, som han också arbetade för som timmerkörare. Under fyra krigsår från våren 1941 fram till freden var Tjárnvallen en viktig ”gränsstation” på Pressekontorets kurirlinje Stockholm–Oslo–Stockholm.

Gustav Zackrissons första uppdrag kom helt oplanerat en april dag det andra krigsåret, då två norska marinofficerare kom plumsande i den djupa snön. De hade flytt på egen hand med målet att via Sverige komma i aktiv krigstjänst i Storbritannien. I Trysil tog de in på ett gästgiveri, blev angivna av dess ägare som var nazist, och arresterades av chefen för norska gränspoliserna. Men de lyckades rymma och nådde tack vare hjälpsamma bybor en viktig motståndsmann, Oddleif Skåret, som bodde alldeles intill gränsen. Han förde de båda flyktingarna över Fulufjället till Tjárnvallen, där de fick varm mat av Klara Zackrisson. Maken Gustav ordnade sam-

tidigt så att de båda officerarna kunde forslas i en slaktarbil genom den svenska militärens gränsspärrar till Särna. Därifrån tog de utan problem nästa morgon tåget till Stockholm – och norska Legasjonen.

Uppenbarligen vann Gustav Zackrisson genom denna insats hjemmefrontens förtroende. En kort tid efteråt kontaktades han av norska representanter i Stockholm och lovade ställa upp som både gränskontakt och kurir. Detta samarbete inleddes ett par år innan landsfiskal Isaksson, enligt Blomé, ”kom underfund med” det landsfogden beskrev som av svenska myndigheter okontrollerad varutrafik över norska gränsen i trakten av Gördalen. Men frågan är om inte David Isaksson, som tillträdde tjänsten som landsfiskal i Särna 1941, från första stund var en ”en ivrig Norges-venn” för att citera Oddleif Skårets son Bjørn (som skrivit en bok om sin fars dramatiska öde under andra världskriget).

Zackrisson och Skåret besökte Stockholm i september detta år för att organisera den första postlinjen åt Pressekontoret över Dalarna. En viktig mellanhand var Conny Andersson, en arbetargrabb och SSU-aktivist från Örebro, som gång på gång dyker upp som frivillig vapenbroder i flera sammanhang: Spanien, Finland och Norge. Han sårades i strid i Trøndelag våren 1940, vilket i sinom tid år 1965 leder till att han för tidspensioneras från sitt jobb hos Konsum i Stockholm.

Då Conny Andersson träffar Zackrisson och Skåret är han i full färd med att organisera ett svenskt elitförband för insatser ifall Nazi-Tyskland invaderar även Sverige, eller om de allierade invaderar Norge. Han hinner med att hjälpa hjemmefronten organisera kurirlinjer även i Dalsland och Värmland. Säkerhetstjänsten håller honom under uppsikt och hösten 1942 anhålls han för ”misstänkt spioneri”, men släpps efter tolv dagar utan att åtal väcks för annat än ”olovligt vapeninnehav” av en norsk armépistol, ett krigsminne från fälttåget 1940. (Conny Andersson väljs i december 1944 till ordförande i ”Svensk-norska frivilligförbundet”, men freden bryter ut innan frivilligkåren hinner fram till Norge.)

Den kurirled Zackrisson och Skåret organiserar med hjälp av Conny Andersson och Per Bratland från Pressekontoret drogs från Tjärnvallen över gränsen till Drevsjøhytten vilket innebar strapatsrika vandringar och skidturer över Fulufjället, en platå tusen meter över havet. Det hade blivit mindre mödosamt för agenter och kurirer om leden dragits norr därom, nere i Gördalen, men den vägen bedömdes som osäker. Där fanns

en svensk gränsvakt som hade rykte om sig att vara nazistsympatisör, ja till och med tysk spion – Oscar Gardsjö.

Men detta rykte var förmodligen oförtjänt. Oscar Gardsjö hade varit frivillig i finska vinterkriget, var underofficer i reserven, en mot regeringen lojal statstjänsteman – och brinnande ”anti-bolsjevik”. Med sin militära bakgrund, och med ryggmärgsvana att lyda order ovan-ifrån, fann han det kanske obekvämt att ställa upp som medhjälpare i illegal gränstrafik. Men han blev invigd och engagerad i hemmefrontens hemliga pendeltrafik över Särna, enligt landsfogdens rapport.

Den norske motståndsmannen Oddleif Skåret friade i varje fall Gardsjö. De båda männen umgicks en hel del och norrmannen fann vid kontroller på båda sidor om gränsen inga belägg för nazistsympatier. Skåret var i sig en mycket kontroversiell person, tyngd av goda norrmäns misstro och till och med utsatt för konspirationer, ja även en mordkomplott – enligt sin son Bjørn Skåret. För att kunna operera som gränslots och kurir skaffade han sig en under ockupationen icke ovanlig förevändning eller täckmantel; han blev medlem i Quislings parti. Dessutom förvärrade Skåret, som var nykterist, sitt redan dåliga rykte genom att uppträda som spritsmugglare över gränsen, en trafik som både tyskar och svenskar tolererade. Även svensk militär i Gördalen ingick i kundkretsen.

Gustav Zackrisson på Tjärnvallen var införstådd med att hans gamle vän och arbetskamrat Oddleif Skåret använde medlemsboken i Nasjonal Samling som täckmantel för illegal verksamhet. De hade båda arbetat för skogsbolagen på båda sidor om gränsen före kriget. Zackrisson engagerade sin granne Gustav Myrholm, även kallad ”Tuppen”. Han var medlem i syndikalisternas skogsarbetarförening som hade ett starkt fäste i nordvästra Dalarna.

En nyckelman i den hemliga pendeltrafiken blev Zackrissons svåger, droskägaren Eric ”Napoleon” Carlsson i Särna. Han byggde om sin taxibil så att två personer kunde gömmas i bagagerummet – och smugglas förbi de militära spärrarna i gränsbygden. Norrmännen gömdes under säckar med flis, som behövdes för att driva den krigstida gengasmotorn. Gods anlände i stora koffertar med Stockholmståget till Särna station, där Carlsson mötte och tog hand om försändelserna för vidare befordran till Tjärnvallen.

Påskhelgen 1942 hölls ett viktigt möte på Drevsjøhytten invid gränsen för planering av bland mycket annat den illegala posttrafiken över Tjärnvallen. Bland deltagarna fanns motståndsledare från såväl Oslo som Stockholm, exempelvis ovan nämnde Reidar Hedemann som satt som spindeln i nätet på Pressekontoret. Han hade huvudansvaret för den viktiga ”regjeringsruta” till hjemmefrontens ledning. Två svenskar medverkade – Gustav Zackrisson och Gustav Myrholm – samt Oddleif Skåret.

Gustav Zackrissons uppdrag som kurir innebar täta tågturer till Stockholm och långa vandringar över Fulufjället och ett par mil in i Norge. Då nyfikna ortsbor frågade om de många resorna till huvudstaden kunde han skylla på läkarbesök eller sanningsenligt svara att han hälsade på hustrun Klara, som vårdades för reumatism på sjukhus i Nynäshamn. Samtidigt pågick mot alla säkerhetsregler en tät flyktingtrafik över Tjärnvallen. En gång när Zackrisson kom hem från Stockholm låg 29 norrmän och sov på köksgolvet. Enligt svensk lag skulle dessa övernattande utländska medborgare ha anmälts till polisen.

Kurirtrafiken över Tjärnvallen var nära att avslöjas en vinterdag 1942. När Gustav Zackrisson satt vid frukostbordet kom över gårdsplanen landsfiskal David Isaksson i sällskap med två poliser från Stockholm, som raskt gick rakt på sak:

”Vi är dig på spåren! Du håller visst på med trafik för att hjälpa norrmännen. Det har hänt något mystiskt i natt. Vi har spårat dig och två kappsäckar ända från norska legationen i Stockholm till vägen här, där det finns avtryck av dem i en snödriva. Var finns dom nu?”

Gustav Zackrisson hade av ”Napoleon” Carlsson kvällen innan lämnats vid landsvägen, eftersom infarten till Tjärnvallen var oöppnad. Koffertarna – vardera med 30–40 kilo kurirpost – hade han helt riktigt ställt i en snödriva, hämtat en kälke hemmavid och sedan gömt det hemliga bagaget på höskullen. ”Ja vet int’nå!” ljög han inför poliserna, som invände att ”Kappsäckarna är borta och någonstans måste dom finnas! Vi tappade bort spåren vid din väg!” Zackrisson replikerade: ”Det var ju tråkigt! Men här kommer så mycket löst folk, det är så’n trafik på denna landsvägen.”

Efter en halvtimmes förhör gav stockholmspoliserna upp. Landsfiskal Isaksson vände sig i dörren och gav Zackrisson en nick av samförstånd.

Ute på gården muttrade poliserna till sin kollega från Särna: ”Antingen är vi dumma – eller så är gubben full i fan!”

Långfredagen 1943 skidade Gustav Zackrisson över Fulufjället tillsammans med två norska kurirer. I ryggsäckarna fraktade de fem miljoner norska kronor till hemmefronten. Som den vane och skicklige skidåkare Zackrisson var blev det hans uppgift att spåra i den djupa snön; den kände slalomskidåkaren Lars-Göran Halvarsson är för övrigt dotterson till agenten från Tjärnvallen. Under turerna inne i Norge var Zackrisson beväpnad med pistol, men behövde aldrig använda den – även om det var nära ibland.

För en fattig skogsarrendatorfamilj som Zackrissons medförde också okupationen av det närbelägna grannlandet mer materiella problem. Förutom agenter och kurirer kom många hungrande norrmän från andra sidan gränsen på besök för att få mat, berättar Sten Zackrisson:

”De höll på att äta oss in på benen. Vi var nära att själva svälta ihjäl. Vi räddades av freden, hade den inte kommit hade vi nog tvingats flytta.”

Två rekordhållare, var och en på sitt sätt, som flitigt trafikerade Tjärnvallen som kurirer var Lars Bergendahl och Jon Østby. Längdskidåkaren Bergendahl med flera VM-medaljer hemma i Norge slet så hårt under kriget att han efteråt aldrig slog några fler rekord. Den ende som kunde följa honom tätt i spåren var Østby, hemmahörande i Drevdalen, som uppges ha korsat riksgränsen 106 gånger! Enda gången Østby hade ”permission” från slitgöret som kurir var då han skickades till en kurs på Ählby gård på Ekerö strax utanför Stockholm (se kapitel 21).

”Vid ett par tre tillfällen har kurirerna råkat ut för olyckshändelser, varvid Isaksson omhändertagit dem och föranstaltat om läkarvård”, skrev landsfogde Blomér i sin rapport till statssekreterare Mossberg.

Av någon anledning nämnde han inte med ett ord ”Kampen på Lillerøåsen” den 27 november 1944. Landsfiskal Isaksson och fjärdingsman Edgren körde upp tre motståndsmän till gränsen för ett uppdrag inne i Norge som fick fatala följder för en av norrmännen – språkforskaren och svenskätlingen Konrad Erikson (och till detta drama återkommer vi i kapitel 23).

KÄLLOR TILL KUNSKAP:

* Dokument i Riksarkivet (Arninge och Marieberg). Landsfogde Axel Blomér's rapport till statssekreterare Eije Mossberg, daterad 21 maj 1945, finns i Landsarkivet Uppsala.

* Den norske historikern Svein Amblies "hovedoppgave" om *Østlandets XU (ØXU)* med undertiteln *Norsk militær etterretning i Hedmark og Oppland under den annen verdenskrig*.

* Charlotta Sjöstedt berättar utförligt om Conny Andersson i sin bok *I skuggan av ett hjälteland*. Björn Fontanders bok *Flykten över Kölen* rekommenderas också.

* Fjärdingsman Bengt Edgrens stencilerade häften om bl.a. *Beredskapstiden 1939–1945 Idre-Särna* och *Minnen från min tid som fjärdingsman-polisinspektör i Idre- och Särnaområdet*.

* Reportage i *Hemmets Veckotidning* nr 27 1984: "Jag jagades över fjällen med fem miljoner i väskan", kompletterad med information av Sten Zackrisson, Tjärnvallen.

* Professor Tore Prysers bok *Fra varm til kald krig* med undertiteln *Etterretningskuppet på Lillehammer i frigjøringsdagene 1945 og et mulig mord*.

LÄSTIPS:

* Bjørn Skåret har skrivit en spännande bok om sin far, agenten och kuriren Oddleif Skåret: *Over grensen* med undertiteln *Kuréren som gikk ut i kulden – og ble sveket av sine egne*. Boken är en fascinerande skildring ur verkliga livet av dubbelspel, misstankar, mordkonspirationer, rykten, svek och äventyr i en motståndskamp på liv och död.

* Jon Vegard Lundes tre mycket detaljrika böcker om *Hjemmefronten på Hedmarken og i Østerdalen* är oundgänglig läsning för var och en som vill fördjupa sig i de norska fylken som gränsar till Dalarna, Härjedalen och Jämtland.

”De går gjennom Tydalen og opp mot Sylstuene, de villeste fjellene i Sverige. Det er åpent lende og i ettertid synes Hagbard det er utrolig at de ikke ble oppdaget der de gikk. Dette understreker noe han tidlig lærte under krigen at desto frekkere man oppfører seg desto mer sannsynlig er det at man lykkes. Etter å ha passert svenskegrensen og orientert seg gjennom den svenske fjellheimen kommer de til Sylstuene høyfjellshotell. Hotellet viser seg å være inntatt av meget tyskvennlig svensk adel og de får et aldri så lite sjokk da de kommer inn i matsalen. Ikke bare fordi de er kledd i fillete klær fra et krigsherjet Norge, men fordi det bugner av de lekreste matretter.”

Ur berättelse om HAGBARD FALK, motståndsman i Norge, Sverige och Storbritanien 1942–1945, i boken *Sjøkrigens skjebner – deres egne beretninger*

14. ENSAMCELL UNG FLYKTINGS FÖRSTA JUL I SVERIGE

Den tonårige trashanken Hagbard Falk och hans kamrat Bjarne Larsen känner sig som katter bland hermelineer den 7 augusti 1942, då de tas emot mycket väl på sin första dag i Sverige. Det tyskvänliga adelsfolket förstår inte varför de norska ynglingarna måste gå i landsflykt, men är välvilligt nyfikna och bjuder på god hotellmat.

Nästa positiva överraskning är den svenska rättvisans representant, landsfiskalen Olof Bergman. Hagbard skulle bara vetat att han inom fem månader ska anklagas för spioneri mot svenska försvaret och utan rättegång och dom sättas i en ensamcell i Karlstad straffängelse lagom till julafton.

Denna höst hade det börjat brännas under fötterna på 18-åriga Hagbard hemma i Molde. Det blev hög tid att planera flykten till Sverige, och att övertala den två år äldre ungdomskamraten Bjarne att desertera från den av ockupationsmakten beordrade arbetstjänsten.

Den omtumlande ankomsten till Storlien högfjällshotell, för det är där Hagbard och Bjarne hamnat, är bara början på ett par hektiska flyktingår i Sverige. Av de sammanlagt uppemot 70 000 norska medborgare, som under kriget av olika anledningar korsar svenskegrenen, är flertalet unga män. Ibland drivs de av äventyrlust, men ofta även hat mot ”tyskarna”. Bland dem är Hagbard Falk, en av de yngsta aktiva norska flyktingarna som upplevt det nazi-tyska överfallet 1940.

Landsfiskal Olof Bergman i Storlien skriver i sitt polisprotokoll att Falk och Larsen ”varit verksamma med tryckning och distribution av en illegal tidning i Molde vars namn var *V-posten*. Nyhetsstoffet till denna tidning hade de erhållit genom radio. Ledaren för deras verksamhet hade häktats och genom varsel från medhjälpare hade de funnit det rådligast att rymma från Norge.”

Utrikesdepartementet i Stockholm godkänner, förmodligen på Bergmans rekommendation, att de båda ynglingarna får så kallad nödfallsvisering för inresa i Sverige och enkel resa till den norska flyktingcentralen Kjesäter utanför Vingåker. Dit anländer de den 9 augusti och för Hagbard utfärdas flyktingnummer 6 200, som följer honom under hela vistelsen i Sverige. Med Kungl. Socialstyrelsens välsignelse utfärdas ett norskt pass där det stämplas: ”Visering beviljad under förutsättning att passinnehavaren icke i Sverige tager del i politisk propaganda. Gäller icke för återresa till Norge.” I svenska dokument kallas Hagbard ibland trädgårdslärling, ibland skogs- eller jordbruksarbetare.

Redan efter tre dagar fortsätter kamraterna till flyktinglägret i småländska Öreryd, där de under ledning av norska officerare får tuff kommandoträning med simning i Nissans forsande vatten och terränglöpning för att bygga upp konditionen. Detta är en form av militär trimning – ett år innan träningen av de s.k. polistrupperna kommer igång vid Öreryd och andra norska förläggningar. Norrmännen företar sig mycket bakom ryggen på svenska myndigheter.

När kommandoträningen avslutats sänds Falk alias ”Ivar Lange” och Larsen alias ”Olof Henriksen” på sitt första uppdrag som kurirer till Norge. De ska via Jämtland ta sig till Trondheim med diverse dokument och trycksaker från norska myndigheter i Stockholm och London. Eftersom de ska passera förbjudna områden på båda sidor om gränsen utrustas de med falska pass och andra nödvändiga ID-handlingar. Deras egentliga

avsikt är att från norska västkusten komma med en båt till Storbritannien, för att ansluta sig till de allierades krigföring mot Nazi-Tyskland. De har insett att Sverige är en återvändsgränd.

Som täckmantel och för att legalt kunna lämna Öreryd anmäler de sig till skogsarbete och hamnar lägligt nog i Stuguns socken, Ragunda kommun i östra Jämtland. ”Huggarkurser” för norrmän var obligatoriska dessa första krigså, och hundratals norska arbetslag bidrog till landets vedförsörjning medan svenska män var inkallade till beredskapstjänst vid Sveriges gränser.

Efter knappt tre veckor, natten till den 22 oktober, rymmer dock Falk och Larsen från ”huggarkurs nr 91” och tar sig till Östersund för en avtalad träff med tre andra norska flyktingar. Under tiden efterlyses de av Socialstyrelsen, men innan en notis hinner tryckas i ”Polisunderrättelser” anhålls alla fem på för utläningar förbjudet område inom Undersåkers landsfiskaldistrikt. De avslöjas av passkontrollen på tåget till Mattmars station, varifrån de återsänds till Östersund. Socialstyrelsen beslutar den 29 oktober att Falk och Larsen under bevakning ska sändas till ”disciplinlägret” Vägershult i Småland.

Men vare sig anhållandet eller bevakningen kan ha varit särskilt strikt. Hagbards bestämda minnesbild är att de åter träffar den hyggliga och fiolspelande landsfiskalen Olof Bergman, som hjälper dem att rymma, förser dem med fickpengar och ordnar en taxi från Mattmar till Bydalen fem mil söderut. Där påbörjas en lång vandring genom Vålådalen mot norska gränsen. När de efter tre–fyra dagar äntligen når gränsen är de utmattade på grund av snöstormar, och deras proviant är i det närmaste slut. De ser inget annat alternativ än att ge upp och anmäler sig till närmaste svenska gränspostering. De anhålls den 3 november och nu bär det verkligen av under polisbevakning till Vägershult, enligt beläget i Lenhovda socken, Kronobergs län.

Vägershult är vid denna tid en norsk-svensk förläggning, den tillhör i praktiken Norges växande flyktingförvaltning i Sverige men har en svensk chef och svensk vaktpersonal. Av de drygt 100 intagna är i genomsnitt 90 procent under 30 år och har ofta förpassats till Vägershult efter önskemål från det norska flyktingkontoret i Stockholm. Det är varken ett slutet, inhägnat interneringsläger (i motsats till exempelvis Långmora i Dalarna) eller en öppen flyktingförläggning. Att rymma därifrån är både

enkelt och mycket vanligt. Vägershult beskrivs i efterhand av forskare som en ”disciplinförläggning för arbetsovilliga och odisciplinerade norska flyktingar”.

Denna krigsvinter 1942–43 är den sociala oron och missnöjet bland de unga norrmännen i Sverige extra stor. Arbetsplikt med ofta ovant arbete i bister kyla, antingen i huggarlag i avlägsna skogar eller på tunga vägarbeten, är inte vad flyktingarna tänkt sig. De vill inte hantera yxor och spadar utan vapen mot den tyska fienden.

Om ett par militanta unga patrioter från det ockuperade Norge är arbetsovilliga att hjälpa svenskarna med vedförsörjning så är Hagbard och Bjarne förvisso ”odisciplinerade”. De vantrivs genast i Vägershult där det bland de intagna finns både nazistsympatisörer och kriminella. Därför rymmer de på nytt den 1 december och tar sig till lägret i Öreryd och därifrån till Stockholm. Av Rettskontoret anförtros de ett nytt agentuppdrag och denna gång till Oslo, dit de ska forsla kurirpost och stora buntar med de illegala tidskrifterna *Håndslag* och *Amerika-Nytt*.

Med falska pass och hemlig last tar de den 8 december tåget till Torsby i Värmland. Väl framme där börjar de i skydd av mörkret vandra via Lekvattnet genom för utlänningar förbjudet gränsområde. De passerar rakt igenom svenska militära befästningar och när de i en vägkrök överraskas av en soldat ropar Hagbard ”Tjänare gosse”. Men strax går larmet och snart nog blir de förföljda av en svensk trupp, som dock ger upp när de raska norrmännen försvinner från vägen in i skogen.

Hagbard och Bjarne är alltför lätt klädda för att plumsa i djup snö och närmare 40 minusgrader. Utmattade och genomfrusna når de en rödmålad stuga, där röken stiger rakt upp i vinternatten. Där dristar de sig att knacka på, trots att de inte vet om de är i Sverige eller Norge. Kvinnan som öppnar talar svenska, bjuder dem in i stugvärmens till kaffebordet. Norrmännen ger sken av att de är flyktingar som nyss kommit över gränsen. När hon berättar att maken bara gått ner till tullstationen för att hämta tidningen anar Hagbard oråd, de bryter genast upp och följer den väg kvinnan anvisar över gränsen till norsk mark.

Lyckan står dem bi och vid den första norska gården efter gränsen möts de också av gästfrihet och får mat och nattlogi. När de nästa dag bryter upp för att ta bussen till Kongsvinger upptäcker de en stor tysk militärförläggning alldeles i gårdens närhet. Tågresan Kongsvinger–Oslo sker utan

incidenter, men i den norska huvudstaden hopar sig problemen. Ingen öppnar när de knackar på hos den avtalade kontaktmannen i Kongens gate, i det ockuperade och mörklagda Oslo är det utgångsförbud som övervakas av tyska patruller.

Gestapo, den naziledda norska statspolisen och Quislings partistyrka, hirden, bedriver vid denna tid klappjakt på de norska judarna. Det är bara ett par veckor sedan det tyska fångfartyget *S/S Donau* lämnade Oslo ned 532 judiska män, kvinnor och barn för transport till förintelselägret Auschwitz; ur denna last kom endast nio män levande hem till Norge efter kriget.

Med sitt krulliga svarta hår och sin krokiga näsa uppfyller Bjarne alla fördomar om ett typiskt judiskt utseende. Därför blir en onkel till Hagbard förskräckt, när de knackar på hos honom vid Kirkeveien. Hans bostad är inget lämpligt gömställe, det förstår de när berusade tyska officerare kommer nerför trappan från en fest i våningen ovanför. I mörkret lyckas de ta sig tillbaka till träffpunkten vid Kongens gate, där kontaktmannen äntligen öppnar dörren – och ber om ursäkt för att han slumrat till tidigare. Hans uppdrag är nu att sprida merparten av *Håndslag* och *Amerika-Nytt* vidare till ivriga läsare i Oslo. Hagbard behåller några buntar för att dela ut i Molde och längs vägen dit.

Nästa dag, sedan kurirposten levererats dit den ska, tar Bjarne och Hagbard tåget hem till Molde. Planen att komma med en illegal båt till Shetlandsöarna eller Skottland spricker dock eftersom deras tilltänkte medhjälpare häktats. I kuststaden Molde är den tyska övervakningen extra sträng, och de beslutar sig för att genast återvända till Sverige, nu i sällskap med en 30-årig officer, Reidar Engelberg, som också arbetar för hemmefronten och som de träffat första gången i Öreryd. Med hjälp av sina falska pass reser trion tvärs över Norge till Hamar, där man övernattar på Victoria Hotell, ett hotell där officerare från Gestapo festar till långt inpå småtimmarna i rummet intill. Tyskarna skulle bara veta vilka grannvärderna är, tänker Hagard: ”desto frekkere man oppfører seg desto mer sannsynlig er det at man lykkes ...”

Färden går vidare med tåg till Kongsvinger och därifrån med buss mot svenskegrensen. Med yxor i ryggsäckarna ska de ge intryck av att vara skogsarbetare. Men en Gestapo-officer ombord på bussen fäster sig i stället vid Bjarnes judiska utseende. Han grips trots invändningar och

överlämnas till en äldre österrikisk officer, vakthavande militär chef vid bussens slutstation nära gränsövergången.

De tre norrmännen ska hållas kvar en vecka medan Bjarnes ”judiska identitet” kontrolleras i Oslo.

Den österrikiske officeren släpper märkligt nog iväg trion omgående; snart sju decennier senare är Hagbard Falk övertygad om att de i honom hade en antinazistisk sympatisör som medvetet lät dem passera den norska tullstationen och över svenskegrensen. I skogen bakom dem bevakar tyska soldater gränsövergången vid Vittjärn i Lekvattensdalen.

Desto mer besvär blir det genast då trion når den svenska tullposteringen. Gränsuppsyningsmannen Erik Lindow misstänker – på goda grunder – att de är identiska med de norrmän som strax intill smet över gränsen i motsatt riktning i skydd av mörkret tio dagar tidigare. Enligt svensk lag är har de utan lov avvikit från flyktingläger, vistats i förbjudna gränsområden, lämnat landet utan tillstånd – och nu återvänt till Sverige under falska namn.

I Hagbards minne har fastnat ett hotfullt bemötande av den svenske tullaren. Denne påstår till och med att den unge norrmannen gjort sig skyldig till spioneri mot svenska försvaret. Om han inte erkänner ska han överlämnas till de tyska soldaterna på andra sidan gränsen. Tullmannen anhåller de tre norrmännen och kallar på landsfiskalen i Torsby, G.H. Löfvenholm, för vidare förhör. Denne konstaterar torrt i sitt förhörsprotokoll: ”Slutligen vidgingo de, att deras namnuppgifter voro oriktiga och att av dem förevisade legitimationskort och grensebobevis voro falska samt att de erhållit dessa handlingar i Oslo.” Det är en nödlögn, förfalskningarna var gjorda i Stockholm men det var givetvis en hemlighet.

Två dagar före julafton 1942 skriver landsfiskalen till Kungl. Socialstyrelsen i Stockholm: ”I enlighet med Edert beslut den 18 dennes hava de anhållna införpassats till straffängelset i Karlstad.” I motsats till tullaren är landsfiskalen en hygglig karl, enligt Hagbard. Visserligen måste de övernatta i ”fyllecellen” i Torsby polisstation, men får ett vänligt bemötande och god mat.

Hagbard Falk är än idag smått imponerad över hur effektiv den svenska gränsbevakningen var under kriget, och tullaren Lindow i avkroken Vittjärn hade god reda på deras turer i Jämtland och rymning från Vägershult. Han bekräftar ett ofta framfört norskt påstående att militär och polis i

Sverige hade bättre kontroll än den tyska ockupationsmakten utövade på andra sidan riksgränsen.

”Svenskene hadde til og med en vante jeg mistet der ti dager før!”

Vanten får Hagbard tillbaka innan han och hans båda olycksbröder forslas till fängelset i Karlstad. Första julen som flykting i Sverige blir minst sagt trist, den måste han tillbringa i ensamcell och där blir han kvar utan rättegång och dom i en månad. Enligt en skrivelse daterad den 19 januari 1943 har Socialstyrelsen beslutat att fängelsedirektören ska skicka Falk och Larsen tillbaka till ”Vägershult utlänningsförläggning”, medan Reidar Engelberg ska återvända till lägret i Öreryd, som vid denna tid används som arbetsförmedling för norska män.

Hagbard och Bjarne är under våren så hyggligt disciplinerade på Vägershult att de den 19 april får frisedel för att arbeta på ett sockerbruk i Fanaholm i Älmhults kommun. I hemlighet håller de också kontakt med hemmefrontens folk och även den brittiska underrättelsetjänsten i Stockholm. De har, tillsammans med svenska värnpliktiga, en plan för att sabotera ett av de tyska permittenttågen från Norge, men denna stoppas på högre ort, förmodligen i London. Möjligen var man där underrättade om att denna för norrmän så förhatliga trafik var på väg att stoppas.

Väl på fri fot blir det lättare att besöka norska kontor i Stockholm, där de tar in på Jernbergs Pensionat vid Sturegatan 60, nära Valhallavägen. Innehavaren, Emil Jernberg (Kapitel nio), är en varm norgevän, vilket vitsordats även av den kände Gunnar Sønsteby. Jernbergs Pensionat blir enligt Falk utsatt för flera razzior av Säpo, som är ute efter norska motståndsmän som utan tillstånd vistas i Stockholm. Vännen Kolbjørn Kristiansen lyckas vid ett stort tillslag ta sig ut genom polisspärren, och eftersom han är en vältränad idrottsman springer han ifrån sina förföljare och gömmer sig hos en flickvän på Söder.

Tillsammans med Hagbard och Bjarne hade Kolbjørn tidigare rymt från Vägershult. Bröderna Kolbjørn och Fritjof Kristiansen från Hamar arbetar båda som kurirer för hemmefronten, och Fritjof gör sex-sju hemliga turer till Norge innan han arresteras av svensk polis, undsätts av norska beskickningen och sänds vidare med flyg till Storbritannien för utbildning som stridspilot.

Kgl. Norske Legasjons flyktningskontor inkallar den 8 september 1943 Nr 6200 Hagbard Falk till vad som uppges vara en läkarundersökning

i över tre veckor vid Kvesarums slott i skånska Hörby. Där organiseras ett av många ”hälsoläger” vid denna tid. I praktiken är det en militär mönstring av stridsdugliga norska flyktingar, som också tränas i sabotage och *silent killing*, att döda motståndare utan vapen. Det ingår i förberedelserna för den hemliga rustningen av de så kallade polistrupperna i Sverige.

Nästa kallelse kommer den 30 oktober från norska *Personellkontrollen* till en icke specificerad ”kurs” i flera månader på Stråtenbo herrgård vid Aspeboda mellan Falun och Borlänge. Kallelsen är obligatorisk och undertecknad av Ole Berg, Norges försvarsattaché i Stockholm. Därpå skickas Hagbard till ”Norsk Innkvartering Skålmyra” nära Furudal i Ore socken, för att hjälpa till att förbereda barackbyggen vid ett av två norska militärläger; det andra lägret byggs vid närbelägna Tappudden. Lägerbyggena används också som täckmantel för att kartlägga kurirvägar i Dalarnas gränsbygder mot Norge. I Skålmyra hinner den svenska rättvisan ifatt Hagbard och han får efterkrav på 30 kronor i böter för brott mot utlänningslagens påbud ”angående utlännings vistelse i vissa delar av riket”, i hans fall rymningförsöket genom Jämtland några månader tidigare.

Julen 1943 blir dock betydligt trevligare än julhelgen i Karlstads straff-fängelse året innan. Hagbard och Bjarne blir hembjudna till den norske kriminalpolisen Tor Haugen i Stockholm och träffar bland andra Willy Brandt – en av de hemliga medarbetarna i *Håndslag*.

Ungdomsvännerna går tillfälligt olika vägar efter jul- och nyårshelgerna. Hagbard återvänder till militärlägret vid Furudal och Bjarne inkallas till Gottröra i Uppland, där den norska fältpoliskåren Rikspolitiet rustas. Den 25 mars får Hagbard ett telegram från norska Rettskontoret att snarast inställa sig vid Thorestad gård nordväst om Stockholm med pass och de allra nödvändigaste personliga ägodelarna. Thorestad är ett så kallat vänteläger för särskilt utvalda norrmän inför avresa till Storbritannien. Två turer ställs in av olika skäl men den 29 april 1944 bär det äntligen iväg i ett av den norsk-amerikanske flygöversten Bernt Balchens första plan i en stor luftbro från Stockholm, ”Operation Balder”. Ombord finns också 29 andra norrmän, en brittisk medborgare och åtta amerikaner, bland dem USA:s ambassadör med fru. Plus besättning på sju personer.

På Bromma flygplats står det amerikanska Liberatorplanet parkerat granne med ett tyskt Junkerplan som ska lyfta till Berlin. I Storbritannien sker som bäst uppladdningen inför D-Day.

KÄLLOR TILL KUNSKAP:

- * Dokument i Riksarkivet (Marieberg).
- * Muntlig och skriftlig information från Hagbard Falk.
- * *Sjökrigens skjebner – deres egne beretningen*, författad av orlogskaptein Ola Bøe Hansen och utgiven av Sjømilitære Samfund. Hagbard Falk är en av de personer som porträtteras i boken.

”Kl 6 åt vi middag med Johannes Heimbeck; 14 kg hade han lättnat sedan sist och det syntes på honom. --- Vi lyssnade i radion då engelska milen gick: Jo, världsrekordet föll som beräknadt och Hägg slog sitt jag tror 7:e världsrekord. Heimbeck hade mkt att berätta. --- Han tror att sammanbrottet i Tyskland kan komma hastigt. Möjligen redan i höst (om tyskarna ej hinna ta Stalingrad), i annat fall nästa vår. Han hatar tyskarna, och lugnt och stilla meddelade han att en viss tysk skulle han senare döda – kanske det kan dröja något men döda honom skall han. --- En del af hvad han berättade tyder på att de ha det vidrigare än jag trott.”

Antecknat av JAMES DICKSON, kammarherre, riksdagsman (högern), reservofficer, C-byråman m.m. i Stockholm fredag 4 september 1942

15. EXCENTRISK HOVMAN I FRONTTJÄNST FÖR C-BYRÅN

James Dickson ändrar sina planer för dagen när hustrun Vanja berättar att vännen Johannes Heimbeck från Norge ringt och meddelat att han är i stan. ”Jag hade först tänkt att gå på Stadion, men det får vara. Täflingarna refereras i radio; det enda är att jag borde synas där.” Dickson gör dagligen noteringar om stort och smått, världspolitik och skvaller, riksdagsintriger och intimiteter. Dagböckerna är en fortlöpande ”blogg” om ett omväxlande liv, handskrivna med sirlig stil av en aristokrat hemmastadd bland höga makthavare såväl i Västergötland som i Stockholm.

Dickson och Heimbeck har mycket att prata om, förutom att Gunder Hägg springer engelska milen på 4,04,6. Gemensamma minnen från finska vinterkriget där de båda var frivilliga vintern 1940, det allt hårdare ockupationsstyret i Heimbecks hemland, spänningarna inom Sverige där regeringen nyss tillsatt en kommission att utreda ”ytterlighetsriktningar”

inom polis- och officerskårerna. Norrmannen är förvånansvärt optimistisk om Tysklands kommande nederlag, trots den tysk-ryska tvekampen på östfronten där Hitlers arméer just nått utkanten av den strategiska stad som uppkallats efter Stalin.

Men hur mycket vet vännerna Dickson och Heimbeck om varandra? Dagen innan, torsdagen den 3 september 1942, har Svenska Norgehjälpen bildats som en bred folkrörelse för nödbistånd till broderlandet, där ett par-tre årskullar av skolbarn visar tecken på undernäring vilket hotar deras uppväxt. I projektet ingår ett svenskt sjukhus i Oslo, där Heimbeck är direktör för Röda korsets sjukhus; norrmannen medger dock senare att sjukhusförhandlingarna är täckmantel för hemliga möten i Stockholm. Men känner hans svenske middagsvärd till att gästen är en av hjemmefrontens pionjärer, centralt engagerad i samverkan mellan motståndsrörelsens civila och militära delar och medlem i den kommitté som fördelar externa bidrag? Och är Heimbeck införstådd med att James Dickson, sedan de senast träffades i ett ockuperat Oslo den 30 maj 1940, blivit en av cheferna för svenska försvarsstabens hemligaste underrättelsetjänst?

I en samtid full av färgstarka personligheter är James Ivan Axel Dickson mer udda än de flesta. Hans förfäder var bland de skottar som i början av 1800-talet invandrade till Göteborg och snabbt etablerade sig som framgångsrika affärsmän och entreprenörer, tack vare bland annat virkesexport till det av Napoleon blockerade Storbritannien. År 1899 föddes James på godset Vikaryd utanför Alingsås, där hans far Axel Dickson byggt ett slott i italiensk renässansstil.

Då andra världskriget rasar för fullt har James Dickson fullt upp som både godsägare, högerpolitiker och mer eller mindre hemlig agent med skiftande uppdrag. I jordbruket har han god användning för sin utbildning till agronom. Inom politiken plockar kammarherren kanske inte många poäng lokalt i Västergötland tack vare sin titel. Men i kungliga huvudstaden öppnas dörrarna snabbt på ambassader, i departement och till militära staber där obehöriga annars är utestängda; frågan är om det är ceremonitjänsten vid hovet eller riksdagsmannaskapet som imponerar mest. I militära kretsar är det en fördel att ha varit pionjär inom arméflyget redan som värnpliktig 18-åring.

I riksdagen gör Dickson flott debut i sin hovuniform den 11 januari 1941, även om det dröjer två år innan han håller sitt första anförande – om kommunal självständighet. Men dessförinnan opererar han flitigt i maktens korridorer och utnyttjar sina talrika positioner och utbredda kontaktnät till än det ena än det andra. Särskilt engagerar han sig för att finska krigsbarn ska få komma till Sverige, och än mer för att svenskättlingar i Estland ska räddas undan både tysk och rysk ockupation.

Högern Dickson drar sig inte för förtroliga samtal med ideologiska rivaler, som riksdagskollegan Hilding Hagberg från Norrbotten, blivande ordförande för kommunistpartiet. När han vill få förtrolig information om krig och fred i Finland tvekar han inte att utan föranmälan söka upp Madame Kollontaj, Sovjetunionens sändebud i Stockholm. På hennes ambassad odlar Dickson särskilt kontakten med det unga legationsrådet Vladimir Semenov, vilket visar att Dickson har näsa för talanger. Denne Semenov blir efter kriget en sovjetisk superdiplomat och vice utrikesminister.

Typiskt för James Dicksons okonventionella värdskap är att han måndagen den 7 september, strax efter Johannes Heimbecks ankomst till Stockholm, bjuder denne norske motståndspionjär på middag tillsammans med översten Martin Ekström, en dalmas och krigsveteran – plus ex-pamp i ett nazistiskt överklassparti. Den gemensamma nämnaren var engagemanget för Finland. Dickson antecknade efteråt:

Heimbeck häfdade att moralen är slut för tyskarna i Norge till våren. *Ekström* sade att äfven om Tyskland segrar så återfår Norge nog sin frihet. *Heimbeck* var (jag tror med rätta) skeptisk till detta. *Ekström* hade varit gäst hos *Göring*, sade han, i två dagar. *Heimbeck* hoppades på brittisk invasion i Kalotten hvarvid Narviks hamn skulle öppnas. Finland kunde så sluta separatfred med garanti från västmakterna både politiskt och i fråga om lifsmedel. --- Det röktes ofantligt och dracks en del af vår sista whisky.

Dickson följer intresserat Heimbecks förhandlingar om ett svenskt sjukhus i Oslo. Denna kväll ser det ut som om planerna ska gå i lås, eftersom tre nyckelpersoner är positiva och har erbjudit pengar: Prins Carl, norska kronprinsessan Märthas far och ordförande i svenska Röda korset, Medicinalstyrelsens generaldirektör Axel Höjer och D.M. Lindsjö, ge-

neralfäktläkare. Två dagar senare noterar han att Heimbeck fortfarande är optimist om sjukhuset efter ett nytt möte med Lindsjö, som också haft färskta nyheter från krigsfronterna ”och trodde att tyskarna förlora 25 000 man om dagen för närvarande”. Men den 1 oktober antecknar Dickson att sjukhusprojektet måste skjutas på framtiden: ”*Heimbeck* hade tänkt sig byggande af baracker, men detta ville inte UD (riktigt nog!) vara med om, då tyskarna en vacker dag kanske tar dem. ---”

Men dr Heimbeck ger sig inte, den 14 maj 1943 är han åter i Stockholm och driver sitt sjukhusprojekt samt är middagsgäst hos Vanja och James Dickson:

Han synes vara ”nordiskt” inställd, men han medgaf att en hel del norrmän nog äro mkt förbittrade på Sverige för permittenttrafiken etc. Han talade äfven om tortyr samt om det passiva motståndet. Barnen äro värst med att reta tyskarna. --- *Heimbeck* talade sedan lite om de illegala tidningarna i Norge. Kunde man inte få en artikel om Sveriges utrikespolitik? Han skulle kunna få in den i dessa tidningar och få norrmännen läsa det där så kommer det att göra intryck och betyda oerhörd mkt för förhållandet mellan de båda folken.

Vännen Heimbeck vet vad han talar om då han berättar om Norges underjordiska press. Det är han som sköter dess finansiering. Vid denna tid våren 1943 är han fortfarande ”finansminister” för hjemmefronten och ser till att den får pengar, dels genom insamlingar och dels från utefronten, såväl i Sverige som i Storbritannien. Heimbeck ber Dickson skriva en artikel som han lovar förmedla till illegala aviser, men det blir inte av innan norrmannen måste resa hem till Oslo.

En hela champagne plockas fram hemma på Vikaryd den 1 augusti 1943, då Heimbeck kommer på besök tillsammans med sin hustru ”Effie”. De båda herrarna diskuterar till halv två på natten eftersom ”Johannes hade flera viktiga saker att framföra till mig”.

Han ville nu främst säga mig att om de allierade göra invasion i Norge, så önskar man där ej att Sverige officiellt ingriper, vare sig med trupper eller ”för att trygga ordningen”. Det psykologiska läget är sådant; man vill i Norge ej stå i tacksamhetsskuld till Sverige. Kalla det mindervärdeskomplex eller hvad som helst men så är det. Jag invände att i händelse Sverige kommer i konflikt med

Tyskland så kan det bli nödvändigt att slå hål genom Norge. Ja, det är, sade han, en helt annan sak. Likaså trodde han ej att det gjorde ngt med svenska frivilliga.

Hemma i Norge står kung Haakon högt i kurs och kronprins Olav ännu högre, berättar Heimbeck som låter förstå att han står nära de nya herrar som ska ta över regeringsmakten när väl kriget är slut. Dickson erinrar sig i dagboken sina egna insatser vid Røros i april 1940 och skriver:

”Nå, jag har ju alltid det kortet på hand att jag deltagit litet i kriget strax i början, så jag bör väl kunna få hyggliga norska kontakter när den stunden kommer.”

Apropå svenska frivilliga till Norge avfärdade James Dickson en ny sådan insats då han den 19 november 1941 blev uppsökt av en amanuens Stenborg ”i en delikat fråga”. Denne hade blivit hänvisad av ”en hög tjänsteman (hvars namn han ej vågade yppa)”.

”Efter en del slingringar hit och dit, och sedan jag sagt att han med fullt lugn kan tala fritt, kröp det fram att det rörde hjälp åt en organisation i vardande som tog sikte på en eventuell engelsk invasion i Norge; man skulle genom engelska legationen få materiel hit, som så skulle föras öfver till Norge och gömmas där. Man hade redan utprickade några ensliga platser i fjällen där de engelska planen skulle gå ned och lämna af sin last.”

Amanuensen nämnde som en av ledarna ”en viss *Andersson*, som deltagit och sårats i kriget i Norge vid Røros”, och tillhörde det socialdemokratiska ungdomsförbundet. Det måste ha varit Conny Andersson, som med tiden fått hjältestatus för sina insatser för Norge, dels under försvarsstriderna mot den tyska ockupationsmakten våren 1940 och dels våren 1945. Då mobiliserades efter många om och men en svensk frivilligkår, som dock befann sig i Värmland när freden bröt ut. Men åter till Dicksons möte med ”amanuens Stenborg”, som tog ett hastigt slut.

Jag varnade honom för dessa saker och framhöll att man nog var rätt långt ute i illegal verksamhet. Självf kunde och ville jag inte, om ej annat på grund af min ställning, befatta mig med sådant. Men jag lofvade att glömma hvad han sagt. Han å sin sida lofvade af ”den högre tjänstemannen” ta reda på hur mitt namn kommit att bli nämnt i detta sammanhang. Det hela låter lite mystiskt.

Conny Andersson & Co gav alltså inte upp, och två år senare, den 1 november 1943, blev självaste generalmajoren Carl August Ehrensvärd på försvarsstaben uppvaktad. Amanuensen i fråga hette egentligen Ulf Stengård, och hade varit tolk under finska vinterkriget. Även Ehrensvärd torpederade idén, projektet var vid den tidpunkten både ogenomtänkt och orealistiskt. En pådrivande kraft var Otto Järte, högerpolitiker och redaktör på *Svenska Dagbladet*, som argumenterade att en frivilligkår för Norge inte enbart borde vara ett socialdemokratiskt initiativ. Detta framgår av såväl Ehrensvärds som Dicksons dagböcker.

Första gången den norske Röda kors-läkaren Heimbeck och reservkaptenen Dickson samarbetade var alltså som frivilliga under finska vinterkriget. De fördes samman lördagen den 10 februari 1940 på järnvägsstationen i Boden av hustrun Vanja, som haft sällskap med norrmannen på tåget från Stockholm. De hade båda uppdrag vid staben i Kemi, Heimbeck som läkare – samtidigt som han hade ett informellt ansvar för norska frivilliga – och Dickson som transportchef. En dag noterade Dickson att ”*Heimbeck* är fullkomligt uppbrakt öfver hvad som händt” sedan han tvingats att helt i onödan amputera soldater som anlänt från fronten med svåra förfrysningsskador på grund av felaktig utrustning.

Mycket har hänt då de möts nästa gång, måndagen den 27 maj 1940 i ett ockuperat Oslo. Den tyska krigsmakten har erövrat hela södra Norge, och James Dickson har som frivillig upplevt den snöpliga reträtten vid Røros. Kung Haakon, kronprins Olav och regeringen är ännu kvar i Nordnorge. Ovanför Narvik tvingar allierade trupper de tyska ockupanterna upp mot svenska gränsen. I Stockholm har Dickson den 7 maj haft ett möte med norske stortingspresidenten och partifränden Carl J Hambro och fört fram ”tanken af en sorts separatfred Norge-Tyskland”. Tillsvidare skulle ockupationen av Sydnorge accepteras men Nordnorge förbli fritt. Stortingspresidenten avfärdade tanken som ”otänkbar”, enligt den dagboksskrivande Dickson:

Norska statens guld finns nu i England, och den norska handelsflottan, som nu är utom räckhåll för Tyskland, skulle genast tas af engelsmännen. Nej, regeringens ståndpunkt är den att strida till sista man mot Tyskland; om så vore nödvändigt finge kungen och regeringen flytta till Jan Mayen. *Hambro* själf finge vara solidarisk med regeringen, hvilket på denna punkt var lätt då det sammanfölle

med hans egen åsikt. --- Tyskarna må komma med repressalier, det må 100 000 svälta ihjäl i Norge, men det är den enda vägen att gå. --- Ja, då få norrmännen ha sin egen väg. Nog börjar det se ut som om engelsmännen skulle få stryk i första rondan. Fråga är om Tyskland håller ut och hvad Ryssland kommer att göra.

Några dagar före mötet med Hambro hade Dickson för första gången träffat Carl Petersén, chef för "Underrättelseafdelningen", och erbjudit sina tjänster åt det som med tiden blev C-byrån. "Ja, att vara spion är ju ej vidare ärofullt, men vore roligt att försöka en gång", antecknar han i avvaktan på besked. "Ja, gärna", kommenterar han några dagar senare en förfrågan om att ta ett kuriruppdrag till Oslo.

På Osloståget från Göteborg söndagen den 26 maj får Dickson sällskap med Gustaf Munthe, chef för Röhsska konstslöjdmuseet i Göteborg och redan värvad till "Afdelning U". Han blir förste chef för C-byråns västsvenska kontor, M-gruppen – "M" som i Munthe – som på ett mycket tidigt stadium inleder samarbete med hjemmefronten och bland annat organiserar 28 förbindelseleder till Norge via Bohuslän och Dalsland.

Måndagen den 27 maj är mulen i Oslo, och den tyska flaggan vajar på offentliga byggnader. James Dickson återser vännen från vinterkriget, Johannes Heimbeck, i en mörklagd huvudstad och mörka är också intrycken:

Heimbeck --- talade om upphuggna gator mot svenska gränsen norr om Halden, om att det sägs att bensin kommer genom Sverige, att tyskarna voro dåliga skyttar och att på en stupad norrman skulle komma 20 tyskar. Han var rätt pessimistisk. Mellan tyskar och österrikare hade förekommit våldsamma uppträden med slagsmål. Folkstämningen blir allt bittrare mot tyskarna. En yngling som ritat Hitler som gris blef skjuten på öppen gata. Tidigare hade många varit för separatfred men ej nu så mkt.

Johannes Heimbeck fyller 48 år två dagar senare, och Dickson är bland hans gäster. "Heimbeck tyckte att man här befann sig på fel sida – borde vara i Nordnorge." Fredag den 31 maj 1940 sätter sig Dickson på tåget från Oslo till Charlottenberg och hans dagboksanteckningar är hånfulla:

Jag lämnar nu Norge, ett land som aldrig länge varit självständigt, som saknar egen historia och nationell tradition, utan styrsel ifråga om armé, stafning och allmänt uppträdande. Norrmännen själva äro ju fysiskt vackra, och sturska i truten äro de, men under finns ej tillräcklig grund, och Sverige med alla dess fel framstår för mig som något långt förträffligare.

Hovmannen Dickson tränas som agent då de tyska permittenttågen börjar rulla genom Sverige till och från Norge. Det är andra världskrigets första sommar och transittrafiken blir efterhand ett hatobjekt för den norska opinionen. Men svenska så kallade kontrollöfficere som medföljer tågen från Trelleborg tur-och-retur Kornsjö och Riksgränsen kan till försvarsstabens underrättelsetjänst (under adress Herr R. Petersén, Valhallavägen 1232, Sthlm) rapportera om förtroligt skvaller från tyska kollegor; en del förlöjligar Hitlers regim, andra visar krigströtthet redan hösten 1940. Dickson antecknar en oktoberdag att en tysk officer anförtrott honom att 50 000 soldater ska skickas via Luleå till Nordnorge som ”skydd mot ryssarna”.

De tyska ockupationstrupperna hade ett drygt halvår efter överfallet utökats till omkring en kvarts miljon man, enligt en uppskattning av Dickson efter många turer på permittenttågen. Den 11 november, då han befinner sig i Göteborg, noterar han hotfulla nyheter:

Det har kommit flera meddelanden från Norge med bestämda påståenden att tyskarna afse en invasion i Sverige inom 8–14 dagar – man har svårt att förstå meningen med det. --- Jag var även hos (Gustaf) *Munthe* i Polishuset; han hade gjort upp en mycket otreflig sammanställning över uppgifter som tyda på ett tyskt överfall på oss. Ingen beredskap ha vi i väster, mot Norge, och om färjan till Trelleborg en dag kommer med beväpnad trupp, så ta de staden på en halftimme.

Överhängande hot om förestående tysk invasion av Sverige förekommer ofta i agentrapporter, diplomatiska depescher och i ryktesflora under hela världskriget. Detsamma gäller en eventuell allierad invasion i Norge, vilket är en bluff av brittiska överkommandot, en avledande operation med avsikt att binda så mycket tyska trupper som möjligt i det ockuperande landet. Såväl Hitler som hjemmefronten agerar i mycket utifrån en sådan

hotbild respektive förhoppning. Ett ämne för ständiga rykten och spekulationer är en möjlig separatfred mellan Tyskland och Sovjetunionen, där fler än James Dickson vacklar mellan fruktan och önsketänkande. Den svenska ”rysskräcken” präglar ofta hans dagböcker, och lördagen den 7 december – ett halvår innan Tyskland inleder ”Operation Barbarossa” på östfronten – görs denna analys inför framtiden:

Den stora faran för oss synes vara, att ju mer England och kanske ännu mer Tyskland försvagas dess relativt starkare blir Ryssland. Kanske vore för oss en snar tysk seger det bästa, men i hjärtat håller man nog hoppet att England skall vinna. En tysk seger skulle åstadkomma en nyordning i Europa om hvilken man inte vet något, men det är svårt att tro att tyskarna skulle afhålla sig från alltför stor klåfingrighet på folkens frihet.

Inträdet i Riksdagen i januari 1941 öppnar även dörren till den hemliga militära underrättelsetjänsten. Den 22 januari bjuder major Carl Petersén på lunch på Operabaren: ”Han lade bort titlarna med mig, hvarpå vi hade en angenäm samvaro under diskussion om allt möjligt.” Majoren aviserar en träff redan nästa dag med sin överordnade chef överste Carlos Adlercreutz, och därpå antecknar Dickson: ”Han behöfvde kunna hålla sig à jour med sqvallret i riksdagskorridorerna – kunde jag hjälpa honom med detta? Jag hänvisade till att jag var alldeles ny, men att jag skall se hvad jag kan göra.”

Extraknäcket innebär att James Dickson framöver oftast tillbringar förmiddagarna på det han kallar ”firman” på Valhallavägen 134, med näsan i hemliga rapporter och ständiga överläggningar med Petersén och dennes närmaste man Helmuth Ternberg. Denne överlämnar den 31 mars ”ett speciellt komplex på mig, nämligen Norge”.

”Ingen vet att jag är här. Jag satt sedan länge och läste rapporter utifrån, hemliga och delvis sensationella saker. --- Jag är rätt nöjd med min dag – kanske har jag nu kommit in på det gebit som passar mig bäst! Det är, som Petersén sade, en ytterst intressant och förbannat ansvarsfull historia.”

Men det hemliga uppdraget förblir tydligen inte hemligt i de höga kretsar Dickson umgås i på eftermiddagarna, sedan han cyklat ner till riksdagen. Fyra månader senare antecknar han:

”Min ställning såsom sittande i Försvarsstabens Underrättelseafdelning ger mig i alla kretsar en speciell pondus. Och alla förutsätta att jag vet praktiskt taget allt. Äfven statsrådet förefalla att ha lite respekt för mig.”

Och förvisso får James Dickson insyn i många militära hemligheter. En lördag i slutet av april 1941 noteras att underrättelserna från Norge är något lugnare än i början av månaden, ”då rapporterna voro allt annat än bra, med truppförskjutningar mot vår gräns, mineringar av broar o.s.v. Men det var nog mest defensivt.” Några dagar senare kommer tidiga underrättelser om Tysklands förestående anfall mot Sovjet: ”Det vill se ut som om tyskarna förberedde en kraftsamling österut, både till lands och sjöss.” En höstdag detta år, antecknar han, är svenska flygvapenpiloter på träning i Storbritannien.

Något motvilligt påtar sig Dickson vårvintern 1942 ansvaret för C-byråns verksamhet i Jämtland och Härjedalen, som gränsar till det strategiska Trøndelag. Internt kallas avdelningen D-gruppen – ”D” som i Dickson! – men som den agronom han är organiseras verksamheten under täckmantel av ”Markskadevärderingskommissionen”, som motiverar mycket resande på landsbygden.

Det är ett extremt besvärligt läge med en allvarlig tysk hotbild mot Sverige, skeendet går till historien som ”februarikrisen”. Efter Sovjets och USA:s inträde i kriget bedömer Nazi-Tysklands högsta militära ledning att landets militära läge i Skandinavien försämrats, den rekommenderar en kraftig förstärkning av *Festung Norwegen* för att hindra allierade anfall och ”hålla svenskarna i schack”, enligt professor Kent Zetterberg som skriver:

Inte sedan Norgefälttåget 1940 (9 april–9 juni) hade Sverige befunnit sig i ett så utsatt militärpolitiskt läge som i början av 1942. Skulle Hitlers misstänksamhet mot Sverige slå ut i full blom fanns risk för att tyskarna snabbt skulle företa en preventivaktion mot Sverige och definitivt inlemma denna ”opålitliga” neutrala småstat med det stortyska livsrummet, kosta vad det kosta ville. --- För Sverige var detta det värsta av alla tänkbara fall, dvs att hamna direkt i skottlinjen mellan de krigförande och att vara utlämnad att ta emot en stor del av anfallsvågen från de tyska styrkorna, som vid denna tid ännu dominerade Europa och som många bedömare fortfarande ansåg vara världens främsta militärmakt.

Sveriges motdrag mot den kraftiga tyska upprustningen i Norge blir dels en diplomatisk ”charmoffensiv” gentemot regimen i Berlin, dels och kanske mest betydelsefullt en förstärkt militär beredskap med mobilisering av totalt 300 000 soldater. I Jämtland genomförs i trettiogradigt vinterväder en stor fältmanöver och James Dickson hamnar mitt i stormens öga. En av hans medarbetare blir Olof Bergman, landsfiskal i Storlien. Dagboksnoteringar visar att i beredskapen finns också offensiva planer, och lördagen den 28 februari skriver Dickson: ”Skulle något hända blir en av de första åtgärderna att söka ta Trondheim.” Nästa dag ankommer han till ett Storlien i snöstorm och ger sig ut för att leta efter sin kontakt:

”Slutligen, under en andra expedition ut i yrvädret, fick jag tag i landsfiskal *Bergman* och hade ett rätt givande samtal med honom. Han skall nu, så snart han får kontakt med sina norska förbindelser, förmå dessa att bygga upp en organisation för underrättelsers insamlande inom Norge.”

Till C-byråns nätverk i Jämtland värvas både Olof Bergman och en landsfiskalkollega till honom i Järpen. Måndagen den 2 mars noterar James Dickson fortsatta överläggningar om krisläget med dessa båda kontakter:

Jag tror nog att det bör kunna fås att fungera rätt bra på den norska sidan om nu bara de namn vi fått där äro de riktiga. Svårare blir fallet att tyskarna anfalla och slår tillbaka våra styrkor; vi behöfva då civila personer som stanna kvar bakom fiendens linjer och som därifrån via radio kunna förmedla uppgifter om hvad som sker där bakom, förstärkningar, omgrupperingar o.s.v. --- [Landsfiskalen Nilsson i Järpen] lofvade utvälja och vidtala pålitligt folk som kunna svara för budsändning bakom fiendens linjer.

Från Slottet i Stockholm skickar kung Gustaf ett lugnande budskap till Hitler om att: ”Sverige kommer att med vapenmakt försvara sig mot alla inkräktare – även mot ett engelskt angrepp.” Den nazi-tyske härskaren svarar att han inte skall göra något som bryter Sveriges neutralitet. Därmed blåser ”februarikrisen” över.

Påskhelgen tillbringa Dickson åter i Östersund och på resande fot i gränsbygderna mot Norge. Före avresan från Stockholm får han också ett uppdrag av Carl Petersén, som genomförs med hjälp av C-byråchefens son Rurik:

”PETERSÉN rådgjorde med mig om formerna för att sända öfver ett par norrmän härifrån till Trondheim. Det måste ske så att det aldrig kan sägas att svenska myndigheter hjälpt dem. De få ej heller själfva ha det intrycket.”

Uppdraget ”att obemärkt få ut de båda norrmännen öfver gränsen till Storlien” diskuterar Dickson på förhand med en av de få invigda i hans arbete, landsfogde Eliasson i Härnösand:

”Bäst tycks bli att de få ett turiststillståndsbevis af Socialstyrelsen; då väcker det ingen undran hos kontrollpersonalen på tåget Järpen-Storlien. BERGMAN får orienteras om saken.”

Detta är bara ett av flera tillfällen då norska agenter och kurirer ska hjälpas över gränsen, antingen till eller från Norge. Landsfiskalen Olof Bergman bedriver också på egen hand samarbete med hemmefrontens folk (Se kapitel 20). Men det är långtifrån alla inom den svenska poliskåren som är inställda på att hjälpa den norska motståndsrörelsen, och det är få som är införstådda med C-byråns samarbete med hemmefrontens olika förgreningar. En septemberlördag 1942 kallar Helmuth Ternberg till krismöte sedan svensk polis gripit en av deras norska agenter:

”De hade fått fast REIDAR CHRISTENSEN som är vår man och en eminent radiotelegrafist. Han och några andra visste vi hade flytt öfver hit uppe i Tärna; möjligen ha de dräpt ett par poliser innan de kommo öfver gränsen. Nu kan det hända att tyskarna begära att C (Christensen) skall utlämnas hvilket betyder döden.”

Säkerhetspolisen är dock beredd att släppa Christensen om det kan ordnas så att ”han genast kommer ur landet”. Ternberg ger Dickson i uppdrag att höra med ”norrmännen om de kunna skicka honom med falskt pass till England.” Av allt att döma kommer Reidar Christensen snabbt iväg med ett kurirplan från Bromma, för C-byråchefen Petersén kan strax ge besked att ”han klarat den CHRISTENSENSKA saken”, refererar Dickson i dagboken.

Nästa palaver mellan C-byrån och polisen inträffar i november och gäller Erik Storsveen, som ”är själfve huvudpersonen bland de våra i Trondheim”. Han är bror till Arvid Storsveen, högste chefen för den norska militära underrättelsetjänsten XU och ansvarig för dess verksamhet i Trøndelag. Gestapo är agenterna på spåret, Erik Storsveen flyr till Storlien och sitter anhållen i Östersund. Snabbt ordnas så att han blir fri

och skickas till flyktingcentralen Kjesäter i Sörmland, där C-byråns man Harry Horndahl tar hand om honom. Vid MI-2-kontoret i Stockholm avancerar han sedan till säkerhetschef.

Strax före jul återvänder Erik Storsveen i hemlighet till Trondheim för att sätta in sin efterträdare Bjørn Eriksen i arbetet med en hemlig radiosändare. Denne grips dock ett par månader senare av Gestapo, utsätts för hård tortyr i dess ökända högkvarter *Misjonshotellet* i Trondheim och begår självmord genom att hoppa från fjärde våningen. Även högste XU-chefen Arvid Storsveen stupade på sin post. Han tvingades fly till Sverige sommaren 1942, men vid ett besök i Oslo i april året därpå sköts han till döds av Gestapo – dock utan att den tyska hemliga polisen förstod vilken viktig fiende man undanröjt mest av en slump; XU-chefen hade maximal otur då han gick in i en lägenhet där Gestapo satt och väntade på en helt annan person.

Dickson antecknar i sin dagbok den 9 oktober samma år att en av hans norska medhjälpare skjutits, tillsammans med ”åtskilliga från Trondheimstrakten”. Det var XU-agenten Rasmus Skjærpe som dödats dagen innan vid det ökända fånglägret Falstad; noteringen vittnar om hur snabbt C-byrån höll sig underrättad om händelser i Norge. Tre dagar tidigare hade ockupationsmakten infört undantagstillstånd i mellersta Norge och sköt på kort tid 34 motståndsmän i Falstadskogen.

Familjen Skjærpe bildade en egen informell grupp inom den norska militära underrättelsetjänsten. Fadern Rasmus Skjærpe var banmästare på järnvägen Trondheim-Östersund med placering vid Gudå station omkring 35 kilometer väster om riksgränsen. Arbetet gjorde det möjligt för honom att smuggla mikrofilm och annan kurirpost på tågen till Storlien, där sändningarna togs om hand av landsfiskal Olof Bergman. Den 32-årige sonen Rasmus var tecknare vid norska järnvägen (NSB) i Trondheim och därför utbildad för att göra illustrationer av olika tyska anläggningar, som skickades över till Jämtland. Dagen efter det att Rasmus junior gripits av civilklädd polis i Trondheim fick familjen ett anonymt besked om att snarast fly till Sverige, vilket man omedelbart gjorde – delvis per dressin på järnvägen.

Skjærpe senior anställdes som underrättelseman vid Legasjonen i Stockholm, där familjen en dag får dödsbudet att sonen skjutits vid Falstad den 8 oktober – via en nyhetsartikel i *Östersunds-Posten*. Näst äldste sonen

Olav hade plötsligt avlidit nio månader tidigare. En tredje son, Helge, rekryterades efter flykten till Sverige till ”polistrupperna”, skickades till Finnmark som sergeant och plutonchef och var bland de 22 soldater som omkom vid den stora minolyckan i Karasjok den 1 maj 1945 (Se kapitel elva). En fjärde son, 27-åriga Paal, kom från Stockholm iväg med kurirplan till Skottland, tränades som sabotör för Lingekompaniet men greps av Gestapo under en operation i hemtrakten i Trøndelag. En tysk krigsrätt utdömde fem dödsstraff mot honom i februari 1944, som skulle verkställas inom en dryg vecka. Avrättningen av Paal Skjærpe drog märkligt nog ut på tiden i över ett år och fastställdes slutligen till den 17 maj 1945 på Akershus fästning i Oslo. Men freden kom emellan och räddade Paal och flera av hans medfångar.

Vi backar tillbaka berättelsen till november 1942 då hotet – eller förhoppningen – om en allierad invasion i Norge diskuterades i flera kretsar i Norden. Av Carl August Ehrensvärds minnesanteckningar framgår att han den 14 november uppsöktes av den finländske militärattachén i Stockholm, överste Martin Stewen, ”i ett angeläget ärende”. Från amerikanska beskickningen hade denne i tredje hand (!) hört att en allierad invasion var på gång norr om Trondheim. Syftet var att ”Sverige bringades att bryta med Tyskland”, varpå Tyskland skulle anfalla Sverige som därmed skulle tvingas över på allierad sida. ”Då skulle också Finlands problem lösas och de tyska trupperna på något sätt fås därifrån.” James Dickson noterar i sin dagbok diskussioner om en svensk ”Norgeplan” vid ett ledningsmöte på ”firman” söndagen den 22 november:

TERNBERG skisserade läget så, att tyskarna visa en stor nervositet och allvarligt räkna med ett allieradt företag mot Norge och ev. vår västkust. T trodde dock ej att man kunde vänta sig annat än mindre raider o.s.v. men att i vår, t.ex. kring 1 april, måste man räkna med att det bryter löst; vi måste sålunda vara färdiga då. Hvad som blir af största vikt är förberedelserna för ”lilla kriget” (dvs insändande af mindre styrkor med stor rörlighet i Norge).

Av Dicksons anteckningar de närmsta veckorna framgår att C-byråns planerar för en eventuell upptrappning just i mellersta Norge redan under december – med en svensk inryckning över gränsen. C-byråchefen Petersén förmanar honom ”att det är af stor vikt att det sätts igång med

förberedelser i Jämtland så att vi för vår del äro klara i midten af månaden”. Tisdagen den 1 december besöker James Dickson Östersund för överläggningar med bland andra generalmajor Burman på Jämtlandsstaben:

Det framgår att operationsplanerna nu ändrats så att offensiven ej längre är tänkt här från Jämtland, utan längre sydpå. Hvad man skall göra här är fördröja fiendtlig framryckning, så detta skall delvis ske genom att mindre styrkor sändas hastigt fram för att afbryta förbindelserna på vissa punkter, dvs sprängning af en del namngifna broar osv. BURMAN är tacksam få detaljer öfver hur dessa broar se ut och hur man kommer dit. Han var mkt glad öfver de papper jag gifvit honom vid hans besök i Stockholm. ---

Under 1942 trappar James Dickson ner sina tidigare engagemang i Riksförbundet Sverige-Tyskland, anmäler sig som medlem i såväl Svensk-Amerikanska Föreningen som Föreningen Norden och är på plats då Svensk-Norska Föreningen bildas i Stockholm lördagen den 31 oktober. Han noterar i dagboken söndagen den 6 december att ”det förefaller mig orätt om tyskarna vinna efter de förbrytelser de begått” och tillägger:

”Tyskar skulle ju vara ett kulturfolk, och likafullt har denna omänskliga regim tagit öfverhand. Denna judeförföljelse i Norge är droppen som kommer bägaren att flöda öfver. Jag har svårt att tro att prinsen af WIED och de andra fina och sympatiska tyskarna här kunna gilla hvad som sker. Men så står qvar faran från Ryssland ...!”

Den tyska permittenttrafiken med svenska transittåg till och från Norge stoppas hösten 1943, och Dickson citerar C-byråchefen Petersén att det varit ”en strålande överraskning” att det gick utan ”bråk” från Nazi-Tysklands sida. Från Berlin rapporterar Helmuth Ternberg den 9 augusti att ”stämningen är dålig och det synes uteslutet att tyskarna skulle kunna företa sig ngt mot Sverige”. Samma dag gör Dickson ett av sina många besök på norska legationen och träffar beskickningschefen, minister Bull.

Han bekräftade att det finns mycken latent irritation i Norge mot Sverige. Något officiellt svenskt ingripande i Norge borde naturligtvis ej ske med mindre den lagliga norska regeringen begärde ett sådant. OM nu tyskarna evakuera Norge

så KAN det bli inbördeskrig där, ty quislingarna äro ju kvar; dock vill regeringen helst att allt skall gå lugnt och lagligt, fast förrädarna måste naturligtvis få sitt straff.

Det ständigt återkommande diskussionsämnet – en eventuell allierad invasion – kommer upp då Dickson den 3 september besöker ”den hjärtans sympatiske *Smith-Kielland* på norska legationen”, alltså militärattachén som strax därpå ska lämna Stockholm för London.

”Han sade att han och f.ö. de ledande i London och KUNGEN alla hoppas att det *ej* blir invasion så att Norge blir slagfält. Jag var inne på önskvärdheten af att Sverige *ej*, af folkpsykologiska skäl, officiellt ingriper (HEIMBECKS tanke) och han var af samma mening. Däremot kanske det kunde åstadkommas ngn sorts utbildning af unga norrmän här i Sverige. (En sådan torde redan delvis vara ordnad af SÖDERMAN).”

Denne Söderman är givetvis ”Revolver-Harry” Söderman, docent i kriminalteknik vid Stockholms högskola, grundare av Statens kriminaltekniska anstalt och svensk utbildningschef av både norska och danska så kallade ”polistrupper”. Anteckningen visar att Dickson – och därmed också C-byråns ledning – på ett tidigt stadium känner till vad som är på gång med vad som senare blir en rustning av en hemlig norsk armé i Sverige. Försvarsstaben är vid denna tidpunkt ännu inte in dragen i detta projekt, Söderman handlar fortfarande också bakom ryggen på samlingsregeringen, i maskopi med främst socialminister Gustav Möller och dennes statssekreterare Tage Erlander.

James Dicksons dagbok vittnar om att han efterhand engagerar sig alltmer för både ”polistrupperna” och en svensk frivilligkår för Norge. Samtidigt minskar han ansvaret för C-byråns verksamhet i Jämtland, men håller sig à jour som exempelvis den 17 april 1944 då han träffar sin närmaste medarbetare på besök från Östersund. Denne är bekymrad över att ”det då och då klickar med gränspassagera”, refererar Dickson:

”Dels prata norrmännen bredvid mun, och dels våga *ej* underordnade tjänstemän [inom polis och säkerhetstjänst] se genom fingrarna med att vi släppa folk öfver gränsen, utan det blir anmälan då och då som ställer till oreda. Allt hänger på att säkerhetstjänstens chef *ej* anser sig kunna beordra sina män att *ej* följa lagen.”

Hösten 1944 får James Dickson annat att tänka på än Norge. Han följer ivrigt det diplomatiska spelet inför ett fredsavtal mellan Finland och Sovjet, och han sänds som C-byråns sambandsman till Tornedalen där finska flyktingar ska hjälpas över gränsen. Han reser till Baltikum för att undsätta Estlandssvenskarna undan Röda arméns framryckning, och noterar också i sin dagbok en tilltagande olust att gå på middagar hos tyska diplomater.

Dessutom gäller det att bedriva valkampanj i Älvsborgs län inför riksdagsvalet. Valresultatet söndagen den 17 september speglar vad som händer på den stora krigsscenen på östfronten, där Sovjets styrkor tvingar de tyska divisionerna till reträtt. De svenska kommunisterna trefaldigar sitt röstetal, socialdemokraterna minskar liksom högern, som dock förblir det största borgerliga partiet.

James Dickson förblir efter andra världskriget en udda men färgstark politisk fågel i svensk inrikespolitik men vinner trots allt väljarnas förtroende och får sitta kvar i riksdagen till och med 1968. Historikern och publicisten Sven Ulric Palme beskriver honom träffande i en veckotidning under rubriken ”De stora familjerna”:

Till den strängt konservativa delen av släkten Dickson hör den mest prominenta av vår tids Dicksöner, f.d. riksdagsmannen, godsägaren James Dickson, länge arg högerman på Älvsborgsbänken och tidigare känd för en i riksdagen mindre vanlig vältalighet samt för sina practical jokes. Att han talat på vers i kammaren hör till det ursäktliga, det har ju också Ture Nerman gjort. Men svenska folket glömmer inte gärna att James Dickson en gång tog med sig en snok i kammaren och demonstrerade den under ett anförande. ”Dickson med snoken” har blivit ett stående epitet. Till de mindre excentriska, men dess mer observerade dragen i hans politikerfysionomi, hör det aktiva engagemanget för MRA.

MRA står för *Moral Re-Armament* eller på svenska ”Moralisk Upprustning”, en internationell anti-kommunistisk rörelse med kristna rötter som hyllade en ideologi grundad på ”De fyra fullkomligheterna – ärlighet, renhet, osjälviskhet och kärlek.” James Dickson blir MRA:s främste förespråkare i Sverige och en prominent personlighet i internationella sammanhang. Omvändelsen till en strikt moralistisk variant av kristendom kan summeras i den gamle aristokratens egna ord till

högerpartiets riksstämman 1958: ”Vi måste satsa på Gud, annars går det åt helvete!”

KÄLLOR TILL KUNSKAP:

- * Främsta källan till detta kapitel är kammarherre James Dicksons dagböcker.
- * Familjen Skjærpes bittra öde berättas i *Stjordalens kronike* nr 3. Kapitlet är ett koncentrat av Norges frihetskamp 1940–1945, skrivet av Hans Olav Løkken.
- * Krister Thuns C-uppsats vid Stockholms universitet år 2000 erbjuder intressant läsning: *C-byråns verksamhet i Norge 1939–1945*.
- * Flera böcker har skrivits om C-byrån, svenska försvarsstabens underrättelsetjänst med fokus på omvärlden, men James Dickson figurerar i mycket få sammanhang.

LÄSTIPS:

- * Fascinerande inblickar i C-byråns arbete erbjuder boken *Kontakt över gränsen* som innehåller dagboksanteckningar av Stig Roth, gruppchef för M-kontoret i Västsverige, som kompletterats med många och utförliga fotnoter och kommentarer av Gudrun Rydberg, verksam i Dalslands Fornminnes- och Hembygdsförbund.
- * Apropå den alltid närvarande frågan om en allierad invasion i Norge bidrar ambassadör Leif Leifland med en intressant pusselbit i sitt kapitel ”... secret matters not so far disclosed” i boken *Vårstormar – 1944 – Krigsslutet skönjes*. C-byråns chef major Carl Petersén kohandlade med den brittiske marinattachén, kommandör Henry Denham, om hemligheter beträffande en tysk V2-raket som störtat i Småland. Britterna erbjöd honom en ”låtsasplan” om att fyra divisioner skulle sättas in mot Norge med baktanken att denna – i hopp om att planen skulle läcka till Nazi-Tyskland och lura Hitler att förstärka ockupationstrupperna där.

“We were glad to give ourselves up. We were dishevelled, hungry and wearing ten days’ growth of beard, but apart from Causer, we were otherwise all right. Malcolm was in a bad way. --- He was obviously the most susceptible, coming from Brazil. --- The local police were very friendly, and before any sort of interview could get under way we asked them to send for a doctor to look at Malcolm’s feet. The ‘doc’ arrived and was most concerned. Not long after this Malcolm was separated from us and, as we learned when he eventually rejoined us in Scotland, was packed off to a Swedish hospital, where he spent a very pleasant month.”

WILLIAM REID BREWSTER, Royal Navy, i boken *Above Us the Waves* (1953) som inspirerade till en spelfilm med samma namn 1953

16. ”WE WALKED ACROSS NORWAY”

Major Joseph Pousette, chef för militära Åregruppen och populärt kallad “Posse”, skrev en koncis rapport den 6 november 1942 sedan han förhört ”5 omhändertagna engelsmän” vid Skalstugan intill norska gränsen:

De ville icke uppgiva, vilket ärende de hade i Norge, men eftersom en sergeant vid ingenjörstrupperna medföljde, torde det vara klart, vilken uppgift de hade.

De uppgåvo emellertid:

att de ansågo tyskarna vara mycket starka,
att en invasion nu i England vore omöjlig,
att en invasion efter Dunkerque säkert hade lyckats,
att de ansågo en invasion i Norge vara mycket svår,
att norrmännen försågos med vapen och am av England,
att de önskade träffa engelske militär- och marinattachén.

De fem brittiska militärerna hade just nått det neutrala Sverige efter ett mycket djärvt men misslyckat sabotageförsök med ”mänskliga torpeder” mot det tyska slagskeppet *Tirpitz*. Om detta nämnde de inte ett ord, och förteg likaså att de måst överge en döende kamrat efter skottväxling med tysk gränspolis. De avslöjade inte heller att de kommit över svenska gränsen tillsammans med fyra norrmän, kapten Leif Larsen, alias ”Shetlands-Larsen”, och hans besättning i fiskebåten *Arthur* som de tvingats sänka i Trondheimsfjorden.

Den 54-åriga Pousette var en erfaren krigsman, och även om han inte fick veta något om ”Operation Title” – en operation i samverkan mellan brittiska marinen, SOE och hjemmefronten – förstod han förvisso att de brittiska soldaternas uppdrag var att genomföra någon form av sabotage mot ockupationsmakten i Norge. Den slutsatsen drog han eftersom den äldste av britten, 29-åriga Donald Craig, var sergeant vid 23:e engelska fältingenjörkompaniet.

Pousette visste säkert att *Tirpitz* låg långt inne i en bifjord till Trondheimsfjorden, dit slagskeppet kommit knappt tio månader tidigare. Givetvis kände han till att det gigantiska fartyget var ett mycket viktigt mål för de allierade eftersom hon hotade deras för Sovjetunionen livsviktiga konvojsjöfart till Murmansk. *Secret Intelligence Service* (SIS) hade genom norska agenter snabbt fått reda på fartygets läge, men upprepade försök att sänka *Tirpitz* genom flygbombningar hade misslyckats.

Under påtryckningar från Winston Churchill började *Royal Navy* utveckla ett nytt vapen, en ”mänsklig torped” som kallades *chariot*. Bland pionjärerna i detta mycket våghalsiga och krävande experiment var Don Craig. Två sabotörer, iklädda mycket klumpiga och obekväma dykardräkter, bemannade en batteridriven miniubåt som vägde drygt ett och ett halvt ton, var 6,8 meter lång, 1,2 meter hög och 88 centimeter bred. ”*Just like grotesque modern trolls*”, som Shetlands-Larsen kallade sabotörerna, satt de och styrde ovanpå ubåten, vars toppfart var 2,5 knop. De hade fem timmar på sig att färdas till ett fientligt fartyg, skruva loss en sprängladdning från miniubåtens nos, fästa den med magneter under fartygets skrov, aktivera tidsinställningen – och därefter förhoppningsvis också hinna långt bort och sätta sig i säkerhet innan det small.

Tirpitz prioriterades som första mål för detta nya vapen och ”Operation Title”. I slutet av oktober lämnade *Arthur* Shetlandsöarna och

ombord på fiskebåten var två miniubåtar och deras besättningar, inalles sex sabotörer eftersom två man fanns med i reserv. I bästa fall skulle ubåtarna och sabotörerna plockas upp av *Arthur* efter väl förrättat värv och återvända hem över Nordsjön. I värsta fall skulle britterna försöka ta sig till det relativt närbelägna Sverige; det såg inte så avlägset ut på en karta, knappt tio mils gångväg från operationsområdet vid Åsenfjorden 15 sjömil nordöst om Trondheim.

Operationen förbereddes mycket noga och exempelvis reste en SOE-agent från Stockholm till Trondheim för att hämta dagsaktuellt underrättelsestoff, vilket samme agent via Sverige med flyg förde vidare till basen vid Loch Cairnbawn i Skottland. För tillverkning av falska skeppsdokument var det nödvändigt att ha namnteckningar av tyska officerare i aktuell tjänst i de hamnar kapten Leif Larsen påstod att *Arthur* nyligen trafikerat längs norska kusten med sin frakt av brännstovv. Dessa förfalskningar klarade också en inspektion av en tysk patrullbåt, då sabotörerna låg gömda i ett hemligt rum under däck.

Från första stund efter avfärden från Shetlandsöarna den 26 oktober 1942 stötte ”Operation Title” annars på problem med bland annat motorkrängel för *Arthur*. En generator som skulle ladda miniubåtarnas batterier efter ankomsten till Trondheimfjorden förstördes under den mycket besvärliga överfarten, men kunde senare hjälpligt repareras. Väl inne i fjorden blev vädret ännu värre – och sent lördag kväll den 31 oktober tappade fiskebåten de båda miniubåtarna när man var 16 kilometer från *Tirpitz*!

Djupt besvikna måste de brittiska sabotörerna och deras norska medhjälpare avblåsa attacken mot den tyska marinens stolthet nära Breivik. *Arthur* sänktes strax efter midnatt söndagen den 1 november, men sjönk långsamt eftersom skrovet var av trä. Ovädret hade just bedarrat och fjorden låg lugn som en kvarndamm. De tio männen tvingades gå iland vid fel plats och vid fel tidpunkt, utan samband med den hjälp som hemmefronten förberett vid Vikhamar.

Major Pousette presenterades senare en annan, lögnaktig version. I förhørsprotokollet skrev han att de omhändertagna flyktingarna ”upp-gåvo, att de tillsammans med ungefär tio övriga utgjorde besättningen i en motorbåt. Denna hade stött på en klippa, varvid de måst gå i en livbåt, som landade på norska kusten troligen norr om Trondhjem. Efter

landningen hade de fortsatt österut för att komma till Sverige.”

Inför vandringen i det kraftigt kuperade landskapet upp till Kjölen delade männen upp sig i två grupper, den ena ledd av Shetlands-Larsen och den andra av löjtnant William Reid Brewster, en 28-årig skotte. Gruppledarna hade kartor och kompass och varje man tre sardinburkar, tre skinkburkar samt skorpor i sina ryggsäckar. Kosten drygades ut med blåbär och stulna kålrötter. Deras kläder var alltför tunna i den begynnande vinterkylan och temperaturen sjönk ju högre upp de klättrade mellan fjällen. Deras förråd av amfetamintabletter minskade efterhand som flykten tog längre tid än beräknat och det gällde att hålla sig vaken även nattetid. ”*Escaping through uninhabited country was far from an unmixed blessing*”, beskrevs vandringen med ett brittiskt understatement i boken *Above Us The Waves* som till stora delar bygger på Brewsters rapport.

Helt obefolkad var dock inte fjällbygden, för just Brewsters grupp sökte *bed and breakfast* på en avlägsen gård och fick därtill middag.

”*Our hosts – father, mother, and two grown-up sons – were just grand. ‘Entertaining’ us would have meant facing a firing-squad if a German patrol had chanced to find us there. But they didn’t seem to be worried.*”

I gryningen följde de båda sönerna gruppen ända upp till toppen av Kjölen drygt 1200 meter ovanför fjordens vattenyta. De pekade ut närmaste vägen till svenska gränsen, vände om, vinkade goodbye och började klättra ner till gården i dalen.

”*I have no idea who these people were, but the physical and mental help they were to us enabled us to carry on with our trek, feeling on top of the world.*”

Just då, när Brewsters grupp var som mest uppåt, hade man ingen aning om det skottdrama Shetlands-Larsens grupp råkade ut för strax före svenska gränsen. Om detta refererade major Pousette kort att flyktingarna en natt påträffats ”av en tysk patrull på 3 man, varvid de gåvo sig, enär de trodde, att det fanns fler tyskar i närheten. Då de märkte, att det endast var 3, togo de från dem deras vapen och rymde. Vapnen hade de sedermera kastat bort. De hade ungefär 45 minuter varit under bevakning av den tyska patrullen.”

En något annorlunda skildring av skottdramat redovisade senare Brewster, vars version dock ursprungligen kom från Shetlands-Larsens

grupp. I en *mountain township* bara några hundra meter från gränsen, en plats som förmodligen var Sandvika, hade de stoppats av två tyska gränspolisier, en i uniform och en civilklädd. Poliserna godkände i och för sig de förfalskade ID-handlingarna, men beordrade dem ändå att följa med till polisstationen för ytterligare förhör. I viskande samförstånd med Larsen beslutade Leslie "Bill" Tebb, den ende som hade kvar en revolver, att "*I'm having a go at these square-heads*" när de rundade ett gathörn. När tyskarna besvarade elden med sina automatvapen träffades Bob Evans i magen. Tebb avlossade sin revolver en andra gång och tyskarna föll döda till marken.

Shetlands-Larsen och hans närmaste man, Don Craig, bedömde snabbt att Evans dels var död, dels att hans kropp var alltför tung för att släpas med upp till gränsen. Gruppen hade bara några få minuters frist innan ett förväntat tyskt pådrag kom igång. Även om Evans inte bar uniform förvissade man sig om att han hade sin ID-bricka från *Royal Navy* runt halsen.

De nio övriga i Operation Title kom välbehållna över till Sverige och Brewsters grupp möttes av en lokal polischef, som inte särskilt förvånad frågade: "*Who are you?*" Han fick till svar att de var brittiska och norska soldater, varpå han undrade hur de hade tagit sig till denna gränspassage och fick svaret: "*We walked across Norway.*" De båda grupperna hade kommit över gränsen mycket nära varandra i tid och rum och omhändertogs av svensk militär vid Skalstugan. Malcolm Causer, brittisk medborgare men född och uppväxt i Brasilien, var värst däran, och fördes till Åregruppens sjukhus i Undersåker för vård av sina förfrysningsskador.

Vad som hände "Shetlands-Larsen" och hans tre norska besättningsmän från *Arthur* förtäljer inte Joseph Pouettes papper, men förmodligen hade de en egen "mottagningskommitté" på svenskt territorium. Sjömannen Palmer Bjørnøy blev enligt andra uppgifter kvar på ett svenskt sjukhus i nio månader och flera av hans tår måste amputeras. Shetlands-Larsen var i varje fall snart tillbaka på Shetlandsöarna för nya farofyllda färder över Nordsjön.

Bob Evans var trots allt inte död, men svårt skottskadad och togs till en början väl om hand av tyska militären. Han räddades till livet på ett sjukhus för att därefter behandlas som spion, utsättas för förhör – och skjutas den 19 januari 1943. Denna dödsdom avkunnades av general

Wilhelm Keitel, som därmed också skrev under sin egen dödsdom. Mordet på Evans var bara en av generalens många krigsförbrytelser då han efter kriget ställdes inför de allierades domstol i Nürnberg, dömdes till döden och avrättades.

Bob Evans fem landsmän trakterades i två dagar vid Skalstugan, en by svensk militär intagit då Norge ockuperades. Britterna hade kommit till en idyllisk plats med en mycket omväxlande historia, alltifrån pilgrimsfärder på medeltiden till kunglig färdväg under Karl XIV Johan. Efter några decennier som gästgiveri såldes den gamla fjällgården genom en norsk bulvan 1888 till engelsmannen Tom Nickalls, framgångsrik börsmäklare och med fiske, jakt och fester som fritidsintressen. En pampig jaktvilla uppfördes och blev centrum för ett angenämt nöjesliv för både långväga engelska gäster och bygdens folk. Strax efter sekelskiftet såldes Skalstugan till bankiren K.A. Wallenberg och med tiden blev gården semesteranläggning för anställda i Stockholms Enskilda Bank, nuvarande SEB.

På Försvarsstaben i Stockholm arbetade under andra världskriget greve Folke Bernadotte som chef för den s.k. interneringsdetaljen. Han fick snabbt reda på att intressanta ”gäster” kommit till Skalstugan och beordrade, enligt ett första telegram den 6 november 1942, att ”förhör skall hållas med engelska marinsoldater som fastställer huruvida de rymt från tyskt krigsfängeläger eller icke”. Dagen därpå skickades en ny telegramorder att ”en engelsk sergeant vid ingenjörkåren och fyra matroserskola tills vidare interneras i Främby” – ett läger strax norr om Falun för i första hand engelsmän och utländska soldater som varit i brittisk tjänst men av olika anledningar hamnat i Sverige.

Folke Bernadotte summerade den 21 december att 55 personer då var internerade i Främby, men bland dem fanns inte de fem sabotörerna från Operation Title. Interneringen av dem hävdades inom ett par veckor. Efteråt vittnade alla om att ”*they were treated very well by the Swedes*” med tillägget att: ”*There was little sign of the difficulties they had been warned to expect in Sweden.*” Det var bara ett hinder för deras återvändande till Skottland – dåligt flygväder för kurirplanen från Bromma. ”Bill” Brewster bemöttes uppenbarligen som en VIP, fick ett rum på Grand Hotel och njöt som om det var semester.

He saw the Royal Palace, Parliament Buildings, and the Opera House. He walked and talked, wined and dined. He was almost sorry to leave. But leave he did in the end – as did the others at different times ... --- [varpå] his plane touched down at Leuchars, in his own native Scotland. He had been away for just over a month.

Tredje veckan i november var samtliga tillbaka i Skottland, utom den frostskaadade Malcolm Causer som ”*spent a very pleasant month*” på sjukhuset i Undersåker. Den äventyrliga rundturen via Shetlandsöarna–Trøndelag–Jämtland–Dalarna–Stockholm hade alltså tagit ungefär en månad.

Under andra världskriget nödlandade i Sverige ett stort antal amerikanska, brittiska och tyska militärplan, vars besättningar enligt neutralitetsreglerna internerades och tilläts resa hem först efter flera månader. I princip släpptes en amerikansk pilot samtidigt som interneringen för en tysk pilot hävdades. Folke Bernadottes första fråga om de fem ”engelska marinsoldaterna” vid Skalstugan hade ”rymt från tyskt krigsfängeläger eller icke” var relevant i sammanhanget, eftersom soldater som varit tillfångatagna längre eller kortare tid inte behövde interneras. De betraktades som krigsfångar på rymmen vilka kunde frigges snarast möjligt. I varje fall blev sabotörerna från Operation Title fria män på rekordtid.

Den 19 november, dagen innan Bill Brewster frigavs från interneringslägret Främby i Dalarna, startade ännu en brittisk expedition mot Norge. Under kodnamnet ”Freshman” skulle kommandotränade frivilliga från *Royal Engineers* försöka att, i samverkan med norska motståndsmän, genomföra det första allierade sabotaget mot Norsk Hydros tungvattnfabrik vid Rjukan i Telemark. Produktionen där var viktig för tysk atomforskning och de allierade fruktade vid denna tidpunkt att Hitler skulle bli först med att kunna bruka ett atomvapen, vilket kunde få katastrofala följder.

”Operation Freshman” blev dock ett tragiskt fiasko som överskuggade misslyckandet med Operation Title. 34 frivilliga briter skulle landa med två glidflygplan, dragna av Halifaxplan från en bas i Skottland. En månad tidigare hade en förtrupp hoppat i fallskärm, fem norrmän från ”Operasjon Grouse”, för att förbereda sabotaget. Gruppens radiotelegrafist var den med tiden legendariske motståndsmannen Knut Haugland.

Högste SOE-chefen, överste J.S. Wilson, medgav senare att det var en extremt farlig aktion:

From the outset it was realized that the operation was exceptionally dangerous. Of all countries, Norway is the least suitable for glider operations. Its landing grounds are few, its mountains thickly clustered, precipitous and angry. Weather conditions in the late summer and autumn of 1942 continued to be bad in the extreme.

Elva kommandosoldater omkom omedelbart då de båda glidflygplanen kraschlandade i Norge, samtliga 23 överlevande dödades efterhand av tyskarna trots att de bar brittiska uniformer – plus att samtliga sju besättningsmän dog då deras Halifaxplan störtade mot en bergvägg. Operation Freshman krävde alltså 41 dödsoffer.

Operationen är ännu ett exempel på hur de allierade satte i system att använda svenskt territorium som reträttområde. Enligt planeringen skulle de brittiska kommandosoldaterna och deras norska vapenbröder efter sabotaget dela in sig i smågrupper och försöka ta sig genom Norge till Sverige, en sträcka fågelvägen på 30 mil! Detta var inget större problem för de skidåkande och vältränade norrmännen, men givetvis betydligt svårare för briter, som inte var vana vid norska fjäll och nordiska vintrar, och dessutom måste färdas på vägarna med alla de risker det innebar att avslöjas av ockupationsmaktens militär och polis. ”Men umulig var det ikke”, skriver professor Jomar Brun, som hade en nyckelroll i det stora dramat om ”Hjältarna från Telemark”. Det var ett farligt dubbelspel, då Brun som konstruktör vid Norsk Hydros tungvattenfabrik gav sken av att hjälpa tyskarna, samtidigt som han var agent för sin gamle vän och kollega, professor Leif Tronstad, chef för industrisabotage vid *Forsvarets Overkommando* i London. Brun, som av Tronstad beordrades ta sig via Sverige till Storbritannien strax före Operation Freshman, avslöjar:

”Det er et faktum at senere i krigen ble diverse allierte flygere fra havarete fly hjulpet av gode nordmenn og loser trygt gjennom store deler av landet til Sverige. Dette skjedde også fra Rjukan-området. I en slik flukt ville de sikkert fått god hjelp av GROUSE-karene.”

En central motståndsman, Tore Gjelsvik, skildrar i sin bok *Snart kommer vår dag – Erindringer fra krigen* en mærkelig situation som samtidigt bekræfter ”nödutgangen” till Sverige:

En dag på våren 1942 fikk jeg spørsmål fra en av kontaktene mine i Milorg om jeg kunne hjelpe til med å få sju-åtte britiske flyvere over til Sverige. De hadde nødlandet et sted i Telemark, men lå nå i dekning i Oslo. Etter å ha fått løfte om hjelp fra noen eksportkontakter, gikk jeg til en oppgitt adresse i Fagerborgstrøket for å få nærmere instruksjer. I leiligheten sydet det av aktivitet, og ved et bord omgitt av en del personer satt en mann i full polituniform og fylte ut falske pass.

Trots tragedien med Operation Freshman gav inte SOE upp försöken att sabotera produktionen av tungvatten vid Rjukan. De fem sabotörerna i förtruppen Grouse fick ett nytt kodnamn, ”Swallow”, och överlevde vintern genom bland annat tjuvjakt på ren på Hardangervidda. Efter tre månader på egen hand fick de förstärkning av fem norska fallskärmsjägare från Skottland, där Leif Tronstad under tiden planerat för en ny markoperation – ”Operasjon Gunnerside” – utan medverkan av brittiska kommandosoldater (se nästa kapitel). Han motsatte sig massiva bombningar av Rjukanfabriken och ansåg att mindre grupper av fjällvana hade bättre chanser att genomföra ett effektivt sabotage. Ledare för gruppen var den blott 22-årige fänriken Joachim Rønneberg och bland hans nya mannar var Knut Haukelid, med tiden legendarisk motståndsman även han. Tronstad tog farväl av dem med orden:

”Gutter, det dere nå skal være med på, kommer til å være Norges historie om hundre år. Lykke til!”

Professor Tronstad hade rätt, Operasjon Gunnerside betraktas som ett av andra världskrigets mest lyckade och spektakulära sabotage i Norge, och har skildrats i en lång rad böcker och minst ett par biofilmer. Den oblodiga aktionen var över på en halvtimme och sabotageledaren Joachim Rønneberg beskrev efteråt hur han upplevde triumfen:

Jeg husker at vi satt på toppen av fjellsiden den morgenen, og så at solen stod opp på den andre siden med Gaustatoppen svakt opplyst i det røde morgenlyset – det var et fantastisk syn. Av oss ni var ingen blitt skutt nede i dalen, ikke

engang en pistol hadde blitt ladet. Det var en fantastisk situasjon for den som hadde ansvaret for å lede operasjonen. Ingen sa noe, jeg tror alle hadde nok med sine egne tanker.

Sverige långt borta i öster men ändå lägligt som reträttområde ännu en gång. Rønneberg och fyra andra sabotörer var i Stockholm inom två veckor för vidare befordran med brittiska kurirplan. Ett par andra män drog först till Oslo och därifrån via Sverige till Skottland. I Telemark var två hjältar kvar för att fortsätta motståndsarbetet, Knut Haugland och Torstein Skinnarland.

Alltsedan Operation Barbara med svenskarna Frans Hellström och Holger Westin hade SOE och organisationens norska agenter utnyttjat svenskt territorium för raider in i Norge. Våren 1941 planerades under täcknamnet *Redshank* sabotage mot militära mål och krigsviktiga industrier i Trøndelag, i första hand mot Orklagruvorna vid Løkken söder om Trondheim. Det utvanns svavelkis som var värdefull för järnproduktion. Den första framgångsrika aktionen genomfördes i maj 1942 av tre norrmän som satts iland från en ”Shetlandsbuss” och efteråt försvann över gränsen till Sverige. Alla tre omkom senare under kriget. Sabotageledaren Peter Deinboll (vars far Petter Blessing Deinboll var chefsingenjör vid Orkla och strax efter sabotaget flydde till Sverige) var ombord på ett flygplan som försvann över Nordsjön i november 1944, medan Thorleif Grong och Per Getz dödades då ubåten *Uredd* gick på en mina 1943.

Produktionen av svavelkis utsattes för upprepade sabotage. I oktober-november 1943 förstördes lokomotiv på järnvägen från Orklagruvorna till kusten av ett team på sju män i gruppen *Feather*. En av dem, Odd Nilsen, skadades dödligt vid ett sabotage den 17 november, en togs tillfånga och de övriga fem lyckades sätta sig i säkerhet på svenskt territorium.

”Operation Feather” fortsatte då tre norrmän kom över gränsen från Sverige i april 1944. Den 9 maj och den 1 juni utförde detta SOE-team nya järnvägssabotage; ett lokomotiv som skickades till Oslo för reparation sprängdes av Gunnar Sønstebys ”Oslogjeng”. Sabotaget rion återvände uppenbarligen från Trøndelag till Sverige eftersom de arresterades av svensk polis då de i augusti lämnat Stockholm för nya raider mot Orklagruvorna. De frigavs dock snabbt och satte på nytt kurs mot gruvorna i början av september, för att inom en dryg vecka återkallas till den

svenska huvudstaden eftersom underrättelser visat att produktionen av svavelkis upphört.

Ett SOE-team – tio briter och två norrmän – iscensatte i september 1942 ”Operation Musketoon” mot ett nordnorskt kraftverk, ett sabotage som bidrog till att bromsa Tysklands storstilade projekt för produktion av aluminium vid Haugvik. Flertalet sabotörer togs tillfånga, men tre briter och sergeant Magnus Erling Djuptredt lyckades undkomma till Sverige. SOE genomförde på kort tid ytterligare ett par aktioner i Nordnorge, ”Kestrel” och ”Heron”, vilket medförde att ockupationsmakten startade en terrorkampanj i Trøndelag, Nordland och Troms med omfattande arresteringar och likvideringar av 34 norrmän.

Craig G. McKay, expert på spionage och underrättelsetjänster och författare till boken *From Information to Intrigue*, summerar mycket väl – mot bakgrund av operationerna Redshank och Gunnerside – samverkan mellan norska och svenska aktörer:

While the Norwegians for some time had to tread very carefully to avoid falling foul of the Swedish Security authorities, the response of the Swedish Secret Intelligence Service, C-Bureau, was for understandable reasons more supportive. Charged with the task of keeping track by unofficial and covert means, of what was going on in neighbouring territories, it was soon realized that one obvious way of finding out about developments in Norway, was to plug into the information-gathering capabilities of the Norwegian resistance organizations. ---

In the course of 1943, the border crossings into Sweden gradually became less problematic and the police and provincial authorities were more and more willing to turn a blind eye to those Norwegian couriers whose journeys had been approved by C-Bureau and the Norwegian Resistance authorities in Stockholm. At the same time, the intelligence coming from these Norwegian sources was relatively more valuable since the prime source of Swedish intelligence – decrypting German signal traffic – had begun to dry up after mid 1942.

Major Pousette kom uppenbarligen väl överens med de fem brittiska militärer han ”omhändertog” och förhörde uppe vid Skalstugan i november 1942. En annan hemligstämplad rapport än den koncisa som refereras inledningsvis i detta kapitel visar att förhören täckte ett brett register.

Striderna på östfronten rasade då för fullt och Pousette refererade:

”Det engelska folkets känslor gentemot ryssarna hava avsevärt förändrats, så att förhållandet är vänskapligt, vilket det icke var förr, då man knappast ville tala om eller med en ryss.”

Ett aktuellt samtalsämne var den allierade landstigningen vid den franska kuststaden Dieppe, som hade startat mindre än tre månader tidigare och slutat i en katastrof: Av de drygt 6 000 brittiska och kanadensiska soldater som sattes in i operationen förlorade man mer än hälften i döda, sårade, tillfångatagna och saknade. SOE-agenterna vid Skalstugan berättade enligt major Pousette att ”Raiden mot Dieppe gjordes därför, att man ville prova det hårdaste försvaret på Kanalkusten samt utröna hur och om det går att landsätta stridsvagnar. De engelska förlusterna uppgivits vara mycket stora.”

”Gästerna” i det före detta gästgiveriet i Skalstugan hade ett och annat att berätta om både den egna militären och de svenska ”värdarna”:

”Den engelska armén var dålig före kriget, men nu ansågo de, att det var allvar i arbetet samt att utrustningen var god. Den korta bekantskap de gjort med den svenske soldaten hade givit ett gynnsamt intryck, ’de sågo verkligen ut som soldater’. ---”

KÄLLOR TILL KUNSKAP:

* Dokument i Krigsarkivet, Stockholm.

* Böckerna *Above Us The Waves – The Story of Midget Submarines and Human Torpedos* av C.E.T. Warren & James Benson, *The Heavy Water Operations in Norway 1942–1944* av J.S. Wilson och *Brennpunkt Vemork 1940–1945* av Jomar Brun.

* www.elg-johansen.com/Krigsside/Tungtvannet.htm

LÄSTIPS:

* *OPERATØREN – Knut Hauglands egen beretning: Tungtvann. Gestapo. Kon-Tiki* av den norske författaren och historikern Svein Sæter (Cappelen Damm, 2008).

* *Uppdrag Tirpitz – så sänktes Hitlers största slagskepp* av f. brittiske utrikeskorrespondenten Patrick Bishop (Fischer & Co, 2013).

”Det här gäller det tunga vattnet, sa Tronstad. Det tillverkas vid Vemork och kan användas till något av det vidrigaste man över huvud taget kan tänka sig. Om tyskarna lyckas lösa problemet kommer de att vinna kriget. Tronstad blåddrade lite i pärmen, och jag kunde se att det rörde sig om klyvning av atomer.”

KNUT HAUKELID i sin bok *Sabotörer i frihetskamp*

17. TULLARE STOPPAR KURIRPOST OM BOMBEN

Äntligen, den månljusa natten till 17 februari 1943, lyckas Knut Haukelid och hans fem medföljare i sabotagegruppen Gunnerside hoppa i fallskärm någorlunda rätt på Hardangervidda. Deras uppdrag är att stoppa produktionen av tungt vatten vid Vemork. Fabriken inryms i ett sjuvåningshus i ett brant fjällstup, en av flera anläggningar i ett industrikomplex i Rjukandalen. Det allierade överkommandot hade efter katastrofen med glidflygstransport av brittiska kommandosoldater tre månader tidigare beslutat att norska sabotörer skulle få genomföra en markoperation.

Haukelid har fått instruktioner direkt av professor Leif Tronstad, veteran i hemmefronten och före kriget initiativtagare till tungvattenfabriken vid Vemork, där han också arbetat som konsult. Nu planerar professorn ett dråpslag mot sin egen konstruktion!

I *Operation Instructions No 1*, daterad 15 december 1942, uppges att fienden använder Vemork ”for large scale experiments of a highly secret nature which it is judged essential to bring to a standstill. --- Gunnerside force will attack the storage and producing plant at VEMORK with high explosive, so that present stocks and fluid in the course of production are destroyed.” Efter genomfört sabotage ska gruppen dra sig mot nordöst

”towards the frontier”, och om så är möjligt undvika alla bebodda distrikt. Leif Tronstad ger följande instruktioner om hur sabotörerna ska uppträda sedan de korsat gränsen:

On meeting the Swedish authorities the party will present themselves as Norwegian refugees who have grown tired of living under German occupation.

On arrival at refugee camp, the party will ask for an interview with Mr Hans Johnsen of the Norwegian Legation who will put them in touch with the British authorities.

Efter att ha flytt via Sverige till Storbritannien i oktober 1941 hade Tronstad utnämnts till major vid norska Forsvarets Overkommando. Hans uppdrag var att leda sabotagen mot krigsviktiga tyska industrier i Norge, i nära samverkan med SOE och SIS. Det sista krigsåret förändrades uppgiften till att motarbeta tysk förstörelse av det norska näringslivet och landets infrastruktur.

I en helt annan värld, omkring 30 mil österut, inträffar samma natt en mindre lyckad händelse för både hemmefronten och de allierades försök att stoppa tungvattenproduktionen. Inom Charlottenbergs landsfiskal distrikt haffar en svensk tullare, Ernst A. Engelbrektsen, den brittisk-norske agenten Einar Judén just som denne är på väg att korsa gränsen. Han bär på en extraordinär stor ”portfölj” kurirpost: en halv miljon kronor i värdehandlingar, varav hälften i kontanter!

Viktigast i kurirposten är ett brev i chiffer, som varken den svenske tullaren eller kuriren kan tolka. När brevet ”forceras” (avkodas) på nystartade Forsvarets radioanstalt (FRA) i Stockholm tre veckor senare visar det sig handla om just produktionen av tungt vatten i Rjukan och dess betydelse för Hitlerregimens möjligheter att tillverka en atombomb! En internationellt känd professor i geologi och kemi, Victor Goldschmidt, vill från anti-nazistiska forskare i Tyskland ha svar på sex brådskande frågor, förmodligen formulerade på initiativ av brittisk underrättelsetjänst (SIS). Två månader tidigare har han flytt till Sverige undan hot om att sändas till förintelsläger på grund av sin judiska börd.

Gripandet av Einar Judén är pinsamt för alla parter. Det inträffar strax intill Håkerudtomta, det enligt belägna småbruk som är ”gränsstation” och knutpunkt på Gunnar Sønstebys viktiga kurirlinje mellan de svenska

och norska huvudstäderna (kapitel 10). Judén är en av hans främsta agenter, en erfaren motståndsmann och duktig idrottare – och rekordhållare på ”Stockholmsruta”. Han brukar klara sträckan på under 24 timmar. Och nu har han åkt fast.

Även om Judén stoppades kom i varje fall hans kurirpost med pengarna fram dit de skulle, till hemmefronten och familjer till politiska fångar som satt på Grini. Sønsteby fick loss dem från svenska myndigheter. Merparten av pengarna kom från exilregeringen i London, som i sin tur fick intäkter från den stora norska handelsflottan som trafikerade världshaven. En del kom också från norska flyktingar, som då de anlände till mottagningscentralen på Kjesäter i Sörmland måste växla in sina norska kontanter till svensk valuta. De norska kronorna smugglades av Legasjonen tillbaka till Norge och användes i motståndskampen.

Bland kurirposten som beslagtogs från Einar Judén finns alltså, förutom hemliga budskap till hemmefronten och diverse privatbrev, ett dokument daterat 19/1 -43 med överskriften ”HASTER – STÖRSTE FORSIKTIGHET”. Men att detta kurirbrev är både brådskande och ska hanteras med största försiktighet blir uppenbart först tre veckor senare, sedan brevet vandrat vidare från landsfogden i Värmland till Säpo i Stockholm och därifrån vidare till försvarsstabens kontraspionage som skickar det till FRA. ”Beträffande handlingarna, som tillvaratagits från norske medborgaren Einar Christoffer Judén”, meddelar FRA den 10 mars 1943 följande till det militära kontraspionaget:

”Ett bokchiffer av den vanliga norska typen har kommit till användning. Samtliga chiffersekvenser med undantag för de i ett brev märkt B 2 förekommande ha kunnat forceras. Avskrifter av breven som innehålla chiffer bifogas. Klartexten är skriven med rött. Materialet återsändes.” Med ”bokchiffer” menas att avsändare och mottagare av hemliga brev använder samma sida ur en viss bok som ”nyckel” till text som är skriven i chiffer.

Brevet är ställt från ”prof. Goldsmidt” till ”professor Jensen” och handlar alltså om Nazi-Tysklands möjligheter att tillverka en atombomb.

I brevet omnämns också en ”prof Hassel” och även ”Suess”. Dessa inblandade personer är i tur och ordning följande:

* Professor Victor Moritz Goldschmidt (1888–1947) – huvudperson i detta kapitel – är alltså den förmente författaren av brevet, som förmodligen avsänts från den brittiska underrättelsetjänsten i Stockholm. Denne norske vetenskapsman, med judiskt ursprung och född i Schweiz, hade kunskaper som kunde användas för att tillverka en atombomb, men hans strävan var att göra det motsatta – att om möjligt stoppa Nazi-Tysklands eventuella produktion av ”Bomben”. Som genom ett mirakel undkom Goldschmidt i oktober 1942 att deporteras till förintelselägret Auschwitz; vi återkommer till denne märklige man och hans levnadsöde senare i detta kapitel.

* Professor Hans Jensen (1907–1973), framstående tysk kärnfysiker, medverkar i det tyska uranforskningsprojektet under kriget och gör flera resor till Norsk Hydros tungvattenfabrik vid Rjukan. Han är, enligt sin norske bekant Jomar Brun, konstruktör vid fabriken, i verkligheten anti-nazist även om han för att främja sin forskningskarriär blivit medlem i nazistpartiet. Som skicklig matematiker gör Brun en sannolikhetskalkyl – då Hitlers krigsmakt triumferar på alla fronter – att Tyskland ändå kommer att förlora andra världskriget. Under ”avnazifieringsprocessen” efter kriget frias Jensen – och tilldelas 1963 Nobelpriset i fysik.

* Professor Odd Hassel (1897–1981) är en norsk vetenskapsman med studier i både USA och Tyskland bakom sig och har etablerat ett brett internationellt kontaktnät. Professor vid Universitetet i Oslo under tre decennier och fängslas under kriget en tid på Grini. Hedrad med Nobelpriset i kemi 1969.

* Doktor Hans Suess (1909–1993), österrikisk kemist och kärnfysiker, besöker också Rjukan under kriget som medlem av det tyska uranforskningsprojektet och rådgivare till Norsk Hydro. Fortsätter efter kriget sitt vetenskapliga samarbete med Hans Jensen men emigrerar 1950 till USA.

Under kriget besöker Suess vid två tillfällen Goldschmidt i Oslo; första gången tidigt 1942, då den norske professorn är full av optimism om att en ny regering i Tyskland snart ska söka fred med de allierade; andra gången är hans sinnesstämning den rakt motsatta då Suess kommer på besök tillsammans med professor Jensen just efter deportationen av

norska judar i oktober året därpå. Goldschmidt är gammal bekant med Jensen eftersom denne verkat vid universitetet i Göttingen i Tyskland, innan han på grund av de allt hårdare förföljelserna av judar flyttade hem till Oslo 1935.

När professor Goldschmidt skriver det brev den svenske tullaren Englebretsson beslagtar ur Judéns kurirsäck väntas av allt att döma professor Jensen göra ett nytt besök i Norge. Brevskrivaren uppmanar inledningsvis bland andra professor Hassel att om möjligt förmedla följande sex frågor till Jensen.

Först och främst vill Goldschmidt och hans uppdragsgivare veta hur forskningsprojektet med en tysk atombomb utvecklats från krigsutbrottet i september 1939 fram till dags dato i början av 1943. Därefter frågar man ”hur ligger den fabrikk to tre fem lages” – alltså uran-235 – och sedan i vilken fabrik uran förenas med tungt vatten för montering till färdiga bomber. ”Når venter man å kunne bruke midlet”, vill han veta. Sist av allt frågar professorn hur mycket tungt vatten som producerats i Norge, om allt skickats till Tyskland och om man där även får det unika materialet även från annat håll.

Näst sista frågan från Goldschmidt och SIS är av ett mycket personlig slag och ett försök att få fiendens forskare att hoppa av: ”Er det nogen mulighet at Jensen og Suess ville la sig kidnappe og forsvinne over?” Jomar Brun avslöjar ett annat värvningsförsök i sin bok *Brennpunkt Vemork: 1944* planerar professor Leif Tronstad att förmedla ett budskap till sin bekant Hans Suess vid dennes nästa besök i Norge. Under genomresan i Sverige ska den österrikiske atomforskaren uppmanas kontakta norska diplomater med lösenordet: ”Den hermetiske hane fra Deres mor smakte godt.” Det är en maträtt som enbart Brun och Suess kände till efter tidigare umgänge vid Vemork. Dessvärre får österrikaren aldrig denna inbjudan, han gör under kriget inga fler resor via Sverige till Norge.

Efter kriget kommenterar Dr Suess för Brun att han med glädje skulle accepterat en inbjudan att efter ett avhopp på svensk mark komma vidare till Storbritannien. Detta hade kunnat vara viktigt för de allierades strategiska och taktiska överväganden. Mer än gärna hade Suess velat upplysa de amerikanska och brittiska militärledningarna om att deras fruktan för en tysk atombomb var överdrivna, både Hitler och hans rustnings-

minister Albert Speer prioriterade andra vapen, främst V-raketerna. Den tyska uranforskningen skulle ge resultat för krigsproduktion tidigast om fem år. På ett tidigt stadium försäkrade även Hans Jensen i förtroende sin norske bekant Brun om att tungvattnet från Rjukan inte hade några militära syften utan enbart användes för experiment med en uranreaktor för kraftproduktion.

Men frågan är om förtroliga försäkringar från professor Jensen och Dr Suess hade haft någon avgörande effekt för den allierade militärledningens bedömning av Hitlers atomforskningsprojekt. Den hade inte lugnats av snarlika rapporter sommaren 1942 från egna agenter inne i Tyskland – främst studenten och XU-agenten Sverre Bergh och hans medsvurne, Dr Paul Rosbaud, vetenskapsredaktör i Springerförlaget.

Då kuriren Einar Judén grips vid norska gränsen nära Håkerudtoma den 17 februari 1943 ligger brevskrivaren Victor Goldschmidt på sjukhus i Stockholm för akutvård. Den 3 mars är han tillräckligt återhämtad för att med hjälp av brittiska SIS flygas från Bromma till denna underrättelsetjänsts bas i Huntingtonshire i England. Därefter möts han av nya besvikelser, som med tiden gör Goldschmidt till en bitter och bruten man.

Men för att börja från början – eller kanske snarare slutet – så räknas Victor Moritz Goldschmidt numera till en av 1900-talets främsta mineraloger och grundare av den moderna geokemiska vetenskapen. Hans far var en betydelsefull kemist och även på hans mors sida fanns framstående vetenskapsmän och filosofer. Victor kom till dåvarande Kristiania som 13-åring, då hans föräldrar emigrerade från Schweiz till Norge. Han var klar med sin doktorsavhandling i geokemi 1911, blott 23 år gammal. Tre år senare ansökte Goldschmidt om att bli professor i Stockholm. En enhällig valkommitté utsåg honom, men innan svenska regeringen hunnit bekräfta utnämningen erbjöds han i all hast en liknande position vid Universitetet i Oslo. Han blev då också chef för Norges mineralogiska institut, en tjänst han hade fram till 1929 då han flyttade till universitetet i Göttingen. Sex år senare återvände han hem till Norge, sedan nazisterna erövrat makten i Tyskland.

Efter ockupationen av Norge 1940 började den tyska överheten och dess norska Quislingstyre trakassera även detta lands lilla judiska minoritet, en kampanj som hösten 1942 övergick i systematiska förföljelser och deporteringar till förintelsläger i Polen. Av de cirka 2 100 norska

judarna forslades 771 människor till dödslägren – av dem överlevde endast 32. Flertalet av dessa judar deporterades med trupptransport- och fångskeppet *D/S Donau* den 26 november 1942, nämligen 532 män, kvinnor och barn – endast nio människor från denna färd överlevde och kom hem till Norge efter krigsslutet 1945.

Merparten av Norges judar räddades undan Förintelsen genom att skyndsamt föras över gränsen till Sverige, tack vare stora insatser av hemmefrontens flyktinglotsar. Bland dem som undkom var Victor Goldschmidt. Hans hem vid Holmenkollen ansågs av tyska armén ha ett så strategiskt läge att det konfiskerades redan i juni 1940. Han blev svårt sjuk under en kort fängelsevistelse i fånglägret Berg vid Tønsberg strax innan deporteringarna genomfördes.

Uppgifterna om omständigheterna kring just Goldschmidts flykt är oklara och delvis motstridiga. I varje fall fördes han som fånge till Amerikakajen i Oslo för deportering med *Donau*, men släpptes strax före avfärden. Samme polisman som arresterat honom dagen innan beordrade plötsligt att han skulle frigges.

Goldschmidts egen version efter kriget var att två norska vetenskapsmän ingripit och lyckats påverka den fruktade generalmajoren Karl Martinsen, chef för norska *Statspolitiet* och organisatör av klappjakten på norska judar (och likviderad av hemmefronten 8 februari 1945). Professorens ”välgörare” var kollegorna Adolf Hoel och Halvor Solberg, som argumenterade att Goldschmidts forskning hade betydelse för Norges matförsörjning. Hoel, en framstående geolog och polarforskare, var anhängare av Qvisling och hade tillsatts som rektor för Universitetet i Oslo 1941. Han var en resonabel och ofta hjälpsam herre med visst inflytande hos ockupationsmakten och gjorde insatser för de norska studenter som 1943–44 deporterades för ”omskolning” i Nazi-Tyskland.

Kristian Ottosen, koncentrationslägerfånge och efter kriget framstående författare om politiska fångar, Bernadotte-expeditionen m.m., har i sin bok *I slik en natt* en livfull skildring av dramatiken inför *Donaus* avfärd. Plötsligt släpptes Goldschmidt fri av en tysk SS-man. Samtidigt protesterade en kvinna högljutt mot att hon skulle föras ombord på fångfartyget. Det var Elena (Siss) Grüner-Hegge (född Feinsilber), som visserligen var av judiskt ursprung men gift med en norsk ”arier” – den norske kapellmästaren och dirigenten Odd Grüner-Hegge. Hon lycka-

des övertala SS-chefen Wilhelm Wagner att också bli frisläppt. Wagner fanns på plats eftersom han tillsammans med generalmajor Marthinsen planerat deportationen med *Donau*. Elena Grüner-Hegge berättade för Goldschmidt, då de lämnat Amerikakajen tillsammans, att hon nu fann det lägligt att acceptera en inbjudan att fly till Sverige. Hon erbjöd professorn att följa med och samma kväll var de på väg mot Sverige, enligt Ottosens skildring.

Flykten till Sverige genomfördes, enligt huvudpersonens egen version, först tre veckor senare och efter ett kärvt möte med rektor Hoel om hur ockupationsmakten fortsatt sina trakasserier. Tidigare hade Goldschmidt ansett det vara hans plikt att fortsätta sitt vetenskapliga arbete och att det var under hans värdighet att lämna Norge, men nu fick det vara nog. Apropå 60-årsdagen av hans död finns i ett nyhetsbrev från det internationella *Geochemical Society* (oktober 2006) en detaljrik levnadsteckning under rubriken *V.M. Goldschmidt: The British Connection*. Där står att läsa att han efter palavern med Hoel den 18 december 1942 reste till Sverige samma kväll efter att hjemmefronten redan förberett avfärden:

In the undated draft of the Foreword to his Geochemistry book, Goldschmidt mentioned that the Swedish government had three times offered him the privilege of immediate bestowal of Swedish citizenship in the autumn of 1942, an offer which would have granted him his liberty and release of his belongings. Three times he rejected this generous offer because he would not accept an offer which was not also open to all his academic colleagues and because he would not save his life by accepting foreign citizenship when Norway was involved in a war for her existence. Now he was forced to flee to save his life. ---

Goldschmidt recalled tramping through a birch forest over the frontier to Sweden and being warmly welcomed by the soldiers at a small barrack, together with almost 40 escapees, among them a boy only three years old who was travelling alone to join his father. And the next morning, breakfast on white bread, butter and cocoa, and enjoying a sauna, Goldschmidt was deeply grateful for those who aided his escape from Norway, the people who guided them over the border, carried an amputee on a stretcher, and helped old ladies and young children.

Victor Goldschmidt har lämnat efter sig en anmärkningsvärt tunn dosier i arkivet efter Statens Utlänningskommission (SUK). Han kom över gränsen vid Dalen i Töcksfors socken, Värmland, den 19 december 1942 efter att ha åkt lastbil till gränsområdet och sedan vandrat till fots över gränsen. Goldschmidt beviljades nödfallvisering som politisk flykting, fick enkel biljett till Vingåker där han vid flyktingmottagningen Kjesäter erhöll flyktingnummer 11 580. I dossiern finns inget förhöringsprotokoll från landsfiskal eller polis i Töcksfors, vilket annars är mycket vanligt i dessa SUK-volymer.

Goldschmidt ansöker om uppehållsvisering i Sverige och refererar till professor Gerard de Geer, framstående geolog, liberal politiker och ledamot av bland annat Kungliga Vetenskapsakademien. Han uppger kollegans adress på Sveavägen 32 i Stockholm som sin egen tillfälliga adress i avvaktan på vidare resa till Storbritannien. Norska Legasjonen intygar att han ska resa dit inom en månad, men avfärden dröjer.

Den 5 januari 1943 ansöker Goldschmidt om att få vistas i Södermanlands län i tre dagar efter inbjudan ”til konferanse” hos Direktör Waldenström, Grängesbolaget. Som vistelseort anges Mölnbo. Direktören ifråga är Martin Waldenström, son till Svenska Missionsförbundets grundare P.P. Waldenström och far till entreprenören Erland Waldenström. Han ägde det före detta mejerijordbruket Nådhammar i Mölnbo socken. Bekantskapen mellan Goldschmidt och Martin Waldenström är intressant med tanke på att den senare var en internationellt känd svensk industriman som vid denna tid var högste chef för de strategiskt värdefulla malmfälten i Lappland, varifrån Tyskland importerade en mängd järnmalm. Waldenströms hustru var judinna, men ansågs av Hermann Göring vara ”arisk” eftersom den svenska järnmalmen var oundgänglig för de tyska vapensmedjorna.

Professor Percy Quensel, geolog och upptäcktsresande i Sydamerika, som Goldschmidt också refererar till, intygar att den sökande är en internationellt känd vetenskapsman. Hans norska kollega har lovat hålla en serie föreläsningar i geokemi vid Stockholms högskola under våren 1943. Tidigare planer på gästföreläsningar i Stockholm har hindrats av ”politiska skäl”. Tio föreläsningar har nu planerats, men det blir bara tre. Goldschmidt måste läggas in på Ersta sjukhus, där han vårdas av överläkaren Reinhold Naucclér för hjärtbesvär och inre blödningar. Senare återkommer han flera gånger till den excellenta vård han fick av

doktor Nauc ler – ”after my unpleasant Norwegian experiences, such as the concentration camp of Berg, near Tønsberg.”

Enligt en sista notering i SUK-dossiern beviljas Goldschmidt uppehållsvisering i Sverige till och med 31 juli 1943. Av andra källor framgår att han lämnar Bromma med kurirplan den 3 mars, men om detta finns ingen uppgift i arkivet. Enligt Kristian Ottosens dramatiska skildring i *Slik en natt* för den brittiska underrättelsetjänsten *Secret Service* veta att Goldschmidt lyckats undkomma till Sverige och börjar genast planera för att få honom över till Storbritannien för att medverka i forskningsarbetet om att utvinna uran. Det var vid denna tid svårt att få plats på kurirplanen, men brittiske ambassadören i Stockholm beordras av sin regering (krigsministeriet) i London att ge honom prioritet. Goldschmidt ber om betänketid för att få ett samtal med sin vän Elena Gr ner-Hegge från Amerikakajen i Oslo den ödesdigra novemberdagen fyra månader tidigare. Elena hade anförtrott honom att äktenskapet med Odd Gr ner-Hegge inte var särskilt lyckligt (och hennes man gifte f r övrigt om sig i Norge 1944). Ottosen skriver:

”Hon hadde hjulpet ham til Sverige. N  kunne han hjelpe henne til England. Hvis hun var interessert da! Det var hun. Dagen etter satt de på kur rflyet til England. De hadde begge v ert en h rsbredd fra d den.”

Väl i England tillbringar Victor Goldschmidt många timmars *debriefing* med Leif Tronstad från Forsvarets Overkommando och dennes brittiska kollega Eric Welsh, chef för SIS som känner Norge utomordentligt ingående efter flera decenniers arbete där och medverkan i försvarskampen våren 1940. De bedömer båda att Goldschmidt varken kan bo i London eller delta i forskningsprojektet om uran av ett enkelt skäl: professorn pratar för mycket och  r därför en säkerhetsrisk.

Nästa besvikelse  r ett besked från den norske statsministern Johan Nygaardsvold att ingen ansvarig minister i exilregeringen beslutat att han skulle komma över från Sverige, och att regeringen inte har någon uppgift för honom. Goldschmidt ”deporteras” därför till ett institut f r jordbruksforskning utanför Aberdeen i Skottland. Av brevväxling med vänner i Sverige framgår att han upprepade gånger måste vårdas för hjärtbesvär och vid ett tillfälle n tt och jämt överlevde en hjärtattack.

Då freden bryter ut erbjuds Victor Goldschmidt att fortsätta sitt uppskattade forskningsarbete i Storbritannien, som ansågs viktigt för att

förbättra livsmedelsförsörjningen efter andra världskriget. Helst ville han återvända hem till Norge, men där var han inte särskilt välkommen i vissa kretsar. Professorns egen dekanus, Halvor Solberg, som hjälpt till att stoppa deporteringen till Auschwitz, anklagade honom för att genom flykten till Sverige sätta sina räddares liv i fara; de kunde tas som gisslan av Gestapo.

En svensk vän och professorskollega avråder honom bestämt från att resa hem. Det är Hans W:son Ahlmann (1889–1974), gift med norska skeppsredardottern Eira ”Lillemor” Harloff (1897–1981), framstående geograf och glaciolog (och en tidig forskare om klimatförändringar), en av grundarna av Svensk-Norsk Förening 1942 och svensk ambassadör i Oslo 1950–56.

Hans W:son Ahlmann skriver till Goldschmidt den 11 juni 1945, en dryg månad efter krigsslutet:

Beträffande den delikata frågan om Ditt återvändande eller ej till Norge har jag stannat vid den uppfattningen, att Du icke bör återvända, under förutsättning att Du kan finna drägliga existensvillkor och arbetsmöjligheter i England eller Amerika. Mänskligt att döma blir ekonomin i Norge mycket hårt pressad en lång tid framåt och striden om den fattiga kakan inom vetenskapen blir svår. Hänsyn till hemmafrontens berättigade önskemål måste också beaktas. Ockupationens avveckling går ju i Norge bättre än i kanske något annat land och länder Norge till den allra största heder, men samtidigt har jag fått det livligaste intryck av alla de stora svårigheter, som mängden av problem åstadkomma icke bara nu utan under lång tid framåt. Det är efter moget övervägande och med viss insikt om läget i Norge jag alltså tillråder Dig att stanna i något av de anglosachsiska länderna.

Victor Goldschmidt snedtänder på Ahlmanns råd, som han i ett känsloladdat brevsvaret den 19 september betecknar som hotelser, vilka förmodligen härstammar från gamla fiender inom den norska vetenskapsvärlden. Trots allt återvänder han till Oslo den 26 juni 1946, där han avlider 59 år gammal i en hjärnblödning den 20 mars året därpå, efter en sjätte canceroperation.

Inom den geokemiska forskningen är Goldschmidt än idag en internationell ikon, men hans vetenskapliga gärning kulminerade i slutet på

1930-talet. Även om han undslapp att sändas till Förintelsen knäcktes hans liv av Nazi-Tyskland. Men medan många av hans kollegor sattes att utveckla 1900-talets värsta förintelsevapen fick Victor Moritz Goldschmidt i stället forska om det han kanske ansåg viktigare, om hur vår jord skulle brukas på bästa sätt för att försörja världens befolkning.

Men vad gjorde Sveriges militära kontraspionage, Säpo och landsfogden i Värmland med den insikt man vann genom att FRA forcerade chiffret i kurirbrevet om Nazi-Tysklands atombomb? Förstod någon frågornas innebörd? Kunde man läsa mellan raderna? Skickades originalbrevet vidare till norska militära underrättelsetjänsten?

Frågorna förblir obesvarade, hittills. Jag har förgäves efterlyst dokument i detta fall från både arkivet för den militära underrättelsetjänsten (MUST) och Riksarkivet/Arninge, där säkerhetstjänstens arkiv förvaras. Det sista spåret är ett intetsägande brev från överkonstapel Arvid Ottosson vid säkerhetstjänsten i Stockholm till Värmlands landsfogde Anders Holmström den 15 mars 1943, där det heter att ”Remisshandlingarna i ärendet återgår”. Dessa handlingar har, sorgligt nog, därefter maku- lerats.

KÄLLOR TILL KUNSKAP:

* Dokument i Riksarkivet (Arninge och Marieberg) och i Kungl. Vetenskaps- akademins arkiv.

* Ragnar Ulsteins bok *Svensketrafikken Del 1* och Jomar Bruns bok *Brennpunkt Vemork 1940–1945*.

* Upplysningar av professor Ole Kristian Grimnes, Svein Sæter m.fl.

LÄSTIPS:

* Artikel av G.P. Glasby i nyhetsbrevet ”The Geochemical News” oktober 2006 från The Geochemical Society: ”V.M. Goldschmidt: The British Connection – A Tribute on the 60th Anniversary of his Death”.

* Detta är en detaljrik och populärvetenskaplig summering av Victor Goldschmidts liv och leverne, som professor Grimnes fäste min uppmärksamhet på. Finns på webben eller vid kontakt med: Department of Geochemistry, GZG, University of Göttingen, Goldschmidtstrasse 1, 37077 Göttingen, Germany.

”Jeg vilde sette forfederlig stor pris på om du en eller annen gang kunde få undersøkt hvordan det står til med min søster og --- [oläsligt]. De sitter begge på Grini. For nogen dager siden fikk jeg höre av en flyktning at de skulde ha det så jævli, og særlig sistnevnte av de to skulde se ut som et skjelett. Som du vel kan forstå er det ikke akkurat noget oppløftende å være herborte og ha det materiellt godt, og vite hvordan det står til hjemme... --- Forholdene her er ikke akkurat så opmuntrende de heller. --- Så får vi håpe at denne fordömde krigen snart er ferdig.”

Ur beslagtaget brev från Nr. 50 till Nr. 61 som fanns i EINAR JUDÉNS kurirpost då han gavs av tullaren ERNST ENGELBREKTSSON

18. KJAKANS KURIRER RÅKAR I KLISTRET

Svenska säkerhetstjänstens sammanställning ”ang. norske medborgaren brandmannen Einar Kristoffer Judén” är på en dryg sida. Ingenting nämns om professor Victor Goldschmidts brev med frågor om tysk atombombsforskning, eller om vad som hände med kurirpostens innehåll i övrigt, bara några få rader:

”Den 17 februari 1943 anträffades Judén inom Charlottenbergs landsfiskaldistrikt. Han var då på väg mot Norge och medförde vid tillfället omkring 500 000 kronor i värdehandlingar samt 13 st. brev, marinkalender 1942 jämte en del broschyrer av olika slag. Den 26 mars 1943 avreste Judén med flygplan till England.”

Efter drygt fem veckor får alltså Einar Judén lämna Sverige som en fri man. Väntan tillbringas förmodligen i polishäktet i Karlstad. Även om gripandet i Värmland var snöpligt, har han säkert ingenting emot att förena sig med andra norska motståndsmän i Storbritannien. Judén slipper både åtal, rättegång och straff för spioneri, vilket kunde ha

blivit hans öde i ett liknande fall något år tidigare.

Brandmannen Judén, född på julafton det år Norge blev fritt från unionen med Sverige, var ingen amatör, inte vem som helst. När hans chef Gunnar Sønsteby kom på besök på ”gränsstationen” Håkerudtomta visste ingen hans rätta namn, där var han ”Kjakan” eller ”Nr. 24”. Men för Einar Judén var det ingen idé att använda täcknamn, grabben Rune Skoglund – yngste sonen på ”Tomta” (kapitel 10) – kände genast igen honom som en av Norges mest framstående skidåkare, duktig i både längd och hopp under många år före kriget. Kontaktnätet av kurirer byggde ofta som bekant på gamla vänskapsband idrottsmän emellan och det var också fallet med ”Kjakans Kurirer”, den exklusiva trio Sønsteby valt ut för att trafikera ”Tomta”: Bjarne Holth-Larsen, Einar Judén och Rasmus Tvinnereim.

Enligt en kort notering i Judéns dossier hos svenska säkerhetstjänsten anhölls den tredje i trion den 8 juni 1942 som misstänkt för spioneri. Judén och Tvinnereim var då inneboende hos den norske kriminalpolisen Tor Haugen på Majorsgatan 9 i Stockholm, vars telefon avlyssnades av säkerhetstjänsten. I boken om Holth-Larsen – *Kurér for frihet* – berättas fantasifullt om omständigheterna, och de återges här med reservation för att huvudpersonen inte alltid var överdrivet varsam med sanningen. I Arvika var Rasmus Tvinnereim oförsiktig då han tog in hos vännen Helmer Sveder, bytte om till norska sportkläder och gick till en kiosk för att köpa choklad – en bristvara i det ockuperade Norge:

Men kvinnen i kiosken hadde en venn inne hos seg; han var i sivil, men ansatt i politiet. Han snek seg ut bakveien, klappet Tvinnereim vennlig på skulderen og fortalte ham at han var arrestert!

Tvinnereim ble ført til Karlstad og satt i fengsel der. Deretter ble han anbrakt i en interneringsleir i Falun, hvor han satt til han ble utvist og sendt til England.

Einar Judén åker fast drygt åtta månader senare, alldeles intill gränsen och i ett skede under kriget då antalet ingripanden mot hjemmefrontens agenter och kurirer minskar tack vare bättre om än högst informell samordning mellan norska och svenska militära underrättelsetjänster. Det är inte heller svensk militär som stoppar Judén utan en enskild tullman, Ernst Engelbrektsson, ansvarig för detta glesbefolkade gränsavsnitt – och

sedan flera månader kontaktman för Sønsteby, enligt dennes berättelser 65 år senare. Då Ullern Historielag sommaren 2008 besökte ”Tomta” tillsammans med den legendariske motståndsmannen berättade denne om Engelbrektsson och sitt redan 1942 nära samarbete med den svenska militära underrättelsetjänsten:

Jeg viste at han [Engelbrektsson] måtte jo stå i kontakt med denne gården [Håkerudtomta]. Engelbrektsson måtte jo være etterretningsmann, han er piskadousen ingen toller. Jeg fikk kontakt med ham allerede i 1942, og fra den tid gikk jeg hver gang jeg kom fra Oslo opp og spiste aftens hos Engelbrektsson. Så ringte han ned til Charlottenberg, og der kom landsfiskalen. --- Så hentet de meg og kjørte meg ned til Charlottenberg. De hadde en prat med meg, det tok tre timer, og de fikk vite alt de skulle. Jeg viste jo hvor enhver tysker fra Halden til Trondheim var. Så satte de meg på sovevogn til Stockholm. Så enkelt var det for meg, jeg samarbeidet med den svenske etterretningstjenesten.

Engelbrektssons nattliga arrestering av Einar Judén är möjligen ”ett olycksfall i arbetet”. Med lock och pock övertalas Engelbrektsson att därefter ge norska agenter och kurirer fri lejd genom sitt distrikt.

Kanske var det också så att kuriren Judén invaggats i en falsk känsla av säkerhet på grund av det förbättrade samarbetet med den svenska militära underrättelsetjänsten, C-byrån. För en utomstående kan det inte ha varit alldeles lätt att under andra världskrigets föränderliga omständigheter alltid orientera sig rätt mellan olika maktsfärer i Sverige. Det gällde att hålla reda på samlingsregeringens motstridiga intressen och olika departement med skiftande dagordningar, på centrala makthavare i Stockholm och beslutsvägar ut till landsfogdar, på landsfiskaler, fjärdingsmän, gränssuppsyningsmän och tullare på fältet, på orderlinjen från försvarsstaben ner till befälhavare för beredskapsförband vid olika gränssavsnitt, på rivaliserande civila och militära säkerhets- och underrättelsetjänster med tunga hemligstämplar såsom det ”civila” Säpo, försvarsmaktens kontraspionage (Försvarsstabens inrikesavdelning) och C-byrån med fokus på Sveriges omvärld.

Då ”Kjakan” Sønsteby förlorar den andre av sina tre kurirer på ”Stockholmsruta” via Håkerudtomta ändrar han rutinerna. De nya kurirer som kommer från Stockholm korsar aldrig gränsen, utan överlämnar sina

försändelser till familjen Skoglund som sedan ordnar så att de kommer vidare till Kongsvinger för vidare befordran till Oslo. Under tiden väntar kurirerna på "Tomta" på den post Skoglunds har med sig för att fraktas till Stockholm.

På dagen tre månader efter att Judén greps av tullaren Engelbrektson nära "Tomta" firar han 17 Mai på Cumberland Hotel vid Marble Arch i London. Det sker i sällskap med de stora grabbarna: Sønsteby under täcknamnet Erling Fjeld (Nr. 24), Bjarne Holth-Larsen (Nr. 67), Daniel Ring (Nr. 12), Carl Fredrik Wiborg (Nr. 65), Erling Jensen med flera i det gäng som efter kriget bildar Lingeklubben, uppkallad efter förste ledaren kapten Martin Linge, som stupade i december 1941.

I detta glada gäng föds möjligen en annan skröna som berättas i *Kurér for frihet*. Den innehåller flera fel men har visst underhållningsvärde. Holth-Larsen påstår att Judén arresteras av en svensk militärpatrull och tidigarelägger episoden till strax före jul 1942, för att bättra på historien. Dels har vännen i sin kurirsäck julklappar som aldrig kommer dit de ska, till Bjarnes familj i Kongsvinger. Dels missar Judén en till fängelset insmugglad present. Bjarne har låtit en svensk flickvän baka in en pipa och tobak i en kaka!

Det blir ei riktig lekker julekake, som blir sendt til Einar Judén i fengselet.

Judén blir dømt og utvist fra Sverige. En svensk politimann fører ham til Stockholm, der skal han settes på flyet til England. Men han får høve til å spise middag sammen med Bjarne og noen andre venner før han reiser.

Dere er noen dårlige kamerater, dere kunne vel ha sendt meg tobakk! sier Judén.

Det hadde vi ikke lov til, men vi sendte jo ei julekake, sier Bjarne.

Ja, julekake, hva skulle jeg nå med den da!

Nei vel, men hva gjorde du med kaka da?

Den ga jeg til fangevokteren, sier Judén.

Så forsvinner han til England.

Före förpassningen måste Einar Judén skriva på en försäkran om att aldrig försöka återvända till Norge så länge landet är ockuperat, eller som det formuleras av norska Rettskontoret i ett intyg till Socialstyrelsen, att han "for fremtiden ikke skal reise eller forsøke å reise til Norge uten tilladelse fra de myndigheter som kan tillate eller gi samtykke til reisen".

Det är en typisk norsk skenmanöver inför svenska myndigheter – och ett löfte som varken Judén eller hans uppdragsgivare SOE har för avsikt att hålla. Inom ett halvår, den 11 oktober, hoppar fyra män i sabotagegruppen *Bundle* ett par-tre mil öster om Oslo för att försöka sänka tyska trupptransportfartyg: Max Manus, Gregers Gram, C.F. Wiborg och Judén. Enligt boken *Oslogjengen – Europas beste sabotørgruppe* kunde det ha tagit en ände med förskräckelse, då piloten gör en sväng över huvudstaden med Max Manus sittande i flygplanets lucka beredd att hoppa: ”Da flyet ble beskutt og gjorde brå unnamanøvrer, kunne Max ha dalt ned på Karl Johan hvis ikke Einar og C.F. hade grepet tak i ham.”

Den berömda sabotören Max Manus råkar befinna sig på ferie i Sverige den 21 februari 1944, då *Bundle* spränger en nybyggd tysk patrullbåt vid Honnørbyggen i Oslo. Därefter arbetar Judén och Wiborg som militärinstruktörer i två gränsdistrikt mot Sverige och organiserar också mottagande av ”slipp” av vapen och annan utrustning i Nordmarka, innan de lämnar Norge i april enligt ett avtal med Milorg. Enda utvägen från Norge var som vanligt via Sverige.

Den sista krigsvåren ingår Judén i SOE-kvartetten *Crofton*, som i mars lämnar Stockholm för att resa till basen Sepals III alias ”Truls” vid Mavasjaure intill norska gränsen. Löjtnant Leif Schanke är chef för gruppen, vars operationsområde är Mo i Rana där de – förutom sabotage – planerar för ”kontrasabotage”, alltså skydd av kraftverks- och telegrafanläggningar och annan viktig infrastruktur. ”Operation Crofton” råkar ut för ett bakslag då svensk järnvägspolis lägger beslag på deras utrustning.

Vad de gjorde därefter och fram till freden ett drygt år senare är höljt i dunkel, men enligt en obekräftad uppgift arbetade de för den norskoamerikanske flygöversten Bernt Balchen. Denne mångsysslare i luften ordnade en luftbro av unga värnpliktiga norrmän från Bromma till Skottland sommaren 1944, skötte en hel del ”slipp” till hjemmefronten över både Norge och svenska gränsbygder och flög den sista krigsvintern ”polis-trupper” från Kallax flygflottilj till Kirkenes i Finnmark.

Einar Judén var som sagt varken amatör eller okänd som motståndsmän. Han tillhörde kretsen kring bröderna Andreas och Kristian Aubert, som tidigt utmärkte sig i den underjordiska oppositionen mot ockupationsmakten genom att sprida illegala aviser i Oslo och ordna underrät-

telser till de norska myndigheterna i Stockholm. I nätverket av idrottsmän ingick världsmästaren Lars Bergendahl och duktiga skidåkare som Paul Paulsen och Kristian Kristiansen. En mötesplats för illegala aktiviteter var Smedstad Brannstasjon, där Einar var en av Kristians främsta stöttepelare. Ett annat motståndsfäste var Vestre Aker Skiklubb, som inte bara ägnade sig åt skidsport utan också var en av Norges främsta orienteringsklubbar. Där var Kristian ordförande och valde duktiga idrottskamrater till medhjälpare inom hemmefronten. Skidor och orientering var en kombination som gav god kondition och utmärkta förutsättningar för att arbeta som kurir och organisera ”mottagningskommittéer” då brittiska flygplan släppte ner militär utrustning.

Både Kristian Aubert och Einar Judén deltar i den dristiga och dramatiska aktionen då stortingsmannen Carl P. Wright befrias i februari 1942 och räddas till Sverige (kapitel 8). Aubert faller dock offer för en angivare, arresteras av Gestapo den 7 februari, torteras till döds under förhör – men avslöjar inget. Fem veckor senare flyr Einar Judén till Sverige. I gryningen den 15 mars 1942 korsar han och fyra andra norrmän gränsen i höjd med Töcksfors i Värmland. Som orsak till flykten anger Judén att han sysslat med illegal radioavlyssning och är efterlyst av norska polisen. Som så många andra professionella motståndsmän nedvärderade han sin roll – han nämner inget om att han en tid innan medverkat i C.P. Wrights dramatiska flykt.

Förmodligen var Einar Judén väntad av hemmefrontens representanter i Sverige. Via Göteborg och flyktingcentralen i Öreryd reser han inom några få dagar till Stockholm, där han anställs av Legasjonen som ”idrottstränare för norrmän i Stockholm och Uppsala”. Det framgår av ett protokoll över ett förhör som kriminalpolisen kallade honom till den 10 april. Formellt gäller förhöret ansökan om tillstånd att uppehålla sig i den svenska huvudstaden, men samtidigt intresserade sig Säpo för Judén. Ett skäl till detta är att han, som tidigare nämnts, är inneboende tillsammans med Rasmus Tvinnereim tre trappor upp på Majorsgatan 9 i Stockholm. Hyresgäst är egentligen kriminalpolismannen Tor Haugen, som tjänstgör vid det mäktiga Rettskontoret – i praktiken en norsk polismyndighet i Sverige. Även Haugen är givetvis en person som Säpo övervakar.

Einar Judén byter bostad ett antal gånger i Stockholm och bor ett par månader på adress Nybrogatan 45. Där har hans uppdragsgivare, brittiska SOE, ett förråd med vapen och annan utrustning för vidare befordran till hemmefronten. Därefter blir han inneboende på Sveavägen 105, 2 trappor, som också är en suspekt adress för Säpo. Där bor Dagny Andersson, som också har dansskola i sin bostad. Dagny är norska från Bergen och hette Engelsen innan hon tio år tidigare gifte sig med en metalltryckare från Eskilstuna. Dagen före julafton 1942 beslutar säkerhetstjänsten att ”tillsvidare” lägga beslag på all post till både Judén och Dagny Andersson och spanar också då Judén har träffar på olika krogar i Stockholm.

Sommaren 1942 får Judén tillåtelse att vistas ett par veckor hos ”släkt i Gopshus”, en plats ett par mil nordväst om Mora. Det måste väl ändå vara en ursäkt för att resa på hemligt uppdrag till Dalarnas gränsbygder mot Norge!? Men faktum är att det finns avlägsna släktingar till Judén i Gopshus än idag, även om de behållit det ursprungliga namnet Ljudén.

I Gävle år 1872 födde Mait Ersdotter utom äktenskapet en son, som fick namnet Anders. Efternamnet Ljudén kom möjligen från en morbror Eric med detta namn och bosatt i Gopshus. Mait flyttade till dåvarande Kristiania år 1877, då Anders var fem år. Om sonen följde med dit då är oklart, men han flyttade i varje fall till Kristiania som 20-åring, år 1892.

Anders ändrade efternamnet till Judén, gifte sig med Anna Ersdotter och fick sju barn. Han arbetade som kusk och familjen flyttade ofta med honom till olika skjutsstationer i den norska huvudstaden och dess omnejd. En tid bodde man vid Holmenkollen, dit Anders körde publik vid olika skideevenemang. Det var där Einar Judén tidigt blev intresserad av skidsporten.

KÄLLOR TILL KUNSKAP:

- * Dokument i Säpo-arkivet (Riksarkivet, Arninge).
- * Muntlig och skriftlig information från Jan Halvorsen, systerson till Einar Judén, intervjuer med Rune Skoglund och upplysningar från Judéns släktingar i Dalarna.
- * Boken *Kurér for frihet* om Bjarne Holth-Larsen samt böcker av och om Gunnar Sønsteby.

LÄSTIPS:

- * Jan Christensens bok *Oslogjengen – Europas beste sabotørgruppe* som dokumenterar att i denna berömda SOE-grupp ingick flera dristiga unga män förutom ”mästersabotörerna” Max Manus och Sønsteby.

”Erik Hjerpe er den svenske borger som har gjort vårt kontor de fleste store tjenester under krigen. Da han hadde full forståelse av vår vanskelige stilling, var han til alle tider villig til å hjelpe og stå til tjeneste, til tross for at han i sin stilling som landsfiskalassistent derved gikk lenger enn de svenske lover tillot ham. --- Og med sin bil har han fraktet hundredevis av kurerer og flere ton varer gjennom de svenske militær- og politispæringer lenge för ordningen på legal måte kom i stand i Sverige. Alle store og små tjenester har han gjort uten nogetsomhelst vederlag.”

Ur rapport efter kriget av JOHAN ”Skigutt” GRØTTUMSBRÅTEN, kurirchef vid underrättelsekontoret MI-2 med adress Jungfrugatan 6 på Östermalm i Stockholm

19. ”SKIGUTT” I KAMP FRÅN VM TILL KURIR

Skal helse frå Grøttumsbråten” var de bästa lösenord norska agenter och kurirer kunde använda när de det sista krigsåret klev in på landsfiskalskontoren i gränsbygderna. Norges främste skidlöpare på 1920- och 30-talen, med sex guldmedaljer från VM och OS och tio *Kongepokaler*, behövde ingen introduktion. Bara namnet räckte för att öppna tidigare svårforcerade dörrar. Inom hjemmefronten var Grøttumbråtens täcknamn ”Skigutt”.

Kurirchefens berömmade ord om landsfiskalassistenten Hjerpe speglade också de förändringar som skedde på båda sidor om gräns sedan ockupationen. Grøttumsbråten tillade i sin slutrapport, daterad 17 augusti 1945:

”Vi kunde alltid regne med att Erik Hjerpe la alt så vel tilrette for oss på svensk side som det kunde gjøres. Jeg har personlig hatt kontakt med ham fra 1941, så hans arbeide for oss strekker seg nesten over hele krigens varighet.”

Ska sanningen fram så var Hjerpe just året 1941 inblandad i ett antal avvisingar av norska flyktingar och minst ett par tyska desertörer, då han tjänstgjorde som extra landsfiskal i Järnskogs distrikt – innan den baktalade och omstridde Åke Hiertner kom på plats där den 1 oktober. Hjerpe följde de lagar och förordningar som den svenska regeringen beslutat, men sett ur hemmefrontens perspektiv var han då inte särskilt ”norgevänlig”. I andra landsfiskaldistrikt var man redan i detta tidiga skede mindre stränga, eller mer släpphänta om man så vill. Hjerpes namn dyker upp lite här och var i arkiven eftersom han hoppade in på tillfälliga landsfiskaltjänster i flera värmäländska distrikt.

Unga norska män sattes åt extra hårt de första krigsåren. Redan den 23 juni 1940, då Hjerpe tjänstgjorde i Charlottenbergs distrikt, avvistade han en ung man från Oslo, 25-åriga Erling Arnesen, eftersom denne saknade legitimationsdokument. Ett fall, eller snarare två, som förtjänar extra uppmärksamhet var då Hjerpe den 24 augusti 1941 stoppade flyktingarna Per C. Odner och Finn Clausen Noreger, 21 och 22 år gamla, då de kom över gränsen nära Charlottenberg för att via Sverige försöka komma till allierade styrkor i Storbritannien. De båda återvände ”frivilligt” hem, under hot om att bli internerade i Sverige så länge andra världskriget pågick.

En månad senare gjorde de unga männen ett nytt flyktförsök längre norrut i samma distrikt, och beviljades denna gång nödfallsviisum med enkel biljett till den dåvarande norska flyktingcentralen Öreryd i Småland. Enligt Odner och Noreger blev de accepterade av samme polisman som avvistat dem i augusti, alltså Erik Hjerpe. Enligt svenska arkiv var den ansvarige förhörspolisen en Hjerpe underlydande överkonstapel, Martin Medin, som tidigt var en varm norgevän. Han ställde upp för hemmefronten med att bland annat lotsa kurirer och underlätta vapensmuggling över gränsen till Norge. ”Jag gjorde min plikt och ingenting mera!” kommenterade Medin till en utsänd reporter från *Göteborgs-Posten* (12 april 1959), som beskrev överkonstapeln som ”den fria norska regeringens konsul i Charlottenberg”.

Per Odners öde är för övrigt en berättelse i koncentrat om militant norsk motståndskamp. Med vapen i hand försökte han återvända hem, greps och sattes i ett svenskt interneringsläger, frigavs för att följa med en av de så kallade kvarstadsbåtarna från Göteborg till Storbritannien

påskhelgen 1942, prejades av tyska marinen, satt tre år i hård fångenskap i Tyskland – och räddades av Bernadotte-expeditionen.

Johan Grøttumsbråten behövde knappast någon närmare presentation då han sent på kvällen fredagen den 27 november 1942 anmälde sig till en svensk militärpostering vid Lersjön i Eda socken en dryg halvmil väster om Charlottenberg. En svensk kontaktman fanns på plats och förmodligen var detta Erik Hjerpe. Den förhørsrapport Martin Medin skrev dagen därpå är ovanligt knapphändig. Den 43-årige ”handelsresanden Johan Grøttumsbråten” hade uppgett att han inte tillhört något politiskt parti, men vid krigsutbrottet ställt upp som frivillig och som chef för en skidpatrull deltagit i strider en dryg månad. Efter ockupationen hade han medverkat i ”politisk verksamhet riktad mot den nuvarande regimen i landet”, hette det i rapporten där Medin också skrev:

Han hade tidigare tillhört ledningen för Norska Skidförbundet och såsom känd aktiv skididrottsman hade han varit särskilt uppmärksam av den nuvarande politiska ledningen. Efter det senaste engelska flyngangreppet mot Oslo hade han avhämtats av polis och satts i arbete vid uppröjningen av skadeplatserna. Omkring den 15 innevarande månad [november 1942] hade han från tillförlitligt håll erfärit, att han antecknats som gisslan i händelse av oroligheter och därför sedan en tid ej vågat vistas i hemmet annat än på tillfälliga besök. Onsdagen den 26 november vid 19-tiden hade han besökt hemmet och under besöket underrättats om att arresteringsorder å honom nu utfärdats. Han hade omedelbart lämnat hemmet och under natten anträtt flykten mot gränsen.

I motsats till många andra flyktingar hade Grøttumsbråten legitimationsbevis och gott om pengar, 780 kronor i norsk valuta, och det bar raskt av till mottagningscentralen Kjesäter utanför Vingåker. Tack vare de effektiva system för kontakter och underrättelser som de norska myndigheterna i Sverige upprättat vid det här laget visste man säkert vem som var på ingående. Inom några få dagar var han i Stockholm, där försvarsattachén ansökt om uppehållstillstånd för honom på grund av arbete för Legasjonen. För en månadslön på 500 kronor anställdes Grøttumsbråten som ”idrottsinstruktör och inspektör för de olika norska flyktinglägren i Sverige”. Det framgår av en rapport vid Stockholmspolisens

utlänningsavdelning, där han förhöordes den 20 april 1943 om förlängt uppehållstillstånd i den svenska huvudstaden.

Grøttumsbråten arbetade enligt en skrivelse till Socialstyrelsen för det norska Idrettskontoret, som vid denna tidpunkt verkligen sysslade med idrott. Ett tidigare kontor med detta täcknamn sysslade med sambands- och underrättelsetjänst de första krigsåren. I varje fall kunde Grøttumsbråten kombinera sitt jobb som idrottsinstruktör på ett smidigt sätt med kurirverksamhet, särskilt som han hade tillstånd att resa runt i Sverige.

Grunden av stark fysik och god orienteringsförmåga hade ”Skigutt” lagt redan som grabb hemma i Sørkedalen, där det förr fanns framstående skidlöpare på var och varannan gård. Han hade dessutom familjetraditioner att leva upp till. Fadern Peder, som var bonde, vann en kongepokal 1889, tio år innan Johan föddes. Med tiden blev den unge Grøttumsbråten Norges tredje *skikonge*, efter Lauritz Bergendahl och Thorleif Haug, och till sina vänner räknade han många andra skickliga skidåkare, av vilka flera senare värvades som kurirer.

Viktigast av alla vänner var major Olaf Helset (1892–1960), pionjär som inspiratör och organisatör inom både idrottsliv och hjemmefronten och en av Norges främsta krigshjältar. De båda träffades tidigt såsom aktiva idrottare inom *Bondeungdomslaget*, vars idrottslag Helset varit med att bilda 1913. Majoren fick med tiden smeknamnet *Idrettsgeneralen* långt innan han verkligen blev general och arméchef efter andra världskriget. Av Grøttumsbråtens andra anteckningar framgår att de båda vännerna umgicks flitigt i Stockholm och tidvis delade samma lägenhet som inneboende.

Olaf Helset kallas också för ”hjälten från Midtskogen”, den plats mellan Hamar och Elverum där han mobiliserade det första framgångsrika försvaret mot de tyska inkräktarna. En i all hast hopsamlad skara soldater lyckades stoppa en tysk elittrupp som förföljde norska kungafamiljen och regeringen under deras flykt norrut från Oslo strax efter invasionen. När ockupationen var ett faktum bildades en ”idrottsfront” mot fienden med Helset som samlande förgrundsfigur. Inom hjemmefrontens ledning var hans täcknamn ”Konsulen”. Våren 1943 måste han fly till Sverige, där han efter en snabb visit hos exilregeringen i London var chef för flyktingkontoret en kort tid innan han som överste blev chef för de så kallade norska polistrupperna.

Med "Konsulen" som organisatör och "Skigutt" som verkställare hade de börjat bygga upp ett kurirsystem hemma i Norge redan hösten 1940. Trots ockupationsmaktens restriktioner kunde de båda resa runt i Norge på olika uppdrag, Helset som reseinspektör för *Nasjonalhjelpen*, en ideell organisation för återuppbyggnad efter den tyska krigsmaktens framfart, och Grøttumsbråten som handelsresande för ett konfektionsföretag. Den första kurirlinjen till Sverige gick från Oslo via Årnes och genom skogarna till Magnor. "Skigutt" var väl hemmastadd bland både folk och geografi i gränsbygderna mot Värmland. Denna och följande kurirlinjer organiserades med ortsbor som ansvariga för olika etapper, som oftast var på två-tre mil vardera. Motståndsarbetet med *idrettsfronten* och kurirverksamheten överlappade, samtidigt som Helset och Grøttumsbråten kompletterade varandra. Den förre hade kontakter bland officerare och den senare inom lokala idrottskretsar. Postgång med underrättelserapporter och militär utrustning blandades med persontrafik av agenter och flyktingar under denna pionjärtid, vilket senare förbjöds av säkerhetsskäl.

"Det senaste engelska flyngreppet", som Grøttumsbråten berättade om vid polisförhören i Charlottenberg, genomfördes den 25 september 1942 och målet var Gestapos högkvarter vid Victoria Terasse i den norska huvudstaden. Det var samordnat med att Quislingpartiet Nasjonal Samling hade riksmöte i aulan vid Universitetet i Oslo. Fyra Mosquitoplan från Skottland släppte sina bomber för sent och missade nästan helt sitt mål, men dödade i stället sex civila norrmän och två tyskar utan någon anknytning till Gestapo. Grøttumsbråten var en av hundratalet tvångskommenderade norrmän som måste röja upp efter de brittiska bombplanen. Flyngfallet var ett norskt initiativ och syftet var att stärka norrmännens stridsmoral. Likaså var syftet med ett andra bombanfall på självaste nyårsafton 1944, som var en söndag. Bomberna träffade bland annat en spårvagn och dödade 79 civila norrmän och 27 tyskar.

Denna brittiska flygbombning i Oslo omnämns också i en rapport från utlänningsavdelningen vid Stockholmspolisens, där Grøttumsbråten förhörde den 20 april 1943, apropå ansökan om uppehållsvisering i den svenska huvudstaden:

"Vid ett tillfälle i september 1942 blev han av de tyska myndigheterna i Oslo tvingad att utan ersättning under 14 dagar deltaga i en del upp-
röjningsarbeten av från engelska flygplan sönderbombade hus. På grund

härav beslöt han sig för att försöka rymma över till Sverige.”

Grøttumsbråtens aktiva medverkan i motståndsrörelsen berörs inte med ett ord i den kortfattade förhørsrapporten, som avslutades med konstaterandet: ”Om sökanden är vid kriminalpolisen intet ofördelaktigt känt.”

Hjemmefronten var hårt trängd hösten 1942, då ockupationsmakten med hjälp av det norska statspolitiet också satte igång en klappjakt på den judiska minoriteten. Flyktinglinjerna till Sverige var mycket ansträngda, och mitt i allt detta varnades Grøttumsbråten per telefon att en arrestering var nära förestående. På tåget från Oslo till Kongsvinger råkade han få sällskap av en ung Quislinganhängare som hjälpte till att bära handelsresandens koffert, och tillsammans passerade de tyskarnas kontroller, livligt samspråkande om ett gemensamt intresse – idrott.

”Skigutt” tillbringade sin första vinter i Sverige mestadels som skidinstruktör i norska förläggningar och idrottsläger i Norrland. Frampå vårkanten kallades han till Stockholm för kurirtjänst, och första uppdraget blev att ta sig till Skarnes i Norge och spåra upp en försvunnen kurirsäck med en halv miljon kronor. Det ordnade upp sig, den ansvarige kuriren hade missat det avtalade överlämnandet för nästa etapp på linjen eftersom Gestapo kommit på hembesök till honom.

Både hemma i Norge och i Sverige arbetade Grøttumsbråten inom den militära underrättelsetjänsten XU, som var underställd Forsvarets Overkommando i London men mestadels hade civila norrmän som agenter och kurirer, många av dem studenter i Oslo och Trondheim. De första krigsåren fanns flera norska underrättelsetjänster, som delvis överlappade varandra vilket vållade friktioner och motsättningar. Under 1943 genomfördes en uppstramning och centralisering, men XU behöll en stark och självständig ställning.

Organisationen arbetade i Stockholm vid MI-2, det militärkontor som i sin tur var underställt FO-2 i London – det högsta organet för norska försvarets underrättelsetjänst. Med major Ørnulf Dahl som chef höll kontoret samband med agentgrupper i Norge och samlade in och bearbetade deras rapporter om den tyska krigsmakten. MI-2 hade också avdelningar vid norska konsulatet i Göteborg och flyktingcentralen Kjesäter, där nyanlända förhöordes om observationer och upplevelser hemma i Norge. Under major Dahl förbättrades också samarbetet med de brittiska och svenska underrättelsetjänsterna.

Ett annat militärkontor, MI-4, hade ansvar för samband med och hjälp till hjemmefrontens militära organisation, Milorg. De båda kontoren höll till en början till i samma fastighet på Östermalm, Skeppargatan 32, men på grund av trångboddhet och säkerhetsproblem flyttade MI-2 inom ett år till en ny men närbelägen adress: Jungfrugatan 6. Där arbetade Grøttumsbråten, sedan han i mars 1944 och på uppmaning av Olaf Helset rekryterats av Ørnulf Dahl som chef för underrättelsetjänstens kurirer.

Uppdraget var att upprätta förbindelser med XU:s avdelningar hemma i Norge och organisera linjer, ”ruter”, för post- och godsfrösendelser samt värva, utbilda och utrusta kurirer med vapen och annan utrustning. Detta var besvärligt att genomföra eftersom kuriravdelningens kassa var tom och ”arbetet förövrig närmest stod i stampe”, enligt en ordknapp rapport på knappt två A4-sidor, som Grøttumsbråten skrev i Stockholm efter kriget, innan han återvände hem till familjen i Oslo. Han var också tvungen att ta i med hårdhandskarna mot en del av de tidigare kurirerna, och några ”deporterades” till tjänst i Storbritannien.

Bättre utbildning av agenter var ett behov som aktualiserades i en ”Strengt Hemmelig” PM från Forsvarets Overkommando i London daterad 28 juli 1944. En specialist skulle komma därifrån för att hålla en tvåveckorskurs för XU-agenter, som antingen befann sig i Sverige eller kunde resa dit från Norge. Kursen skulle hållas på en ensligt belägen plats nära Stockholm, och det ligger nära till hands att det var Åhlby gård på Ekerö som just vid denna tidpunkt arrenderats av militärkontoret MI-4 vid norska Legasjonen (kapitel 21). Norsk militär hyrde också en liten gård med sjötomt vid godset Almnäs mellan Södertälje och Nykvarn, vilken användes av kurirer på besök från Norge, antingen för uppdrag eller avkoppling. En poäng i sammanhanget är att detta gods flera decennier efter kriget blev en svensk militär anläggning för bland annat ingenjörstrupper och FN-förband. Syftet med agentkursen 1944 var i varje fall att ”--- bibringe agentene hjemme en positiv viden om den tyske militære organisasjon og alt det som hører sammen med den og öke forståelsen av disse opplysningers betydning og verdi. Likeledes skal de utdype og skaffe en mere intim kontakt mellom agentene hjemme på den ene siden og de militære myndigheter i St.holm og UK på den annen side.”

En prioriterad uppgift för Grøttumsbråten var att förbättra samarbetet med svenska myndigheter, enligt den rapport han skrev efter kriget:

Da arbeidet ved rutekontoret som sagt stod endel i stampe, forbindelsene til Norge var dårlige og kravene ble større for hver dag, måtte der noe gjøres. Det viste seg at det var like vanskelig for våre kurerer å komme frem i Sverige som i Norge, da svenskene var ”neutrale” og overvåket kontrollen i grensesonen så strengt at det var vanskelig å komme igjennom. Resultatet var at våre godsforsendelser delvis ble tatt av svenskene og flere kurerer havnet i svensk fengsel. Etter å ha gjennomtråket de forskjellige instanser kom jeg i forbindelse med en av de høyere chefer i Socialstyrelsen som var elskværdigheten selv, og jeg fikk utvirket at vi fikk Socialstyrelsens godkjennelse og hjelp til gjennomgang i den forbudte sone.

Vem denne høge chef på svenska Socialstyrelsen var oppger inte Grøtumsbråten, men en tänkbar person var Kurt Bergström, byråchef för utlänningsbyrå och i ord och handling en tjänsteman med engagemang för flyktingar. Socialstyrelsens dåvarande generaldirektör Karl Höjer var för övrigt känd som sympatisör till Norges frihetskamp. Ett år tidigare hade han och brodern Axel, som var chef för medicinalstyrelsen, hjälpt den norske läkaren och hjemmefrontpionjären Carl Semb att ordna så kallade hälsoläger för unga norska män i Sverige. I praktiken genomfördes i lägren en militär mönstring inför rustningen av ”polistrupperna”, och bland dem som medverkade i förberedelserna var även ”Skigutt”. Två marsveckor 1943 tränade han i Vemdalen norska idrottsinstruktörer för tjänst i ”hälsolägren”.

När Grøtumsbråten väl säkrat ”transittrafiken” för sina kurirer i svenska gränsbygder gällde det att upprätta fler, bättre och snabbare linjer till Norge, och särskilt till Oslo. Det var inte alldeles lätt eftersom både ockupationsmakten och dess norska pronazistiska gränspolis, *Grepo*, skärpt kontrollen på sin sida av gränsen. Det tidigare systemet med ”direktkurirer”, som reste hela sträckan Stockholm-Oslo, fann han alltför riskabelt. Han genomförde en ny ordning av det slag han tidigare upprättat hemma i Norge, med *stafettruter*. Det var mer komplicerat, men mindre riskfyllt. Innan ”Skigutt” kom i tjänst hade en mängd post och varor hopat sig på Jungfrugatan 6, och därför måste kurirtrafiken forceras på nya linjer:

Jeg måtte da selvfølgelig også selv ofte være ute på farten i gresedistriktene, og det var meg til stor nytte at jag kjente så mange utmerkede folk både på

svensk og norsk side som stillet seg til disposisjon for vårt arbeide. Fra juli 1944 hadde vårt kontor tilstrekkelige ruter til samtlige distrikter. --- Samtidig steg også behovet etterhvert, særlig hvad materiell angikk, såvel til våre folk hjemme som til våre kurerer. Våpen f. eks. var en av de vanskeligste ting å skaffe tilveie, da de forsyninger vi fikk fra England var helt utilstrekkelige.

Bland svenska kontakter satte alltså Grøttumsbråten främst den svenska landsfiskalassistenten Erik Hjerpe (enligt det citat som inleder detta kapitel). Det framgår av en rapportbilaga, som innehåller 14 namn på ”svensker og norskfödde, bosatt i Sverige”, som gett honom ”god hjelp i vårt kurerarbeide under krigen”. Efter Hjerpe följer på listan Gösta Minell, som var landsfiskal i Charlottenberg från sommaren 1944 och ”samarbeidet med herr Hjerpe og viste den samme store interesse for vår sak”. Tredje man är riksdagsman August Spångberg (s), som Grøttumsbråten tidigt värvade som förbindelseman på en etapp, förmodligen nära dennes hemort Charlottenberg. Han hade också kontakt med Spångbergs fackliga hemvist genom ombudsman Ola Pihl vid Avdelning 163 av Svenska Järnvägsmannaförbundet i denna värmländska gränsort.

Den ende stockholmare på listan är Conny Andersson, välkänd som pionjär bland hjemmefrontens svenska vänner.

Herr Conny Andersson har fra første dag krigen begynte i Norge vist sin store Norgesvennlighet ved først som frivillig krigsdeltager i 1940, og siden da vi begynte med det illegale arbeide, straks å stille seg til tjeneste. Som jernbanemann hjalp han oss å opprette post- og transportruter, og han utførte her et glimrende arbeide.

Grøttumsbråten räknade också bland sina svenska medhjälpare ”de tre musketörerna”: Stig Roth, Ingvar Bergström och Helge Brådfors. De bemannade den militära C-byråns avdelning för Västsverige, den så kallade M-avdelningen efter dess förste chef Gustaf Munthe, och höll till på vinden vid Roths arbetsplats: Röhsska konstslöjdmuseet i Göteborg. Redan 1943 hade han kommit i kontakt med Bergström, ”en opriktig og varm Norgesvenn --- Da han i sin iver for vår sak gikk lenger i sitt arbeide for oss enn han egentlig hade lov til, ble han forflyttet hösten 1944.”

Vägsjöfors – Fryksdalens nordligaste och sista järnbruk knappt två mil norr om Torsby – hade sin storhetstid från mitten av 1700-talet till 1893. Vid tiden för andra världskriget ägdes bruket av ett norskt skogsbolag, med en norrman som skogsförvaltare: jägmästare Karl Nicolai Heidenreich, som i kurirchefens anteckningar omnämns som ”Nico”. Möjligen hade han och ”Skigutt” träffats inom skidsporten, jägmästaren var en duktig backhoppare och brukade ställa upp som domare, berättar en av hans underlydande, förre skogsarbetaren Oscar Grundström, vars far hette Axel och var fjärdingsman och därför hade en del att göra med Heidenreich. Jägmästaren finns med på Grøttumsbråtens lista över nära medarbetare:

Herr Heidenreich --- har også vist seg som en virkelig nordmann under hela krigstiden. I sitt arbeide for oss var det aldri spørsmål om hvilken risiko det innebar å ordne det ene eller annet. Han var bare besjelet av å gjøre meste mulige for oss. Han virket som forbindelsemann på tre av våre gods- og kureruter, samtidig som han hentet alt gods og kurerene i Karlstad og kjørte dem til grensen på svensk side. Dette var en tur på minst ca 40 mil hver uke. Og alt utførte han uten noe vederlag.

Två svenska skogvaktare, som arbetade för Nicolai Heidenreich, framhålls också i rapporten: Viktor Emanuel Jansson och Hilmer Axelsson. För båda gällde att de arbetat som förbindelsled på en kurir- och transportlinje och ”viste en glödende interesse for vårt arbeid”.

Droskägaren Erik Pehrsson i Torsby arbetade också som förbindelseman åt Grøttumsbråten och ”gjorde et meget godt arbeide og var oss til stor nytte”. Av andra dokument framgår att ”PeWe”, som han allmänt kallades, med sin stora Renault körde sprängämnen, radiosändare och kurirpost till olika platser vid gränsen där frakterna hämtades av norska kurirer.

Märkligt nog omnämner Grøttumsbråten en enda svensk tullare bland de 14 personer i Sverige han värdesätter mest, nämligen Gustav Nordmark i Töcksfors, som skötte förbindelserna på två av de viktigaste post- och kurirlinjerna.

”Nordmark --- viste en enestående interesse for vår sak og gikk helt inn for de oppgaver han fikk. Han var flere ganger over grensen og inne i Norge. En opriktig og god Norgesvenn.”

Grøttumsbråtens stora svenska kontaktnät kan kartläggas även med hjälp av de anteckningar han förde i sina almanackor och notisböcker, både i Stockholm och under resor i gränsbygderna. Landsfiskal Gotthard Green i Sysslebäck omnämns som en ”meget bra kar”. Av andra källor framgår att denne landsfiskal körde motståndsmän med vapen upp till gränsen i norra Värmland och hjälpte agenter och kurirer med allehanda transporter till och från Karlstad. Grøttumsbråten betygsatte diverse svenskar och noterade exempelvis att vissa tullare inte var att lita på och skulle därför ”ikke brukes”. På C-byrån i Stockholm, försvarsstabens underrättelsetjänst, hade ”Skigutt” kontakt med bland andra Thede Palm. Denne religionshistoriker och bibliotekarie från Lund överlevde de kontroverser och konflikter som efter kriget medförde att underrättelsebyrån fick slå igen och han blev chef för det nya T-kontoret – ”T” som i Thede!

De norska militärkontorens sambandsman inom svenska säkerhetstjänsten var Arvid Ottosson, en överkonstapel som de första krigsåren haft en liknande befattning för kontakter med Gestapo och andra tyska poliskontakter. I en rapport ett par månader före krigsslutet, daterad 5 mars 1945, berömde denne Ottosson MI-2 och Grøttumsbråten:

Vad beträffar sin verksamhet är Milorg II den minst besvärliga avdelningen. Dess folk har förstått att ställa sig väl med landsfiskalerna i gränstrakterna och allt deras arbete går därför utan störningar. Förtjänsten härav tillkommer kanske mest den kände norske skidlöparen Grøttumsbraaten, som leder kurirverksamheten vid avdelningen på ett förståndigt sätt.

Den legendariske och färgstarke svenske skidlöparen Artur Häggblad (1908–1989) var gammal bekant till Grøttumsbråten och blev en viktig kontakt i Stockholm, till ömsesidig nytta och förmodligen även nöje. Den nästan tio år yngre Häggblad, en bohem och särling från Västerbotten, hade varit aktiv i skidspåren i många år och avslutade karriären med att öppna sportaffär på Klarabergsgatan i Stockholm 1941. Dit skickade flera norska kontor i den svenska huvudstaden allehanda motståndsmän och särskilt kurirer för att skaffa skidor och annan vinterutrustning inför uppdrag genom gränsbygderna till Norge. Häggblad antingen skänkte varor till norrmännen eller gav dem generösa rabatter.

Även vapen kunde Artur Häggblad fixa. Jakob Sylen, som värvades till hjemmefronten i Nord-Österdalen våren 1943, berättade drygt 55 år senare hur han besökt Stockholm tillsammans med skidåkaren Kristian Lillegjelten och frågat denne ”om det var möjligt att skaffa ett eget, personligt vapen” – utöver alla de pistoler motståndsrörelsen levererade.

Det ordnar vi i morgon, sa Kristian. Nästa dag träffade vi en känd skidlöpare som hette Artur Häggblad. Han och Kristian var gamla kamrater som tävlat mot varandra på skidor. Av Häggblad fick jag köpa en Husqvarna, 9 mm. Jag tror jag gav 50 kronor. Det här vapnet bar jag sedan alltid på mig, nerstucket i byxorna.

Johs. ”Herman” Larsen, som tränades på Ählby gård på Ekerö, berättar om sitt möte med ”en av Sveriges beste langrennsløpere” sedan man först hämtat så mycket utrustning man orkade bära på Skeppargatan 32:

Hæggblad var en frisk fyr, skravlet i ett kjøer og bannet veldig mye. Vi var der en dag og tok ut de skiene vi ville ha. Han skulle gjøre dem istand, og da vi kom neste dag for å hente dem, så husker jeg noe av det han sa: ”Finfina skidor”, sa han og bøyde en ski for at vi skulle se spensten i den. Og så pekte han på hvert sted på skia etterhvert som han pratet: ”Påsatt bindingar, stål slitekantar, vallat og i full stand, ja, fy fan’n, ja!”

Det var få som trodde på Artur Häggblad som affärsman men han kom spådomarna på skam, bekräftar gode vännen Wolf Lyberg, journalist på *Idrottsbladet*, vars chefredaktör Torsten Tegnér, ”TT”, ingick i Grøtumsbråtens bekantskapskrets. Lyberg var bland annat spökskrivare av de krönikor Häggblad signerade i tidningen. ”Skigutt” kom ofta upp på *Idrottsbladet* för att träffa TT, Lyberg och andra svenska kontakter, en tystlåten och lugn person vars illegala arbete få kände till.

Häggblad däremot var ökad som en flåbuse, men hade innerst inne ett stort hjärta, menar Lyberg, som också går i god för att en av många historier om den frispråkige skidåkaren är sann. Han var nämligen inom hörhåll då Dalarnas dåvarande landshövding Bernhard Eriksson, f.d. riksdagsman (s), artigt undrade efter att Häggblad vunnit Vasaloppet:

”Hur gick det att åka idag?”

”Åk själv gubbjävel så får du se”, fräste Artur Häggblad.

Sven Jerring lär aldrig ha vågat intervju Häggblad eftersom denne var så oberäknelig och kunde säga vad som helst. Då han var på träningsläger i Vålådalen, där för övrigt många norska skidåkare ofta deltog, frågade en reporter om han ville hälsa till någon?

”Skidåkning är ett hundliv. Jag önskar att jag vore död. Hälsa vem som helst!”

Artur Häggblad deltog framgångsrikt i både OS och VM, men hans största bragder var att vinna fyra Vasalopp. En efterföljande segrare i Vasaspåret frågade en gång hur man skulle åka för att vinna.

”Jo gosse, först åker du de sex första milen i normalt tempo, se’n spurtar du de tre återstående, och saken är klar!”

Apropå Vålådalen var även Grøttumsbråten en nära vän till sportanläggningens grundare Gösta Olander, vars samverkan med hjemmefronten återstår att utforska; Paret Gösta och Olga Olander blev också vänner med den hemlighetsfulle svensk-norske kommandosoldaten Allan Mann (kapitel 11). En annan svensk idrottsvän var den förre orienteringslöparen Björn Kellström, som medverkat till uppfinningen av Silvakompassen. Kellström var även bekant till SOE-kuriren Bjarne Holth-Larsen och skänkte honom en hel del kompasser.

Johan Grøttumsbråten bifogade till sin ordknappa slutrapport – förutom listan på 14 svenska kontakter – en förteckning på 85 norska medborgare som från Sverige opererat som kurirer för XU och MI-2-kontoret på Jungfrugatan 6 i Stockholm. Där saknas dock flera av de kända idrottsmän som arbetade som kurirer, exempelvis Lars Bergendahl och Birger Ruud, men ”Skigutt” kanske tog deras uppställning för given.

”Falt 1944” noterade Grøttumsbråten för en enda av sina 85 norska kurirer: ”Erikson, Konrad” med flyktingnummer 6 784. Bakom denna korta notering döljer sig ett fascinerande flyktingöde som förtjänar att berättas i detalj.

”Operation Akkevitt” började bra med ett mycket lyckat ”slipp” av sju behållare med totalt tre och ett halvt ton vapen och andra förnödenheter till XU:s agenter och kurirer i Østlandet. Det brittiska planet släppte sin last inom ett mycket begränsat område vid Lissfjellet, även om en behållare hamnade i Sverige. Det gjorde inget eftersom alltsammans ändå skulle släpas över gränsen och tillfälligt gömmas i snödrivor på svenskt

territorium. Det permanenta gömstället skulle bli *Rævholet* – en underjordisk timmerkoja som även den låg på svensk mark (kapitel 22). Fyra motståndsmän fanns på plats i god tid före den avtalade leveransen strax efter tolvslaget måndagen den 27 november 1944. Inom femton timmar skulle operationen sluta i en tragedi.

Den norska kvartetten tillhörde MI-2-kontoret på Jungfrugatan i Stockholm och arbetade i det distrikt, Østlandet, som omfattade Hedmark och Oppland. De var alla hemmastadda i gränsbygderna mot Sverige, och detta var långtifrån deras första uppdrag. I god tid hade man kommit till Särna och fått kost och logi hos landsfiskal David Isaksson, hemmefrontens förtrogne i norra Dalarna (kapitel 13). Han körde dem upp till Idre, där de togs om hand av fjärdingsman Bengt Edgren, som i sin tur och tillsammans med kontorspolisen Olle Wallin såg till att de kom igenom de svenska militärspärrarna och fram till gränsen. Männen inkvarterade sig i en jaktstuga vid Lillerøåsen omkring fyra kilometer in på norsk mark, en knapp halvmil från gränsröse 135 och en dryg mil från Lissfjellet.

Ledaren för gruppen, 35-åriga lektorn och språkforskaren Konrad Erikson, hade som medhjälpare sin bror Georg samt Gustav Drevsjømoen och Hans Peter Eggen. Även om utrustningen skulle gömmas i Sverige skulle själva ”slippet” ske över Norge, eftersom man ville undvika de svenska militärpatrullerna på östsidan av gränsen. Männen slet hela natten i över 30 graders kyla med lasten, som bland annat bestod av tio automatkarbiner, tio kpistar (stengun) och 30 pistoler, en mängd ammunition, burkskinka, kaffe, chocklad, sovsäckar, kläder, ficklampor, cigaretter och tobak, med mera. Meningen var att de efter flytten skulle stanna på svenska sidan och återvända till Stockholm, men alla var mycket trötta och Konrad Erikson och Drevsjømoen dessutom drabbade av kraftig förkylning. Därför kom de på gruppchefens förslag överens om att återvända till värmen i jaktstugan vid Lillerøåsen, vila upp sig och övernatta till nästa dag.

Kvartetten kände sig någorlunda trygg eftersom det aldrig rapporterats att tyska förband patrullerat vid det ensligt belägna gränsområdet på ett kalvfjäll. De ställde sina skidor utanför jaktstugan, tände eld i spisen och satte inte ut vakt. Plötsligt mitt på eftermiddagen öppnades dörren och där stod fyra tyska militärer som åkt skidor från förläggningen i Trysil.

De hade beordrats ut på patrull upp till svenskegränsen sedan okänt flyg kommit in på låg höjd över Trysil i riktning däråt. Eftersom tyskarna sett rök stiga ur skorstenen trodde de förmodligen att det var helt vanliga jägare i stugan och inga motståndsmän, som normalt var betydligt försiktigare. Båda sidor blev lika överraskade.

Konrad Erikson var den förste som öppnade eld och den förste som stupade. Norrmännen var fångade som i en fälla, och tyskarna kunde söka skydd bakom stora stenblock och peppra jaktstugan med kpistar. Eggen lyckades dock ta sig ut på stugans baksida, beskjuta tyskarna från oväntat håll och striden var över efter en dryg timme. Två tyska soldater stupade, en blev så allvarligt skadad att han först bedömdes som döende medan den fjärde med skottskador i ryggen kunde fly den dryga milen till ner till Hylleråsen, den närmaste tätorten.

Innan de tre överlevande norrmännen omgående drog sig undan över den närbelägna gränsen till Sverige plockade Georg Erikson av sin döde bror Konrad alla papper och dylikt som visade hans identitet. Strax efter striden utbröt dessutom en snöstorm i området som täckte alla spår. Snart nog fick landsfiskal Isaksson i Särna veta vad som hänt och spred snabbt ut vilseledande rykten på båda sidor gränsen att tyskarna hade råkat stöta på ett antal brittiska kommandosoldater som landat med fallskärm.

”Kampen på Lillerøåsen” är den största tragedin som drabbade underrättseljänsten XU i Østlandet (ØXU). Det var också den enda öppna striden mellan XU-män och tysk militär under hela okupationen. Med facit i hand kan ifrågasättas om det var så välbetänkt av MI-2-kontoret på Jungfrugatan att tillåta att Konrad Erikson följde med på denna farliga expedition. Erikson var en betydelsefull person. Om han tagits tillfånga av Gestapo eller tyska militären kunde han pressats att avslöja en hel del hemligheter om den norska militära underrättseljänsten, dess kurirverksamhet och samarbete med svensk polis och militär.

Konrad Erikson var förstasidesstoff i *Upsala Nya Tidning* den 10 juni 1943: ”Norsk lektorsexamen för första gången utanför Norges gränser.” Avhandlingen handlade om den lokala dialekten i hans hembygd, drevsjöområdet, och han hade planer att fortsätta med forskning om den språkliga samhörigheten över riksgränsen, och dialekten i Idre och Särna. Konrad hade särskilt goda förutsättningar för dessa studier. Han växte upp i gränskommunen Engerdal på gården Birkelund, som tillhört hans

morföräldrar och brukades av hans svenskfödde far Erik Gustaf Erikson och modern Kari Persdatter. Redan som barn var Konrad en bokmal, och när han hjälpte till med att gräva diken på gården hade han ibland en bok liggande på dikeskanten. Först 27 år gammal tog han studenten som privatist och efter många års pluggande per korrespondens.

Första gången Erikson kom till Särna under kriget hamnade han i landsfiskalens arrest; det var dock inte David Isaksson som var i tjänst vid detta tillfälle. Tillsammans med fästmön Sigrid Andrea Lillebø flydde han över gränsen den 23 augusti 1942, sedan tysk polis sökt honom på hemgården. Med livet som insats besökte Konrad hemmet för att hämta med sig böcker och underlaget till sin påbörjade avhandling. I Sverige arbetade han bland annat som språklärare vid norska skolan i Uppsala och fick sommaren 1943 ett arkivarbete vid Nordiska Museet i Stockholm. Men av allt att döma prioriterade den då 35-årige forskaren sitt engagemang för Norges frihetskamp, denna sommar befälstjänst inom den då påbörjade rustningen av ”polistrupper” i Sverige och snart nog från månadsskiftet augusti-september agent och kurir för XU. Med goda kunskaper i engelska fick han också i uppdrag att frakta post på kurirplanen mellan Bromma och skotska Leuchars, som var en livlina via Stockholm för sambandet mellan hjemmefrontens ledare i Oslo och exilregeringen i London.

Konrad Erikson gjorde ett tjugotal kurirturer över gränsen till Norge och var därför en erfaren agent då han anträdde den sista resan i november 1944. Till fjärdingman Edgrens hustru Lisa var hans avskedsord: ”Hoppas att det går bra den här gången också ...”

Dagen efter det att Konrad Erikson stupat vid Lillerøåsen hämtades hans lik av tysk militär och slängdes av utanför läraren Ottar Andersens bostad i Hylleråsen. Han var en välkänd patriot och var bland de norska lärare som skickades till tvångsarbete i Kirkenes 1942. Andersen, som var gruppens kontaktman och hade besökt dem i jaktstugan så sent som söndagen den 26 november, var en av många lokalinvånare som fick frågan ”Kjenner du denne banditten?” Många kände givetvis igen den döde, men ingen ville medge det. Inte ens den lokale norske *lensmannen* (landsfiskalen) i tjänst hos Quislingregimen som hade varit skolkamrat med Erikson.

Stoftet efter Konrad Erikson blev först begravt som ”okänt” på Drevsjø kyrkogård, men den 9 maj 1945 – strax efter freden – placerades en norsk flagga vid graven och senare restes minnesstenar både där och vid Lillerøåsen.

Ockupationsmakten tog omedelbart hämnd genom att arresteras ett antal personer, inklusive läraren Ottar Andersen, och bränna två fäbodrar samt jaktstugan och en annan hytte uppe på Lillerøåsen.

Uppdrag som kurir var kanske det mest påfrestande arbetet i hjemmefrontens tjänst, såväl fysiskt som psykiskt, och mycket ensamt. Johan Grøttumsbråten vittnade strax efter krigsslutet om nervositet och utmattning: ”Nervene ble etter hvert dårlige hos alle. Jeg tror at hadde krigen var 14 dager til, hade vi falt sammen.” En liknande dyster bedömning av läget strax före freden gjorde den legendariske motståndsmannen Max Manus i sin bok *Det blir alvor*: ”Jeg orket ikke å tenke over hvilke feil vi hadde gjort, det spilte ingen rolle. Gestapo så ut til å vinne på kondisjonen. Det holdt på å gå til helvete med hele hjemmefronten. Nå måtte krigen slutte.” Under kriget följde Grøttumsbråten med nervös spänning varje kurirs operationer inne i Norge, och upplevde en enorm lättnad när de kunde rapportera att de lyckats återvända över gränsen till säkerheten i Sverige.

Efter kriget ställde ”Skigutt” upp för flera av sina mannar som fått svåra psykiska problem efter livsfarliga uppdrag, veteraner som drabbats av livslånga krigsskador och som egentligen behövde omsorg och rehabilitering i norska statens regi. Detta tog mycket av engagemang, krafter och tid av den forne skidmästaren. Professor Olav Bø, författare av boken *Johan Grøttumsbråten – skikonge og motstandsmann*, skriver att allt detta nästan knäckte ”Skigutt”. Livet lekte som mest då han gjorde sportfisketurer med ett fåtal nära vänner, främst general Olaf Helset och andra veteraner från motståndskampen.

KÄLLOR TILL KUNSKAP:

* Detta kapitel hade varit omöjligt att skriva utan de dokument m.m. jag fått låna av huvudpersonens dotter, advokat Liv Grøttumsbråten Eckhoff. Detta material har kompletterats med dokument från Riksarkivet (Marieberg) och skriftlig och muntlig information av bland annat generalmajor Gunnar Helset, Anna Andersen, Sven G Eriksson, Svein Sæter och Karin Kvist Gevert.

* Norske motståndsmannen Jakob Sylens berättelse finns i ett litet stencilrat häfte, *Den norske motståndsrelsens kamp i Østerdalen*, som sammanställts av Bengt Hermansson, Grövelsjön.

* Information om den stupade XU-kuriren Konrad Erikson har hämtats ur Svein Ambliens ”hovedoppgave” *Østlandets XU (ØXU). Norsk militær etterretning i Hedmark og Oppland under den annen verdenskrig*, Jon Vegard Lundes *Hjemmefronten på Hedmarken og i Østerdalen. Bind III: 1944–1945. Blod og tårer – men mest svette*, och Geirr Wiggens artikel ”Konrad Erikson – målføregransker og motstandsmann” (Bymålslagets tidsskrift *Maal og minne* Hefte 2, 2009).

LÄSTIPS:

* Den enda bok där ”Skigutt” är huvudperson har skrivits av professorn och författaren Olav Bø: *Johan Grøttumsbråten – skikonge og motstandsmann*. Det blev för övrigt Olav Bøs sista bok.

”Tyskerne greide aldri å rulle opp de gruppene som arbeida illegalt på jernbanen. Den gode korpsånda blant personalet bidro sterkt til dette. Tyskerne hadde nok sine mistanker, og av og til kan vi synes de var troskyldige når de ikke grep inn. Men vi kan også forstå at de var engstelige for å sette igang aksjoner med arrestasjoner og fengsel mot jernbanepersonalet, for det kunne ha ført til omfattende aksjoner som ville ha forstyrra trafikken på jernbanen, som var av så stor betydning for dem.”

Ur boken *Meråkerbanen 100 år 1882–1982*, utgiven av en lokalhistorisk förening i Stjørdalsføret

20. STORLIEN GRÄNSBYGD I ”STORMENS ÖGA”

Järnvägen Trondheim–Östersund över Meråker och Storlien var en viktig transportlänk för både tyska krigsmakten och hjemmefronten. Ockupationsmakten upptäckte aldrig den illegala trafiken – eller såg man mellan fingrarna på vad som föregick? På svenska sidan gränsen däremot råkade motståndsrörelsens kontakter illa ut vid flera tillfällen, särskilt i november 1943. I bakgrunden agerade en butter landsfiskal och en frejdig provinsialläkare med ”patienter” i både Sverige och Norge. Båda herrarna var dubbelagenter i brödrafolkens tjänst!

Skidsportorten Storlien vid gränsen mellan Jämtland och Trøndelag präglades under världskriget av svensk militär, som rekvirerat bland annat Högfjällshotellet, och utlänningar var i princip förbjudna att vistas i bygden. Där hade Skidfrämjandet 1924 ordnat den första kursen i slalomåkning i Sverige och 1933 gett arvprins Gustaf Adolf och prinsessan Sibylla en sportstuga i bröllopsgåva (som fortfarande är i kungafamiljens ägo). Den 21 maj 1940 hölls ett militärt toppmöte i en järnvägsvagn väster om Storlien, då Sveriges ÖB general Olof Thörnell förhandlade med sin

tyske kollega Nikolaus von Falkenhorst. Det var ett möte som stack i ögonen på norska patrioter, som då fortfarande utkämpade försvarsstrider i norr mot inkräktarna. General von Falkenhorst var den krigsherre som planerat och dirigerat Nazi-Tysklands erövring av Norge.

Så kallade permittenttåg med tyska soldater rullade på svenska järnvägar till och från Norge genom Syd- och Västsverige de första krigsåren, innan samlingsregeringen fattade mod och stoppade den djupt föraktade transittrafiken i slutet av augusti 1943. Mindre känd är den så kallade hästskotrafiken mellan Trondheim och Narvik genom svenskt territorium i Norrland, med två tåg i vardera riktningen varje vecka och utspisning av de tyska soldaterna i Storlien. Även militär materiel fraktades på tågen, och detta var frustrerande för de västallierade eftersom transporterna under transit genom Sverige inte kunde anfallas av deras bombflyg. Tidigt 1941 försökte brittiska SOE sabotera järnvägen genom Operation Barbara, men det blev i stort sett ett fiasko (kapitel 5).

Hjemmefronten var däremot mycket uppfinningsrik då det gällde att använda tågen för ”flyktingexport” och kurirpostgång till och från Norge. Flyktingar gömdes i kol- och konduktörsvagnar, i plomberade godsfinkor och bromshytter. Tyska transitvagnar var särskilt lämpliga för denna illegala trafik eftersom risken för upptäckt i dem var minst. Den norska tågpersonalen passade även på att då tillfälle bjöds sabotera och sinka den tyska trafiken. Planeringen av dessa störningar underlättades av tysk punktlighet och detaljorganisation, som innebar att tågens rörelser ägde rum enligt tidtabellen.

Bland personalen inom Norges ”SJ”, NSB, fanns många patrioter som arbetade för hjemmefronten, och de hade allierade bland svenska kollegor på många järnvägsorter i Sverige. Den kanske mest prominente var riksdagsmannen August Spångberg (s) i Charlottenberg, och han var ingalunda ensam.

I Jämtland slog polisen till mot svenska medhjälpare till hjemmefronten vid två tillfällen med kort mellanrum i november 1943.

”Stor spioneriaffär uppdagad i Storlien” löd en trespaltig rubrik i socialdemokratiska *Länstidningen* den 14 november. På begäran av ”Stockholmspolisen” (förmodligen säkerhetspolisen) anhölls 55-årig vagnårdsmästaren Adolf Zetterblom och 30-årig banarbetaren Carl-Gustav Welander. I Stockholm greps samtidigt en 28-årig son till den

förstnämnde, ”den kände skidåkaren” Sture Zetterblom, som drev en firma för ombyggnad av flygplan på Bromma. Trion blev anhållen som misstänkt för olovlig underrättelsetjänst. Tidningen uppgav kryptiskt att ”välunderrättade personer i Storlien --- håller emellertid för troligt att denna inte är riktad mot Sverige”.

Sture Zetterblom hade bakom sig framgångar i slalomtävlingar och arbetade också som lärare vid Skidfrämjandets skidskola i Storlien. 1936 ställde han upp vid Vinter-OS i Garmisch-Partenkirchen, men väl på plats stoppades han av Olympiska kommittén eftersom han i egenskap av skidlärare diskvalificerade sig som amatör.

Såväl Adolf Zetterblom som Welander hade tidigare varit anhållna och förhörda om ”viss trafik över gränsen”. Båda var enligt tidningen i daglig ”förbindelse med norsk järnvägspersonal och [hade] således, om brottet gällt förmedling av uppgifter över gränsen, mycket väl både kunnat avsända och ta emot ev. meddelanden”. Samtliga tre män släpptes dock efter en vecka och inga åtal väcktes mot dem.

Carl-Gustav Welanders mormor Maria, som var född i Norge, hade också haft trubbel med säkerhetstjänsten på grund av hjälp till hemmefronten. 76 år gammal anhölls hon i juli 1941, och vid husrannsakan i hennes hem i Storlien påträffades brev ställda till ”Onkel Franz” – ett tacknamn för den underrättelseorganisation som major Malcolm Munthe dirigerade från brittiska ambassaden i Stockholm. Maria Welander, som var föreståndare för Skidstugan, Skidfrämjandets logi i Storlien, förmedlade agentpost som lämnats in till Fritiof Bruuns bokhandel i Trondheim och av en norsk järnvägstjänsteman smugglats över gränsen. Hennes tacknamn vid kontakter med Stockholm var för övrigt ”Lucia”. Medan farmor Maria satt anhållen togs hennes då 48-åriga dotter Anna in för polisförhör på begäran av landsfogden i Västernorrlands län.

Bland kurirposten som beslagtogs hemma hos Maria Welander fanns en kvalificerad underrättelserapport på engelska till ”Onkel Franz” från en ”Mr Thomas” i Trondheim. Han rapporterade bland annat om dagliga tågtransporter Trondheim–Storlien–Narvik, om tyska flottan och flygvapnet och frågade: ”Varför bombar ni inte Waernes?” [flygflottiljen Værnes]. ”Mr Thomas” skrev smått desperat att det började brännas under fötterna på honom och att han snart skulle tvingas fly undan Gestapo, antingen över gränsen till Sverige eller sjövägen till Skottland.

I norsk krigslitteratur omnämns Adolf Zetterblom som en bundsförvant av flera författare med ett förflutet som agenter och kurirer i Sverige. Inom NSB var hans kontakt Johan Heggernes, lokförare mellan Trondheim och Storlien, vars kurirpost gick vidare via Östersund till militärkontoret MI-2 på Jungfrugatan 6 i Stockholm. Dit anlände posten inom två dagar, vilket var ”den raskeste av alle ruter i Trøndelag”, enligt den framstående krigshistorikern Ragnar Ulstein. Det var en extra fördel att skicka post genom Zetterblom eftersom den då inte blev kontrollerad av den svenska militära underrättelsetjänsten (C-byrån). Så skedde vid postgången genom den svenska landsfiskalen Olof Bergman – en dubbelagent vi strax ska återkomma till.

Zetterblom junior tycks ha varit informatör till säkerhetspolisen och röjt såväl svenska medhjälpare till hjemmefronten i Jämtland som händelser i Norge. Enligt en hemlig Säpo-PM lunchade ”fabrikören Sture Ferdinand Zetterblom” måndagen den 29 november 1943 – en dryg vecka efter att han släppts fri – med två säkerhetspoliser på Löwenbräu i Stockholm. Kanske var utbytet av information en fråga om tjänster och gentjänster. Efter en krogträff med en berusad och frispråkig tjänsteman på norska Legasjonen hade Zetterblom förstått bland annat

att huvudmännen i den illegala trafiken i storlienstrakten äro sportredaktören i ”Länstidningen” *Paul Björk*, redaktören i samma tidning *Gustin*, doktor *Hummel* i Gäddede samt en ”*fiskarlapp*” i Gäddede. Fiskarlappen vore den sista förbindelsen mellan Hummel och Norge. Hummel skulle vara den som ”tänkte med huvudet”. Orsaken till att Björk skulle vara en person av betydelse i den illegala trafiken, vore den att Björk hade bil till sitt förfogande – troligen ”Länstidningens”. Med denna bil skulle de illegala transporterarna företagas. Härvid skulle Gustin vara Björk behjälplig.

Just vid lunchtid denna måndag den 29 november, då Sture Zetterblom träffar de båda Säpomännen, frisläpps i Stockholm initiativtagaren till ”den illegala trafiken i storlienstrakten”. Han heter Ivan Larsson och arbetar i högkvarteret för Socialdemokratiska arbetarepartiet (SAP) på Sveavägen 68, som annonschef för SSU:s tidning *Frihet*. Han har suttit anhållen över helgen, ”såsom misstänkt för illegal verksamhet”.

I Östersund organiseras strax efter årsskiftet 1941–42 en svensk stödgrupp eller filial till norska Pressekontoret på Banérgatan 37 i Stockholm. Primus motor för filialen är nyssnämnde Ivan Larsson, då annonschef på *Länstidningen*. I boken *Norske penneknekter i eksil* omnäms han av författaren Oddvar Aas som en ”trofaster hjelper ... [som] reiste fast til Stockholm, og hentet kofferter med materiell”.

Spindeln i nätet i Östersund blir snart nog 35-årige Paul Björk, nyttillträdd SAP-ombudsman i Jämtland – och sportredaktör på *Länstidningen*. Företrädaren Ivan Larsson ställer upp som kontaktman i Stockholm och ska använda SAP-adressen Sveavägen 68 som täckadress för den kurirpost Björks grupp tar emot från Norge för vidare befordran till Pressekontoret.

Denna illegala postgång är bara en del av Björkgruppens verksamhet. Ivan Larsson förklarar i samband med att gruppen bildas att den ”skulle ha till uppgift att hjälpa hemmavarande norrmän att få upplysningar om händelser ute i världen”. Det framgår av polisförhör då gruppen sprängs av svenska säkerhetstjänsten i slutet av november 1943. I förhör med de inblandade heter det att ”organisationen skulle, för den händelse Sverige bleve ockuperat, verka inom Sverige såsom stöd åt regeringen.” Gruppens öde blir en misslyckad expedition för att eskortera norska kurirer över gränsen.

Paul Björk var inte jämtlänning utan född och uppväxt i Fröskog i Dalsland, där han före flytten till Östersund arbetade som studieledare för SSU. Han är ett av många exempel på nära band mellan Sverige och Norge. Björk var ofta i det Dalsland närbelägna broderlandet eftersom han hade släktingar i Oslo. Han besökte vid flera tillfällen redaktionen för *Arbeiderbladet*, där han förmodligen träffade sin partivän Reidar Hedemann – under ockupationen en nyckelman på Pressekontoret i Stockholm.

I Östersund opererar Paul Björk genom både SAP:s partiexpedition och *Länstidningens* sportredaktion. En majdag 1942 får Björk ett högst oväntat besök. Erik Andersen, en norsk släkting från Oslo, knackar på. Björk hade hört att Andersen, som var i 30-årsåldern, skulle vara död. Nu berättar denne att han deltagit i striderna vid Narvik två år tidigare och efter de västallierades evakuering därifrån lyckats komma vidare till Kanada, där han utbildats som kommandosoldat. Släktingen har tagit sig över till Sverige sedan han landsatts av en flygbåt på norska västkusten.

En viktig uppgift för Paul Björk är att hjälpa norska agenter och kurirer genom den svenska militärens vägspärrar mellan Östersund och gränsen. Det går till så att norrmännen, då man närmar sig en vägspärr, kryper in i bagageutrymmet i SAP:s tjänstebil med registreringsnumret Z 1789. Väl förbi svenska militären kryper de ut ur bakluckan. Det händer också att norrmän gör egna omvägar till fots förbi militärspärrar. Lösenordet för samtliga kurirer är ”Vi skulle hälsa från Hedemann”.

Björk har flera medarbetare i sin ”filial” till norska Pressekontoret; en del har Ivan Larsson rekryterat, en del värvar han själv. En av de tidiga medlemmarna är den av Zetterblom jr omnämnde Maurits Gustin från Frostviken, född i Sverige men från åttaårsåldern uppväxt hos en lantbrukare i Norge, där han också blev konfirmerad och gjorde 48 dagars värnplikt 1923. Fem år senare återvänder Gustin till Sverige, blir i sinom tid sjukvårdare vid Frösö sjukhus och arbetar en tid ideellt som sekreterare i Frösö arbetarekommun.

En annan socialdemokrat, frisörmästaren Nils H. Lundgren, ställer också upp då kurirer behöver eskort. Han är ordförande i Jämtlands SSU-distrikt och känner även Björk ”genom umgänge familjerna emellan”. Då Lundgren förhörs om en kurirexpedition hösten 1943 säger han sig ”ha haft vetskap om att den ifrågavarande transporten varit olaglig, men på grund av rent ideella skäl ville han ändå medverka vid densamma”. Lundgren blir senare en känd landstingspolitiker (s) i Jämtland.

Två gånger hösten 1942 medverkar redaktör Lennart Schöqvist i illegala kurirtransporter genom militärens vägspärrar. Han arbetar då som *Länstidningens* lokalredaktör i Strömsund, avancerar så småningom till posten som chefredaktör och innehar denna i 15 år. Paul Björk förklarar vid ett tillfälle för polisen att två norska agenter ”skulle söka taga sig in i Norge för att där sprida propagandamaterial, men nämnde ingenting om att norrmännen i Norge skulle utföra sabotage”.

Paul Björks grupp avslöjas av svenska säkerhetstjänsten i slutet av november 1943. Säpo har underrättats av flera informatörer förutom Sture Zetterblom. Bland andra har en svensk medborgare, som alltsedan 1940 förmedlat privat post mellan Norge och Sverige, fått kalla fötter. Han överlämnar till polisen ett norskt brev adresserat till Björk, vilket han misstänker ”möjligen innehöll handlingar av illegal natur”. Så är inte fallet men SAP-ombudsmannen ställs ändå ”under kommunika-

tionskontroll”, det vill säga hans telefon avlyssnas och post öppnas och censureras. Snart nog får säkerhetstjänsten napp, ett brev från Björk till Ivan Larsson på Sveavägen 68 i Stockholm visar sig ”innehålla skriftliga spionageuppgifter angående militära förhållanden i Norge”.

I Stockholm förbereds samtidigt i Legasjonen på Banérgatan 37 avfärden av två agenter, Kjell Lindboe och Lars Haugsnes, båda i 20-årsåldern och före detta studenter vid Norges tekniska högskola i Trondheim. Deras uppdragsgivare är av allt att döma inte Pressekontoret utan den militära underrättelsetjänsten XU. I svenska polisförhör omnämns senare norske legationstjänstemannen och ingenjören Gunnar Storsveen, men förmodligen avses XU:s säkerhetschef Erik Storsveen (se kapitel 15). Haugsnes är i varje fall bekant med Storsveen sedan studietiden i Trondheim. Av uppdragsgivaren får agenterna veta att Paul Björk är deras sambandsperson i Östersund. De båda medför meddelanden i mikrofotoformat gömda i kondomer, flaskor med vätska för hemlig skrift, en kulsprute-pistol och tre mindre handvapen samt ammunition plus en radiosändare för kommunikation med Storbritannien. Dagen innan de avreser från Stockholm med tåg mot Östersund fredagen den 26 november besöker de Arthur Häggblads sportaffär vid Klarabergsgatan och köper varsitt par skidor med stavar.

Hemma hos Björk i Östersund packar de norska agenterna om sin utrustning från resväskor till ryggsäckar, och avslutar dagen med att i världens sällskap äta middag på restaurang Lucullus. Förutom sin omfattande packning har de förfalskade norska ID-handlingar och tillstånd att vistas i gränsbygderna. Björk berättar att han dagen därpå ska följa med dem via Åsarna till Ljungdalen, där han skall hålla ett föredrag samma kväll.

Tidigt lördagen den 27 november bordar trion tåget till Åsarna, för att anhållas klockan 06.20 och föras till kriminalpolisen i Östersund. I Stockholm anhölls samma dag SSU-tidningen *Fribets* annonschef Ivan Larsson ”såsom misstänkt för illegal verksamhet och frigavs den 29/11 klockan 12.00”. I polisförhör erkänner Larsson att han mottagit brev från Paul Björk, vilka han, utan att ta del av innehållet, vidarebefordrat till Reidar Hedemann på norska Legasjonen.

Omständigheterna kring den ”illegala verksamhet”, som medför att Paul Björk och Ivan Larsson och dessa norska agenter anhålls på Säpos

begäran, illustrerar ännu en gång den förvirring och rivalitet som tidvis under kriget rådde mellan hemliga civila och militära organ inom svenska statsapparaten. Då denna händelse inträffar i november 1943 har den militära underrättelsetjänsten, C-byrån, sedan länge etablerat samarbete med olika grenar av hemmefronten, både Pressekontoret och agentkollegorna inom den norska underrättelsetjänsten. C-byrån hade exempelvis ett år tidigare ur Östersundspolisens arrest räddat agenten Erik Storsveen, som nu skickat iväg kurirerna mot Norge. De anhållna släpps efter ingripande från högsta ort, social- och polisminister Gustav Möller, och inga åtal väcks.

Möjligen hade denna incident aldrig inträffat om en viss landsfiskal fått ett finger med i spelet – Olof Bergman i Storlien. Vid krigsutbrottet stationerades den då 42-åriga polismannen i gränssorten som extra landsfiskal, men tjänstgjorde även periodvis i andra jämtländska landsfiskaldistrikt. Sådana ”inhopp” var vanliga i flera län under kriget, och särskilt i Värmland. Eftersom det var en tät trafik av norska agenter och kurirer genom Jämtland – plus att omkring 2 000 flyktingar passerade Storlien på väg in i Sverige – fick Bergman i tjänsten kontakt med många norrmän.

En ensam norsk mor med två små flickor anlände till Storlien med tåg vid juletid 1942, de korsade gränsen med hjälp av falska tillstånd och fick i dubbel bemärkelse ett frostigt mottagande. Det var 30 minusgrader, och till att börja med måste de tillbringa natten på stationshusets kalla golv. Därefter blev de inlåsta i ett iskallt rum på Högfjällshotellet och en första gång förhörda av en barsk landsfiskal – Olof Bergman. När han senare återkom var humöret omvänt, mycket vänligt, ja landsfiskalen var ”blid som ei lerke”. Det hade skett en namnförväxling, han hade trott att en nazistfamilj anlant med tåget från Trondheim.

Incidenten beskrivs av Jon Leirfall i boken *I storm och stille*, dock utan att nämna landsfiskalen vid namn. Det var Leirfalls hustru och två små barn som kommit till Sverige, dit han själv flytt ett par månader tidigare efter varning om överhängande hot om arrest. Han var en känd bondepolitiker, hemmahörande i Trøndelag och förmodligen inte okänd för jämtlänningen Bergman som bodde hemma hos föräldrarna i Tännäs nära norska gränsen. Jon Leirfall blev chef för Legasjonens lantbrukskontor i Stockholm och formell ägare till det sörmländska godset Mälsåker,

som användes som militärt träningsläger av norska ”polistrupper”. Tack vare examen som agronom fick han svenska myndigheters tillstånd att köpa den stora lantegendomen, men pengarna kom från exilregeringen i London. Leirfall avböjde efter kriget sin regerings erbjudande att köpa Mälsåker, återvände hem till Trøndelag och blev mångårig stortingsman och flitig författare.

Olof Bergman fick bland norska flyktingar rykte om sig som en sträng och tvär, ja ovänlig svensk landsfiskal. Förmodligen var hans bistra fasad en täckmantel, ett sätt att lägga ut villospår och värja sig mot misstankar om hemliga kontakter med den norska underrättelsetjänsten. Det menar i varje fall krigshistorikern Ragnar Ulstein.

Några sympatier för ockupationsmakten i Norge hyste inte Olof Bergman, tvärtom. Han hade fått personliga intryck av nazistiskt styre då han som åskådare besökte OS i Berlin 1936. Fadern Ingebrikt Bergman anställde på sin gård i Tännäs norska drängar och den barnrika familjen hade många kontakter med grannlandet. Ingebrikt Bergman, också liberal politiker och mångårig riksdagsman, propagerade för folkbildning och nykterhet. Det var ingen miljö för antidemokratiska tendenser.

Först och främst ställde Olof Bergman upp som förmedlare av kurirpost som lämnades av norska järnvägsarbetare vid ankomsten till Storlien. Uppdragsgivare var den militära underrättelsetjänsten XU och dess agenter i Trondheim och andra platser i Trøndelag. I Stockholm sorterade den under militärkontoret MI-2. Men det är omvittnat från flera håll att han också hjälpte enskilda agenter och kurirer med råd och dåd då de haffades av svensk polis eller anmälde sig som flyktingar. Exakt när Bergman engagerade sig för hjemmefronten är oklart, men det var i varje fall innan Helmuth Ternberg och James Dickson värvade honom till C-byrån mitt under den frostiga ”februarikrisen” 1942.

Den norske motståndsmannen Einar Sæter, som hade en del trubbel med Bergman, gav honom ett hyggligt slutbetyg:

”Og ingen XU-agent utafør Trøndelag hadde ein slik mottakar av spionasjestoff som landsfiskal (lensmann) Olaf Bergmann på Storlien. Den rosen skal Bergmann ha, sjølv om han var kjent for å vera sur mot flyktningar.”

Årsskiftet 1944–45 hade det norsk-svenska militära samarbetet avancerat så långt att man även i Jämtland lade upp vapendepåer för hjem-

mefronten. Ett av de norska militärkontoren i Stockholm använde bland annat Svenska Turistföreningens nattlogi Blåhammarstugan norr om Sylarna, i bästa samförstånd med meteorologen Torsten Lind som var baserad där samtidigt som stugan var förbjudet område för turister. Enligt Einar Sæters version inträffade en incident strax efter nyår då en svensk militärpatrull kom på besök, det blev till en början en glad kväll under starka dryckers påverkan varvid Lind började skryta med att han hade uppdrag för norska Legasjonen i Stockholm. Inför de tvivlande soldaterna visade vädermannen då upp det stora källarförrådet med pistoler, handgranater, ammunition och mycket annat. Tvivel övergick i stor förvåning, och när patrullchefen sovit ruset av sig fann han för gott att till överordnade anmäla upptäckten av ett utländskt vapenförråd inne på svenskt område. Larmet gick vidare till polisen i Östersund, men på vägen dit stoppades ett ingripande av vår landsfiskal – Olof Bergman.

Landsfiskal Bergman hedrades efter freden 1945 med en norsk förtjänstorden som tack för hjälpen. Den direkta anledningen var att han genom sina underrättelser lyckats stoppa ett tyskt sabotage mot en tågtransport via Storlien av norska ”polistrupper” från Sverige till Trondheim.

En nyckelperson i Jämtland än viktigare än Olof Bergman och Paul Björk var provinsialläkaren David Hummel (1893–1984), under drygt två decennier stationerad i gränsorten Gäddede. Han hade ett förflutet som läkare i den sista forskningsexpedition som leddes av Sven Hedin, den trogne Tysklandsvännen som in i det sista hyllade Hitler. David Hummel däremot blev en mycket aktiv medhjälpare till hemmefronten redan i september 1941, samtidigt som han hade kontakter med den svenska militära underrättelsetjänsten – och utsattes för starka misstankar från den civila säkerhetstjänsten. En kriminalöverkonstapel i Östersund, Wilhelm Ahlberg, ägnar mycken tid och energi åt att spana på doktor Hummel och skriver en rad hemliga PM om honom. Enligt en skvallerrapport av en tidigare anställd i sjukstugan i Gäddede i februari 1942 hade Hummel, som ”vore synnerligen engelskvänlig”, inom loppet av tre dagar tagit emot ”ej mindre än sjutton stycken norrmän, varav några trots sjukdom färdats å skidor miltals”. Ahlberg föreslår i december året därpå att provinsialläkaren måste höras, då det efter förhören med Paul Björk med flera kan ”utan tvekan antagas att doktor Hummel sedan länge sysslat med olovlig underrättelseverksamhet”.

Av allt att döma håller den militära underrättelsetjänsten en beskyddande hand över David Hummel. Han förhörs först i maj 1944, men inga åtal väcks och efterhand blir hans största problem inte svenska Säpo utan provokationer av nazistiska norrmän i Gestapos tjänst. En alltmer frustrerad kriminalöverkonstapel Ahlberg kräver förgäves att Hummel ska tvingas lämna den strategiska gränsorten Gäddede.

”Då Hummels uppträdande och förehavande förorsakar otrygghetskänsla och stort besvär för den övervakande myndigheten, vore det i högsta grad önskvärt och nödvändigt, att han, därest han ej inom kort kan överbevisas om brottslig verksamhet, förflyttas till annan tjänstgöringsort.”

David Hummels främste fiende på andra sidan gränsen var den ökände nazisten och landsförrädaren Henry Rinnan, som efter kriget dömdes till döden och avrättades 1947 för bland annat mord på norska patrioter. Enligt en PM som Ahlberg skrev ett år tidigare hade Rinnan sagt sig förstå att Hummel tjänstgjort som mellanhand i ”kommunistisk kurirtrafik” över Gäddede. Utan några kommentarer refererade överkonstapeln ett spontant medgivande av Gestapos brutale hantlangare i Trøndelag, Henry Rinnan, att han planerat att undanröja David Hummel:

”Rinnan meddelade även, att han själv planerat att försöka med våld föra doktor Hummel till Norge och sedan sända honom till koncentrationsläger i Tyskland. Saken hade förfallit på grund av att tyskar på högre ort ej velat godkänna den tilltänkta åtgärden.”

KÄLLOR TILL KUNSKAP:

* Dokument från Säpo-arkivet (Riksarkivet Arninge), som ställts till förfogande av reportern Lennart Öhd på *Länstidningen* i Östersund och som var underlag för en serie artiklar av honom år 2005.

* Kompletterande information från bl.a. Thomas Welander, son till Carl-Gustav Welander.

* Upplysningar om landsfiskal Olof Bergman från bl.a. brorsonen Ingebrikt Bergman och Ragnar Ulstein.

* Einar Sæters bok *I kurérfart for XU*.

* Berättelser och brev från Odd Guldahl, norsk kurir Jämtland-Trøndelag.

LÄSTIPS:

* Den norske författaren och historikern Ragnar Ulsteins böcker om *Etterretningstjenesten i Norge 1940–45* (tre band), som kom i nytgåva 2008.

* Författaren och TV-producenten Björn Fontander berättar om distriktsläkaren och agenten David Hummel i dels *Flykten över gränsen* och dels *Blixen & Blixen*.

* Fontander har också skrivit den läsvärda boken *De onda åren*, som är baserad på bl.a. TV-intervjuer med viktiga svenska diplomater, som Gunnar Hägglöf och Erik Boheman, i maktens centrum under andra världskriget.

”Vi var vel 20 mann som tok dette kurset på Æhlby; alle flyktninger som nok hadde vært med på endel og ønsket brennende å gjøre en krigsinnsats. Treningen var hard og målbevisst for snarest mulig å få oss i fysisk toppform. --- Kurset varte vel i nærmere to måneder. Da var vi blitt kjempesterke og tøffe og følte selv at vi nå kunne klare nesten hva som helst det ble krevet av oss.”

DICK ZEINER-HENRIKSEN om utbildning till gerillasoldat och sabotör på Ählby gård på Ekerö och vid Älgberget i Dalarna 1944

21. NORSK GERILLA RUSTADES PÅ EKERÖ

Dick Zeiner-Henriksen glömmet aldrig den 6 juni 1944. ”Nu har den allierade invasionen börjat!” En högljudd svensk soldat väckte honom och tio andra norska ynglingar med det glada budskapet vid sjutiden på morgonen i ett militärläger i Värmland. Dagen innan hade de lotsats över gränsen, efter ett uppbrott från Oslo i all hast. Var och en hade goda skäl att fly från Norge. Nu ville de genast vända hem. ”Lugna er, pojkar”, svarade den svenske officer som var högsta befäl i beredskapslägret. Det var inte Norge som var invaderat, inte ännu.

En annan nyanländ flykting, vid ett annat gränssnitt, var positivt överraskad över att de neutrala svenskarna firade den allierade invasionen i Normandie med att hissa flaggor överallt. Glädjen var kortvarig, tills han fick veta att den 6 juni var Svenska flaggans dag ...

Men 19-åriga Dick var nöjd med det mottagande de fått i Sverige dagen innan, först på ett litet torp invid gränsen, och sedan i militärlägret. Där kunde de plåstra om sina skavsår på fötterna, fick en dusch och torra kläder – och som kvällsmål ”den mest vidunderlige Pytt i panne (lapskaus) man kunne tenke seg, med kold melk – og alt så mye vi or-

ket å sette till livs”, erinrade sig Zeiner-Henriksen drygt ett halvt sekel senare, och fortsatte:

Det var tydelig at både offiserene og soldatene var helt på vår side og på en måte var glade for å kunne hjelpe oss som var flyktet --- Det var efterhånden blitt kveld og efter middagen var veien til køyene ikke lang, og nå kunne vi, for første gang på år og dag sove trygt, uten tanke på å bli overrasket og uten tanke på at det når som helst kunne gjelde livet. Og med den vidunderlige ro i sinnet sov vi fra all krig og elendighet.

Trots unga år var Dick Zeiner-Henriksen redan veteran i hjemmefronten, liksom sin klasskamrat från gymnasiet, Hans Peter Styren. Båda utvaldes sommaren 1944 som elever i första kullen vid den exklusiva och hemliga gerilla- och sabotörsskolan vid Ählby gård på Ekerö ett par mil från Stockholms centrum.

Motståndsarbetet hade för Dicks del börjat med spridning av underjordiska tidningar, illegale aviser, trots ockupationsmaktens hot om dödsstraff. Han var en tidig rekryt till Milorg, hjemmefrontens militära organisation, och genomförde bland annat ett sabotage mot ett tyskt militärlager med motorcyklar. Tack vare att Dick hade tillgång till fotoutrustning hjälpte han också till vid starten av *Foto-Nytt*, som innehöll förminskningar av maskin- och handskrivna nyheter från olagliga radioavlyssningar. Sommaren 1943 knäckte Gestapo redaktionen, sedan en medarbetare arresterats och pressats att uppge flera namn. Då hade Dick av säkerhetsskäl lämnat tidningen; det ansågs riskabelt att engagera sig i flera olika grenar av hjemmefronten. Två av hans bästa vänner hamnade i koncentrationsläger i Tyskland, men räddades 1945 av Bernadotte-expeditionen.

Väpnade aktioner blev Dick Zeiner-Henriksens verksamhetsfält. Han fick i uppdrag att organisera en stödtrupp till Oslogjengen, den mest berömda motståndsgruppen i den norska huvudstaden, där han lärde känna män som Gunnar Sønsteby, Max Manus, Gregers Gram och Roy Nielsen. ”Michael” blev hans täcknamn. Till stödtruppen värvade han ett halvt dussin kamrater, alla 18-19 år, bland dem vännen Hans Peter Styren, som använde täcknamnet ”Timo” efter den berömde ryske marskalken Semjon K. Timosjenko. Ofta höll de våghalsiga unga männen till

med vapeninstruktioner och dylikt hemma hos Dick på Uranienborgveien 1 – mitt emot den före detta ryska legationen, som Gestapo ockuperat och använde som officersklubb!

”Timo” undkom med nöd och näppe tack vare en förvarning om ockupationsmaktens stora razzia mot Universitetet i Oslo den 30 november 1943. Den 19-årige Styren uppfattades med sin vuxna uppsyn som flera år äldre. På väg att varsla andra studenter såg han universitetet bli omringat av tyska trupper, och stoppades av en norsktalande tysk officer.

”Dette var første gangen jeg holdt på å bli tatt. Men jeg hadde sinnsro nok til å påstå at jeg var elektriker fra Askim og hadde en fridag i Oslo. Over sommeren hadde jeg gått i lære som elektriker så jeg visste hva jeg snakket om ...”

Även Hans Peter hade tidigt engagerat sig i det som för många unga norska män och kvinnor var första lektionen i den hårda skolan med aktiv motståndskamp: illegale aviser, alltså underjordisk press som höll modet och stridsmoralen uppe och blev viktiga alternativ då radioapparater bannlystes.

”Arbeid med illegale aviser kan idag høres ut som en svært uskyldig papirarbeid. Men slike aviser og meldinger var et viktig verktøy for å gi informasjon og for å holde mot og optimismen oppe hos folk flest. Og det var såvisst ikke uten risiko for de som sørget for at avisene ble hemmelig laget og levert ut.”

Dicks och Hans Peters mest betydelsefulla insats är inskriven i Norges ockupations- och filmhistoria. Ett dramatiskt inslag i biosuccén *Max Manus* är sabotaget den 4 maj 1944 mot Kirkeveien 90, där Oslogjengen brände namnregistret över tiotusentals unga norrmän som skulle tvångsinkallas till arbetstjänst hos ockupationsmakten. I värsta fall, befarade hemmefronten, kunde ungdomarna skickas vidare till krigstjänst på östfronten, där den tyska krigsmakten tvingats till reträtt från Sovjetunionen. Hitlers regim var alltmer trängd efter nederlag även i Nordafrika och Italien. För första gången gick motståndsrörelsens högsta ledning ut med ett påbud i namn av hemmefrontens ledelse och sände via BBC ut en uppmaning, som också spreds genom den illegala pressen: ”Ingen møter til sesjon eller overhodet noen innkallelse til AT [Arbeidstjenesten]! For landets og din egen skyld følg parolen!”

På kvällen höll de båda och tre andra motståndsmän vakt utanför fastigheten Kirkeveien 90 medan sabotörstrion Max Manus, Gregers Gram och Edvard Tallaksen tog sig in i en lägenhet där ett arkiv förvarades. De tillbringade en och en halv timme med att bränna dokument. Plötsligt anlände en stor styrka från den pronazistiska norska statspolitiet till platsen efter larm från en hyresgäst på Kirkeveiens motsatta sida: Hans Eng, Vidkun Quislings privatläkare! Han var en ökad nazist, hög chef inom hälsodepartementet och polisläkare, vilket innebar att han var närvarande som medicinsk expert vid flera avrättningar. Eng hävdade, då han ställdes till svars för landsförräderi efter kriget, att han misstänkte att de vakter Oslogjengen placerat nere på gatan var ute för att likvidera honom, en misstanke som inte var osannolik eftersom han fanns på en lista över ledande quislingar som borde undanröjas.

Den största dramatiken upplevde Hans Peter Styren, som där han stod på vakt på Kirkeveien konfronterades med tre polismän med höjda vapen och kommenderades ”Opp med hendene!” Han sträckte bara vänster hand i luften och sköt med höger hand mot poliserna med den pistol han hade haft i rockfickan – det första skott han någonsin avlossat med en pistol. En polisman besvarade elden, ”Timo” träffades en första gång och därefter ytterligare två gånger då han springande i sicksack flydde från platsen och skrek varningsrop till övriga vakter. Han skrämde också iväg en obehäpnad tysk soldat, som polismännen sedan misstog för att vara den flyende pistolmannen och därför började förfölja. Gömd bakom några buskar och medan mörkret föll iakttog Hans Peter polisjakten och kände den omedelbara livsfaran lätta.

Max Manus sköt sig också fri ur statspolisens numerära överläge och lyckades undkomma, liksom de båda andra sabotörerna och Dick Zeiner-Henriksen. Det var dock ”Timo” som genom att öppna eld mot de första polismännen varslade sabotörerna och gjorde det möjligt för dem att rädda sig ur den livsfarliga kalabaliken, förklarade senare Max Manus.

Men de tre övriga unga motståndsmän som stått på vakt vid Kirkeveien togs tillfånga och röjde redan samma kväll under tortyr Dick, som var den ende de kände vid riktigt namn. När Gestapo inte kunde gripa Dick i hemmet tog de i stället som gisslan hans bror Erik, som senare avled i koncentrationslägret Dachau i Tyskland. De tre vakterna avrättades,

tillsammans med åtta andra fängslade patrioter som var helt oskyldiga till inblandning i sabotaget. Gestapo var mycket missnöjda med norska statspolisens schabbel och ville också sätta stopp för hjemmefrontens kampanj mot tvångsarbets-tjänsten.

Vad hände då med Hans Peter ”Timo” Styren? Turligt nog kunde han gå fram till ett par, Walther och hans hustru Anne-Cathrine Knudsen, som kom gående på gatan. De förstod hans belägenhet och hjälpte honom in i sin lägenhet. Walther, som råkade arbeta med sanitetstjänst inom Milorg, tvättade bort alla blodspår och tillkallade en pålitlig läkare. Med skottskador i bland annat magen var Hans Peters chanser att överleva inte stora enligt läkarens första bedömning, som visade sig vara felaktig. Dagen därpå flyttades han i en fiskebil till ett gömställe hos en sjuksköterska, och efter ytterligare en vecka till en annan säker plats uppe på Voksenlia.

Smått skräckslagen blev den jagade pistolmannen två veckor efter dramat på Kirkeveien, då en polisman i full uniform kom till detta gömställe. Men han var en av hjemmefrontens agenter inom den norska poliskåren och hjälpte Hans Peter på första etappen till säkerhet i Sverige, i en polisbil till Sandvika på Oslofjordens västsida. Därifrån åkte han ensam tåg till Sandefjord, där en ung kvinna mötte och förde honom till en yrkesfiskare med licens för att hämta fångster till havs i Skagerack.

Efter en spännande nattlig båtfärd sattes Hans Peter iland nära Fjällbacka i Bohuslän den 17 maj – Norges nationaldag. I Oslo greps hans bror Knut som gisslan, sattes på Grini och släpptes först i januari 1945.

Den svenske landsfiskalassistent som förhörde Hans Peter Styren dagen därpå fick inte veta något om den nyanlände flyktingens inblandning i det uppmärksammade sabotaget två veckor tidigare. ”Studenten” Styren hade hjälpt till att sprida illegala tidningar. ”Detta har nu upptäckts av polisen, varför han ej vågat kvarstanna i Norge. Av fruktan för att bli arresterad hade han därför flytt till Sverige.” Redan samma dag bar det av till flyktingmottagningen vid Öreryd och senare till Kjesäter, varpå han snabbt beviljades två veckors uppehållstillstånd i Stockholm ”på grunn av arbeide for Legasjon”, som det hette i ansökan till Socialstyrelsen.

Den 20-årige Hans Peter var ingen nykomling i Sverige. Visserligen var han född i Drammen men han tillbringade sina första tre skolår i Nyköping, eftersom hans far, Ulf Styren, var chef på ett glasbruk i Oxe-

lösund. Familjen flyttade sedan till Askim i Norge då fadern blev vd för gummifabriken där. Mormor hette Ellen Nordgren, född i Stockholm anno 1863 och var redan i unga år en lovande sopran: ”Du har en röst så du kan spränga kyrkvalv”, lär kung Oscar II ha berömt henne efter en elevkonsert vid Kungliga Musikaliska Akademien. Hon gifte sig med en norsk officer, blev världsberömd sångerska som Ellen Gulbranson och var en av Edvard Griegs favoriter. ”Timo” var alltså hennes dotterson.

Sommaren 1944 fokuserades Hans Peters tankar främst på fortsatt tjänst hos hemmefronten. Visserligen var både Dick och han ”brända” som motståndsmän i hemlandet, eftersom de nu var kända för Gestapo, men han ville gärna ha nya uppdrag – eller allra helst komma vidare till Kanada för utbildning till flygvapenpilot. Efter en kort tid vid den norska förläggningen vid Mälsåkers slott fick han snabbt kontakt med ”karene på Skeppargatan 32 i Stockholm”, alltså MI-4 – Milorgs svenska högkvarter.

Detta var den avdelning av Den Norske Legasjonen i Stockholm som sørget for oss som skulle tilbake til Norge på hemmelige oppdrag. Langt senere i livet møtte jeg den svenske ministern Eije Mossberg, som under krigen hadde ansvaret for kontaktene med norske og danske motstandsmenn og deres organisasjoner i Sverige. Han hadde av det svenske politiet fått vite at det på Skeppargatan fantes tilstrekkelig med sprengstoff av alle de slag for å sende halve bydelen Östermalm i luften. Man han lot det passere.

Jeg forstod at jeg allerede vid dette første besøket på Legasjonen ble oppfattet som en tøff og uberørt veteran. Rapporter fra Oslo hadde nok gitt inntrykk av at jeg kunne klare i grunnen hva som helst. Og jeg fikk den aller beste mottakelse både da og senere anledninger når jeg kom til Stockholm.

På Skeppargatan 32 återförenades Hans Peter alias ”Timo” och Dick alias ”Michael”, men i stället för att få flyga till Storbritannien beordrades de inställa sig på ett betydligt mer närbeläget ställe: Ählby gård på Ekerö. MI-4-kontoret hyrde i samverkan med brittiska SOE denna gård av hemmansägare Ragnar Karlsson, som verkar ha varit mer införstådd med normännens verkliga avsikter än svenska myndigheter. Säkerligen visste också ”Revolver-Harry” Söderman vad gårdens ägor skulle användas till; i varje fall skänkte han glöggflaskor dit julen 1944. Inför överkonstapel

Arvid Ottosson, sambandsmannen på svenska säkerhetstjänsten, gav man sken av att Ählby brukades som ”vänteläger”, en förläggning för personer som låg i beredskap för att med kort varsel borda kurirplanen på närbelägna Bromma. Formellt hade de unga norrmännen Hans Peter och Dick beviljats uppehållstillstånd i Stockholms stad och län ”på grunn av viderereise”.

Ählby gård var möjligen inledningsvis ett vänteläger men övergick snabbt till att i verkligheten vara en skola för utbildning av sabotörer, gerillasoldater och kurirer. Minst ett hundra norska motståndsmän tränades där under former som påminde om dem som användes av SOE i Skottland och under ledning av en norsk yrkesofficer, löjtnant Kristen Aasen. ”Han var en liten, tettbygd kar med en naturlig autoritet og en smittende fighting spirit ...”, enligt Dick Zeiner-Henriksen. En annan elev, Fin ”Steinar” Ask, minns Aasen som ”en spenstig, tett liten kar i blå treningsoverall.” Löjtnaten reste också till flyktingcentralen Kjesäter och värvade rekryter till sin ”skola”.

Sergeant Asbjørn Dille var närmaste man till Kristen Aasen på Ählby från sommaren 1944 och tog över chefskapet helt strax före jul. I motsats till högste chefen var den då 27-årige Dille en mycket högre karl, 193 cm lång. Märkligt nog saknar han ett norskt flyktingnummer, vilket kan bero på att han flydde till Sverige mycket tidigt, redan den 16 april 1940 – direkt från de allra första striderna i slaget om Narvik. Året dessförinnan hade han gått igenom befälsskolan. Dille upplevde på nära håll en av de snöpligaste händelserna i Norge under ockupationen. Med lock och pock tvingade den tyske generalen Eduard Dietl den norske kommandaten, överste Konrad Sundlo, att ge upp den strategiska hamnstaden utan att försvararna avlossade ett enda skott. Sundlo var en av major Quislings vänner och anhängare av dennes parti, men frikändes efter kriget från anklagelser om landsförräderi. En krigsrätt bedömde att överstens passivitet och underkastelse inför de tyska erövrarna på ockupationens första dag mest berodde på inkompetens.

Asbjørn Dille ställde dock upp då ett par majorer trotsade Sundlos beslut att kapitulera och tillsammans med 200 man marscherade ut ur Narvik inför förvånade tyska trupper. Det var ungefär en femtedel av den norska styrka som fanns i hamnstaden. Majorernas avsikt var att sabotera den viktiga Ofotenbanan, som fraktade järnmalm från de lappländska

gruvorna för utskeppning till Tyskland. Från bergen ovanför Narvik kunde Dille och hans vapenbröder följa bataljerna mellan tyska och brittiska örlogsfartyg. Efter strider på ett par platser utmed järnvägen överrumplade tyska soldater i ett pansartåg norrmännen uppe vid Bjørnfjells gränsstation i gryningen den 16 april. 45 norska soldater togs till fånga medan merparten flydde in i Sverige, bland dem sergeant Dille. Bakom sig hade han åtta strapatsrika dygn, då flera kamrater stupat och han själv räddat sig över gränsen tack vare att han var en duktig skidåkare. Hans fysik var stark som idrottsman i allmänhet med kulstötning och löpning som specialgrenar.

Först hösten 1983 meddelade Forsvarets Overkommando sergeant Asbjørn Dille att han tilldelats ”*Deltakermedaljen* for innsatsen under felttoget i Norge i 1940 samt tjeneste i Sverige i tiden 22 febr 43–3 maj 45.” Då var han sedan 35 år svensk medborgare och hade bildat familj i Stora Skedvi i Dalarna. Brevet tyckte han var så senkommet att han inte ens öppnade det.

Dille, som var född och uppväxt på en ö utanför Namsos, hade efter reträtten från Narvik internerats vid Rommehed i Dalarna. Snart nog blev han frisläppt, och fick arbete i skogen i Stjärnsund hos en Werner Andersson – sin blivande svärfar! Tycke uppstod mellan Asbjørn och dottern Ingrid. Om inte kriget kommit emellan hade han förmodligen efter befälsskolan läst vidare på Tekniska högskolan i Trondheim. Ambitionen att utbilda sig till ingenjör fanns kvar och han började studera vid Tekniska Institutet i Stockholm i augusti 1941, men tvingades sluta efter knappt fyra månader i brist på pengar. Det blev fortsatt skogsarbete hos Werner Andersson i stället.

Mycket tidigt engagerades sergeant Dille i den hemliga rustningen av ”polistrupperna”. Forsvarets Overkommando räknade ju hans krigstjänst i Sverige från 22 februari 1943, men vad han gjorde till en början – innan utbildningen kom igång frampå höstkanten – är inte känt. Större delen av hösten var han truppchef vid ett så kallat ”hälsoläger” vid Tofta Brunn utanför Falun där i praktiken norska värnpliktiga mönstrades. I oktober beviljades han tillstånd att besöka Stockholms stad för att delta i ”krigsmesterskap i orienteringslöp”. Sex veckor i början av 1944 genomgick han en officerskurs vid Torpet, som tillhörde Johannesbergs säteri i Gottröra socken i Uppland – högkvarter för det norska så kallade

Rikspolisstyrelsens utbildning av en fältpolis. Därefter var Dille troppchef inom Reservpolisen – i praktiken infanteribataljoner – innan han den 24 juli anlände till Ählby gård. Formellt beviljas han uppehållstillstånd i Stockholms stad och län på grund av anställning vid den norske militärattachés kontor.

Asbjørn Dille var en mycket vältränad man under kriget – och även efter, då han blev en tillgång för Långshyttans AIK. De kurser han organiserade vid Ählby var omvittnat mycket tuffa och strapatsrika och han gick säkert före med gott exempel, kommenterar sonen Olav: ”Ställ inte sådana krav på andra som du inte kan eller är beredd att genomföra själv, förmanade mig far när jag ryckte in för min egen värnplikt.”

Det var mycket teori och fysiska övningar vid Ählby, medan de verkligt skarpa skjutövningarna mestadels fick vänta till fortsättningskurserna i Dalarna, dels vid ett hemligt läger – med täcknamnet ”Odden” – vid Skeberg intill Djursjön söder om Leksand, och dels vid den stora norska militärförläggningen vid Älgberget mellan Dala-Floda och Leksand.

Skjutövningarna vid Ählby gård tycks ha växlat efterhand, möjligen av hänsyn till omgivningarna. Ett hemligt samarbete inleddes också med lärare vid Hemvärnets närbelägna och nystartade stridsskola vid Vällinge tvärs över Mälarens vatten, dit norska agentelever rodde med båt och fick använda en sprängplats för sina övningar.

Till den första kursen på Ählby sommaren 1944 beordrades ovan nämnde Fin Ask. Denne 20-åring, född i Haugesund, hade flytt till Sverige den 15 juli, för att undgå ett stort pådrag av Gestapo i Kongsvinger med omnejd. Han smugglades till gränsen i en polisbil, med en uniformerad ”polis” som chaufför och en gränspolis vid sin sida i baksätet. Denne medpassagerare var en äkta medlem av den pronazistiska norska gränspolisen, hade till och med varit frivillig soldat hos tyska armén på östfronten, men hade vid tiden för Asks flykt i hemlighet börjat samarbeta med hemmefronten.

Fin Ask beviljades nödfallsvisum i Årjäng och fick snart nog tillstånd att vistas i Stockholms stad och län ”på grunn av arbeide for Militærattachés kontor”, vilket var en nödlögn som han skrattar åt drygt 65 år senare. Han minns särskilt då man hade simövningar fullt påklädda i Mälaren. Ett starkt intryck gjorde också en instruktör från Kompani Linge:

”Vi kalte ham ’Nakkeknekker Knutsen’. Han trente oss i *silent killing*, og det ble nesten hans bane. Etter en natt da han hadde gått som vaktpost og vi etter tur hadde listet oss inn på ham bakfra og tatt nakkegrepet, stilte han om morgenen med en hals som om han led av struma.”

På Ählby var Fin Ask aldrig med om skjutövningar med skarpladdade vapen, enbart med luftpistoler, men desto tuffare tag blev det senare vid fälpträning vid Skeberg och Älgberget i Dalarna. När rekryterna klagade över att instruktörer sköt med skarp ammunition strax över deras huvuden blev Fin Ask och hans kamrater åthutade: ”Det är bättre med 20 procents förluster under träning än 100 procents förluster i krig!”

Tio–tolv unga norrmän trimmades i omgångar i den vackra och ensligt belägna bygden runt Djursjön vid Skeberg, 13 kilometer söder om Leksand. Träningen var snarlik den kommandoutbildning som SOE genomförde i Skottland – bortsett från fallskärms hopp eftersom man redan befann sig på Skandinaviska halvön. En del instruktörer kom från Kompani Linge, berättar Dick Zeiner-Henriksen.

Maken til hardt treningsprogram har jeg aldri vært med på hverken før eller siden. Og så hadde det virkerlig krigens realiteter over seg. --- I skyting og sprengstoff hadde vi en hemningsløst bannende nordlending. Ute på skytefeltet, som var et stort flatehugget område, rykket vi frem med fremsprang og nedkast mens vi sköt med skarpt fra maskinpistoler og hele tiden under nordlandsinstruktørens eder og forbannelser og oppildnende hyl og tillrop.

Det mest spennande var skjut- og sprängträning, där man mestadels haft teori vid Ählby och fick omsätta detta i praktiken i Skeberg: ”Og det var noe helt annet!” Det gav större självförtroende och större säkerhet, och erfarenheter av att bruka såväl pistoler som kulsprutepistoler i verkligheten.

”Både i skytetreningen og i nærkamp var det flere gutter fra Kompani Linge som var instruktører og vi fikk da samtidig inn denne fighting spiriten som de efterhvert ble så berømt for og som ofte gav så store resultater. Kaldblodighet og pågåenhet – aldri gi opp!”

Sprängövningarna innebar att laddningarna blev allt större och place- rades allt närmare rekryterna för att vänja dem vid kraftiga explosioner. Detta gav Dick permanenta hörselskador, om hörselskydd hade man aldrig hört talas. ”Og så hadde vi såkalt kommando-løp.” Förebilden

kom från brittiska arméns elitförband med *Commandos* och amerikanska *Marines*. Det var mycket fysiskt krävande språngmarscher i kuperad terräng, över stock och sten, genom vattendrag och över myrmarker: ”På slutten av kurset kunne vi nesten gå gjennom veggen uten å åpne døren!”

Fysiken byggdes också upp genom att bära allt tyngre bördor av sten:

Det var for å trene opp både bein- og ryggmuskler. Vi fikk grei beskjed om at dit vi kom ville livet bestå mest av bæring, dag och natt och langt og lengre enn langt, som det står. Vi begynte pent med cirka 20 kilo og en 10 kilometer. Men etterhvert økte det på og tilslutt var vi oppe i 50 kilo og en tur på 30 kilometer og skaulangs, uten sti ofte. Men stærke ble vi! Og det viste seg siden å komme godt med i fjell og uvær.

En kraftfull 28-åring som på Ählby endast är känd under sitt täcknamn ”Roar” kommer först i ett avslutande *kommandolöp* den 16 augusti 1944; ”Timo” kommer fyra och ”Michael” på tionde plats av totalt 35 tävlande. Inte undra på att ”Roar” kunde hävda sig. Hemma i Larvik var hans främsta intressen före kriget skytte, jakt och idrott, främst längdåkning och orientering där han var kretsmästare. Segraren hette egentligen Rolf Jørgen Olsen och hade flytt över gränsen vid Dalen i Nössemarks socken fem månader tidigare. Enligt svenska polisens kortfattade förhørsrapport, daterad 17 april, hade han ”spritt illegala tidningar och riskerade nu att bli häktad för detta”. På direkt fråga sade Olsen sig ”ej känna till något angående militära förhållanden i Norge”.

I själva verket var Rolf Jørgen Olsen en mycket erfaren motståndsmän, vars liv och leverne skulle kunna fylla ett eget kapitel. Under närmare två år tjänstgör han, vid sidan av jobb i faderns målarfirma, som militär instruktör för ”gutta på skauen” runtom i Vestfold. Som en av tre motståndsmän med lokalkännedom blir han utvald att ingå i SOE-operationen ”Chaffinch” (bofink), tillsammans med tre ”Lingekarar” – Tor Stenersen, Martin Olsen och Oddvar Sandersen – som hoppar i fallskärm från ett brittiskt plan den 23 januari 1943. Operationen syftar till att trappa upp träningen med alltmer avancerade vapen, utbilda fler instruktörer, genomföra fartygssabotage, välja ut platser för ”flygfrakter” – och förbereda likvideringar av quislingar, efter order från den norska

militärledningen i London. De tre männen från Skottland återvänder dit via Sverige efter tre månader. Stenersen blev under ett nytt uppdrag i hemlandet gripen av Gestapo och sköts till döds vid ett flyktförsök den 2 april 1944.

Rolf Jørgen Olsens far tas som gisslan då sonen flyr till Sverige. Flykten blir nödvändig då den tyska krigsmakten och norsk nazipolis lyckas krossa en stor del av hjemmefronten i Vestfold vid stora razzior under våren, griper 46 män och sju kvinnor och bland annat avslöjar flera stora vapengömmor i Horten, Larvik och Tønsberg. Omkring ett hundra personer, bland dem kvinnor och barn, räddas i all hast till Sverige.

Kåre Gramer kom till Ählby gård samma dag han fyllde 22 år, den 10 december 1944. Han kom särskilt ihåg en episod en tidig morgon några dagar senare, innan det ännu var ljus, då alla i sovsalen på andra våningen väcktes av vacker sång.

Inn kom tre, fire unge hvitkledde piker med levende lys. Det var en helt uvirkelig, vakker opplevelse, en blendende kontrast til det vi Ählbykarer hadde som mål, nemlig å bli effektive drapsmenn. Det var den kvinnlige betjeningen i matvareforretningen like ved leiren som hadde tatt initiativ til å vekke oss på denne måten på Luciadagen. For en fin tanke som lå bak!

Hemma i Norge hade Kåre Gramer växt upp i en borgerlig miljö, hans far Hans var högerman och lärare på skolan i Klokkerudåsen där han med tiden själv verkade som lärare och rektor. Men under ockupationen blev Kåre aktiv som motståndsmän i en militant grupp under kommunisten Asbjørn ”Osvald” Sunde, dock inte av ideologiska skäl utan tack vare solidaritet med politiskt medvetna kamrater. Han deltog i både sabotage och avancerade sprängövningar innan han överfördes till Milorg, hjemmefrontens militära organisation, med tjänst som instruktör i vapen och sprängmaterial.

Enligt Kåre Gramers egen version ”deporterades” han mot sin vilja till Sverige av sin chef inom Milorg, en ”konservativ herremän” och fabriksägare, eftersom denne misstänkte honom för att vara en ”farlig kommunist”. Den 10 december bar det av med båt till Koster i Bohuslän, snabbt därifrån till Kjesäter och sedan omgående till Skeppargatan i Stockholm; varken personalen på flyktingmottagningen eller MI-4-kontoret tycktes

ha någon kännedom om den förmenta kommuniststämpeln. ”Av Kai Holst på MI-4 ble vi plassert i en topp hemmelig avdeling, det var en spesialenhet” – Ählby gård på Ekerö. Kåre Gramer, som fikk täcknamnet ”Kristen”, berättar om hård träning tillsammans med 14–15 man:

Vi ble lært opp til å dechiffere meldinger, skrive i chiffer, våpenbruk etc. Vi plukket fra hverandre våpen og satte sammen våpen med bind for øynene, vi studerte aksjonsmål, jiu-jitsu, håndgranater osv. Det var Linge-folk som instruerte. --- Det var store greier. Vi hadde liksom en storgård for oss selv, hvor vi hadde skytetrening og spankulerte rundt med våpen. Vi fikk utlevert de flotteste våpen du kan tenke deg. I siste halvdel av januar dro vi til Skeberg i Dalarne for vintertrening, fysisk trening og tøffe øvelser i å overleve ute i meget streng kulde. Det var også veldig hemmelig.

Även om kursen på Ählby var hård och krävande var den helt fri från ”cowboytendenser”, enligt Kåre Gramer. Han minns chefen Kristen Aasen som en förständig och lugn karl, och de båda huvudlärarna – Asbjørn Dille och Rolf Sevendal – som mycket duktiga och sympatiska, ”helt fri for machomanerer”. Den sistnämnde var den duktige pedagogen, alltid korrekt och välklädd, medan Dille ”var praktikerer, den joviale bondegutten som satte oss på utfordrende prøver i feltøvelser”. Gramer bekräftar för övrigt att norrmännen hade övningar på en svensk militär skjutbana, av allt att döma vid Hemvärnets stridsskola i Vällinge.

25-årige Johs. Larsen från Hamar minns dock tuffa tag av speciellt slag på Ählby. Han drog hemifrån hösten 1944 under förevändning att han skulle på en bärplockningstur, anslöt sig till en aktionsgrupp vid Tangen och skulle bland annat hjälpa till och ta emot ”slipp” med vapen och annan utrustning i Østerdalen. Gruppen beslutade att gå över till Sverige i början av december 1944 sedan en period med fullmåne passerat utan att utlovade flygfrakter levererats med fallskärm. Strax efter nyår beordrades han till Ählby tillsammans med ett 30-tal andra unga norrmän. ”Vi fikk en kraftig besked om at dette var hemmelig. Ingen utenforstående måtte få greie på hva vi drev med”, skrev senare Larsen som fikk täcknamnet ”Jacob Rustad”. Fyra veckors kurs i ”geriljakrig” avslutades med ”en kjempemes-sig eksamen og vi ble prøvd i absolutt alt vi hade gjennomgått og lært”. Sist av allt skulle elevenna lära sig att uthärda förhör av Gestapo:

Det var så uhyggelig og realistisk at jeg glemmer det aldri. Det var om kvelden etter at vi hadde badet og byttet klær etter dagens strabaser. Jeg fikk utlevert et falskt pass, og skulle på en halvtime lære meg alt som sto der, navn, adress, yrke, fødselsdato og år osv. Se ble jeg av en dørvakt brutalt dyttet inn i et mørkt rom. Lyskjeglene fra små lyskastere ble satt i ansiktet mitt så jeg bare skimtet 4–5 skumle, hatefulle mannspersoner i en halvsirkel rundt meg. På bordene foran dem lå pistoler, batonger, pisiker og andre torturredskaper. Ingen sa noe til å begynne med. Alle satt helt stille og stirret truende på meg.

Jeg var først noe sjokkert og alvorlig. Etterhvert syntes jeg det ble noe komisk. Jeg sa det og smilte litt. Men da skal jeg hilse å si at det var slutt på komikken. Jeg fikk slag og spenn, måtte levere passet og ble forhørt om det og om andre ting jeg måtte ha en logisk forklaring på. Spørsmålene kom som en kryssild fra alle, ofte samtidig, og så vanket det dytt, slag og spark og trusler om død og evig pine når jeg ikke greide å svare fort nok, og når jeg satte meg opp.

Det hele var ju bare en øvelse for at vi skulle få litt peiling på hvordan et gestapoforhør kunne arte seg. Men du verden så godt disse ”gestapistene” spilte rollen sin. Ikke et smil og torturen var også temmelig hard. Naturligvis ikke verre enn at jeg tålte det uten å få men.

Æhlbykarer hade en barack för sig själva i det stora norska militärlägre vid Älgberget i Dalarna, där undervisningen på Ekerö följdes upp av en månads praktiska övningar. ”Det var så friskt, tøft, spennende og morsomt som friske ungdommer bare i sin vildeste fantasi kan drømme om. Det hørte f.eks. med i treningen at vi nesten hele døgnet bar på en skarpladd pistol.” Man fick disponera många slags vapen och ammunition i obegränsad mängd. Dagar och kvällar fylldes av styrketräning, konditionsträning och gymnastik, och hårdast var ett uthållighetsprov som innebar att man höll på med fysiska aktiviteter 60 timmar i sträck. Sjukstugan vid Älgberget var oftast fullbelagd med allehanda benbrott, hjärnskakningar och skottsår med mera, enligt Johs. Larsen alias ”Jacob Rustad”.

”Jeg hørte aldri noe om at noen var blitt drept, men det hade vel heller ikke blitt offentliggjort om det hade skjedd.”

Faktum är att det skedde i varje fall en dödsolycka vid Älgberget, en officer omkom vid instruktion i handgranatkastning under utbildningen av ”polistrupper”. Denna utbildning föregick de olika specialkurser som

bedrevs de sista krigsmånaderna vintern och våren 1945, vid ”hjemmestyrkeskolen” på Älgberget för att citera högste Milorg-chefen Jens Chr. Hauge.

KÄLLOR TILL KUNSKAP:

- * Dokument i Riksarkivet (Arninge och Marieberg).
- * Dick Zeiner-Henriksens privata levnadsskildring till sin dotter Kristin: *KRI-GEN 1940–1945 som jeg opplevde den*.
- * Berättelser och brev från Hans Peter Styren, kompletterade med intervjuer. Dessutom berättelser, brev, dokument m.m. från Fin Ask, Asbjørn Dille, Kåre Gramer och Johs. Larsen.
- * Utskrift av intervju med Kåre Gramer, gjord av Lars Borgersrud 2005.
- * Information från Jørn Bue Olsen, som samlar underlag till en bok om sin far ”Roar” – Rolf Jørgen Olsen.
- * ”Sabotørsskolorna” vid Skeberg, Ählby gård och Älgberget skildras i *Den glömda armén*.

”Inte minst var man [på norskt håll] tillfredsställd med att tusentals av de unga norrmännen fick utbildning till polissoldater i Sverige, att hemmafronten hade ett tryggt reservområde på svensk botten och att de norska myndigheterna till slut kunde utföra sin verksamhet som om de vore i sitt eget land.”

WILLY BRANDT i boken *Norges väg till friheten* (1945)

”Rutekontrollkontoret skal ha full oversikt over alle ruter over riksgrensen som brukes i hemmelig arbeid fra Sverige og all virksomhet som foregår langs disse ruter i Sverige. ---

Det er adgang til å anvende dertil skikkede mannskaper som er utskrevet til Riks- og Reservepolitiet.”

Ur ”Utkast til instruks for rutekontroll”, dokument nr 295 daterat London 14 februari 1945 i vitboken *Regjeringen og hjemmefronten under krigen*

22. ”JEG HADDE UTROLIG GRISEFLAX!”

”Vi har väntat på dej”, hälsades korpral Henry Ahlstrøm av en svensk militärpatrull när han mörbultad och utmattad släpat sig över gränsen vid tullstationen Långflon i nordligaste Dalarna. Den 19-årige ”poliseleven” hade lyckats undkomma en klappjakt av Gestapo, tyska armén och den pronazistiska norska gränspolisen, och dessförinnan skjutit sig fri och dödat en polischef. ”Jeg hadde utrolig griseflax”, berättar Ahlstrøm drygt 65 år senare om ett drama som platsar i en agentfilm.

Händelsen är också ett av många bevis på att det inom de så kallade norska ”polistrupperna” var si och så med att lyda svenska myndigheters

förbud mot sammanblandning av denna hemligstämplade reguljära militära mobilisering med hjemmefrontens ”illegala” verksamhet. Docent Harry Söderman, svensk utbildningschef för utbildning av Riks- och Reservpolitiet, hade en otacksam uppgift att hävda detta förbud. De höga norska officerare och polischefer som ”Revolver-Harry” samarbetade med nonchalerade i varje fall denna stränga restriktion, och sista krigsvintern fäste man till och med på papper att kurirer kunde rekryteras från ”polistrupperna” (vilket framgår av citaten inledningsvis).

Norska militären hade säkert stöd av brittiska företrädare i Stockholm. Peter Tennant, för övrigt en mycket god vän till ”Revolver-Harry” Söderman, var officiellt pressattaché vid Storbritanniens beskickning men i praktiken ansvarig för SOE:s hemliga operationer mot nazi-tyska ockupanter i Skandinavien. I januari 1944 blev han sambandsman för ”Operation Beefeater” – det brittiska kodnamnet för rustningen av ”polistrupperna”. SOE var också engagerade vid de norska sabotageskolorna vid Ählby gård på Ekerö och i Dalarna, alltså Älgberget och Skeberg. Strax före nyår 1945 förstärkte SOE sitt inflytande genom att placera ännu en SOE-officer, major H.A. Nyberg, som biträdande försvarsattaché vid brittiska legationen. Hans uppgift var att fortlöpande rapportera till det västallierade överkommandot (SHAEF och Scotco, högkvarteret i Skottland) om uppbyggnaden av norska reguljära förband vid drygt ett dussin militärläger runtom i Sverige. Den brittiske forskaren Ian Herrington skriver:

The most important issue [för major H.A. Nyberg] --- was Operation Beefeater, the training and preparation of the Norwegian Police Battalions. --- [Nybergs attachétjänst i Stockholm] is another indication of the value that SHAEF and Scotco placed on the Norwegian Police Battalions in Sweden as a force that could be quickly deployed in Norway in the days immediately after a German capitulation. They were eventually incorporated into Operation Doomsday, the plan to establish forces in southern Norway as soon as the German commander had accepted the Allied terms of surrender.

Men åter till den tursamme Henry Ahlstrøm, flykting nr 21 255 och hemmahörande i Tønsberg. Han hade säkert aldrig blivit upplyst av sina överordnade om det svenska förbudet mot ”illegalt arbete”. Han

flydde från Norge den 25 september 1943, sedan han två gånger rymt från den arbetstjänst ockupationsmakten påtvingade ungdomar. Det började brännas under fötterna på honom eftersom han även delat ut flygblad och illegala aviser och detta blev känt på hemorten, där flera kamrater dessutom gripits för liknande aktiviteter. I Sverige följde ett par månaders obligatoriskt skogsarbete i Norrland, varpå Henry inkallades till "polistruppernas" militärläger vid Färnabruk i Västmanland. Efter en befälskurs vid "Torpet" nära Johannesberg i Uppland utnämndes han till korpral för att sedan förflyttas till militärlägre vid Bäckehagens herrgård strax norr om Falun.

Det var på ett kafé i Falun dramat började en augustikväll 1944. Henry Ahlstrøm och en annan ung norrman var båda positiva då en civilklädd löjtnant frågade om de ville ställa upp på ett uppdrag i Norge. En svensk medhjälpare körde dem ända upp till gränsbygderna vid Sälen och lyckades passera de militära spärrarna med förevändningen att de skulle hjälpa en släkting att bärga hö. Men Henry fick intrycket att passeringen hade godkänts på högre ort.

Vad uppdraget egentligen handlade om fick dock Henry aldrig veta. Instruktioner skulle lämnas av en kontakt vid en avtalad mötesplats vid Nybergsund söder om Trysil. Kamraten tyckte tidigt att det verkade skumt och hoppade av innan man ens gått över gränsen, där de båda sattes av vid skilda platser. I efterhand har de funderat över om det hade gillrats en fälla för dem.

Mitt på bron över Trysilelva vid Nybergsund arresteras Henry Ahlstrøm den 25 augusti av Grepo. Under förhör på poliskontoret misshandlas han brutalt av flera polismän, som försöker banka sanningen ur honom. Ett par av dem tillhör Grepo, de båda andra bär uniformer som visar att de tillhör Quislings partistyrka, *hirden*. De misstror på goda grunder hans nödlögner om att vara på väg hem till Tønsberg, eftersom flyktinglivet och militärträningen i Sverige är alltför trist.

Då Henry hör hur jourhavande Grepochef, 25-åriga kaptan Finn Ludvigen, gör upp med Gestapo om att hämta honom klockan 22 bestämmer han sig för att försöka rymma. Henry griper tillfället i flykten, då han får en laddad pistol inom räckhåll. Ovetande om att Henry är arresterad har en nyanländ polisman slängt sitt pistolbälte alldeles intill honom. "Hold dere i ro!" ropar Henry under vapenhot – "Håll er lugna!"

Vild kalabalik och skottlossning utbryter då kapten Ludvigsen drar sin pistol. Henry hinner skjuta först och träffar Grepochefen med två skott, två dödande skott. Varför de andra poliserna inte skjuter Henry är oförklarligt, men de använder gevärskolvorna för att slå mot hans huvud och nästan slå axeln ur led. När Gestapo kommer för att hämta Ahlstrøm finner de Ludvigsen död, en annan skottskadad polisman skriker att han är döende, en tredje ligger sårad i ett hörn och kan inte resa sig och på trappan står en polis och blöder ymnigt från ett skottsår i halsen. Gestapo griper en femte civilklädd polisman ute på ett sädesfält, i tron att det är Henry. Polismannens tyska är inte den bästa, och det dröjer ett bra tag innan han lyckas förklara att han inte är fången på rymmen, utan tvärtom försökt förfölja denne.

Men Henry Ahlstrøm överlistar dem alla: Gestapo, Grepo och tyska armén, som också larmas efter skottdramat. Han agerar stick i stäv med hur han tror att förföljarna tänker. I stället för att snabbt springa rakaste spåret österut till svenska gränsen tar han en omväg västerut över Trysil-elva, följer älven norrut tills han hittar en båt och kan korsa vattendraget österut på en plats där uppbådet minst anar det. Han vilar ut i skogen under natten, nära nog avsvimmad efter misshandel och strapatser. I gryningen bjuds han på frukost av en bonde, den i Trysil välkände ”gammelmakaren” Olaf Heggebrenna, plus goda råd: ”Pass på så at du har sola til høyre hele veien, så kommer du til Sverige.”

Söndag förmiddag den 27 augusti 1944 hör Henry kyrkklockor ringa i öster, förmodligen i Sverige. Han vandrar vidare i riktning mot ljudet av kyrkklockorna, och tas om hand vid Knappen i nordligaste Värmland av svenske tullmannen Orr-Helmer Hansson; för övrigt en ”meget bra kar”, enligt den norske kurirchefen Johan ”Skigutt” Grøttumsbråten. Hansson har redan vilselett Grepo två gånger då gränspolisen kommit och frågat efter Henry. Den farlige attentatsmannen har för länge sedan tagit sig över gränsen till Sverige, försäkrar tullaren Hansson – och därmed stoppas klappjakten.

Henry Ahlstrøm förs till sjukavdelningen vid Karlstads straffängelse för förhör och vård. Det faktum att han skjutit och dödat en norsk polischef förs på tal en enda gång av den svenske överkonstapeln Carl G. Åslund, chef för säkerhetstjänsten i Värmland. Han visar Henry en bild av en död person i uniform, ett foto som man fått av tysk polis i Norge. Henry

bekräftar att mannen på fotot är Grepokaptenen Finn Ludvigsen. Under förhöret förklarade Ahlstrøm att han ”inte hyste någon som helst politisk åsikt. Han var endast norsk patriot.” Han ansåg sig vara politisk flykting och ”ville icke bli utlämnad till de nuvarande makthavarna i Norge”, skriver Åslund i sin rapport daterad 1 september 1944 och försätter:

”Ahlstrøm förklarade vidare att han icke kände någon av de personer, som han hade varit i handgemäng med å polisstationen i Nybergsund. Det hade alltså icke varit av hämndlystnad han handlat utan i rent självförsvar för att bli fri och undgå de pinliga och svåra förhör som han ansåg sig med största sannolikhet skulle bli utsatt för.”

Inte ett ord nämns i polisöverkonstapel Åslunds rapport om att Henry Ahlstrøm varit på hemligt uppdrag i Norge. I stället påstår han sig ha rymt från militärlägre Bäckehagen för att möta en kamrat i Elverum och därefter ”under någon tid ’gå i däckning’ och därunder söka avvakta de tyska truppers utrymning av Norge”. Å andra sidan har han ertappats av Grepo med uppgifter om sabotage och förklarar för Åslund att han under förhöret på polisstationen ”i syfte att fördröja tortyren lämnat en hel del sanningslösa uppgifter angående verksamheten under sin vistelse i Sverige”.

Ahlstrøm förnekade, att han för tyskarna i Norge lämnat upplysningar om svenska militära förhållanden, om norska flyktingars förhållanden i Sverige eller om sakförhållanden rörande den svenska folkförsörjningen som äro av sådan art att de icke böra komma främmande makt tillhanda. Han förnekade överhuvudtaget varje som helst illegal handling mot Sverige.

Ahlstrøm hade tidigare sökt att komma över till England, vilket emellertid icke lyckats till följd av att han icke varit specialutbildad mekaniker, sjöman eller dylikt. Han umgicks alltjämt med tanken att komma över dit även om utsikterna för att lyckas voro små.

För att fördunkla bilden ytterligare påstås i en hemlig PM från ett första polisförhör med Ahlstrøm i Syslebäck den 30 augusti att han rymt från Bäckehagen sedan han beordrats inställa sig vid ”norska förläggningen å Toresta gård, Bro” – ett klart förebud om ett få flyga till Storbritannien eftersom det var ett så kallat vänteläger för avresande från Bromma. Det påståendet går tvärs emot hans tidigare försök att just få ”komma över till England”.

Hur som helst, efter fyra veckor i Karlstads straffängelse är Henry Ahlstrøm en fri man och återvänder till den reguljära träningen som norsk soldat i Dalarna, denna gång vid Tappuddens förläggning utanför Furudal. Sista krigsvintern omplaceras han till ännu tuffare träning vid Älgberget, där en elitbataljon byggs upp – Bataljonen HS – och där agenter och sabotörer från Norge specialtrimmas inför den förestående uppgörelsen med Nazi-Tysklands ockupationsstyre över Norge. Det blir aldrig några efterräkningar för skottdramat på Grepos station vid Nybergsund, men klara minnesbilder av upplevelsen – och obesvarade frågor om uppdraget – följer Henry Ahlstrøm än idag.

Den norske författaren Egil Ulateig har i sin bok *Med rett til å drepe* påstått att Finn Ludvigsen sköts i ett bakhåll, vilket Henry Ahlstrøm förnekar. En lokalhistorisk forskare, Magne Bekkelund, har antytt att det var fråga om en likvidering eftersom Grepo-kaptenen var ”den verste sadisten blant Grepo, norske SS og NS-politi i Trysil-Engerdal”. Ahlstrøm vidhåller sin version att han aldrig fick veta något om sitt uppdrag i Norge och att han under alla omständigheter sköt sig fri inför hotet om att hamna hos Gestapo.

Militärlägren i Gottröra socken, fem mil nordöst om Stockholm, låg lägligt till då de norska militärkontoren behövde agenter och kurirer, som både var fysiskt starka och hade erfarenheter av illegalt arbete. Försommaren 1944 rekryterades tre män – Finn Bøhmer, Siggen Gundersen och Arne Jahren från Rikspolitiets 4:e kompani – för ett annorlunda uppdrag av XU-chefen Brynjulv Sjetne. Han var ansvarig för underrättelsetjänsten i Hedmark och Oppland via Dalarna och samarbetade intimt med C-byrån (kapitel 13). Trion skickades till gränsorten Flötningen strax väster om Idre, där bröderna Konrad och Georg Erikson mötte upp. De begav sig till fots söderut längs gränsen för att mellan Nysetra på norsk sida och Röskåsens fäbod på svensk sida genomföra sitt uppdrag – i oländig terräng bygga ett gömställe åt XU:s operatörer. Egentligen skulle det placeras strax innanför norska gränsen, men gruppens senior, Konrad Erikson, beslutade om en plats 400 meter in på svensk mark. Gömstället fick namnet ”Rævhølet” eftersom där fanns en övergiven rävla.

”Rævhølet” skulle inte bli en station med radiosändare av det slag som fanns på flera andra håll utmed den långa norsk-svenska gränsen. Det skulle främst fungera som raststuga för de många agenter och kurirer

som trafikerade denna gränsbygd och som depå för vapen och andra förnödenheter som skulle släppas från brittiska flygplan. Det tog en dryg månad för trion från Gottröra att fullfölja bygget, en rejäl timmerkoja med bland annat ett lönnrum för vapen. I den omgivande terrängen fanns gott om byggmaterial, men en del ”lånades” från en övergiven svensk fäbod i närheten. Georg Erikson skötte markservicen genom att leverera mat till en plats vid Holmsjön i närheten.

Storebror Konrad Erikson kom förbi byggplatsen mellan olika kurirurer in i Norge. Han råkade vara där den 6 juni 1944 – D-Day – och på sin lilla radiomottagare, en så kallad *Sweetheart*, rattade han in både tyska och franska radiosändare som ur skilda perspektiv rapporterade om den västallierade invasionen vid Normandie. Den språkbegåvade Konrad Erikson tolkade radiosändningarna från den europeiska kontinenten åt byggjobbarna av ”Rævhølet”. Brodern Georg släpade några veckor senare upp en vedspis modell Husqvarna till timmerkojan lagom till invigningen, då man njöt av nygräddade pannkakor. Skorstenen gömdes i en ihålig stubbe. Kojan blev nära nog omöjlig att finna för obehöriga personer, och arbetet kröntes med att man vattnade ljungen på dess tak. Då byggjobbarna hade vaknat den första arbetsdagen tyngdes deras tält av drygt en decimeter nyfallen snö; när de fullföljt uppdraget och kunde återvända till Gottröra var det full sommar i Dalafjällen.

”Rævhølet” användes främst av bröderna Erikson och kurirerna Hans Peter Eggen och Sverre Østhagen. Timmerkojan skulle i slutet av november fyllas med vapen och annan utrustning som aviserats komma med ”flygfrakt” från Skottland, men i sista stund valde gruppen en jaktstuga vid Lillerøasen som låg närmare den plats där fallskärmar skulle landa. Det var ett ödesdigert val, agenterna överraskades av en tysk patrull, en eldstrid följde – och Konrad Erikson stupade (kapitel 19). Efter detta drama kände ingen för att övernatta i ”Rævhølet”.

Den framstående längdhopparen Nils Uhlin Hansen (1919–1945) är ett exempel på avhopp från ”polistrupperna” för aktiv tjänst hos hemmefronten. Han var sergeant vid Rikspolitiets högkvarter vid Johannesbergs slott i Gottröra då han hösten 1944 överfördes till en sabotagegrupp i Gauldalen i Sør-Trøndelag, där han stupade i strid med tyska trupper fyra månader före krigsslutet. Egentligen hade Hansen återvänt till den styrka han ursprungligen tillhörde – SOE.

Nils Uhlin var från Trondheim och hade norsk far, Haakon Hansen, och svensk mor, Agnes född Collin. Han krönte sin framgångsrika karriär med att hoppa 7,39 meter på Bislett den 11 september 1939, ett rekord som slogs först 20 år senare. Hansen anslöt sig tidigt till hjemmefronten men flydde till Sverige redan i november 1941, och flögs året därpå från Bromma till Skottland för träning hos SOE:s norska Kompani Linge. Möjligen var placeringen som officer inom Rikspolitiet vid Johannesberg ett sätt att utnyttja hans militära kunskaper i förening med beredskap för uppdrag hemma i Norge.

SOE började hösten 1943 förbereda omfattande sabotage mot de strategiskt viktiga kommunikationerna i Trøndelag, där Norge är som smalast. Fyra sabotagegrupper släpptes ner med fallskärm, men fick order att hålla sig i beredskap och vänta på antingen en allierad invasion eller ett tyskt återtåg. Väntan blev lång, över ett år och ofta under svåra förhållanden. En av de första grupperna var *Lapwing* som under sommaren och hösten 1944 medverkade i en stor uppladdning inför det sista krigsåret. De tog emot åtta flygplanslaster med vapen och utrustning tillräckliga för 400 man, plus 1 350 kilo sprängmedel.

Nils Uhlin Hansen och två acting soldiers från Ählby gård på Ekerö hade förstärkt *Lapwing* då de fyra SOE-grupperna beordrades att starta en omfattande och samordnad sabotageväg mot järnvägslinjerna i Trøndelag. Det gällde att hejda de stora tyska truppstyrkor som var på väg söderut för att skeppas till europeiska kontinenten, sedan de tvingats till reträtt från Nordnorge. Den 25 oktober 1944 erövrade sovjetiska Röda armén gruv- och hamnstaden Kirkenes i Finnmark, som blev den första befriade staden i Norge under andra världskriget.

Sabotagen mot järnvägarna i Trøndelag inleddes dagen före nyårsafton och var så effektiva att det tyska överkommandot snabbt svarade med en motoffensiv, *Aktion Hengst*, en av de största operationerna under hela ockupationen. Den lokala hjemmefronten och SOE:s sabotagegrupper blev överrumplade. Nils Uhlin och två andra kommandosoldater sköts till döds i sitt gömställe, en hytte nära en gård i Singsås. Två dagar senare genomförde en annan SOE-grupp, *Woodlark*, sabotage mot Jørstadbron, där 77 tyska soldater omkom; det var det största järnvägssabotaget under hela kriget. Gestapo tog över Gauldalen efter den reguljära tyska armén och slog så hårt mot den lokala hjemmefronten att den aldrig hämtade sig.

KÄLLOR TILL KUNSKAP:

- * Muntlig och skriftlig information från Henry Ahlstrøm.
- * Dokument i Riksarkivet (Marieberg).
- * Arnfinn Molands bok om hjemmefrontens likvideringar under ockupationen: *Over grensen?*
- * Jon Vegard Lundes triologi och Anna Andersens skrift *Rævholet* (Engerdal Museum 1982).

LÄSTIPS:

- * Kåre Olav Solhjell har tillsammans med Friedrich Traphagen skrivit en detaljrik bok om bl.a. SOE-operationen Woodlark som genomförs av sabotörer utbildade vid Ählby gård på Ekerö: *Fra krig til fred – Fokus på Snåsa og Nord-Trøndelag* (2001).

”Aksjonistene, under ledelse av en sabotør med dekknavn ’Timosjenko’, dro 13. september fra legasjonen i Stockholm med tog til Göteborg og Ed. Derfra gikk de dagen etter langs kjente stier til Rävmarken, over grensen ... [och] ble møtt av lederen for XU i Østfold, lensmann Harry Bjerkebæk i Berg. Aksjonistene som kom fra Sverige og en del lokale folk samlet seg natt til 15. september hos Bjerkebæk. Noen hadde nazistiske statspolititiformer som kamuflasje og var klare til å slå til. Det var også Heinrichs. Det lå an til en kraftig konfrontasjon denne natt – uten at de to parter var klare over det.”

ARVID JOHANSON, stortingsman, redaktör och författare, i sin bok *Grenseland i ufredsår*

23. EN KOMMANDORÄD MED FÖRHINDER

”Der König von Halden”, *Sipo*chefen Friedrich Heinrichs, förberedde hösten 1944 att knäcka hjemmefronten i den strategiskt belägna gränsstaden norr om Bohuslän. Kanske han fått blodad tand genom gripandet av Edgar Andersen, chef för en sabotagegrupp som på sistone trappat upp den militanta motståndskampen i södra Norge. På Jungfrugatan 6 i Stockholm planerade MI-2 samtidigt en kupp för att befria Andersen; han visste för mycket och var därmed som tyska säkerhetspolisens fånge en säkerhetsrisk för sina egna. Kuppen hade fått klartecken från Forsvarets Overkommando i London.

Edgar Andersen var dessutom i livsfara i händerna på Heinrichs, ökad som brutal och lynnig boss för ockupationsmaktens säkerhetspolis i Halden med omnejd. *Sipo*chefen spred skräck genom att personligen tortera fångar mycket våldsamt i källaren i Posthuset, som han lagt beslag på och använde som högkvarter. Heinrichs ansågs av hjemmefronten så

farlig att det till och med övervägdes att han skulle kidnappas, föras över Idefjorden till Sverige och där hämtas av en brittisk ubåt.

Heinrichs hade försökt hemlighålla gripandet av Andersen, hemmefronten skulle luras att tro att sabotagechefen lyckats undkomma till Sverige och då var det fritt fram för andra fångar att under tortyr röja hans illegala arbete. Men en mångårig anställd i Posthuset, brevbäraren Håkon Wagenknecht, hade hittat en kniv med Andersens initialer E.G.A. och slog larm till hans sabotagegrupp, vars medlemmar antingen gick ”i dekning” eller över gränsen.

Även Wagenknecht flydde och passade på att ta med sig nycklar till Posthuset i Halden. På flyktingcentralen Kjesäter träffade han en annan motståndsmann, språkforskaren Haakon ”E10” Melberg, på tillfällig tur till Sverige. Möjligen var det de båda som kläckte kuppideén att försöka frita Edgar Andersen med hjälp av Wagenknechts nycklar. Sagt och gjort.

På lokalt håll i Halden var man dock skeptisk till om kuppöversöket skulle lyckas, och likaså var Hans Peter Styren med täcknamnet ”Timo”, som utbildats på Ählby gård på Ekerö (kapitel 21). Han tillhörde egentligen Skeppargatan 32 i Stockholm, det norska militärkontoret MI-4 som hade ansvar för hjälp till Milorg. Men Styren hade efter sabotage mot Kirkeveien 90 i Oslo fått rykte om sig att hålla huvudet kallt även i livsfarliga lägen. Han lånades därför ut till MI-2 på Jungfrugatan 6 för att leda och kontrollera det äventyrliga uppdraget och avbryta aktionen om han så bedömde nödvändigt.

Den trio som medföljde ”Timo” från Stockholm var ”E10” Melberg, Wagenknecht och kuriren Asbjørn Andersen med täcknamnet ”Yngvar”, alla tre normalt hemmahörande i Halden. På tåget till Dalsland hade de diskret eskort av en svensk officer, som höll sig undan i en grannkupé och aldrig hade direkt kontakt med norrmännen. ”Jag fick ett bestämt intryck av att han skulle hjälpa oss om vi blev arresterade av svensk polis eller militär”, säger Hans Peter Styren. De tog sig över gränsen till Norge utan problem, och väl där bytte ”E10” och ”Yngvar” om till uniform (enligt citatet inledningsvis var det uniformer från den norska pronazistiska statspolisen, enligt andra rapporter var de stulna från Grepø, gränspolisen).

Krigsråd hölls hemma hos Harry Bjerkebæk, lensmann som var dubbelagent, dels medlem i Nasjonal Samling och dels chef för *Pan-gruppa*, en del av underrättelsetjänsten XU. ”Det var med stor sorg vi upplevde att en släkting blivit nazist”, kommenterar Benkt Eriksson i Karlstad. Bjerkebæk var kusin till hans mor; två andra kusiner hölls tidvis som gisslan av Gestapo på grund av illegal verksamhet. Benkt Eriksson, född och uppväxt i Arvika, ställde som 20-åring upp som kurir för XU men hade ingen aning om sin släktings verkliga roll inom samma underrättelsetjänst.

Pan-gruppa i Østfold hade direkt kontakt med MI-2 på Jungfrugatan i Stockholm. Østfold var strategiskt viktigt för ockupationsmakten eftersom där fanns flera hamnar för inskeppning av tyska trupper och förnödenheter, och omvänt var det viktigt för Forsvarets Overkommando att hålla sig à jour med fiendens förehavanden där. Möjligen hade även Harry Bjerkebæk pläderat för fritagningskuppen eftersom han var mycket bekymrad över att hemmefronten i Halden befann sig i svår kris under pressen från Sipo: ”Nå har alt som heter Milorg gått til Sverige”, sade han strax före kuppen.

Inte nog med att Edgar Andersen skulle befrias från Posthuset. Hans bror Odd skulle släppas ur ett annat fängelse i Halden av en polisman i hemlig tjänst hos hemmefronten. De återförenade bröderna skulle därefter ro över Idefjorden från Sorgenfri till Svartejan i Bohuslän, tillsammans med ”Timo” och hans tre vapenbröder. Fritagningarna skulle samordnas med att en lokal motståndsgroup skulle slänga in handgranater i Grepos lokala kontor i Telegrafgården.

Aksjonistene, som var förstärkta med fem lokala motståndsmän, hade till sitt förfogande två fordon med skyltar från *Wehrmacht*, den reguljära tyska krigsmakten. Beväpnade med handgranater och revolverar körde de på kvällen den 14 september in i centrala Halden, som de räknat med skulle vara tyst och mörklagt som var den normala ordningen beordrad av ockupationsmakten. Döm om deras förvåning när de finner staden och särskilt Posthuset fullt upplyst och tyska soldater och poliser i rörelse. Det var Sipochefen Heinrichs som höll på att samla omkring 170 man, förutom sina egna säkerhetsmän, ett femtiotal poliser och ett hundra utlånade soldater från *Wehrmacht*. Just denna natt skulle tyskarna genomföra krigets största razzia i Halden och arresteras omkring 160 personer, mer eller mindre misstänkta för samröre med hemmefronten.

En annan överraskning var att Edgar Andersen inte fanns i Posthusets källare. Hela aktionen hade satts igång på basis av bristfällig information.

Fången hade strax innan förts till fånglägret Grini utanför Oslo. En smått tragikomisk episod inträffade då Odd Andersen stod vid den avtalade mötesplatsen och förgäves väntade på sin bror Edgar, tillsammans med den polisman som släppt honom fri. När Edgar inte kom ville Odd genast bli inlåst i fängelset igen, annars fruktade han repressalier.

För Hans Peter ”Timo” Styren var det bara att avblåsa hela operationen. Drygt 67 år senare berättar han:

När vi kom fram till Posthuset och såg de tyska utryckningsfordonen rulla iväg bedömde jag att fritagningsförsöket inte skulle kunna genomföras. Att avbryta en aktion, som var godkänd av den norska myndigheten i London, var inget lätt beslut att ta, men det var det ansvar jag hade fått. När jag senare fick veta att fången redan då var flyttad till Grini innebar det en stor lättnad för mig.

När beslutet väl var fattat gällde det att fly tillbaka till Sverige så kvickt som möjligt. Vi följde efter de tyska fordonen mot utkanten av Halden och fortsatte sedan till Idefjorden, där en roddbåt fanns till hands. Vi hade otrolig tur. Väl över på svenskt farvatten möttes vi av en kraftig ljusstråle: Det var svenska tullare eller poliser på patrulltjänst som hade upptäckt oss. De lotsade oss till en lämplig landningsplats och snart var vi tillbaka i Stockholm igen.

På MI-4 på Skeppargatan 32 var man begripligt nog oroliga för att också vi blivit arresterade. Man hade ju omgående fått rapport om den stora razzian i Halden. Glädjen över att få se oss var påtaglig! Ordern till mig hade dessutom varit att till varje pris komma tillbaka från Halden eftersom nya viktiga uppdrag väntade.

Hans Peter Styren återvände över gränsen tillsammans med Wagenknecht och Asbjørn ”Yngvar” Andersen. Han hade inte med sig någon befriad fånge men däremot en bunt färska underrättelserapporter.

Underrättelserna från Halden den närmaste tiden var annars allt annat än positiva. Friedrich Heinrichs var mycket belåten med resultatet av sin stora razzia – den mest dramatiska händelsen i Halden under hela okupationen. Han hade lyckats knäcka hemmefronten, den återhämtade sig aldrig så länge kriget pågick. Högsta Sipoledningens förtroende för Heinrichs hade stärkts, för att inte tala om hans eget självförtroende,

och han fick fria händer att fortsätta sin framfart mot opposition mot ockupationsmakten.

Av de tre som följt ”Timo” från Stockholm blev Haakon ”E10” Melberg kvar i Østfold. Han var av lensmann Harry Bjerkebæk utsedd till dennes efterträdare om något skulle hända. Det gjorde det några månader senare. Heinrichs inkallade natten till 28 februari 1945 Bjerkebæk till ett samtal, som visade sig vara ett förhör. Spelet var över, förklarade Sipochefen, misstankar om lensmannens illegala arbete hade bekräftats genom dokument funna hos en tillfångatagen kurir. I ett obehagat ögonblick begick Bjerkebæk självmord genom att svälja en giftampull, han hade en njursjukdom som eventuellt var livshotande, och hade anförtrott sina närmaste att han hellre skulle ta sitt liv än att röja hemligheter under tortyr. Melberg tog över ledarskapet för Pan-gruppen och drev underrättelsearbetet vidare till krigets slut. Det var fler än Bjerkebæk i gruppen som gav sken av att vara nazister och samarbetsmän med ockupationsmakten. De anklagades efter kriget för landsförräderi och frikändes av högre rätt först efter flera års processer.

De nya viktiga uppdrag som väntade Hans Peter Styren visade sig vara en omväxlande tjänst underställd *Milorgs sentralledelse* i Oslo, vilken varade kriget ut. Till att börja med gällde det att i slutet av år 1944 upprätta en bas med en liten vaktstyrka i en hytte ute i Østmarka. Den tvingades man snabbt överge en kall januaridag sedan man överraskats av en styrka ur Quislings partiarmé, hirden, som hade organiserat en stor razzia efter ”gutta på skauen”, de tusentals unga män som gömde sig i skogarna för att undkomma tvångsarbete för ockupationsmakten. ”Timo” höll senare kurser för Milorg i närheten av Ski sydöst om Oslo: ”Det var kurs i geriljakrigføring med mere med et eksemplar av den svenske soldathåndboken som eneste hjelp. Og det svenskene visste om sabotage og gerilja ved det tidspunktet kan man ju forestille sig.” När det var dags att ta en tur till Stockholm arrangerades en transport i en polisbil från Oslo med två falska polismän.

Jeg var tatt for svartebørssaker og skulle til svenskegrensen for forhør, ja – det var vår historie. På veien måtte vi passere broen i Lillestrøm som var bevoktet av tyskerne. Papirene var gode nok for å ta sjansen, mente vi. Men så i Lillestrøm ble vi stoppet av en tysker i full utrustning med håndgranater og det hele. Det

viste seg at han var på en øvelse og ville sitte på et stykke til et mål på andre siden av broen. Han ble plassert foran hos sjåføren og så kjørte vi videre og over broen uten kontroll.

Kursettan vid ”kommandoløpet” på Ählby gård den 16 augusti 1944 – Rolf Jørgen ”Roar” Olsen – handplockas redan tio dagar senare för ett krävande uppdrag. Tillsammans med en annan nyutexaminerad Ählbykar – Egil ”Jim” Løkse – ska han bege sig till Trondheim, en av hjemmefrontens farligaste frontavsnitt på grund av den brutale och hänsynslöse quislingen Henry Rinnan som arbetar för Gestapo. Uppdraget är psykologisk krigföring genom att sprida propaganda bland tyska soldater, sabotera den strategiska ubåtsbasen, kartlägga bensinlager, rekrytera och träna nya motståndsmän – och om möjligt kidnappa Rinnan och föra honom till Sverige! Detta misslyckas dock, ”Roar” tvingas i all hast fly över gränsen sedan Gestapo gripit såväl ”Jim” som en från Storbritannien via Stockholm utsänd agent. Norska motståndsmän från Sverige gjorde för övrigt flera misslyckade försök att kidnappa och likvidera Rinnan.

Nästa resa till hemlandet gör Rolf Jørgen ”Roar” Olsen i öppen båt i höststorm från Strömstad till Kragerø, varpå följer ny tjänst som vapeninstruktör i Vestfold under fyra vintermånader. Den 6 mars 1945 – två månader före krigsslutet – råkar han befinna sig på en hemlig mötesplats på Solheimsgaten 10 på Frogner i Oslo, då Gestapo efter tips från en angivare genomför en razzia och griper ett stort antal personer. ”Roar” är den ende av de närvarande motståndsmännen som är beväpnad och försöker skjuta sig fri men blir själv allvarligt skottskadad. Han förs först till Gamle Aker Sykehus och därefter till fånglägret Grini med förlamad underkropp och måste vara gipsad upp till armarna i fyra månader. Förmodligen räddas denne seglivade ”Ählbykar” till livet tack vare att freden bryter ut den 8 maj. Den 17 Mai hämtas han från sjuksängen och körs i öppen bil hem till nationaldagsfirandet vid Bøkeskogen i Larvik. Detaljerna i ett fantastiskt levnadsöde spar vi till den bok som skrivs av sonen, Jørn Bue Olsen.

Dick ”Michael” Zeiner-Henriksen, ”Timos” ungdomskamrat och vapenbroder från Oslogjengen, minns för sin del hur leden började tunnas ut i SOE-lägren i Sverige hösten 1944. ”En efter en ble borte og kom ikke tilbake. Ingen spurte jo noengang om noe, men vi visste jo at nå ble det virkelighet.” Dick dirigerades från Dalarna ner till Legasjonen i Stock-

holm och därifrån till sabotagegruppen *Grebe Red* i norska Hedmark. Det var en av ett tiotal SOE-operationer med kopplingar till Sverige (Se kapitel 5). Uppdraget var att förstärka en SOE-grupp från Kompani Linge i Storbritannien som fått en mycket tragisk start ett år tidigare, den 10 oktober 1943. Sex SOE-män hoppade i fallskärm men på grund av felnavigering hamnade tre av dem i öppet vatten i Rambergsjøen i Røros – och drunknade. De tre överlevande i denna första Grebegrupp drog över till Sverige, för att återvända till Norge först i februari, drygt fem månader senare. Uppdraget var att ta emot ”flygfrakter” och planera angrepp mot i första hand järnvägarna.

”Michael Wegge” – elektriker och född i Askim 1920 – tog tåget från Stockholm till Torsby den 9 oktober 1944. I verkligheten var det alltså Dick Zeiner-Henriksen, för övrigt född av norska föräldrar i dåvarande Leningrad 1924. ”Miki” blev hans populära täcknamn på hemliga uppdrag i Norge åtta månader framöver. Hans sällskap var en annan ”Æhlbykar” med täcknamnet ”Asbjørn”. En kontaktman mötte på stationen i Torsby utan att ställa några frågor, och i hans personbil gick färden norröver genom öde skogsmarker i norra Värmland till Bastuknappen nära norska gränsen, rakt västerut från Höljes.

Vi stoppet ved et hus som så helt tomt ut. Det var begynt å mørkne nå, det var blitt kvelden. Vi gikk ut av bilen og sto der med bagasjen vår da det plutselig dukket opp en svensk soldat med rifle. Vår første tanke var at nå ble vi arrestert, men soldaten vekslet bare noen ord med vår ledsager og ba oss følge med bortover veien. Vi hadde naturligvis skiftet til skikkelig sportstøy og akslet nå sekkene våre og fulgte soldaten og ledsageren vår. --- Så med ett kommer vi frem til en lysning og helt plutselig slår det oss at det er noe kjent ved den – ganske riktig, det er grensegaten!

Om litt hører vi det kommer noen rett mot oss på veien. --- Vi sier ”Hei og takk” til vår ledsager og soldaten og et øyeblikk efter er de borte. Så legger vi iveri over grensegaten og forsvinner inn i skogen. Da granene lukket seg om oss stoppet vi et øyeblikk og de to karene som fulgte oss tok oss i neven og sa ”VELKOMMEN TILL NORGE”. Det var et utrolig øyeblikk – nesten på dagen fire måneder siden jeg hadde forlatt landet som flyktning sto jeg igjen i Norge, men nå som en slags gjenerobrer.

I Norge förestod nio dagsmarscher tills man nådde Ringebufjellet, ”Det gick greit nå, for det første var vi jo i knallform og dessuten hadde vi ordentlig utstyr.” Motståndsrörelsen var väl organiserad i Hedmark och erbjöd eskort, logi och förplägnad på olika etapper: ”Det lå flere slike grupper eller såkalte ’celler’ innover skogene fortalte de oss, og tyskerne turte ikke å lete efter dem innover i ødemarken.” Norr om Hamar plockades de upp av ett par obeväpnade kontaktmän som i en Citroën driven med bensin – en ransonerad bristvara – körde dem rakt igenom det av tyska trupper starkt befästade Lillehammer: ”Kjeften er vårt eneste våpen”, förklarade en av männen. Väl framme vid Ringebufjellet väntade en lång vinter med mycket snö, otålig beredskapstjänst, ensidig kost och ett misslyckat ”slipp” från flygplan från Skottland. Grebe Red bestod då av åtta Lingekarar och två *acting soldiers* – eller Æhlbykarar – efter det att ”Miki” och ”Asbjørn” anlant från Sverige. Basen var en högt belägen timmerstuga som galghumoristiskt kallades ”Ambassaden”.

Lagom till julafton kom en kurir från Stockholm med diverse post till Grebe Red, inklusive ett brev till Dick alias ”Miki” från ”Tante” på brittiska ambassaden. Hon var född i Bergen som Ida Nikoline Lie Lindebrække och blev efter kriget känd som Tikken Manus, efter giftemål med Max Manus. Han var en av Tantes många ”skyddslingar” då hon tjänstgjorde på SOE:s Stockholmskontor som kontaktperson, rapportör, själasörjare, ja allt-i-allo för organisationens norska personal som opererade från svenskt territorium. Till Dick Zeiner-Henriksen hade hon mycket dåliga nyheter om två av vapenbröderna från dramat vid Kirkeveien 90 knappt åtta månader tidigare:

Hun skrev at Gregers og Tallak nettopp var blitt skutt og drept av Gestapo på en restaurant i Oslo. Det vil si at Gregers var drept med en gang, men Tallak var blitt såret, og hadde hengt seg i fengselet. Det var en fryktelig meddelelse å få, særlig for meg som hadde jobbet så tett sammen med dem, men også de andre gutta kjente dem jo begge fra treningen i England. Men krig er nå engang drap, død og tragedier.

Från London kom äntligen den 29 december 1944 order om det som varit ett av de primära målen med träningen i Sverige: sabotage mot kommunikationslinjer i allmänhet och järnvägar i synnerhet. Dessa aktioner

var avsedda att engagera Milorgs män mer aktivt än tidigare, att hålla deras stridsvilja uppe och att demonstrera för den norska allmänheten närvaron av en effektiv väpnad motståndsrörelse. Men främsta syftet var att skapa osäkerhet hos den tyska krigsmakten och störa dess trupptransporter till hamnar i södra Norge, varifrån de skeppades som förstärkningar till slagfälten på den europeiska kontinenten. Detta fick än större aktualitet då Hitler i mitten av december inledde den temporärt framgångsrika offensiven i Ardennerna, som kom som en stor överraskning för det allierade överkommandot. Ju fler tyska soldater som var kvar i Norge, desto bättre. Då var de uppemot 400 000.

Grebe Red genomförde som beordrat sitt första järnvägssabotage den 6 januari på en sträcka mellan Otta och Sjoa. Det innebar mycket slit och släp med sprängämnen och utrustning, och "Miki" fick god nytta av all träning med att bära sten i Sverige ... Det blev en våldsamt smäll, och ekot rullade mellan dalgångarna i flera sekunder. Sabotagegruppen försvann snabbt upp på fjället för att undgå eventuella tyska förföljare, "selvom de vanligvis ikke var særlig lystne på å forfølge folk innover i skogen", skrev senare Dick Zeiner-Henriksen och tillade:

Vi hørte senere at operasjonen forsåvidt hade vært vellykket: skinnene var blitt kuttet på 20 forskjellige steder, men togtrafikken ble dessverre bare stanset i et par døgn. Men på dette tidspunkt var det allikevel av stor betydning at alle de tyske troppeforflytningene ble forsinket og forstyrret. Bare en dag skapte de største problemer i koordineringen.

Natten till den 24 februari, som bjöd på molnfritt och vindstilla väder, anlände äntligen två stora Sterlingflygplan med en stor "flygfrakt": 52 stora behållare och 25 separata paket – plus välbehövlig förstärkning av sex Lingekarar från Skottland. De hade bakom sig tolv timmars flygning och fick bara en chans att hoppa i sina fallskärmar, eftersom "Ambassaden" låg längst bort i Sterlingplanens räckvidd och det inte fanns någon möjlighet att göra en extra tur för att leta efter en alternativ plats för "slippet". Medan de nyanlända fick vila ut i timmerstugan innan det var dags för frukost blev det ett drygt jobb för "Miki" och hans kamrater att i gryningen samla ihop och gömma det anlända godset.

Det var et nesten håpløst syn som møtte oss nå i dagslyset. I hele dalsøkkets lengde, kanskje en kilometer, lå pakker og containere om hverandre som sorte stein, i et hav av skinnende hvit snø. Men det var ikke det verste: ved hver av dem lå en utstrakt fallskjerm på mange kvadratmeter i de mest lysende farver, rødt, blått, grønt, sort, 77 ialt. Skulle det komme et tysk fly nå var vi solgt!

I varje fall innebar ”flygfrakten” att gruppen nu förfogade över vapen och utrustning för en hel bataljon, medan styrkan även efter den nya förstärkningen endast bestod av 14 man. Vapnen skulle efterhand fördelas till Milorgs mannar inom distriktet, ifall läget skulle tillspetsas. Det var uppenbart att kriget och ockupationen gick emot ett slut, men vilket slut?

Det var jo ikke mulig for noen å forutsi hvorledes tyskerne ville oppføre seg. I Norge var det jo framdeles nærmere 400 000 fullt stridsdyktige soldater med alt utstyr og lang krigserfaring, og å invadere Norge og drive dem ut ville sikkert være en langvarig og blodig affære hvis de ikke la ned våpnene frivillig. Og det var det intet som tydet på foreløbig!

Kåre ”Kristen” Gramer, som opplevde Luciafirandet på Åhlby gård, hade efter tuff fälträning hoppats få uppdrag som vapen- och spränginstruktör hemma hos Milorg, hjemmefrontens militära organisation. Hans chef på MI-2 i Stockholm var Kai Holst, som en vinterdag 1945 kallade in honom till ett annat uppdrag. ”Du og denne karen her skal frakte en radio til Hamar”, sade Holst och pekade på en annan man i rummet. ”Ikke tale om! Du kan ikke be meg om det”, svarade 21-årige Kåre när han igenkände den betydligt äldre mannen som Lars Bergendahl, den framstående längdskidåkaren med bland annat tre VM-guld. Förmodligen var förslaget ett grymt skämt av Kai Holst. Bergendahl och flera andra framstående norska skidåkare användes för en mängd krävande kuriruppdrag under kriget.

”Kristen” kommenderades till tjänst som ”kamel”. Det var öknamnet på ett stort antal motståndsmän, som efter träning på Ekerö och i Dalarna, bemannade en kedja av depåer på svenskt territorium längs gränsen mot Norge. Under vintern och våren 1945 byggdes där upp lager med vapen, sprängämnen och annan utrustning inför den väntade slutliga uppgörelsen med de tyska ockupationstrupperna. ”Kamelerna” fraktade redan före

freden in så mycket de orkade bära till Milorg. Depåerna blev motvilligt godkända av den svenska regeringen, men organiserades i samverkan med svenska försvarsstaben. Kåre Gramer minns ett "blodslit" då man bar rygsäckar med över 40 kilos packning över gränsen, och han bestämde sig för att när kriget väl var över aldrig mer bära rygsäck.

Kåre och fyra andra unga män från Ählby hade fått anvisningar att resa till en gränsdepå i norra Värmland, nordväst om Torsby. Det höll på att få en ände med förskräckelse redan innan gruppen lämnade Stockholm. Sista natten skulle de övernatta på Hotell Renen, men innan de gick ut för en nöjeskväll gömde de sina från "32:an" uthämtade vapen under sängdynorna. Denna "depå" upptäcktes strax av en städerska som skrikande slog larm, varpå norrmännen stack från hotellet – och från sina vapen och all packning.

Men på vinden till militärkontoret på Skeppargatan fanns ny utrustning att hämta. Där hade MI-4 ett formidabelt lager av vapen, kläder, stövlar, skidor, tält, konserver, ja allt som behövdes för att utrusta militära fältförband. "Der var det bare å ta med seg det en trengte til den kommende tjenesten."

I Värmland väntade inget hotell utan en enkel timmerkoja omkring en kilometer från gränsen. Gränsen var i stort sett obevakad på norska sidan, och på svensk sida samarbetade man med militären. Bland sina fyra vapenbröder framhöll Kåre särskilt Torbjørn "Njål" Grimstad, en 36-årig lärare från Kongsvinger: "En fin fyr, totalt ukrigersk, typisk intellektuell og meget lojal og pålitelig." En fördel med "Njål" var att han var hemmastadd i aktionsområdet, varför gruppen inte behövde kasta bort tid på att använda karta och kompass.

Vårt aksjonsområde i Norge var vesentlig Grue Finnskog i Hedmark fylke. Detta var og er et tynt befolket område med milevide skoger og store vann, et velegnet landskap for illegale kurerruter. Oppdragene besto mest av frakt av materiell til Milorg: våpen, radiosendere og annet sambandsutstyr. Vi brukte alltid hvite kamouflasjedrakter, gikk som regel over grensen på kvelden og hele natten. Det var i sannhet en anstrengende og krevende tjeneste. På turene var vi alltid bevæpnet og jeg hadde en Suomi maskinpistol og Husqvarna armépistol. Heldigvis fikk ikke noen av oss fem karer på laget bruk for våpnene. Andre oppdrag kunne være å kidnappe mistenkte angivere og nazister og ta dem med til Sverige. Det var rene luksusoppdrag i forhold til "kamelturer"...

”Lyxuppdrag” som kidnappning av misstänkta norska quislingar genomförde Gramers grupp vid två tillfällen, varav ena gången i sällskap med en svensk tullare i full uniform! Kåre fick aldrig veta tullmannens namn, men denne var mycket lång, mellan 30 och 40 år, ”en trivelig kar” som ofta besökte norrmännens timmerkoja.

”Vår svenske tollervenn var levende opptatt av motstandskampen vår. Jeg tror han mer enn gjerne hadde villet være med i kampen selv om han hadde kunnet. Det var dristig nok at han ble med inn i Norge den natten.”

Denna vinternatt hämtades en ung, spenslig och kortväxt norrman i ett ensligt beläget torp mitt inne i skogen i Grue Finnskog. Man fick aldrig veta varför han skulle gripas, mer än att han var en misstänkt angivare och möjligen ett hot mot hjemmefrontens flykting- och kurirtrafik i området. Han bodde så nära gränsen att kidnappningen kunde genomföras till fots på sex-sju timmar. Det var ett mycket fattigt torpställe utan grannar i närheten. Den unge mannen följde med utan att göra motstånd och utan att säga ett ord under hela gångmarschen till svenska gränsen. Kåre Gramer har beskrivit mottagandet i gryningen:

Da vi kom fram til grensen virket det nesten komisk at den unge fangen vår ble møtt av en tropp svenske soldater på 40–50 mann. Hva de svenske vernpliktige soldatene hadde ventet seg av dramatikket vet jeg ikke. Men mottakelsen måtte være avtalt på forhånd. Jeg hadde ventet at angiveren skulle overgis til svensk politi. Om det var noen høytstående svenske offiserer til stede ved avleveringen av fangen vår kan jeg ikke si noe om da det ikke var lyst. Dessuten var det viktig for oss Åhlbykarer å forlate området så ubemerket som mulig.

Detta är bara ett av många exempel på norsk-svenskt samarbete som blev allt intensivare i krigets slutskede. Särskilt tät var gränstrafiken uppe i det glest befolkade ”Höljeshörnet” i nordligaste Värmland, väster om den nuvarande kraftverksdammen med samma namn. Där fanns flera norska vapendepåer på svenskt territorium i både skogshuggar- och flottarkojor. Norrmännen hade sedan sommaren 1943 en nära allierad i Bror Högfeldt, som följt i fars och farfars fotspår som gränsbevakare; hans mor var för övrigt norska. Bror växte upp i Possåsen nära Norge, tjänstgjorde vid regementet I 2 i Karlstad en tid men föredrog det mindre

inrutade livet som tullare, som också innebar att han fick röra sig mellan olika stationer längs riksgränsen, ofta per cykel och skidor. Tjänsten gav också tillfälle till mycket friluftsliv, fiske och jakt.

Flera ledande motståndsmän, såväl Bjarne Holth-Larsen som Allan Mann, framhöll i efterhand det stöd de fick av Bror Högfeldt. Han förmedlade ofta kurirpost som han skickade som Tullverkets tjänstebrev och därmed undgick censur. Han hjälpte till med både underrättelser, förnödenheter, transporter – och kidnappningar.

Jag var med om att gripa bland andra en norsk polis från Kongsvinger, som var medlem av Quislings parti. De som kidnappades på norsk mark överlämnades på svenska sidan gränsen till militären och sedan polisen, varpå de blev internerade till krigsslutet. Min uppgift var att hålla utkik efter spioner och quislingar. Jag spanade på de tyska militärer som rörde sig på andra sidan gränsen, de höll sig på landsvägarna. Österrikiska soldater i tysk tjänst var hyggligt folk och vågade sig också in i skogarna. Från 1944 tog den norska nazistiska statspolisen över mycket av gränskontrollen.

Under 1944 blev också flygtrafiken allt tätare från Skottland, då brittiska militärplan släppte ner allehanda vapen och förnödenheter i fallskärmar. Bror Högfeldt var med om att ta emot flera ”flyslipp”, och några hamnade även på svenska sidan av gränsen, mer eller mindre medvetet. ”Cigaretter var en efterlängtd vara. Varje norsk patriot gick omkring i ett doftmoln av Philip Morris efter ett nedsläpp.” Bror hade själv cigaretter och tobak för flera år efter kriget. En natt hamnade en flygfrakt på fel plats då en väderobservatör avläste temperaturer och dylikt med hjälp av en ficklampa, vars sken av piloten uppfattades som signal att fälla lasten.

Storbritannien och USA betalade ett högt pris för att med flyg forsla militär personal, vapen och andra förnödenheter till den norska motståndsrörelsen. Från brittiska flygplatser gjordes det sista krigsåret 1 241 turer till Norge, oftast nattetid och i besvärligt väder. 717 av dessa flygningar beskrevs i en norsk rapport som vällyckade, då besättningarna fann de *droppeplasser* som avtalats. Över 30 flygplan, flertalet brittiska, störtade av olika anledningar och drygt 200 besättningsmän omkom. Omkring 200 norska motståndsmän av olika slag släpptes i fallskärm – plus stora mängder vapen och sprängämnen. Målsättningen våren 1945 var att

förse 30 000–40 000 Milorg-soldater med vapen och annan utrustning, men frågan är om man nådde ända fram.

Fin ”Steinar” Ask från Drammen, elev vid den första Ählbykursen sommaren 1944, var en bland många ”kameler” som fick till uppgift att bära in vapen och förnödenheter över gränsen från Sverige. Efter utbildningen vid sabotörskolan på Ekerö vistades han fram till freden två perioder i Norge för olika uppdrag. Från september var han till en början verksam i Elverum med omnejd som medlem av motståndsgruppen ”Pallas”. Efter vidareutbildning i skjutning vid Älgberget for han sjövägen från Bohuslän till Sandefjord och tog sig via Oslo till trakten av Kongsvinger-Skarnes i oktober för att tjänstgöra som vapeninstruktör fram till freden. Vid ett tillfälle tog sig Ask över gränsen som ”lantbruksarbetaren Olav Iversen”.

Både Fin Ask och Johs. ”Jacob” Larsen, som också tränats vid Ählby gård, tillhörde ”kamelgrupper” som våren 1945 opererade över ”Höljshörnet” i nordligaste Värmland, där ju tullaren Bror Högfeldt var en pålitlig allierad. Den svenska stödgruppen i denna gränsbygd omfattade också bland andra landsfiskal Gotthard Green, Sysleback, tullaren Orr-Helmer Hansson, Långflon, och lanthandlaren i Bastuknappen, Arthur Larsson och dennes hustru. Larsson var hygglig nog att acceptera betalning i norska kronor och hjälpte även till att gömma ”flygfrakter” undan den nazistiska gränspolisens. I samma trakt låg Aspberget, där bonden Asplin lånade ut brygghuset som vapenförråd. Thorsten Fält, landsfiskal i Charlottenberg, var också en svensk polisman att lita på.

Ählbylägrets förste chef, kapten Kristen Aasen från Trondheim, utsågs i januari 1945 att leda ett dristigt och omdiskuterat militärt projekt hemma i Norge. Ett basområde – ”Base Orm” – med tre läger skulle upprättas i Trysilområdet och hysa 1 100 soldater, varav 900 från hjemmestyrkene och 200 från ”polistrupperna” i Sverige. Fyra mindre baser av liknande slag hade etablerats sedan augusti året innan. Projektet var godkänt på högsta ort i London, av Forsvarets Overkommando och den allierade militärledningen, och syftet var att stärka beredskapen inför den väntade slutstriden och dessutom organisera alla tusentals ”gutta på skauen” i Milorgförband och hejda deras flykt över till Sverige.

En av baserna, ”Bjørn West” i Matrefjella, hyste den sista krigsvåren 234 man och fick vapen med mera både per fallskärm och med båtar från

Shetlandsöarna, de tidigare nämnda ”Shetlandbussarna”. Bland officerarna vid basen var fänrik Rasmus Tvinnereim – en av ”Kjakans kurirer” över Håkerudtomta; det var han som sommaren 1942 frestades köpa choklad i en kiosk i Arvika, greps av en alert svensk polis, internerades en tid i Falun för att sedan bli utvisad till Storbritannien.

”Base Bjørn West” upptäcktes och omringades av tyska styrkor i slutet av april 1945, och strider pågick ända fram till att freden kungjordes den 8 maj. Försvarens förlorade sex man medan 117 tyska soldater stupade. En annan i dubbel mening omstridd bas var ”Elg” i Hallingdal (se kapitel 7).

”Base Orm” skulle försörjas dels från flygplan och dels från brittisk-amerikanska depåer i Sverige, varifrån utlovades vapen och uniformer till 450 man till att börja med. Kristen Aasen befordrades till major och fick fullmakt att handplocka de medarbetare han behövde från både Storbritannien och lägren vid Ählby och Älgberget i Sverige.

Från första stund höjdes skeptiska röster mot ”Base Orm”. Var det verkligen realistiskt att dölja läger med 1 100 man för den tyska krigsmakten och försörja dem från luften och över land? Var inte projektet ett hot mot den militära uppbyggnad som Milorg redan startat med hemmestyrkerna i Østerdalen?

Skeptikerna fick till stora delar rätt. ”Kameler” med kurirveteranerna Lars Bergendahl och Jon Østby i täten fraktade förvisso in merparten av den utlovade materielen landvägen från Sverige, och fick god hjälp av bland andra droskägaren Erik ”Napoleon” Karlsson och landsfiskal David Isaksson i Särna, som ställde upp och körde fram förnödenheter med bil ända fram till gränsen. Större delen av trafiken till och från ”Base Orm” gick landvägen genom ”Höljeshörnet” i norra Värmland. Löften om ”flygfrakter” från Storbritannien blev i stort sett ett fiasko. Enbart två flygplan kom iväg den 30 mars, men det ena tvingades vända på grund av dåligt väder och det andra försvann spårlöst över Nordsjön.

Våren och snösmältningen dröjde, och i stället för att etablera högkvarteret inne i Norge organiserades i mitten av april ett provisoriskt stabs- och försörjningsläger på svenskt territorium, hos bonden Oskar Rustad i Gördalen två kilometer från gränsen. Där lagrades först den sista krigsmånaden de vapen och annan utrustning för 450 man som man tidigt fått löfte om. Projektet ”Base Orm” krympte betydligt, samtidigt

som freden ryckte närmare, även om ovissheten var stor om hur ockupationen skulle avvecklas. För de norska soldaterna fanns tre fiender kring månadsskiftet april-maj: det alltmer slaskiga vårvädret, Quislingregimens gränspolis och den tyska krigsmakten, vars officerare av agentrapporter att döma var ivrigt sysselsatta med att förbereda sig för försvar från ett anfall österifrån – från Sverige.

Kurirtrafiken blev det sista krigsåret allt tätare och i januari 1945 utfärdades tio kurirlicenser per dag. Det innebar att norska agenter reste upp till gränsbygderna under sina rätta namn, åtföljda av svensk personal från den militära underrättelsetjänsten, för att därefter korsa gränsen under täcknamn och med falska ID-handlingar. Så dags under ockupationen hade en särskild ordning införts mellan svenska och norska myndigheter, eftersom det var i bådas intresse att trafiken kontrollerades. Strax dessförinnan, den 18 december 1944, klagade tjänstgörande försvarsstabschefen C.A. Ehrensvärd i ett brev till försvarsminister Per Edvin Sköld över att kurirtrafik utanför krigsmaktens kontroll vållade ”olägenheter” för militärens egen underrättelseverksamhet på Norge. Det handlade om kurirtrafik i norska Legasjonens intresse och med den statliga utlänningskommissionens eller Socialstyrelsens ”goda minne”, enligt Ehrensvärd.

”Ur de synpunkter försvarsstaben har att företräda är denna sistnämnda trafik icke önskvärd, enär den föranleder, att truppens nit och intresse för bevakningstjänsten avtrubbas, när den iakttagert det smussel, som försiggår.”

Hans Peter ”Timo” Styrens sista uppdrag innan kriget var slut – och efter utresa fullt utrustad från Sverige, i samförstånd med försvarsmaktens kontrollant – var att med en liten styrka skydda en telegrafist som bemannade en radiostation i Vestmarka. Denna station höll samband mellan Sentralledelsen i Oslo och den norska ledningen i London, ”og denne radiosender tror jeg var den siste som hadde kontakt med *Homestation* i England før freden var et faktum”, berättar Styren:

”Meldingen om att tyskerne hade gitt opp kampen kom via vår stasjon og jeg husker med glede at telegrafisten da sendte den første ikke krypterte meldingen og det var på vers, for å takke *Homestation* for all god service under krigen. Vi fikk også svar på vers etter en liten stund.”

KÄLLOR TILL KUNSKAP:

* Berättelser av Hans Peter Styren, Dick Zeiner-Henriksen, Kåre Gramer, Johs. Larsen m.fl. och Asbjørn Dilles privatarkiv (se kapitel 21).

* Intervjuer med Bror Högfeldt samt artikel av Carl-Henrik Dyegård i *Värmlandsörnen* 2007 (Tidning för Värmlands regementes kamratförening).

* Arvid Johanssons bok *Grensland i ofredsår*. Jon Vegard Lundes trilogi. Dokument i Krigsarkivet.

LÄSTIPS:

I *Den glömda armén* berättar jag om de så kallade Sepals-baserna vid norska gränsen i Lappland. Nytt intressant stoff om dessa XU-baser, där verksamhet pågick det sista krigsåret, finns i två nyutkomna böcker:

* *Operation Sepals: Hemliga baser i Sverige 1944–1945* av Roger Albrigtsen (Sivart förlag 2010), som är en utökad nyutgåva av hans originalbok på norska: *Sepals – Hemmelige baser på svensk jord 1944–1945* (1:a utg. på Forlaget Kristiansen 2008 och 2:a utg. Orion Dokumentar 2009). Albrigtsens morfar Magne Lindgren värvades som svensk agent av Sveriges senare ÖB Stig Synnergren i Narvik strax efter den tyska ockupationen 1940.

* *Hemmelig krig i nord – Historien om XU i Nordnorge* av Nils Ryeng med bidrag från Ole Chr. Førre och Olav Ravn (Orion Dokumentar 2009). Nyfikenhet väcks om vad Stig Synnergren utträttade som underrättelseofficer i Lappland och Norge under ockupationens tidiga skede.

”Detta alternativ [’Operation Rädde Norge’ – svensk inmarsch tillsammans med norska polistrupper] borde göras till föremål för förberedande militär undersökning, då det kan komma att aktualiseras inom kort. Skulle en svensk intervention --- icke komma till stånd, uppstår fara för att de tyska trupperna upplösas, att vissa delar bilda motståndsöar och andra draga härjande och plundrande genom landet.”

Strängt förtrolig PM, skriven av svenska UD:s kabinetssekreterare ERIK BOHE-MAN 10 februari 1945

”En av de viktigste oppgavene Milorg – Hjemmestyrkene – sto overfor i krigens slutfase, var å beskytte landets næringsliv og infrastruktur mot tysk ødeleggelse. Beretninger fra krigsherjede strøk over hele Europa talte sitt dystre språk. Når tyskerne ble tvunget til å trekke seg tilbake, gjennomførte de Den brente jords taktikk med uhyggelig grundlighet. Store deler av landet sto i fare for å dele Finnmarks skjebne.”

JON VEGARD LUNDE i boken *Blod og tårer, men mest svette*

24. EPILOG – EN MANIFESTATION AV ETT MIRAKEL

Milorg demonstrerar sitt maktövertagande i Hamar då en trupp ur Hjemmestyrkene marscherar in i staden på eftermiddagen den 9 maj 1945. Det är en manifestation av att Norge åter är en fri och suverän stat. Detta är ett mirakel, Nazi-Tysklands väpnade styrkor kapitulerar – trots en enorm numerär överlägsenhet och trots att de ännu duger till strid. Deras överkommando har efter många om och men beslutat att ge upp alla planer på den brända jordens taktik söder om Nordnorge, att inte göra landet till ett sista fäste för nazismen i andra världskrigets slutskede.

I spetsen för den lilla truppen i Hamar går sergeant Olav Dille med den av ockupationsmakten förbjudna norska flaggan, symbol för frihetslängtan och motståndskamp. Dille, 193 cm lång, har nyss fyllt 28 år och exakt en vecka har gått sedan han färdades de knappt 30 milen från Älgerget i Dalarna och utnämndes till utryckningschef för hjemmestyrkene i Hamardistriktet. Det är snart fem år sedan han lämnade hemlandet, sedan han deltagit i strider vid Narvik och räddat sig över gränsen till Sverige. I sinom tid följde rekrytering till de norska ”polistrupperna” och tjänst som instruktör och chef vid sabotörskolor på Ekerö och i Dalarna (kapitel 21).

Vid gränsbommen strax väster om Charlottenberg väntar otåligt denna dag, den 9 maj 1945, bataljoner och kompanier ur ”polistrupperna” på att få verkställa hemmarschen till Norge. Bland de norska soldaterna är Odd Berntsen, den unge scoutledaren som den 10 april 1940 utförde det första civila sabotaget mot ockupanterna, två dagar efter det nazityska överfallet. Uppdraget var att spränga en viktig järnvägsbro mellan Strømmen och Lillestrøm (kapitel 2).

Odd Berntsen blev därefter aktiv i hemmefronten som agent och gränslots för flyktingar och var flera gånger över gränsen på uppdrag med en svensk tullare som kontaktman. Med hot om arrestering hängande över sig var han tvungen att i februari 1943 själv fly till Sverige. Gestapo hade lyckats infiltrera den motståndsgrupp i Lillestrøm som bedrev ”flyktingexport”, Odds far Anton och lillebror, 17-årige Kjell, var bland dem som greps, och en nära medarbetare arkebuserades vid den ökända nazityska avrättningsplatsen i Trandumskogen fem mil norr om Oslo.

I Sverige inkallades Odd till det så kallade Rikspolitiet, den militära fältpolislika som tränades vid Johannesberg i Uppland som en del av ”polistrupperna”. Där avancerade han till förtroendemän och stabssergeant. Tidigt tog Odd också kontakt med en lokalavdelning av KFUM (Kristliga Föreningen av Unga Män), en organisation han tillhört hemma i Lillestrøm. Det ena gav det andra och snart nog var han bekant med John och Anna Larsson, innehavare av en handelsträdgård och ett jordbruk i Valbo utanför Gävle. Tycke uppstod mellan Odd och Elsa Birgitta, en av Larssons fyra döttrar; de gifte sig 1947 – ett av många norsk-svenska band som knöts under kriget.

Efter hemkomsten till Norge tjänstgjorde Odd hos kriminalpolisen i Lillestrøm med uppgift att förhöra quislingar och tyska krigsfångar. Odd Berntsen förhörde till och med en av ockupationsmaktens ”fulaste fiskar”, Gestapochefen Siegfried Fehmer. Denne hade personligen rest från Oslo till Lillestrøm för att arresteras Anton Berntsen och hans två söner. Familjens schäferhund Saik anföll den fruktade polischefen, som räddade sig upp i en soffa, drog sin Lugerpistol och hade förmodligen skjutit hunden om inte lillasyster Turid, 15 år, gripit in och skyddat Saik med sin kropp!

Gränstrafiken är livlig över Charlottenberg de ovissa fredsdagarna 1945. Den 7 maj, ett par dagar innan Olav Dilles trupp marscherar in i Hamar, passerar här två herrar från Pressekontoret på Banérgatan 37 i Stockholm, högkvarter för det politiska norska spionaget. Det är chefen Jens Schive och hans närmaste man Reidar Hedemann. De tyska gränsvakterna vägrar släppa igenom de båda norrmännen, men smarta agenter som de är och med goda kontakter ordnar de så att den svenske landsfiskalen Eric Hjerpe kör dem i sin tjänstebil genom gränspassagen – och ända till Oslo! En annan norsk grupp lyckas passera den annars stängda gränsen genom ett telefonsamtal inom den tyska gränsvaktens hörhåll till Sveriges generalkonsul i Oslo, Claes Westring.

Hagbard Falk, ynglingen som tillbringade julen i ensamcell i Karlstads straffängelse (kapitel 14), gör en personlig triumffärd hem till Norge med flygplan den 11 maj. Ett drygt år tidigare hade han fått plats på ett kurirplan från Bromma till Skottland. Förhoppningen var att komma vidare till *Little Norway*, den norska flygvapenskolan i Canada, men dessa högtflygande planer buklandade på grund av bristfälliga teoretiska kunskaper. Hagbard utbildades i stället till flygmotormekaniker vid norska marinens flygavdelning på Shetlandsöarna.

I krigets slutskede beordras Hagbard till tjänst på flygplan som fraktar personal och materiel hem till Norge och är med ombord på plan nummer två som landar vid Fornebu utanför Oslo. Under två dagars uppehåll, innan det är dags att återvända till Shetlandsöarna, upplever han de första fredsdagarnas triumfstämningar. Denna gång behöver Hagbard inte skrämman upp sin onkel på Kirkeveien, som han gjorde vid ett hemligt besök i december 1942.

Hagbard ringer sina föräldrar hemma i Molde och berättar att han lever, och han träffar för första gången på flera år sin bror. Denne är mager och sliten efter lång tid med ”gutta på skauen” i Nordmarka, där de tagit emot flygburna vapenfrakter och förgäves väntat på en allierad invasion som aldrig kom – och som enligt de västallierades högsta krigsledning aldrig varit ett realistiskt militärt alternativ.

Det västallierade militära överkommandot var dock berett på att det värsta kunde hända i Norge. Det framgår av den rapport som 1949 sammanställdes av Sir Andrew Thorne, brittisk general och högste chef för ”SHAEF Mission to Norway”, alltså den styrka som skulle genomdriva befrielsen av Norge och temporärt ta över landet vid en tysk kapitulation. Sir Andrew hade många odds emot sig, alltifrån att Norge hade låg prioritering i de allierades krigföring till att där fanns en numerärt överlägsen fiende. Ockupationsmakten uppgick till 350 000 soldater och det rådde stor osäkerhet om hur det tyska överkommandot i Norge skulle handla. Bara viljan fattades för att man skulle sätta sig till motvärn och göra det allierade maktövertagandet till en blodig uppgörelse och ödelägga stora delar av Norge.

Den brittiske befälhavaren beskrev fienden så här i sin rapport, som beställdes och publicerades av Norges försvarsdepartement 1955:

Den hadde vist komplett ubarmhjertighet med å nytte den ”brente jords” taktikk i Finnmark etter som troppene trakk seg tilbake. Det var kjent at de, som alltid, hadde truffet forberedelser til sabotasje, militær og økonomisk, i stor målestokk. Det var kjent at de hadde tilstrekkelige ressurser i personellstyrke, ammunisjon og forsyninger til å fortsette kampene. De hadde et komplett system av kystbefestninger til å motstå en invasjon fra sjøen og de hadde begynt å treffe omfattende forberedelser til å møte en invasjon fra Sverige.

Den norska militärledningen i London, Forsvarets Overkommando, började redan sommaren 1944 planera för att i krigets slutskede förhindra tysk ödeläggelse av landets infrastruktur – kraftverk, broar, järnvägar, elverk och så vidare. Man tog vara på erfarenheter från den franska motståndsrörelsens aktioner när Nazi-Tyskland vid denna tid tvingades till reträtt efter den västallierade invasionen av Normandie.

Under krigets sista halvår samordnas alltmer norsk och svensk militär planering inför det mörka krigshotet om att den brända jordens taktik i Finnmark ska repeteras i större skala i mer tätbefolkade områden längre söderut i Norge. Detta är inget hjärnsnöke. I början av februari 1945 håller det tyska överkommandot under ledning av ÖB Franz Böhme en generalkonferens, vars diskussioner läcks av en tysk stabsofficer vid högkvarteret i Lillehammer till en anonym svensk underrättelseman – enligt en *strengt hemmelig* norsk rapport:

Ved konferensen ble planene for en fortsatt tilbaketrekking av de tyske troppene fra Norge behandlet. Denne skulle ikke foregå frivillig men under oppholdende kamper og med ødeleggelse av alle militære og sivile anlegg akkurat som i Nordfinnland og Nordnorge. --- Spreng- og brannkommandoen er organisert på samme måte som i kalotten. Foranstaltninger er blitt gjort for å ødelegge kraftverk, broer, jernbaneanlegg etc.

Trots att rapporten också avslöjade motsättningar om denna taktik inom det tyska överkommandot räknade även svenska försvarsstaben med ett krigsscenario av allra värsta slag. Därför planerades en regelrätt svensk invasion – ”Operation Rädde Norge” – som skulle sättas igång ifall ockupationsmakten vägrade kapitulera, med det uttalade målet att stoppa omfattande förstörelse och terror mot den norska civilbefolkningen. Operation Rädde Norge beskrivs detaljerat i min förra bok *Den glömda armén*.

I Stockholm sammanträder i februari, ungefär samtidigt som general Böhme har sin generalkonferens, representanter för det allierade överkommandot (SHAEF), det norska militärkontoret MI-4 samt brittiska SOE och amerikanska OSS. De planerar en snabb inryckning i Norge av ”polistrupperna” från Sverige, som fått ett eget kodnamn – ”Operation Beefeater”. I ett särskilt projekt, ”Operation Antipodes”, förbereds just skyddet av den norska infrastrukturen, och särskilt de många broar som korsar älven Glomma och behövs för att snabbt nå Oslo med omnejd – och som tyskarna redan förberett att spränga i luften.

”Det er nå mer om å gjøre å forberede seg på å bevare enn å ødelegge!” Det är beskedet från Forsvarets Overkommando i London till Milorg, hjemmefrontens militära organisation. En snabb omställning krävs för att

omskola sabotörer till "kontrasabotörer". Av 19 000 beväpnade Milorg-män avdelas omkring 8 000 just till att skydda infrastruktur i allmänhet och Glommabroarna i synnerhet. Särskilda förband sätts samman av norsk personal från Storbritannien och Sverige och ur Milorg. På Älgberget utbildas 45 officerare för att leda dessa förband och i ett SOE-läger i Storbritannien ytterligare 22 officerare för samma ändamål. Allteftersom försvarsstaben i Stockholm planerar för Operation Rädde Norge inordnas svensk militär i antisabotageprojektet och bland annat förbereds att ingenjörstrupper ska bygga provisoriska broar över Glomma.

Det tyska överkommandot är knappast ovetande om Operation Rädde Norge, som är en betydande militär maktdemonstration eftersom den förutsätter en insats av större delen av Sveriges krigsmakt. Över fiendelinjerna förekommer också hemliga agentkontakter, och alla parter lyckas hålla sig väl underrättade om varandra i krigets slutskede. I såväl svenska som norska militära kretsar är man medveten om att det gäller att utnyttja den krigströtthet som breder ut sig bland gemene man i de tyska trupperna i takt med sammanbrottet i deras hemland. Det krävs också återhållsamhet och tålmod för att inte provocera höga tyska officerare att verkställa det värsta tänkbara alternativet, den brända jordens taktik, i stället för att kapitulera. Från Forsvarets Överkommando i London beordras i början av april i praktiken en vapenvila. En månad senare, den 2 maj, kommer ännu en order:

Kapitulerer tyskerne, innskjerper vi den stående ordre om at Hjemmestyrkene skal respektere våpenstillstanden og ta seg av de oppgaver som er foreskrevet for dette tilfelle.

Fortsetter tyskerne trass i all fornuft motstanden i Norge etter at krigen er slutt i Tyskland gjelder det at Hjemmestyrkene er intakte og kampklare slik at de med styrke kan medvirke innenfra til frigjøringen av landet i samarbeid med norske og allierte styrker som kommer utenfra.

Operation Rädde Norge behöver aldrig sättas i verket och tur är det. Ett toppmöte i Stockholm mellan utsända officerare från det västallierade överkommandot och svenska försvarsstaben ställs också in. Stabsöverläggningarna skulle handla om en allierad inmarsch i södra Norge via Göteborg och Bohuslän, och en svensk militär inmarsch i norra Norge.

Men denna svensk-allierade stabsplanering blir överflödig innan den ens kommer igång. Ett mirakel kom emellan, freden bryter ut även i Norge där general Franz Böhme accepterar att kapitulera i god ordning. ”Polistrupperna” från Sverige rycker in mot Oslo, Trondheim och Narvik utan att behöva använda sina svenska vapen i strid.

I krigets slutskede befann sig, som sagt, ledningen för det ”neutrala” Sverige på den vinnande sidan. Men denna bok har inte främst handlat om regeringen, riksdagen och försvarsstaben i Stockholm och deras ord och gärningar under ockupationen av Norge. I stället har jag valt att berätta om enskilda norrmän samt inte minst svenskar som valde sida, ofta på ett tidigt stadium, som blev vapenbröder med hemmefrontens folk då Hitler dominerade Europa, då Nazi-Tysklands arméer erövrade andra länders territorium i alla fyra väderstrecken. Fokus har för mig i första hand inte varit ”Nordens Casablanca” – Stockholm – utan de från huvudstadens horisont avlägsna gränsbygderna i Bohuslän, Dalsland, Värmland, Dalarna och Jämtland. Där levde och verkade människor betydligt närmare ”fronten”.

En föresats när jag började samla stoff till bokens innehåll var att försöka teckna en någorlunda heltäckande bild av norsk-svenskt vapenbrödraskap under de mörka åren 1940–1945. Snart nog insåg jag att detta var en omöjlig uppgift, varken tid eller boksidor skulle räcka till. De agenter och kurirer som jag lyfter fram får företräda många andra människor som påtog sig liknande farofyllda uppdrag. Det återstår mycket att utforska och berätta om.

Ett tidigt uppslag var den gulnade artikeln ur *Svenska Dagbladet* från söndagen den 15 september 1946 under rubriken ”Norska belöningar åt 225 svenskar” – alltifrån anti-nazistiska aktivister och publicister som professor Hans W:son Ahlmann, grevinnan Amelie Posse och Eyvind Johnson till agents och kurirers förtrogna som museichefen Stig Roth i Göteborg, herrekiperingsägaren Helmer Sveder i Arvika och major Gösta Wetterhall, finlandsfrivillig och chef för de svenska fjälljägarna. Detta är för övrigt inte den enda förteckningen över svenska medborgare som tilldelades kungliga norska förtjänsttecken efter kriget; exempelvis fick instruktörer och medhjälpare till ”polistrupperna” utmärkelser i andra sammanhang.

Bakom många enskilda namn döljer sig fler spännande berättelser om stora uppoffringar och betydelsefulla insatser som också förtjänar uppmärksamhet. Gården Millom, till exempel, vid Åskogsberg nordväst om Torsby, var en av hemmefrontens viktigaste gränsstationer. Vård var Torvald Olsson och hans hustru Jenny, som för övrigt var född i Norge. Från ockupationens första dagar kom flyktingar över Millom, senare blev en skogsskoja någon kilometer från gården gömställe för kurirer, och från 1944 användes Milloms loge som depå för vapen, ammunition och annan utrustning i samförstånd med landsfiskal och tullare.

Syskonparet Ola och Lina Olsson vid Mörkerud i den värmländska socknen Skillingmark slussade tusentals flyktingar vidare till tryggheten i Sverige. Gården ligger lägligt vid Tannsjön med vatten i både Sverige och Norge. Mörkerud var gränsstation för kurirtrafik mellan Oslo och militärkontoret MI-4 på Skeppargatan i Stockholm. Ola Olsson ställde också upp som kurir och hämtade bland annat paket med konserverade fiskbullar på stationen i Arvika, vilka kom från Legasjonen i Stockholm. Konservburkarna innehöll i själva verket pengar och smugglades över gränsen till en norsk polisman, Kristian Ekeheien, som i tjänsten kunde arbeta som kurir och frakta ”fiskbullarna” vidare till Oslo.

En av Olssons kontaktpersoner på norsk sida var gränslotsen Viggo Ljøner, som började hjälpa flyktingar som 15-åring redan i april 1940 och med tiden blev XU-kurir i tjänst hos VM-skidåkaren Johan ”Skigutt” Grøttumsbråten (kapitel 19). De första flyktingar Viggo lotsade fram till Mörkerud strax efter ockupationen var ambassadör Niels Christian Ditleff och dennes dotter. Ditleffs första intryck av Ola Olsson blev mycket gott och bestående och bäddade för fortsatta uppdrag.

Greve Folke Bernadotte har med all rätt fått äran för genomförandet av hjälpaktionen med de ”vita bussarna”, men den som tog det ursprungliga initiativet var denne norske diplomat. Det skedde den 22 september 1944 hemma hos SAF-direktören Bertil Kugelberg, vid en middag där det egentliga syftet var att övertyga brittiska och amerikanska representanter om behovet av fortsatta livsmedelstransporter inom ramen för biståndsoperationen Svenska Norgehjälpen, eftersom hungersnöd hotade i det ockuperade landet. SAF:s blivande ordförande, som jämte LO-ombudsmannen Nils Goude var avgörande för hjälpkampanjens genomförande, minns hur Ditleff och Bernadotte sent på kvällen diskuterade

möjligheten att befria de norska fångarna i Nazi-Tyskland. Kugelberg skriver i sin bok *Upp i vind*:

Jag kom förbi bordet där de satt och i samtalets slutskede hörde jag Folke Bernadotte yttra: ”Jag skall redan i morgon åka ut till Drottningholm och tala med Kungen om saken.” Detta var en upptakt till Bernadotte-expeditionen till Tyskland, de ”vita bussarna”, och räddningen av cirka 19 000 människor ur de tyska koncentrationslägren.

Åter till Mörkerud och sommaren 1941, då den sovjetiska ambassadören Madame Kollontaj i all hast flydde över denna gård för att återvända till Stockholm. Hon var ackrediterad även i Oslo men där var olämpligt att vistas sedan Nazi-Tyskland invaderat hennes hemland. Möjligen spelade Ola Olssons politiska hemvist en roll då Madame Kollontaj tog denna flyktväg. Han var kommunist och bolsjevik av gammalt behårt slag – Haakon VII:s frihetskors ville han inte ta emot efter kriget.

Odd Berntsen, scoutledaren som blev sabotagepionjär, flyktinglots och ”polissoldat” i Sverige, hade släktband till Olssons på Mörkerud. Strax innan han tvingades gå i landsflykt hade han planer klara för en ny ”flyktningsrute” över deras gård, eftersom han misstänkte att den dåvarande organisationen var i farozonen. Mycket riktigt, samma dag Odd Berntsen höll på att staka ut sin nya räddningslinje slog Gestapo till.

Påfallande många svenska tullare var tidigt engagerade på hemmefrontens sida, och jag har valt att ge en av dem – Fritz Olsson vid Idefjorden i Bohuslän – ett eget kapitel (kapitel 12). Men det finns många fler som bör lyftas fram ur glömskan, exempelvis Vidar Heed, Bror Högfeldt, Per Anton Moberg, Gustav Nordmark och Nils Sjöstedt. Om den sistnämnde berättar Tullmuseets förre chef Jan Berggren utförligt i sin utmärkta bok *Världskrig, kommunism och nazism i själva verket*, medan den norske historikern Ragnar Ulstein lyfter fram den förstnämnde som en pionjär i ”den illegale trafikken i grenselandet mellan Norge och Sverige”. Motståndsrörelsen i Ørje med omnejd ”fekk god service på den svenske sida”, skriver Ulstein i *Svensketrafikken I – Flyktingar til Sverige 1940–43* och fortsätter:

”Tolloppsynsmennene Vidar Heed og Nils Sjøstedt i Töcksfors var blitt veteranar i den same trafikken. Dei var ofte over på norsk side for å samle opp flyktingar som trong hjelp. Av og til drog dei inn i Norge for å skaffe seg opplysningar om grensepolitiet sine rørsler.”

Heed och Sjøstedt hjälpte bland andra de kurirer som varannan vecka från 1943 trafikerade linjen ”Timian” genom Østmarka. Den utnyttjades av exempelvis Max Manus, hjälten i filmen med samma namn, som från Sverige fraktade in utrustning för sina skeppssabotage i Oslo hamn, inklusive en gummibåt. Max Manus organiserade även en särskild grupp, ”Derby”, som bedrev psykologisk krigföring mot ockupationstrupperna. Derby spred en mängd propaganda som smugglades in från Sverige via ”Timian”. Från augusti 1944 hade kurirerna på denna linje ett högkvarter i en timmerstuga, som utlånats av ett norskt skogsbolag och som var belägen 40 meter in på svenskt territorium.

Förgäves har jag under arbetet med denna bok, genom arkiv- och föreningskontakter, sökt efter översiktlig litteratur om svensk järnvägs-personals anti-nazistiska engagemang under andra världskriget. Här väntar en spännande och viktig uppgift för både proffs- och lokalhistoriker, och där Jan Berggrens bok om svensk tullpersonal med fördel kan tjäna som inspiration och föredöme. Dokumentation i ämnet kan sökas i exempelvis arkiven efter Försvorstabens kommunikationsavdelning, Järnvägsstyrelsen och Statens Järnvägar.

Då som nu korsade fyra järnvägslinjer gränsen till Norge: vid Mon-Kornsjö i Dalsland, över Charlottenberg i Värmland, Storlien i Jämtland och längst i norr vid Riksgränsen.

Här och var finns förvisso intressant stoff att hämta. En bra början och introduktion är boken *I tidens ström* av August Spångberg, järnvägstjänsteman i just Charlottenberg, där biblioteket förvaltar hans efterlämnade privatarkiv och bibliotek i ett särskilt rum. Han var också riksdagsman (s) – och under kriget agent för hemmefronten. I denna gränsort verkade också Spångbergs förtrogne, landsfiskal Gösta Minell, som i hembygdsboken *Värmland förr och nu 1974*, under rubriken ”Minnen från gränsvakten 1939–45”, berättar om hur flyktingar smugglades över gränsen i plomberade godsvagnar och motståndsmän åkte med som utklädd lokpersonal. Walter Ericson, landsfiskal i Kiruna, skildrar i sin bok *Över gränserna* hur tomma malmtåg på väg åter från Narvik

utnyttjades av både norska flyktingar och ryska soldater, som flydde från tysk krigsfångenskap i Norge.

Baard Krogvig, som åkte fast som kurir i Stockholm i augusti 1941 (kapitel 6), avslöjade i en rapport efter kriget att han i början av ockupationen organiserade ”postruter över grensen uten å bruke kuréerer direkte mellom Stockholm og Oslo”. Detta var besvärligt eftersom man i början hade mycket få kontakter på svenska sidan:

Likevel fikk vi i stand en temmelig effektiv postgang med jernbanen der meldingene gikk fra hånd til hånd mellom norske og svenske jernbanefolk. En slik postgang kom snart i gang over Kornsjø-Mellerud, og over Kongsvinger-Charlottenberg. På den siste ruten gikk det en gjennomgående vogn mellom Oslo og Stockholm, og med god hjelp av folk på skiftestasjonen i Oslo og på Tomtebodø i Stockholm, gikk posten også over grensen i postkasser, bak speil på toalettet, i sikringsskap, og bak beslag og innredninger i vognene.

En vanlig SJ-jobbare, Tage Sundberg, var en viktig kugge i det hemlige maskineriet. Han var vagnreparatör i Hagalund i Stockholm och hade därmed goda förutsättningar att hantera in- och utgående agentpost i tågen mellan de båda huvudstäderna.

Om ockupationens vardag och verklighet i en gränssort berättar Kjeld Magnussen i årsboken *Ida 2003* under rubriken ”Kornsjø tollstasjon i krig 1940–45, sett fra sidelinjen”. Där flyttade den då 16-årige Kjeld in i maj det första krigsåret, sedan hans far Sigurd Magnussen fått tjänst som *tollstasjonsbestyrer*. Kjeld Magnussen framhåller gärna *Göteborgs-Postens* ägare Harry Hjärne som en väl så varm Norgevän som *GHT:s* Torgny Segerstedt, han ordnade bland annat så att ett antal *GP* smugglades ombord på Oslotågen över Kornsjø. ”Avisen hadde bare en ulempe i hemmelig tjeneste, det stinket så avskyelig av trykksverten at den kunne lokaliseres på minst 20 meters avstand!”

Norska konsulatet i Göteborg – där Bjarne Dietz var kontaktman för agenter och kurirer (kapitel 12) – etablerade tidigt en förbindelselinje per tåg över Kornsjø. Det sista krigsåret, då Kjeld Magnussen var XU-agent där under täckmantel som ”stasjonskar”, ökade trafiken kraftigt och han berättar följande:

Norsk myndighet i Sverige sendte over grensen 1 240 kasser sprengstoff, 48 kasser våpen og ammunisjon og 151 tonn matvarer till Milorg. I tillegg gikk det transporter med klær, foto- og radioutstyr. Innsmugling av svenske aviser og annen statsfiendtlig propaganda foregikk også etter privat initiativ. Det var særskilt svenske og norske jernbanefolk som sørget for at varene kom over grensen. I ettertid er dette lite kjent. Stort sett foregikk det uten store dramaer, og spenningslitteraturens forfattere i etterkrigstid har latt temaet ligge.

Många av namnen på klipptet ur *Svenska Dagbladet* från den 15 september 1946 fascinerar – och förbryllar. Varför finns där exempelvis kommandörkaptenen Sten Dehlgren? Denne reservofficer var under lång tid chefredaktör, ansvarig utgivare och verkställande direktör på *Dagens Nyheter* – en man med stor makt och nära informella förbindelser med samlingsregeringen. Dehlgren var samtidigt ordförande i Pressnämnden, de svenska dagstidningarnas organ för självrensning under andra världskriget. På sin egen tidning censurerade han utrikesredaktören Johannes Wickman, en stridbar antinazist som redan i augusti 1932 – innan Hitler fick makten i Tyskland – förbåddade att en seger för nazismen skulle vara en ”råhetens triumf”.

Johannes Wickman och Torgny Segerstedt i Göteborg ”orsakade många av Hitlers vredesutbrott”. Det påstår Peter Tennant, brittisk pressattaché i Stockholm (i sin bok *Vid sidan av kriget*). Dehlgren däremot avfärdar han som ”den korkade chefredaktören” på *DN*, ”som gav vika för påtryckningar från regeringen”. Tennant var egentligen agent för Special Operations Executive (SOE) i Sverige och hans organisation samverkade med amerikanska *Office of Strategic Services* (OSS), som 1944 placerade *DN*:s chefredaktör på en lista över svenska personer ”working in the enemy’s interest” – dock utan att specificera på vilket sätt. (Källa Anders Thunberg samt Pryser, Tore: *I varm og kald krig. Tyske hemmelige tjenester i Norden 1930–1950: Sverige*. Arbeidsnotat vid Høgskolen i Lillehammer.)

Sten Dehlgren utsätts också för svidande kritik av professor Guri Hjeltnes, välkänd norsk presshistoriker, journalist och författare. Hon har i *Aftenposten* (www.aftenposten.no) skrivit om svenska samlingsregeringens drastiska ingripande mot 17 tidningar i mars 1942, för att stoppa en rapport om nazi-tysk tortyr av politiska fångar i Norge:

De 17 avisene hadde i hemmelighet avtalt å publisere samme dag, for å unngå sensur. Følgen ble et drastisk inngrep. Alle de 17 avisene ble beslaglagt etter ordre fra regjeringen.

Artikkelen dukket aldri opp i *Dagens Nyheter*. Avisens sjefredaktør Sten Dehlgren var også leder for Pressnämnden, som hadde i oppdrag fra staten å holde den svenske pressen i stramme tøyer. Dehlgren hadde tilgang til artikkelen i flere uker før publiseringen. I stedet for å trykke den i sin egen avis, valgte han å regissere konfiskeringen av hele opplaget til 17 aviser.

Sjefredaktøren gikk ofte regjeringens ærend, og lå i sin alminnelighet lavt i kommentarer om Det tredje rike. Tyske annonsører var en viktig inntektskilde.

Professor Stig Hadenius, svensk kollega till Guri Hjeltnes, har en rakt motsatt beskrivelse (i boken *Dagens Nyheters historia – Tidningen och makten 1864–2000*). Han menar att Dehlgren och DN medvetet hölls utanför kretsen av ”sammansvurna” tidningar. ”Varför fick inte DN ta del av materialet, vi som varit så angelägna att tillföra den svenska allmänheten vederhäftiga rapporter om den tyska terrorn? Jag fattade det som ett systematiskt åsidosättande, en ’sammanrotning’ av personer som länge velat utmåla DN som passiv, det förargade mig.” Så skriver Dehlgrens närmaste medarbetare Leif Kihlberg i sina opublicerade memoarer.

Den norsk-svenska motståndskvinnan Gerd ”Mosse” Santesson – som var en nyckelperson inför publiceringen av tortyrreporten – har välförtjänt fått ett eget kapitel i denna bok (kapitel 8) och tilldelades 1946 Haakon VII:s frihetskors *post mortem*, enligt *SvD*-artikeln. Men det finns fler kvinnor som borde uppmärksammas. Exempelvis berättas i en värmländsk lokalhistorisk bok (*Min bok om Östmark* av John Eriksson i Torsby) i korthet om 17-åriga Margit Bergström, som då hon arbetade som kokerska i en vedhuggarförläggning vid Nyckelvattnet kom i kontakt med den norska motståndsrörelsen och senhösten 1942 ”åtog sig det riskabla jobbet att vara behjälplig med illegala transporter av propagandamaterial från Norge via Sverige till engelska ambassaden i Stockholm och vice versa”. Margit greps i mars året därpå, fördes till Karlstad och Stockholm för ett par veckors förhör, varpå hon fick en villkorlig dom.

Längre söderut i Värmland, vid Kroken i Östervallskog norr om gränsorten Töcksfors, ställde en annan svensk kvinna upp för normmän-

nen, ”Mor Betsy” eller Betsy Bryntesson. Hon uppges ha tagit emot 3 400 flyktingar i sin lilla stuga!

Voksenåsen i Nordmarka ovanför Oslo – Norges nationalgåva till Sverige – överlämnades 1960 i närvaro av kungarna Olav V och Gustav VI Adolf samt regeringscheferna Einar Gerhardsen och Tage Erlander. På ett foto av denna prominenta kvartett skymtar i bakgrunden en femte person. Det är Aage Biering (1907–1963), en av de främsta drivkrafterna bakom förverkligandet av detta vackra kultur- och konferenscenter, som är en manifestation av norsk tacksamhet för svensk hjälp under krigs- och ockupationsåren. Motståndspionjären Biering var en viktig nyckelperson i denna samverkan, men hans egentliga verksamhet är föga känd.

Under täcknamnet ”Westergaard” arbetade Aage Biering som chef för ”exportgruppen” inom *Sivorg*, den civila delen av hjemmefronten, och var alltså högste ansvarige för räddningstransporter av civilpersoner till Sverige, en ”export” som var den mest omfattande flyktingtrafiken. Biering kunde som framstående affärsman göra många helt legala resor till Stockholm. Han brukade då ta in på Hotel Plaza vid Stureplan där en receptionist var helt införstådd med hans verkliga verksamhet och fungerade som kontaktperson. Gestapo lyckades avslöja Bierings illegala arbete då han var på besök i Stockholm i februari 1944, och hans hustru och två små barn måste i all hast fly till Sverige.

Förutom affärskontakter hade Aage Biering också ett stort nätverk i Sverige genom ideellt engagemang inom idrotten. En viktig kontakt för ”Westergaard” var Astrid Nilsson, översköterska och personalchef vid Vanföoreanstalten i Stockholm, alias Norrbackainstitutet. Hon fungerade som hans hemliga ”postcentral” från augusti 1940; hur och varför har jag tyvärr inte lyckats utforska.

Apropå Voksenåsen blev ”vapenbröderna” från Tjärnvallen inbjudna som hedersgäster till invigningen den 2 oktober 1960, alltså Gustav Zackrisson och hans svåger, droskägaren Eric ”Napoleon” Carlsson (kapitel 13). För övrigt ansågs de så betydelsefulla tack vare sina insatser att när de tilldelats kungliga förtjänstmedaljer 1946 åkte en särskild delegation från Oslo till Särna för att överlämna diplomerna, en ynnest som också beviljades landsfiskal David Isaksson och lantbrukaren Gustav Myrholm.

Det var inte enbart hos Zackrissons på Tjärnvallen som hjemmefronten fann medhjälpare i norra Dalarna. En annan gränsstation för agenter och

kurirer var Huskläppen vid Storsäteren, 35 kilometer norr om Idre. Där bodde Ingvald Korssjön, som var född i Norge, med sin svenska hustru Margareta. Andra våningen i deras hus användes som militärt förråd av motståndgruppen "Calle Venus" i Grøtådalen på andra sidan gränsen, i nordöstra hörnet av Hedmark. Vapen och annan utrustning kom som "resgods" med tåg till Särna och fraktades därifrån vidare till Huskläppen av Eric "Napoleon" Carlsson, i samförstånd med landsfiskal David Isaksson och fjärdingsman Bengt Edgren.

Om makarna Korssjön någonsin fick något erkännande av Norge är mig obekant, men Edgren och hans hustru Lisa fick i varje fall vänta till sommaren 1991 innan de blev hedrade efter förtjänst vid en ceremoni på Forsvarsdepartementet i Oslo. Denna kom till på initiativ av den norske stortingsmannen Knut Løfsnes – central XU-agent på Kjesäter och i Stockholm under flera krigsår – som av en slump råkat upptäcka att fjärdingsmannen tappats bort vid alla medaljutdelningar. Løfsnes skriver i sin bok *Motstandsmann og politiker* att Bengt och Lisa Edgren "gav stor praktisk hjelp til flyktningene".

"Men framfor alt beskyttet han norske kurerer på vei over grensen, noe som min kollega Brynjulf Sjetne hadde stor hjelp av. Kurerer lå hos [Edgren] --- flere dager, inntil han etter rekognosering i området kunne si fra når forholdene lå til rette for en grenseovergang til Norge."

Med en frustrerad känsla av ofullbordat uppdrag lägger jag ifrån mig klippet ur *Svenska Dagbladet* från 1946 med rubriken "Norska belöningar åt 225 svenskar". För de allra flesta återstår att besvara varför de ansågs värdiga att tilldelas Haakon VII:s frihetskors och frihetsmedalj. Där finns rader av "fint folk" i främst Stockholm, Göteborg och residensstäder: professorer och pastorer, direktörer och disponenter, generaldirektörer och byråchefer, landshövdingar och landsfogdar. Men där finns också småbrukare Ante Antee, Norra Finnskoga, fröken Astrid Roos i Strömstad, skogsarbetare Anders Gustafsson i Töcksfors, skogsarbetare Nilson i Hovelsrud (utan angiven förnamn), fru Regina Malmsjö i Arvika, turistföreläsare Lennart Björk vid Stora Blåsjön, och fröknarna Anna och Märtha Cronquist i Stockholm. Med flera, med flera ...

På mitt skrivbord återstår fler frågor än svar, som andra författare och forskare – såväl proffs som lokalhistoriker och hembygdspublicister – gärna får ta itu med. Det finns mycket kvar att upptäcka, många stenar

att vända på, en mängd arkivgömmor att utforska i Sverige och Norge, för att inte tala om arkiv i Storbritannien och USA som har dokument om operationer i Skandinavien i regi av Special Operations Executive (SOE) och Office of Strategic Services (OSS).

De länge mörklägda Sepals-baserna vid gränsen i övre Norrland har uppmärksammats på sistone i ett par norska böcker, men på svensk sida finns fortfarande frågetecken om den roll civila och militärer spelade. Sepals II söder om Riksgränsen hade en allierad i major Gösta Wetterhall, officer vid I 19 i Boden, som gav norska elitsoldater vid denna bas avgörande stöd med hjälp av sina svenska jägarsoldater. Men hur var det möjligt för Wetterhall att exempelvis ordna en mängd transporter till baserna och till och med låta internera sju tyska soldater som norska soldater tagit tillfånga vid Sepals II? Svensk polis ville tillåta tyskarna att återvända till Norge, men i så fall hade ett allvarligt hot uppstått mot denna gränsbas.

Här och var i böcker och berättelser passerar episoder där enskilda svenska militärer, såväl befäl som meniga, uppträder som aktiva vapenbröder till hemmefronten under märkliga omständigheter. Den norske historikern Lars Borgersrud skriver i *Nødvendig Innsats* om hur en svensk löjtnant i maj 1944 utrustar en kommunistisk motståndsgrupp med falska svenska värnplikthandlingar för att hjälpa dem genom förbjudna gränsområden i Värmland. Gruppen grips dock av svenska gränsvakter – soldater och tullare – men vad hände med löjtnanten, månnstro?

Både den norske Æhlbykaren Kåre Gramer och den svenske tullmannen Bror Högfeldt berättar att de varit med om att inne i Norge kidnappa mistänkta angivare och quislingar, vilka förts över gränsen och överlämnats till svensk militär. Vilka instanser hade beordrat dessa ingripanden, och vad hände med de kidnappade norrmännen i Sverige?

Det säger sig självt att icke alla norrmän var ”goda” och att inte alla tyskar var ”onda”, även om många krigshistorier berättas förenklat i svart och vitt. Theodor Steltzer, hög officer vid tyska överkommandot i Norge, var en anti-nazistisk motståndsmän och agent för hemmefronten som bland annat smugglade den illegala avisen *Håndslag* från Stockholm till Oslo (kapitel 8). Han riskerade sitt liv för Norge – samtidigt som över 12 000 norrmän anmälde sig som frivilliga till tysk krigstjänst på östfronten. Närmare 5 500 av dem kom i aktiv tjänst, och 836 föll i strid, dog i fångenskap, arkebuserades som desertörer eller omkom i olyckor

(enligt en ny bok av Eirik Veum och Geir Brenden: *De som falt – Nordmenn drept i tysk krigstjeneste*).

Det är för övrigt en ödets ironi att överstelöjtnant Steltzer, såsom ansvarig för den hatade tyska permittenttrafiken genom Sverige, kunde arbeta illegalt under tjänsteresor till Stockholm. På samma tåg smugglades också svenska tidningar till Norge!

Ett dramatiskt agentdrama med koppling till Sverige handlar om den tyske geologen Jürgen Hesse, som försåg norska underrättelsetjänsten med rapporter om både gruvnäringen, malmtransporter från Kiruna och militära installationer i Nordnorge. Gestapo kom Hesse på spåren, men han lyckades i sista stund rymma via baksidan på ett hus i Narvik, berättar Ragnar Ulstein (i volym tre av *Etterretningstjenesten i Norge 1940–45 – Nettet strammes*).

”Han var ikke kledd til flukt og hadde tynne sko, men begynte å gå mot Sverige. Tre uker seinere fant en same ham inne på vidda på svensk side. Da var han døden nær. Svenske leger måtte amputere en fot som det hadde gått koldbrann i for å berge livet hans.”

Varken Sverige eller Norge ville enligt Ulstein veta av denne tyske medborgare som gav nästan allt som agent för Norge: ”Tilslutt gikk Jürgen Hesse i glemmeboka.” Är det inte hög tid att försöka följa upp och dokumentera detta öde?

Apropå Theodor Steltzer var hans främste kontaktman inom den norska motståndsrörelsen sociologen Arvid Brodersen, som i all hast måste fly till Sverige då den tyske officeren fängslades som misstänkt medkonspiratör efter det misslyckade mordförsöket på Hitler 20 juli 1944. I Stockholm blev Brodersen under täcknamnet ”Søberg” kunskapare åt den högste Milorg-chefen Jens Chr. Hauge och värvade i sin tur finansmannen Jacob Wallenberg som agent med täcknamnet ”Lea”. Tillsammans gjorde de i krigets slutskede en insats för att rädda den då dödsdömde Steltzer undan avrättning. Jacob Wallenbergs allehanda affärer under andra världskriget har granskats både i Sverige och utomlands, men är det inte opportunt att också försöka belysa hans roll som norsk agent?

Tre mystiska män förbryllar mig fortfarande:

Kriminologdocenten ”Revolver-Harry” Söderman – en av huvudfigurerna i *Den glömda armén* – är en undanglidande skugga när det

gäller en del av hans arbete som svensk-norsk agent och hans kollegiala kontakter i Nazi-Tyskland; bytte han ”äpplen mot päron”? Berättade han för dem om sin hemliga samverkan med både brittiska och norska kontakter? Och vice versa?

Professor Victor Goldschmidt, som i sista stund räddades från att bli ett av Förintelsens offer, dröjer kvar som ett något koleriskt och tragiskt offer för andra makters spel; vilka vetenskapliga insatser kunde han ha utträttat inom uranforskning i allierad tjänst, i stället för att åsidosättas på ett institut för jordbruksforskning?

Allan Mann, den knubbiga grabben från Töreboda som blev frivillig soldat för både Finland och Norge, har växt till en myt som fascinerar inte bara militärer. Under vilka täcknamn och på vilka grunder satt han fånge i såväl Karlstad straffängelse som på Långholmen? Upplevde han på nära håll de allierades militära katastrof vid Dieppe i augusti 1942? Hjälpte han Knut ”Bonzo” Haukelid att fly till Sverige efter sabotaget mot färjan med tungt vatten på Tinnsjøen i februari 1944? Och vem har rätt – Allan Mann eller Bjørn Rørholt – om fallskärmshoppet vid Karasjok, efter den svåra minolyckan den 1 maj 1945 då 22 ”polisoldater” dödades?

Avslutningsvis följer vi med XU-agenten och kuriren Einar ”Kristian” Sæter under krigets sista dagar. Det var han som nära nog stupade för svensk kulspruteeld vid gränsen i Dalarna hösten 1943, och sedan blev utskäld av ”Revolver-Harry” för att ha blandat ihop illegalt arbete med utbildning till ”polisoldat”. Den 9 maj ingick Sæter i en agenttrio, som skulle rekognoscera och upprätta samband med den division av ”polisstrupper” som stod vid Storlien och stampade i otålig väntan på att få verkställa inmarschen i Trondheim. Nästa uppdrag för honom blev att å de allierades vägnar övervaka 7 000 tyska soldaters kapitulation vid Sunndalsøra i det inre av Sunndalsfjorden. Fiendestyrkan var tre gånger större än ortens civila befolkning.

Einar Sæter – krigsveteran vid 28 års ålder, liksom bland andra Asbjørn Dille – var ensam allierad officer i Sunndalen i flera veckor. Han återupprättade och upprätthöll norsk lag och ordning med hjälp av lokala polis- och motståndsmän, innan rikspolititropper från Johannesberg i Uppland och en brittisk överste med sina *Red Devils* anlände som förstärkning. Tysk disciplin höll emellertid mestadels, de enda problem

som uppstod hade oftast samband med de alltför stora spritförråd ockupationstrupperna förfogade över då freden bröt ut. Einar Sæter summerade i sin bok *I kurér-fart for XU*:

”Engelske offiserar på vegne av dei allierte stridskreftene og norsk rikspoliti utdana i Sverige hadde ikkje vanskar med å komme på fredeleg talefot med tyske offiserar.”

I Sunndalen, liksom i Hamar och Oslo och annorstädes i Norge, upplevde människor Miraklet – ett krigsslut då vapnen vilade.

I slutet av Prologen – ”Neutrala på den vinnande sidan” – stack jag ut hakan med ett provokativt påstående om ”att hjemmefronten och dess militära gren, Milorg, var Europas mest lyckligt lottade motståndsrörelse – tack vare Sverige”. Rätt eller fel? Det låter jag läsaren avgöra.

TACK

till Margareta för fortsatt stöd och stort tålamod.

Detta bokprojekt hade varit omöjligt att genomföra utan generös medverkan av följande personer:

Benedikte Akker, Henry Ahlstrøm, Fin Ask, Yngve Berntsen, Anders Buraas, Per Clason, Olav Dille, Sven G Eriksson, Hagbard Falk, Kåre Gramer, Lars Gyllenhaal, Ole Kristian Grimnes, Liv Grøttumsbråten Eckhoff, Lars Hallberg, Gunnar Helset, Thor Hofsbro, Bror Högfeldt, Marianne Högfeldt, Göran von Knorring, Jørn Bue Olsen, Kåre Santeson, Hans Peter Styren, Rolf Sørbye, Svein Sæter, Pär Westin, Sten Zackrisson, Rickard Zeiner-Henriksen.

Dessutom har värdefull hjälp lämnats av en lång rad andra personer:

Roger Albrigtsen, Svein Amblie, Anna Andersen, Berndt Andersson, Carl-Eric Arhov, Øyvind Arntsen, Otto Arnulf, Maria Asp, Folke Bergh, Jan Berggren, Ingebrikt Bergman, Finn Chr.Biering, Leif Björkman, Lars Borgersrud, Thomas Bornestaf, Jan Brandt, Peter Bratt, Bjarte Bruland, Jan Christensen, Olav Albert Christophersen, Ingrid Claesson, Arvid Cronenberg, Knut-Olav Drivenes, Ann Duker, Carl-Henrik Dyegård, Hans Edvinson, Magnus Edvinsson, Karl Einar Ellingsen, Lars-Åke Engblom, John Eriksson, Tommy Eriksson, Sven Fennrup, Björn Fontander, Espen Franck-Nielsen, Øystein Franck-Nielsen, Lennart W Frick, Eva Fried, Grethe Frydenlund, Frode Færøy, Per Gramer, Roger Grini, Oscar Grundström, Joakim Gröndin, Odd Guldahl, Jan Halvorsen, Ole Bøe Hansen, Jack Hanson, Ulf Hansson, Jane Hartvig, Karl-Henrik Henriksen, Max Hermansen, Hans Petter S. Holm, Anders Holmström, Johan Högfeldt, Harry Høydalsnes, Aud Jahren, Erling O Johansen, Arvid Johansson, Lars Åke Johansson, Terje Kristofersen, Karin Kvist Geverts, Ola Larsmo, Leif Leifland, Anne K. Lund, Jon Vegard Lunde, Tomas Lundgren, Wolf Lyberg, Vidar Martinell, Bernt Mevik, Arnfinn Moland,

Henry Movildson, Johan Munthe, Kermith Myrvold, Olle Newelius, Torbjörn Nilsson, Karen Næss, Roger Pedersen, Åsa Olsson Samuelsson, Lars-Gunnar Sederlin, Rune Skoglund, Bjørn Skåret, Kåre Olav Solhjell, Kerstin Spåre, Lars Erik Sveder, Ulla Swedberg, Thor Sørheim, Sverker Sörlin, Olof G Tandberg, Mats Tangestuen, Anders Thunberg, Svante Thunberg, Torsten Torstensson, Ragnar Ulstein, Dorothy Waldenström, Evabritta Wallberg, Thomas Welander, Lennart Westberg, Johan K Vikeby, Geirr Wiggen, Anders Wiss, Anna-Stina Åberg, Lennart Öhd, Andreas Østby.

Ett särskilt tack till min förste förläggare Tomas Fischer som trodde på min idé om debutboken *Den glömda armén* när andra tvivlade. Från hans förlag medföljde till Bokförlaget Lind & Co redaktören Kajsa Willén som jag haft nöjet att få samarbeta med även fortsättningsvis.

Sist men inte minst ett stort tack till den norska stiftelsen FRITT ORD.

BEGREPP, DEFINITIONER OCH FÖRKORTNINGAR

Abwehr – Nazi-Tysklands militära underrättelsetjänst.

Allied Land Forces Norway (ALFN) – Allierad styrka att sättas in i Norge vid avveckling av Tysklands ockupation, under befäl av Sir Andrew Thorne vid Scottish Command i Edinburgh; även Milorg och de norska ”polistrupperna” i Sverige tillhörde vid krigsslutet officiellt ALFN.

BBC – British Broadcasting Corporation, Storbritanniens officiella radiotjänst (motsvarande NRK och Sveriges Radio), sände under kriget både norska nyhetssändningar och kodade budskap till hemmefronten.

C-byrån – Svenska försvarsstabens hemliga underrättelsetjänst med fokus på utlandsspionage. Samarbetade med såväl Milorg som militärkontoren vid Legasjonen i Stockholm. C-byrån hade flera kontor med personal längs gränsen till Norge. ”M-kontoret” i Göteborg, med ansvar för Bohuslän, Dalsland och Västergötland, opererade tidigare än övriga kontor i nära samverkan med norska motståndsrörelsen.

Forsvarets Overkommando (FO) – Det norska försvarets överkommando med högkvarter i London.

FO II – Norska överkommandots avdelning för militär underrättelsetjänst. Samverkade med MI-2 i Stockholm.

FO IV – Norska överkommandots avdelning för stöd utifrån till Milorg. Samverkade med MI-4 i Stockholm.

Försvarsstabens inrikesavdelning – Avdelning för kontraspionage i nära samverkan med den civila ”allmänna säkerhetstjänsten”.

Gestapo – Die Geheime Staatspolizei – Nazi-Tysklands hemliga polis, som även var verksam i ockuperade länder; Begreppet ”Gestapo” användes ofta även om andra tyska säkerhetstjänster.

Grepo – Grensepolitiet, pronazistisk norsk gränspolis som opererade utmed gränsen till Sverige.

Grini – fångläger för politiska flyktingar utanför Oslo. Tillhörde Sipo.

Hjemmefronten – ”Hemmafronten” – ett gemensamt begrepp för motståndsrörelsens olika organisationer, såväl Milorg som civila grupper.

Hjemmefrontens Ledelse (HL) – Blev ett offentligt begrepp för motståndsrörelsens högsta ledning första gången den 15 mars 1944. Då sändes via brittiska radion (BBC) en uppmaning att bojkotta Arbeidstjenesten (A), ockupationsmaktens tvångsarbete för unga norska män och kvinnor.

Hjemmestyrkene (HS) – Synonym för Milorg från hösten 1944.

Kjesätes slott – Herrgård strax utanför Vingåker i Sörmland som från sommaren 1942 var mottagningscentral för c:a 42 000 flyktingar från Norge. Även om Kjesäter formellt låg under svenska Socialstyrelsen tilläts norska myndigheter i praktiken ha det praktiska ansvaret för att ta emot sina egna flyktingar, alltifrån hälsovård till hemliga polisförhör. Quislingar, kriminella och andra icke önskvärda norska medborgare överlämnades till svensk polis för internering.

Kompani Linge – Norwegian Independent Company No 1 – Norsk-brittisk kommando- och sabotagestyrka under Special Operations Executive (SOE).

Legasjonen – Norges diplomatiska representation i Stockholm under kriget; en dåtida legation är numera ambassad.

Milorg – Militærorganisasjonen, den norska motståndsrörelsens hemliga militära styrka, som bildades redan 1940 och då ockupationen upphörde omfattade c:a 40 000 man i 22 distrikt. Högsta ledningen var till en början Det militære råd som senare kallades Sentralledelsen (SL). Milorg kallades från hösten 1944 Hjemmestyrkene (HS).

MI-2 – Militärkontor vid Legasjonen i Stockholm, avdelningen för hemlig militär underrättelseverksamhet under FO II i London. Hemvist för underrättelsetjänsten XU. Etablerades juli 1943 och fanns först på Skeppargatan 32 på Östermalm, men flyttade av säkerhetsskäl till eget kontor på Jungfrugatan 6. Förkortas även Mi II.

MI-4 – Militärkontor vid Legasjonen, avdelningen för stöd till Milorg, samband med SOE etc - motsvarighet till FO IV i London. Adress Skeppargatan 32 på Östermalm i Stockholm. Förkortas även Mi IV och kallades ibland Avdelning D.

Office of Strategic Services (OSS) – USA:s underrättelse- och sabotage-tjänst, bildades i juli 1942 av president Franklin D. Roosevelt och ersattes i oktober 1945 av Central Intelligence Agency (CIA).

Polititroppene – Gemensamt begrepp för ”polistrupperna” – Norges infanteribataljoner (Reservepolitiet) och fältpoliskompanier (Rikspolitiet) i Sverige 1943-45. Omfattade vid krigsslutet drygt 13 000 man organiserade i tre insatsstyrkor för Oslo-, Trondheim- och Narvik-distrikten. Ytterligare cirka 2 000 hade inkallats till ”polistrupperna”, varav hälften rymde från lägren och hälften förklarades icke-stridsdugliga av olika skäl.

Pressekontoret – Relativt oberoende avdelning inom Legasjonen som fungerade som pressservice för främst svenska massmedier samt bedrev propaganda och inte minst politisk underrättelseverksamhet.

Reservepolitiet – Officiellt namn på Norges reguljära militära förband i Sverige, som i praktiken vara ett lätt infanteri och uppdelat i bataljoner. Högkvarter på Skeppargatan 32 och med ett tiotal olika kontor i Stockholm.

Rettskontoret – Mäktig norsk myndighet i Sverige som fungerade på en och samma gång som civil polismakt, underrättelsetjänst, åklagare och övervakningspolis (”Säpo”). Förberedde från Stockholm den rättsliga ”uppgörelsen” med landsförrädare, kriminella och krigsprofitörer.

Rikspolitiet – Officiellt namn på den norska polisstyrka som organiserades vid Johannesbergs säteri i Gottröra socken i Uppland, med prägel av både civil poliskår och militär fältpolis. Sattes upp i kompanier. Högkvarter Adolf Fredriks Kyrkogata 15 i Stockholm.

Ruter – Norsk beteckning för allehanda linjer mellan Sverige och Norge för agenter, flyktingar, kurirer etc. Exempel ”Regjeringsruta” och ”Stockholmsruta”. Flertalet gick över gränsbygder från Bohuslän i söder till Lappland i norr, många organiserades till sjöss över Oslofjorden och Skagerack.

Scottish Command – Brittiskt militärhögkvarter i Edinburgh, Skottland, under befäl av Sir Andrew Thorne; började med underrättelsetjänst riktad mot Nazi-Tysklands ockupationsmakt i Norge 1941, utökades till att dirigera såväl psykologisk krigföring som träning av bl.a. den Norske brigade, för att slutligen på uppdrag av SHAEF planera för befrielsen av Norge med expeditionsstyrkan Allied Land Forces Norway (ALFN).

Secret Intelligence Service (SIS) – Storbritanniens underrättelsetjänst i ockuperade länder, underställd Foreign Office (utrikesdepartementet). Opererade vid sidan av SOE och bedrev såväl spionage som sabotage.

Sentralledelsen (SL) – Ledningen för Milorg.

Shetlandsbussar – Båtar i illegal trafik mellan Norge och brittiska Shetlandsöarna för agenter, flyktingar, kurirer, motståndsmän etc. Till en början mest fiskeskutor men efterhand även mindre örlogsfartyg. Trafiken blev efterhand alltmer livsfarlig och attackerades av tyska flottan och flygvapnet.

Sipo u. SD – Den tyska säkerhetspolisen och säkerhetstjänsten i Norge; Die Sicherheitspolizei und der Sicherheitsdienst.

Sivorg – Civil motsvarighet till Milorg.

Special Operations Executive (SOE) – brittisk kommando- och sabotageorganisation, skapad i juli 1940 av premiärminister Winston Churchill och opererade bakom fiendens linjer och i länder som ockuperats av Nazi-Tyskland.

SS – Schutzstaffel; Ursprungligen Hitlers och andra nazistledares livvakt, som snabbt växte till regimen främsta terrorstyrka med ansvar för bl.a. utrotning av judar och andra ”icke-ariska” minoriteter. SS hade också organisationer i ockuperade länder, bl.a. Norge – ”Germanske SS Norge”.

Stapo – Norges tyskkontrollerade statspolis under ockupationen.

Supreme Headquarters of Allied Expeditionary Forces (SHAEF) – Högkvarter för de allierades överkommando i Europa under general Dwight ”Ike” Eisenhower.

Säkerhetstjänsten – Den svenska civila polisiära ”allmänna säkerhetstjänsten” under andra världskriget, dåtidens ”Säpo”.

Wehrmacht – Nazi-Tysklands reguljära krigsmakt.

XU – Norges största militära underrättelsetjänst, som tillhörde Forsvarets överkommando och mestadels opererade oberoende av såväl hemmefrontens ledning som Milorg.

KÄLLOR

- Albrigtsen, Roger: *Operation Sepals: hemliga baser i Sverige 1944–1945* (Sivart Förlag AB 2010, originalets titel *Ukjent norsk krigshistorie – SEPALS – Hemmelige baser på svensk jord 1944–1945*, Forlaget Kristensen, 2008, Orion Forlag 2009)
- Andersson, Lars M. & Tydén, Mattias (red.): *Sverige och Nazityskland – Skuldfrågor och moraldebatt* (Dialogos 2007)
- Barstad, Tor Arne: ”Norske flyktninger i Sverige” och ”Norsk motstand fra svensk grunn”; två kapitel i *Broderfolk i ufredstid* (Universitetsforlaget, Oslo 1991)
- Bergh, Sverre & Sæter Svein: *Spion i Hitlers rike – Student og agent: Sverre Berghs dramatiske dobbeltliv* (Damm & Søn 2006)
- Berggren, Jan: *Världskrig, kommunism och nazism i själva verket* (Carlssons 2005)
- Berge, Anders: *Flyktningpolitikk i stormakts skugga – Sverige och de sovjettryskta flyktningarna under andra världskriget* (Uppsala Universitet; Centrum för multietnisk forskning 1992)
- Björkman, Leif: *Säkerhetstjänstens egna berättelser om spionjakten krigsåren 1939–1942*. (Hjalmarson & Högberg, Stockholm 2006)
- Blidberg, Kersti: ”Operation ’Rädda Norge’ – Militär plan och politisk vanda”, kapitel i *Broderfolk i ufredstid* (Universitetsforlaget, Oslo 1991)
- Boheman, Erik: *På vakt – Kabinetssekreterare under andra världskriget* (Norstedt & Söner, Stockholm 1964)
- Bokholm, Rune: *Tisdagsklubben – Om glömda antinazistiska sanningsägare i svenskt 30- och 40-tal* (Atlantis 2001)
- Bokholm, Rune: *Före ... Under ... Efter ... Motstånd mot nazismen och hjälp till dess offer* (Atlantis 2007)
- Borgersrud, Lars: *Nødvendig innsats – Sabotørene som skapte den aktive motstanden* (Universitetsforlaget, Oslo 1997)
- Brandt, Willy: *Kriget i Norge 9 april–9 juni 1940* (Bonnier, Stockholm 1941)
- Brandt, Willy (red.): *Norge ockuperat och fritt* (Kooperativa förbundets bokförlag, Stockholm 1943)
- Brandt, Willy: *Norges väg mot friheten* (Bonnier, Stockholm 1945)
- Brodersen, Arvid: *Mellom frontene* (Cappelen, Oslo 1979)
- Brun, Jomar: *Brennpunkt Vemork 1940–1945* (Universitetsforlaget AS 1985)
- Buraas, Anders: *Sverige tur–retur: beretningen om flyktningene som ble soldater* (Gyldendal, Oslo 1985)

- Bø, Olav: *Johan Grøttumsbråten – skikonge og motstandsmann* (Universitetsforlaget Oslo 1999)
- Carlgren, Wilhelm M: *Svensk utrikespolitik 1939–1945* (Allmänna förlaget, Stockholm 1973)
- Carlgren, Wilhelm M: *Svensk underrättelsetjänst 1939–1945* (Liber /Allmänna förlaget 1985)
- Christensen, Jan: *Oslogjengen – Europas beste sabotørgruppe* (Orion 2005)
- Cruikshank, Charles G.: *SOE (Special Operations Executive) in Scandinavia* (Oxford University Press 1986)
- Eikli, Gunnar: *Fra flukt til Sverige til krig i Finnmark* (Eikli media, Hamar, 1996 och 2005)
- Ekman, Stig och Grimnes, Ole Kristian (red.): *Broderfolk i ufredstid – Norsk-svenske forbindelser under annen verdenskrig* (Universitetsforlaget, Oslo 1991)
- Ekman, Stig: *Om Sveriges förhållande till nazismen, Nazi-Tyskland och förintelsen: en forskningsöversikt* (Vetenskapsrådet, Stockholm 2001)
- Elster, Helge och Wigert, Erik (red.): *Vi var i Rikspolitiet 1943–1945. Om utdannelsen i Sverige og innsatsen i Norge av deltakerne* (Rikspolitiets tiltaksnemnd, Oslo 1995)
- Ericson, Lars (red.): *Beredskap i väst – Sveriges militära beredskap och västgränsen 1939–1945* (Meddelanden från Krigsarkivet XIV, Västervik 1991)
- Eriksson, Mauritz: *Flyktingar i fjällen* (Rabén & Sjögren 1974)
- Ericson, Walter: *Över gränserna* (Tornedalica Nr 34 – 1981)
- Eriksson, John: *Min bok om Östmark* (Eget förlag 2009)
- Erlander, Tage: *Tage Erlander 1940–1949. Memoarer* (Tidens förlag, Stockholm 1972)
- Flyghed, Janne: *Rättsstat i kris* (Federativs förlag, Gävle 1992)
- Fontander, Björn: *Flykten över Kölen* (Raben & Sjögren, Stockholm 1979)
- Fontander, Björn: *De onda åren – Sverige 1940–1945* (Carlssons Bokförlag 2006)
- Gjelsvik, Tore: *Hjemmefronten* (Liber förlag, Stockholm 1979)
- Gjelsvik, Tore: *Snart kommer vår dag* (Aschehoug, Oslo 1999)
- Grimnes, Ole Kristian: *Et flyktingesamfunn vokser fram – Nordmenn i Sverige 1949–45* (Aschehoug, Norge 1969)
- Grimnes, Ole Kristian: *Hjemmefrontens ledelse – Norge og den 2.verdenskrig* (Universitetsforlaget, Oslo 1977)
- Gyllenhaal, Lars & Gebhardt, James E.: *Slaget om Nordkalotten* (Historiska Media, Lund 1999)

- Gyllenhaal, Lars & Westberg, Lennart: *Svenskar i krig 1914–1945* (Historiska Media 2004, tredje upplaga 2008)
- Gyllenhaal, Lars: *Elitförband i Norden* (Fischer & Co 2009)
- Hadenius, Stig: *Dagens Nyheters historia – Tidningen och makten 1864–2000* (Bokförlaget DN 2002)
- Haganæs, Jul: *Kurer for frihet – Historien om Bjarne Holth-Larsen* (Grøndahl & Søn Forlag A.S. 1986)
- Hallberg, Lars: *Källor till invandringens historia i statliga myndigheters arkiv 1840–1990* (Riksarkivets skrift nr 17, Stockholm 2001)
- Hammarlund, KG: *På hemliga vägar: svensk–norsk kurirtrafik 1949–45* (Ordfront, Stockholm 1989)
- Hartmann, Paul: *Bak fronten – Fra Oslo og London 1939–1945*. (Aschenhoug, Oslo 1955)
- Hauge, Andreas: *Kampene i Norge 1940* med förord av Olaf Helset. Boken är baserad på rapporter från Forsvarets krigshistoriske avdeling (Fredhøis forlag, Oslo 1966)
- Hauge, Jens Chr.: *Frigjøringen* (Gyldendal, Oslo 1970, plus ett nyskrivet sista kapitel ”Tilbakeblikk 50 år etter” ur upplagan år 1994)
- Hauge, Jens Chr.: *Rapport om mitt arbeid under okkupasjonen* (Gyldendal, Oslo 1995)
- Haukelid, Knut: *Sabotører i frihetskamp* (Folket i Bilds förlag, Stockholm 1956. Originalets titel *Kampen om tungtvannet*, Cappelens Forlag)
- Hegge, Per Egil: *Harald V* (Damm, Oslo 2006)
- Heide, Eivind: *Deserteringer fra den tyske okkupasjonshæren i Norge 1940–1945* (Sollia Forlag 1994)
- Henningsson, Bengt: *Granne med kriget – En Värmlandsynglings dagbok 1939–1945* (Eget förlag, Uppsala 1995)
- Heyerdahl, Tor: *I Adams fotspår* (Bokförlaget DN, Stockholm 1999).
- Holm, Jon Harald: *Mil. org. distrikt nr. 11: militær motstand i Østfold og Akershus 1940–45* (Lectus, Fredrikstad 1988)
- Howarth, David: *The Shetland Bus* (Thomas Nelson & Sons 1951)
- Hugemark, Bom & Böhme, Klaus-Richard: *Beredskapsserien i sju band* (Probus förlag 1989–1995, nytryck Svenskt militärhistoriskt bibliotek 2002)
- 1: *Stormvarning: Sverige inför andra världskriget* (1989)
  - 2: *Urladdning: 1940 – blixtkrigens år* (1990)
  - 3: *I orkanens öga: 1941 – osäker neutralitet* (1992)

- 4: *Vindkantring: 1942 – politisk kursändring* (1992)
- 5: *Nya fronter?: 1943 – spänd väntan* (1994)
- 6: *Vårstormar: 1944 – krigsslutet skönjes* (1995)
- 7: *Horisonten klarnar: 1945 – krigsslut* (1995)
- Jacobsen, Alf R.: *Til siste slutt – Skjebnedrama i krigens avsluttende fase* (Aschehoug 2004)
- Jaklin, Asbjørn: *Nordfronten – Hitlers skjebneområde* (Gyldendal, Oslo 2004)
- Johansson, Alf W.: *Per Albin och kriget* (Tiden, Oslo 1984)
- Johansson, Anders: *Den glömda armén* (Fischer & Co, 2005, nyutgåva i pocket 2008)
- Johansson, Anders: *Den glemte armé – I skyggen av hjemmefronten* (Damm, nyutgåva Oslo 2007, pocket 2008)
- Johansson, Jesper: *Vägershult – en disciplinförläggning för flyktingar i Sverige under andra världskriget* (Svenska Emigrantinstitutets skriftserie nr 16, 2003)
- Jägerung, Siv: *Gränsfolkets berättelser – Minnen från krigsåren 1939–1945* (Trankils hembygdsförening 2005)
- Kersaudy, Francois: *Norway 1940* (Collins, London 1990), sv.övers.: *Den olycksaliga segern, Norge 1940* (Fischer & Co 2005) pocketversion under ny titel *Slaget om Norge 1940* (samma förlag 2010)
- Kjeldstadli, Sverre: *Hjemmestyrkene* (Aschehoug, Oslo 1959)
- von Knorring, Göran: *Utan kvinnorna hade det inte gått – Norge-Sverige 1940–1945* (Svensk/Norskt Kulturcenter 2008)
- Kramish, Arnold: *The Griffin: The Greatest Untold Espionage Story of World WW II* (Houghton Mifflin Company, Boston 1986)
- Kristoffersen, Terje: *De tause heltene – 830 S – I livsfarlig oppdrag for norsk etterretning og sikringstjeneste 1940–45* (Norgesforlaget 2009)
- Kubu, Mert: *Gustav Möllers hemliga polis* (Rabén & Sjögren, Stockholm 1971)
- Kugelberg, Bertil: *Upp i vind* (Norstedts 1985)
- Larsen, Stein Ugelvik: *I krigens kjølvann* (Universitetsforlaget, Oslo 1999)
- Larsmo, Ola: *Djävulssonaten* (Bonniers 2007)
- Leifland, Leif: “‘They must get in before the end.’ Churchill och Sverige 1944 och 1945”, kapitel i *Utrikespolitik och historia*, Studier tillägnade Wilhelm M. Carlgren den 6 maj 1987 (Militärhistoriska förlaget, Stockholm 1987)
- Leifland, Leif: *General Böhmes val – Sverige och det nazistiska Tyskland våren 1945* (Norstedts, Stockholm 1992)

- Leifland, Leif: "De allierade och den svenska neutraliteten", kapitel i *Tidningen och världen*, En vänbok till Olof Santesson (DN, Stockholm 1998)
- Lein, Magne: *Spioner i eget land* (Genesis Forlag, Oslo 2003)
- Lein, Magne: *Radioagentene i Trøndelag – Overvåkingen som lammet den tyske nordflåten* (Tapir akademisk forlag, Trondheim 2006)
- Leirfall, Jon: *I storm og stille – Blad frå minneboka* (Det norske samlaget, Oslo 1989)
- Linder, Jan: *Andra världskriget och Sverige – Historia och mytbildning* (Infomanager förlag, Stockholm 2002)
- Lorentz, Gunnar & Hommerberg, Sigge: *Bernt Balchen – Den flygande vikingen* (Allhems Förlag, Malmö 1945)
- Luihn, Hans: *Bøker om Norges frihetskrig 1940–45: en bibliografi / utgitt av komitéen for forberedelse av 50-årsdagen for frigjøringen 8 mai 1995* (Grøndahl og Dreyer, Oslo 1995)
- Luihn, Hans: *Det fjerde våpen – Den hemmelige presse i Norge 1940–1945* (Universitetsforlaget, Oslo 1981)
- Luihn, Hans: *Den frie hemmelige pressen i Norge under okkupasjonen 1940–45* (Nasjonalbiblioteket, Oslo 1999)
- Lunde, Jon Vegard: *Hjemmefronten på Hedmarken og i Østerdalen* (Lunde Pressetjeneste 1998–2005)
- Volym I: Motstand og ikke-motstand 1940–42* (Utgiven 1998)
- Volym II: Det har lett for å gå godt* (2001)
- Volym III: Blod og tårer, men mest svette* (2005)
- Løfsnes, Knut: *Motstandsmann og politiker* (Gyldendal, Oslo 1991)
- Mackenzie, W.J.M.: *The Secret History of SOE: The Special Operations Executive 1940–1945* (St. Ermin's Press 2002)
- Manus, Max: *Det vil helst gå godt* (P.F. Steensballes Boghandels Eftf. Bj Reenskaug, Oslo 1945)
- Manus, Max: *Det blir alvor* (P.F. Steensballes Boghandels Eftg., Oslo 1946)
- Manus, Max: *Det ordnar sig alltid* (Folket i Bild förlag, Stockholm 1957)
- McKay, Craig G.: *From information to intrigue – Studies in Secret Service, Based on the Swedish Experience 1939–45* (Frank Cass 1993)
- Midtskau, Sverre: *London svarer ikke* (Ernst G. Mortensens Forlag, Oslo 1968)
- Moan, Johan: *Rømte fra Rinman* (Snøfugl, Melhus 1981)
- Moland, Arnfinn: *Sabotasje i Norge under 2. verdenskrig* (Norges Hjemmefrontmuseum, Oslo 1987)

- Moland, Arnfinn: *Over grensen?* (Orion, Oslo 1999)
- Moland, Arnfinn: *I hemmelig tjeneste – Kompani Linge sett med britiske øyne* (Orion, Oslo 2001)
- Moland, Arnfinn: *Gunnar Sønsteby – 24 kapitler i Kjakans liv* (Orion, Oslo 2004)
- Munthe, Gustaf: *Tennsoldaten* (Natur och Kultur, Stockholm 1960)
- Münter Rolfsen, Wilhelm: *Usynlige veier – En lærebok for kommende slekter* (Jacob Dybwads Forlag 1946, 2:a uppl. Kolibri Forlag 1995)
- Norlén, Nils: *De sista vittnena* (Föreningen för Värmlandslitteratur 1995)
- Ottosen, Kristian: *I slik en natt – Historien om deportasjonen av jøder fra Norge* (Aschehoug 1994)
- Ottosson, Jan & Magnusson, Lars: *Hemliga makter* (Prisma, Stockholm 2004)
- Palm, Thede: *Några studier till T-kontorets historia; utgivna genom Evabritta Wallberg* (Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia, Stockholm 1999)
- Petrow, Richard: *The Bitter Years – The Invasion and Occupation of Denmark and Norway April 1940–May 1945* (Morrow, New York 1974)
- Posse, Amelie: *Åtskilligt kan nu sägas* (Natur och Kultur 1949)
- Pryser, Tore: *Fra varm til kald krig – Etterretningskuppet på Lillehammer i frigjøringsdagene 1945 og et mulig mord* (Universitetsforlaget, Oslo 1994)
- Pryser, Tore: *Hitlers Hemmelige Agenter* (Universitetsforlaget, Oslo 2001)
- Pryser, Tore: *Kvinner i hemmelige tjenester – Etterretning i Norden under den annen verdenskrig* (Cappelen, Oslo 2007)
- Roth, Stig: *Kontakt över gränsen – Dalsland – Østfold – Bohuslän 1942–1945* (Dalslands Fornminnes- och Hembygdsförbund 2005, utförligt notverk m.m. av Gudrun Rydberg)
- Rydberg, Gudrun: *Hembygden Dalsland* (Dalslands Fornminnes- och Hembygdsförbund 2005)
- Ryeng, Nils med Føre, Ole Chr. & Ravn, Olav: *I hemmelig krig i nord – Historien om XU i Nordnorge* (Orion Dokumentar 2009)
- Rørholt, Bjørn : *Amatørspionen ”Lerken”* (Hjemmenes, Oslo 1985)
- Rørholt, Bjørn: *Usynlige soldater* (Aschehoug, Oslo 1990)
- Salmon Patrick (red.): *Britain and Norway in the Second World War* (HMSO 1995)
- Sandvik, Harald: *Frigjøringen av Finnmark 1944–1945* (Forsvarets Krigshistoriske Avdeling & Gyldendal, Oslo 1975)

- Sjöstedt, Charlotta: *I skuggan av ett hjälteland – Svenska frivilliga för det ockuperade Norge* (Hjalmarson & Högberg, Stockholm 1999)
- Skartveit, Andreas (red.): *Vi valgte det vi ikke kjente* (Forum, Oslo 1995)
- Skodvin, Magne, Grimnes m.fl.: *Mellom nøytrale og allierte; Norge og den 2. verdenskrig* (Universitetsforlaget, Oslo 1968)
- Solhjell, Kåre Olav & Traphagen, Friedrich: *Fra krig til fred – Fokus på Snåsa og Nord-Trøndelag* (Boksmia, Hallingdal 2001)
- Solhjell, Kåre Olav: *Krigsår i Hallingdal 1940–1945* (Boknemnda for Krigsår i Hallingdal, Ål 1995)
- Spångberg, August: *I tidens ström* (Bok och bild, Karlstad 1966)
- Steen, Kjell-Åke: *Svenskar i Hitlers krig – 15 reportage från gränsen vid Värmland åren 1940–1945* (Krelib 1986)
- Sæter, Einar: *I kurer-fart for XU* (Rune Forlag, Trondheim 1977)
- Sæter, Einar & Sæter, Svein: *XU i hemmeleg teneste 1940–45* (Det Norske Samlaget 1995, nyutgåva 2007)
- Sæter, Svein: *OPERATØREN – Knut Hauglands egen beretning: Tungtvann. Gestapo. Kon-Tiki* (Cappelen Damm 2008)
- Söderman, Harry: *Skandinaviskt mellanspel – Norska och danska trupper i Sverige* (Forum, Stockholm 1945, no. övers.: Gyldendal, Oslo 1946)
- Sønsteby, Gunnar: *Rapport fra ”Nr. 24”* (Ernst G. Mortensen, Oslo 1960, sista utgåvan Orion, Oslo 2001)
- Sønsteby, Gunnar: *Bak rapportene* (Aventura, Oslo 1985, i samarbeite med Jan Brage Gundersen)
- Sørheim, Thor: *Blendingsgardiner og svenskesuppe. Skedsmo i krig 1940–1945* (Skedsmo kommune 1995)
- Tennant, Peter: *Vid sidan av kriget – Diplomat i Sverige 1939–1945* (Legenda, Stockholm 1989)
- Torbacke, Jarl: *Dagens Nyheter (DN) i Dagens Nyheter och demokratins kris 1937–1946* (Bonniers, Stockholm 1972)
- Ulstein, Ragnar: *Svensketrakfikken I – Flyktningar til Sverige 1940–43* (Det Norske Samlaget, Oslo 1974)
- Ulstein, Ragnar: *Svensketrakfikken 2 – Flyktningar til Sverige 1943–45* (Det Norske Samlaget, Oslo 1975)
- Ulstein, Ragnar: *Etterretningstjenesten i Norge 1940–45 – Bind 1: Amatørenes tid* (Cappelen Forlag 1989)

Ulstein, Ragnar: *Etterretningstjenesten i Norge 1940–45 – Bind 2: Harde år* (Cappelens Forlag 1990)

Ulstein, Ragnar: *Etterretningstjenesten i Norge 1940–45 – Bind 3: Nettet strammes* (Cappelens Forlag 1992)

Warren, C.E.T. & Benson, James: *Above Us The Waves* (George G. Harrap & Co. Ltd 1953)

Wechselmann, Maj: *De bruna forbindelsena* (Ordfront 1995)

Veum, Eirik och Brenden, Geir: *De som falt – Nordmenn drept i tysk krigstjeneste* (NRK Aktivum 2009)

Vold Hurum, Gerd: *En kvinne ved navn "Truls" – Fra motstandskamp til Kon-Tiki* (Wings 2006)

Wettergreen, Bengt: *Ekstratog fra Oslo Ø til Hamar tirsdag 9. april 1940* (Lillestrøm Historielag 2003)

Williams, Åke: *Krigsmäns erinran – Beredskapen 1939–1945* (Göteborgs-Posten & Tre Böcker Förlag 1989)

Aas, Oddvar: *Norske pennekneter i eksil* (Tiden Norsk Forlag 1980)

Överby, Anders: *Krigstid i gränsbygd* (Järnskogs hembygdsförening 1997)

ARTIKLAR I TIDNINGAR OCH TIDSKRIFTER

Finstrom, Carl Gustav: "Our Secret War in Scandinavia: The Story of US-Swedish Military Cooperation in World War Two" (*Kungl. Krigsvetenskapsakademiens handlingar och tidskrift* nr 2, 2002)

"Flygoperation Balchen 50 år." Specialnummer av *Svensk Flyghistorisk Tidskrift*, 4/1995

Hauge, Jens Chr.: "Milorg under okkupasjonen 1940–1945", *Norsk Militær Tidskrift* 4/1985

HÅNDSLÅG – Fakta og orientering for nordmenn (Illegal avis för hjemmefronten som trycktes i Stockholm och smugglades till Norge 1942–45)

Lektyr, veckotidning, tre artiklar nr 30 och 31, 1967.

Magnusson, Thomas: *Motståndsrörelsernas militära roll i Skandinavien 1940–1945 – En historiografisk studie* (Aktuellt och historiskt. Meddelanden från Militärhistoriska avdelningen vid Kungl. Militärhögskolan 1977)

Minell, Gösta: "Minnen från gränsvakten 1939–1945" (Årsboken *Värmland förr och nu* 1974)

Svensson, Rune: "Sveriges hemliga vapen?" (Artikel om C-byrån i *Militärhistorisk Tidskrift* 1999)

af Petersens, Magnus: ”Svensk militär underrättelsetjänst under 2. Världskriget” (*Kungl. Krigsvetenskapsakademiens handlingar och tidskrift* nr 3, 1985)

WIGGEN, Geirr: ”Konrad Eriksson – målföregransker og motstandsmann” (Norska Bymålslagets tidskrift *Maal og minne* Nr 2, 2009)

ÖVRIGA KÄLLOR

General Thornes rapport om frigjøringen av Norge (Utgiven av Forsvarsdepartementet i Oslo 1955).

Norges forhold til Sverige under krigen 1940–45. Aktstykker i tre delar utgivna av Det Kgl. Utenriksdepartement (Gyldendal, Oslo 1947, 1948 och 1950)

Regjeringen og Hjemmefronten under krigen. Aktstykker utgivna av Stortinget (Aschouh & Co 1948)

Virksomheten utenfor Norges grenser 1940–1945. Oversikt over krigsmaktens oppbygging og innsats, band 4 (Stortinget, Oslo 1946)

Betänkande med förslag till Utlänningslag och Lag angående omhändertagande av utlänning i anstalt eller förläggning. Avgivet av 1943 års utlänningssakkunniga (SOU 1945:1)

Transiteringsfrågor och därmed sammanhängande spørsmål april – juni 1940. Handlingar rörande Sveriges politik under andra världskriget. (Utrikesdepartementet, Stockholm 1947)

Parlamentariska undersökningskommissionen angående flyktingärenden och säkerhetstjänst

I: *Betänkande angående flyktingars behandling* (SOU 1946:36)

II: *Betänkande angående utlämnande av uppgifter om flyktingar* (SOU 1946:93)

III: *Betänkande angående säkerhetstjänstens verksamhet* (SOU 1948:7)

Förspelet till det tyska angreppet på Danmark och Norge den 9 april 1940 i aktstycket Handlingar rörande Sveriges politik under andra världskriget (Kungl. Utrikesdepartementets aktstycke, Stockholm, 1947)

Sveriges förhållande till Danmark och Norge under krigsåren. Redogörelser avgivna till den svenska utrikesnämnden av ministern för utrikes ärenden 1941–1945. (Norstedts, Stockholm 1945)

Förhandlingarna 1945 om svensk intervention i Norge och Danmark (UD-dokument författat av Wilhelm M. Carlgren, publicerat 1957).

Meråkerbanen 100 år 1882–1982 (Historielaga i Stjørdalsdalføret 1982)

Milorg Område 13130 (Søndre Aker Historielag 1986)

Amblie, Svein: *Østlandets XU (ØXU). Norsk militær etterretning i Hedmark og Oppland under den annen verdenskrig* (Hovedoppgave, Universitetet i Oslo 1988)

Andersen, Anna: *"Rævhølet"* (Engerdal Museum 1982)

Brustad Nilsen, Grete: *På flukt gjennom Marker – Om flyktninge- og kurértrafikken 1940–1945 i norske og svenske grensetrakter* (Marker kommune 2000)

Buraas, Anders: *Fredlausheimen* (Opublicerat manus om den norske flyktingcentralen Kjesäter)

Edgren, Bengt: *Beredskapstiden 1939–1945 Idre-Särna* (Häfte med berättelser, pressklipp m.m., utgivet av B.E. 2000)

Elster, Helge: *Krigen i Finnmark 1944–1945* (Föredragsmanus)

Færøy, Frode: *Frigjøringen* (Temahäfte utgivet av Norges Hjemmefrontmuseum, Oslo 1995)

Gandrud, Einar: *Minner fra krigsårene* (Personlig berättelse 1994)

Gjerdrum, Tove & Lundberg, Nils Harald: *Flukten fra Norge – Grensetrafikken øst for Oslo 1940–45* (Norske Grenselosers Museum 2000)

Hansen, Kåre Petter: *Våpentjenesten i Milorg D. 13 1940–45* (Hovedoppgave, Universitetet i Oslo 1986)

Hauge, Jens Chr.: "Forsvaret av Norge i 1940 – Hva betydde det? – 50 år etter" (Föredrag i Oslo Militære Samfund 2 april 1990)

Hauge, Jens Chr.; "Synspunkter på det militære samarbeidet Norge–Sverige under krigen" (Föredrag första gången 1988, publicerat i *Norsk Militær Tidsskrift* 5/1993)

Hermansson, Bengt: *Den norska motståndsrörelsens kamp i Österdalen* (Häfte med diverse artiklar och pressklipp)

Herrington, Ian: *The Special Operations Executive in Norway 1940–1945: Policy and operations in the strategic and political context* (Doktorsavhandling, School of Historical and International Studies, De Montfort University, Leicester 2004)

Johansson, Anders: "Håndslag från Sverige till Norge 1942–45" (*Presshistorisk Årsbok* 2008, utgiven av Svensk Presshistorisk Förening)

Johansson, Lars-Åke: *Kriget i den neutrala zonen 1939–1945* (Opublicerat manus)

Johs. Larsen: *Mine opplevelser fra krigen 1940–1945* (Personliga minnen 1987)

Leifland, Leif: *SOE och Sverige* (Kungl. Krigsvetenskapsakademiens handlingar och tidskrift, nr 1 1995)

Løken, Einar: *Opphold i Sverige november 1943–mai 1945* (Personlig berättelse)

Molander, Pia: "Intelligence, Diplomacy and the Swedish Dilemma: The Special Operations Executive in Neutral Sweden, 1939–1945" (*Intelligence and National Security*, Vol. 22, No. 5, Oktober 2007).

- Odner, Per: *NN Out of Night and Fog* (Häfte utgivet på eget förlag, Australien 1999)
- Orander, Sigvard: "Fiskarudden under andra världskriget" (*Lidingöboken 2008*, utgiven av Lidingö hembygdsförening)
- Sæter, Svein: Angjevaren Dr. Harry alias dr. Ingolf Andresen (Opublicerat manus daterat mars 2000)
- Thun, Krister: *Svenska bilder av Norge. En studie av myndigheternas förhållande till svensk press 1940–1945* (Magisteruppsats i historia, Stockholms universitet 2001)
- Thun, Krister: "C-byråns verksamhet i Norge 1939–1945 – sedd ur ett försvaringsperspektiv", C-uppsats publicerad i *Kvalificerat hemlig. Fyra studier om svensk underrättelsetjänst och underrättelsetjänst i Sverige* (Förvarshögskolan, Stockholm 10/2002)
- Tøsse, Sigvart: *Sabotaje mot jernbanen i Nord-Trøndelag under 2. verdenskrig* (Nord-Trøndelag historielag årsbok 1983)

ILLUSTRATIONERNA i boken publiceras tack vare hjälp av följande personer:

Anna Andersen, Benedikter Akker, Sten Bråkenhielm, Olav Dille, Hagbard Falk, Kåre Gramer, Per Gramer, Joakim Gröndin, Anders Holmström, Bror Högfeldt, Marianne Högfeldt, Aud Jahren, Jon Vegard Lunde, Karen Næss, Kåre Santesson, Rune Skoglund, Hans Peter Styren, Svein Sæter, Thomas Welander, Pär Westin, Dick Zeiner-Henriksen.

Följande institutioner har också ställt upp:

Forsvarsmuseet, Forsvarets Forum och Hjemmefrontmuseet i Oslo samt svenska Riksarkivet (Arninge).

PERSONREGISTER

f = Följande sida

ff = Följande sidor

A

ABRAHAMSEN, Abel, norsk-judisk student, flykting 101
ABRAHAMSEN, Herman, köpman, far till Abel och Leopold 101
ABRAHAMSEN, Leopold, dekoratör 101
ABRAHAMSEN, Mirjam, gift med Herman och mor till Abel och Leopold 101
ACKERFELDT, Allan, svensk frivillig i Norge 1940 26ff, 32
ADLERCREUTZ, Carlos, chef svenska försvarsstabens underrättelsetjänst 17, 58f, 200
AHLBERG, Wilhelm, kriminalpolis i Östersund 269
AHLMANN, Hans W:son, svensk geograf och glaciolog, ambassadör 232, 319
AHLMANN, Eira "Lillemor", f. Harloff, hustru till Hans W:son Ahlmann 232
AHLSON, Gösta, svensk gymnastikdirektör, Grini-fånge 96f, 114
AHLSTRØM, Henry, korpral "polistrupperna" 287ff, 295, 332
AMLIE, Astrid Lange, norsk läkare, motståndskvinna, täcknamn "Else" 96, 112, 114
ANDERSEN, Asbjørn 297
ANDERSEN, Edgar 296ff
ANDERSEN, Johan, disponent, motståndsmän, Halden 161
ANDERSEN, Odd 299

ANDERSEN, Ottar, norsk motståndsmän 257f

ANDERSEN, Thorleif, norsk sabotör – SOE 66, 70

ANDERSSON, Conny, svensk frivillig i Spanien, Finland och Norge m.m. 156, 178, 182, 196f, 250

ANDERSSON, Werner, svensk bonde, svärfar till Asbjørn Dille 279

ANDREASSON, Gustav "Gösta", svensk tullare 151, 196

ARNESSEN, Erling, norsk flykting 243

ASK, Fin, norsk elitsoldat 280f, 286, 309

AULÉN, Gustaf, biskop Strängnäs stift, professor, författare m.m. 110

AXELSSON, Hilmer, svensk skogvaktare, agent för Norge 251

B

BAGGE, Gösta, högerledare och statsråd 78

BALCHEN, Bernt, norsk-amerikansk flygöverste 147f, 150, 153, 155, 190, 238

BARSTAD, Tor Arne, norsk historiker 20, 51, 54

BEKKELUND, Magne, norsk lokalhistoriker 292

BENCKERT, Gösta, svensk officer och frivillig i Norge 1940 29ff, 156

BERG, Ole, överste, norsk motståndspionjär, täcknamn "Topsy" 90, 190

BERGE, Anders, svensk historiker 10

BERGENDAHL, Lars, norsk skidåkare, kurir 181, 239, 254, 305, 310

BERGENDAHL, Lauritz, norsk skidåkare, släkting till Lars Bergendahl 245

BERGGRAV, Eivind, biskop Oslo 110

BERGGREN, Jan, Tullmuseets f.d. chef, författare 9, 169, 321f

- BERGH, Sverre, norsk agent och student i Nazi-Tyskland 227
- BERGMAN, Ingebrikt, bonde, riksdagsman m.m. Jämtland 268
- BERGMAN, Johan, svensk professor och riksdagsledamot 57
- BERGMAN, Olof, landsfiskal Jämtland 183ff, 202ff, 263, 267ff
- BERGQUIST, Thorwald, svenskt statsråd 98
- BERGSTROM, Ingvar, svensk C-byrå-agent Västsverige 250
- BERGSTROM, Kurt, byråchef svenska Socialstyrelsen 249
- BERGSTROM, Margit, svensk kurir för Norge 325
- BERNADOTTE, Folke, svensk greve och officer 29, 95f, 168, 215f, 320f
- BERNTSEN, Odd, norsk sabotör, flyktinglots, ”polissoldat” m.m. 21ff, 43, 314f, 321
- BEVÉ, Carl-Ragnar, svensk officer, frivillig i Finland, agent i Norge 37ff
- BJÖRCK, Johan Manfred, svensk frivillig i Norge 1940 28
- BJÖRK, Paul, SAP-ombudsman, sportredaktör och agent 263ff, 269f
- BLOMÉR, Axel, landsfogde Dalarna 170ff, 175ff, 181f
- BOHEMAN, Erik, kabinetssekreterare UD 7f, 51, 313
- BORGEN, Johan, norsk författare 116
- BORGERSRUD, Lars, norsk historiker 286, 328
- BRANDT, Willy, tysk-norsk agent, kurir, journalist, författare m.m. 16, 74, 76, 79, 81ff, 110, 190, 287
- BRATLAND, Per, norsk underrättelseman 178
- BREWSTER, William Reed, brittisk löjtnant, sabotör 210, 213ff
- BRODERSEN, Arvid, norsk motståndsmann, sociolog 119, 329
- BRUN, Jomar, norsk professor, konstruktör vid Rjukankomplexet 217, 221, 225ff
- BRUNDIN, Sven, svensk sabotör 66, 69f
- BRUNVOLL, Gunnar, flykting 93ff, 114
- BRUNVOLL, Jonas, far till Gunnar Brunvoll, annonschef 93
- BRUNVOLL, Jonas, bror till Gunnar Brunvoll 93
- BRUNVOLL, Kirsten, mor till bröderna Brunvoll 93
- BRYHN, Asbjørn, norsk polis i Oslo – och Stockholm 102
- BRYNTESSON, Betsy, svensk mottagare av flyktingar 326
- BRÅDFORS, Helge, C-byrå-agent Västsverige 250
- BULL, Jens, Norges sändebud i Stockholm 13, 50f, 206
- BURÅS, Ola, norsk gränslots och kurir 152
- BURÅS, Eli, hustru till Ola Burås 152
- BØ, Olav, norsk författare och professor 258f
- BØHMER, Finn, norsk ”polissoldat” 292

C

- CANARIS, Wilhelm, tysk amiral, chef för militära underrättelsetjänsten Abwehr 83f
- CAPPELEN, Didrik, pionjär i hemmefronten, högerpolitiker 107, 109f
- CAPPELEN, Gudrun, hustru till Didrik Cappelen 107
- CARL, svensk prins 194
- CARLGREN, Wilhelm A., arkivchef svenska UD, historiker 20, 47

CARLSSON, Eric "Napoleon", svensk droskägare, agent för Norge 179f, 326f
CAUSER, Malcolm, brittisk sabotör 210, 214, 216
CHURCHILL, Winston, premiärminister, Storbritannien 7, 18, 27, 36f, 65, 211, 337
CHRISTENSEN, Reidar, norsk agent 203
CRAIG, Donald, brittisk sabotör 211, 214

D

DAHL, Ørnulf, norsk officer, chef militärkontoret MI-2 Stockholm 247f
DANKWORT, Werner, tysk ambassadråd i Stockholm 71
DEHLGREN, Sten, chefredaktör m.m. *Dagens Nyheter* 324f
DEINBOLL, Peter, norsk sabotör 219
DEINBOLL, Petter Blessing, norsk ingenjör, far till Peter Deinboll 219
DICKSON, James, riksdagsman, hovman, agent för C-byrån 16f, 24ff, 32, 38, 43, 77ff, 83f, 165, 192ff, 268
DICKSON, Vanja, hustru till James Dickson 25f, 192, 195, 197
DIETL, Eduard, tysk officer 278
DIETZ, Bjarne, motståndsmän, journalist, diplomat 160f, 165ff, 323
DILLE, Asbjørn, norsk officer 278ff, 284, 286, 312, 314f, 330
DILLE, Ingrid, f. Wernersson, hustru till Asbjørn Dille 279
DILLE, Olav, son till Asbjørn Dille 280, 314f, 330
DITLEFF, Niels Christian, norsk diplomat 320
DOBBLAR, Orvar, norsk frivillig i Finland 38
DOUGLAS, Kirk, skådespelare i filmen "Hjältarna från Telemark" 150

von DÖBELN, Georg, svensk officer, chef för försvarsstabens kontraspionage ("inrikesavdelningen") 83
DREVSJØMOEN, Gustav, norsk agent 255

E

EDGREN, Bengt, fjärdingsman Idre, Dalarna 177, 181f, 255, 327
EDGREN, Lisa, hustru till Bengt Edgren 257, 327
EDVINSON, Hans, biträde åt landsfiskal Åke Hiertner 88, 104
EDVINSSON, Paul, skogsförman i Värmland 151
EDVINSSON, Rut, hustru till Paul Edvinsson 151
EGGE, Bjørn, norsk flykting, nazi-tysk krigsfånge 92
EGGEN, Hans Peter, norsk kurir, täcknamn "Yngvar" 255f
EHRENSVÅRD, C.A., svensk officer, försvarsstabschef 25, 197, 205, 311
EKEHEIEN, Kristian, norsk polisman och kurir 320
EKELUND, Karl-Erik, svensk officer 148, 158
EKSTRÖM, Martin, svensk överste, nazistsympatisör 194
ELIASSON, landsfogde Västernorrlands län Härnösand 203
ENG, Hans, nazist, Quislings privatläkare 275
ENGELBERG, Reidar, norsk motståndsmän och officer 187, 189
ENGELBREKTSON, Ernst, svensk tullare 141, 223, 237
ENGZELL, Gösta, chef svenska UD:s rättsavdelning 13, 50, 128
ERICSON, Lillie Christina, gift med Carl Matthiesen 95f

ERIKSON, Erik Gustav, svensk-norsk bonde, far till Georg och Konrad Erikson 257

ERIKSON, Georg, norsk kurir, bror till Konrad Erikson, täcknamn ”Markus” 256, 292f

ERIKSON, Konrad, norsk agent och kurir 181, 254ff, 293

ERIKSSON, Benkt, svensk kurir för Norge 298

ERIKSSON, Bernhard, riksdagsman (S) och landshövding 253

ERIKSSON, Sven G, f.d. lektor, historiker 87, 101, 104, 131, 259

ERLANDER, Tage, statssekreterare och statsråd 77, 98, 100, 170ff, 207, 326

ESMARCH, August, norsk diplomat 56

EUGEN, svensk prins 111

EVANS, Bob, brittisk sabotör 214f

EVANS, Edward, brittisk amiral och marinattaché i Stockholm 27

F

FAGERHOLT, Svend, norsk tullare, motståndsmän 162, 164

FALK, Hagbard, norsk kurir 36f, 183ff, 188f, 191, 315

von FALKENHORST, Nikolaus, tysk general och ÖB i Norge 261

FEHN, Åke, norsk revyförfattare 125ff

FEVIK, Ragna, flykting och flickvän till Willy Jutzi 98f

FLYGHED, Janne, svensk professor och expert på säkerhetslagstiftning 61

FONTANDER, Björn, TV-producent och författare 173, 182, 271

FREDRIKSEN, Johan Marius, norsk flykting, fånge i Tyskland 52

FRIHAGEN, Anders, norskt statsråd 74ff, 79f

FRISVOLD, Paal, norsk officer och Milorg-pionjär 68, 72

FRØYLAND, Gunvald, norsk sabotör 66f, 70

FURTENBACH, Börje, svensk officer och krigshistoriker 34

FÄLTH, Thorsten, landsfiskal, Charlottenberg 99

G

GAMST, Einar, norsk officer 31

GARDSJÖ, Oscar, svensk tullare 77, 179

de GEER, Gerard, professor, geolog 230

GETZ, Peter, norsk sabotör 219

GERHARDSEN, Einar, norsk politiker 75, 79, 119, 326

GJELSVIK, Tore, norsk motståndsledare 218

GJENNESTAD, Henry, norsk journalist 55ff, 74

GJEVERT, Aksel, skogsarbetare, smugglare av *Håndslag* 117

GOLDSCHMIDT, Victor, norsk professor 223, 225ff, 330

GOUBONINA, Marina, ryskfödd ballerina i Oslo 102

GOUDE, Nils, LO-ombudsman 320

GRAM, Gregers, norsk motståndsmän, sabotör 238, 273, 275

GRAMER, Kåre, norsk sabotör, täcknamn ”Kristen” 283f, 286, 305ff, 312, 328

GREEN, Gotthard, landsfiskal Syslebäck, norsk agent 252, 309

GRIMNES, Ole Kristian, norsk författare och historieprofessor 20, 233

GRONG, Thorleif, norsk sabotör 219

GROTH, Henrik, norsk förlagsman, central distributör av *Håndslag* 117ff

GRUNDSTRÖM, Axel, fjärdingsman
Värmland 251

GRUNDSTRÖM, Oscar, skogsarbetare
Värmland, son till Axel Grundström 251

GRÜNER-HEGGE, Elena (Siss), f.
Feinsilber, nosk flyktig 228f, 231

GRØTTUMSBRÅTEN, Johan, kurirchef,
täcknamn "Skigutt" 115, 242, 244ff,
258f, 290, 320

GRØTTUMSBRÅTEN, Peder, bonde,
skidåkare, far till Johan Grøttumsbråten
245

GULBRANSON, Ellen, f. Nordren,
operasångerska, mormor till Hans Peter
Styren 277

GUNDERSEN, Siggen, norsk
"polissoldat" 292

GUSTAV V, kung av Sverige 45

GUSTAF ADOLF, svensk arvprins 326

GUSTIN, Maurits, sjukvårdare och agent
263, 265

GÜNTHER, Christian, svensk
utrikesminister 33f, 44ff, 78, 111, 113

GÅSEBY, Arthur, norsk agent och kurir,
täcknamn "Bonden" 108, 130

GÖRING, Hermann, tysk naziledare
194, 230

H

HADENIUS, Stig, professor,
presshistoriker 325

HAMBRO, Carl J, norsk högerpolitiker,
stortingspresident 197f

HANSEN, Agnes, f. Collin, svensk mor
till Nils Luihn Hansen 294

HANSEN, Haakon, far till Nils Luihn
Hansen 294

HANSEN, Nils Uhlin, norsk idrottsman,
officer och sabotör 293f

HANSSON, Per Albin, svensk
statsminister 7, 46, 77, 97, 100, 110

HANSSON, Orr-Helmer, svensk tullman
Värmland 290, 309

HANSTEEN, Kirsten, norsk fredsaktivist,
statsråd, änka efter Viggo Hansteen 119

HANSTEEN, Viggo, norsk jurist,
fackföreningsman, avrättad 1941 119

HARALD, norsk arvprins och kung 23

HARRIS, Richard, skådespelare i
"Hjältarna från Telemark" 150

HARTMANN, Paul, norsk finansminister
78, 88

HARTVIG, Jane, norsk kulturperson,
uppväxt i Koppom, Värmland 104

HASSEL, Odd Hassel, norsk
vetenskapsman och professor 224ff

HAUG, Thorleif, norsk skidåkare 245

HAUGE, Jens Christian, chef för Milorg
286, 329

HAUGEN, Tor, norsk kriminalpolis,
verksam i Stockholm 190, 235, 239

HAUGLAND, Knut, norsk
motståndspionjär, täcknamn "Primus"
123f, 141f, 216, 219

HAUGSNES, Lars, norsk agent 266

HAUKELID, Knut, norsk
motståndspionjär, "Bonzo" 149f, 168,
218, 222, 330

HEED, Vidar, svensk tullare och agent
för Norge 321f

HEDEMANN, Reidar, journalist,
diplomat, kurirchef vid Pressekontoret
76, 176, 180, 315

HEDIN, Sven, svensk upptäcksresande
269

HEGGBRENNNA, Olaf, norsk
motståndsmann 290

HEGGERNES, Johan, norsk agent och
lokförare 263

HEIDENREICH, Karl Nicolai,
jägmästare, norsk agent 251

- HEIMBECK, Johannes, norsk läkare, motståndspionjär 17, 75, 192ff
- HENRIKSEN, Hans Peder, norsk officer, kommandörkapten 78
- HELLSTRÖM, Frans, svensk sabotör 64, 66f, 69f, 72, 219
- HELSET, Olaf, norsk officer och grundare av Milorg, täcknamn ”Konsulen” 68, 79, 90, 245f, 248, 258f
- HERDAHL, Sverre, norsk motståndsmän 136
- HERLOFSON, Johanne, norsk skribent 146, 154f, 158
- HERRINGTON, Ian, brittisk krigshistoriker 64, 66, 72f, 288
- HEYERDAHL, Thor, norsk motståndsmän 123, 154, 158
- HIDEMARK, Ove, svensk slottsarkitekt 11
- HIERTNER, Åke, svensk landsfiskal 15, 85ff, 97ff, 101ff, 108, 124, 243
- HITLER, Adolf, nazi-tysk diktator 8f, 17f, 22, 24, 32f, 36, 42, 46, 49, 57, 62, 65, 68, 75, 84, 117, 119, 137, 154f, 158, 193, 198f, 201f, 209, 216, 225ff, 269, 304, 319, 324, 329
- HJELTNES, Guri, norsk professor, historiker, författare 324f
- HJERPE, Erik, svensk landsfiskal 242ff, 250, 315
- HOEL, Adolf, norsk nazist, professor, rektor för Universitetet i Oslo 228f
- HOLMSTRÖM, Anders, svensk landsfogde 86f, 89, 233
- HOLMSTRÖM, Anders, svensk läkare 146, 158
- HOLST, Johan M., norsk läkare, professor 89f
- HOLST, Kai, norsk agent och motståndsmän 284, 305
- HOLST, Peter, norsk student, flykting, son till Johan M. Holst 85, 87, 90f, 93ff
- HOLTH-LARSEN, Bjarne, norsk agent och kurir, ”Nr 67” 31f, 36, 134ff, 143, 147, 153, 158, 235, 237, 241, 254, 308
- HOVDAN, Alfhild, norsk motståndskvinna, täcknamn ”Blåskjell” 116
- HUMMEL, David, svensk distriktsläkare, agent för Norge 263, 269ff
- HAAKON VII, kung av Norge 13, 22, 32, 43ff, 54, 123, 170, 196f, 294
- HÄGGBLAD, Artur, svensk skidåkare och sporthandlare 252ff, 266
- HÖJER, Axel, chef svenska Medicinalstyrelsen 194
- HÖJER, Karl, generaldirektör svenska Socialstyrelsen 249
- I
- ISAKSSON, David, svensk landsfiskal 170ff, 175f, 178, 180f, 255ff, 310, 326f
- J
- JACOBSSON, Ulla, filmskådespelare i ”Hjältarna från Telemark” 150
- JAHREN, Arne, norsk ”polissoldat” 292
- JANSSON, Arvid, chef svenska interneringslägret Långmora 55
- JANSSON, Viktor Emanuel, svensk skogvaktare, norsk agent 251
- JENSEN, Hans Jensen, tysk kärnfysiker 224ff
- JERNBERG, Emil, pensionatsinnehavare, Stockholm 126, 189
- JOHANSON, Arvid, stortingsman, författare 296
- JOHANSSON, Sven-Erik, agent för Norge 138ff, 169, 312
- JOHANSSON, Gudrun, hustru till Sven-Erik Johansson 138
- JONASSON, Gothard Ferdinand Jonasson, svensk tullare 166

JOHNSON, Eyvind, författare, ansvarig utgivare *Håndslag* 16, 114, 319

JOVINGE, Torsten, konstnär 112

JUDÉN, Einar, norsk kurir 136, 143, 223f, 226f, 234ff

JUNG, Helge, svensk officer och ÖB 83

JUTZI, Willy, tysk desertör, dödsoffer vid gränsdrama i Värmland 98ff

JÄRTE, Otto, högerpolitiker, redaktör Svenska Dagbladet 197

K

KARLSSON, Agnes, skobutiksinnehavare, fästmö till Fritz Olsson 163f

KARLSSON, Ragnar, bonde, ägare av Åhlby gård på Ekerö 277

KARLSSON, Nils, "Mora-Nisse", svensk skidåkare 45

KELLSTRÖM, Björn, svensk idrottsman och uppfinnare 254

KEITEL, Wilhelm, tysk general 215

KIRKERUD, Arne, norsk agent och kurir 39f, 43

KLEIN, Kai, norsk-judisk flykting 102

KNUTSEN, Johannes, medarbetare i *Alt for Norge* 106

KOLLONTAJ, Madame, sovjetiskt sändebud i Stockholm och Oslo 102, 194, 321

KORSSJÖN, Ingvald, norsk-svensk bonde 327

KORSSJÖN, Margareta, hustru till Ingvald 327

KNUDSEN, Walther, norsk läkare 276

KNUDSEN, Anne-Cathrine, hustru till Walther Knudsen 276

KRISTIANSEN, Fritjov, norsk kurir 189

KRISTIANSEN, Kolbjørn, norsk kurir 189

KROG, Eli, hustru till Helge Krog, distributör av *Håndslag* 116

KROG, Helge, norsk författare 116

KROGH, Ella, norsk sjuksköterska 155

KROGVIG, Baard, norsk kurir 74ff, 83, 323

KUGELBERG, Bertil, SAF-direktör 320f

KVIBERG, Kjell, norsk motståndsmann, journalist 115f

L

LARSEN, Alf, norsk överingenjör vid Rjukan 150

LARSEN, Bjarne, norsk flykting, kurir 183ff, 189

LARSEN, Johannes, norsk soldat, tacknamn "Jacob Rustad", "Herman" 253, 284ff, 309, 312

LARSEN, John, kontaktman *Alt for Norge* 106

LARSEN, Leif, "Shetlands-Larsen", norsk militär och motståndsmann 146, 211ff

LARSEN, Ole, smugglare av *Håndslag* 117

LARSMO, Ola, svensk författare 52, 104

LARSSON, Arthur, svensk lanthandlare 309

LARSSON, Ivan, SAP-ombudsman och agent 263ff

LEIRFALL, Jon, norsk agronom och politiker, "godsägare" på Målsåker 267f

LEMKOW, Tutte, norsk-judisk flykting, balettdansare 102

LIND, Torsten, svensk meteorolog och agent 269

LINDSJÖ, D.M., svensk generalfältläkare 194f

LIE, Trygve, norsk utrikesminister 76, 79f, 133

LILLEBØ, Sigrid Andrea, fästmö och senare hustru till Konrad Erikson 257
LILLEGJELTEN, Kristian, norsk motståndsman 253
LINDBOE, Kjell, norsk agent 266
LINDOW, Erik, svensk tullare 188
LINDTVEDT, Thorleif, utgivare av illegal avis 37
LINGE, Martin, norsk motståndsman och militär 65, 237
LISLEGAARD, Sverre, norsk lensmann, agent och flyktinglots 108
LJUNGSTRÖM, Gustaf, svensk polismästare 126, 128
LJØNER, Viggo, norsk kurir 320
LORENTZEN, Henriette Bie, norsk motståndskvinna 118f, 122
LORENTZEN, Øyvind, norsk agent och kurir, make till Henriette Bie Lorentzen 118
LUDVIGSEN, Finn, kapten inom naziska gränspolis 289ff
LUIHN, Hans, agent, redaktör illegala aviser, täcknamn "Andreas" 115ff, 119f, 122
LUNDGREN, Nils, svensk frisör, agent för Norge, politiker 265
LYBERG, Wolf, svensk sportjournalist 253
LÖFVENHOLM, G.H., svensk landsfiskal 188
LØFSNES, Knut, norsk agent 327
LÖFSTRÖM, Ivar, svensk tullare, agent för Norge 172f, 175
LØKSE, Egil, norsk motståndsman, täcknamn "Jim" 301

M

MALLET, Victor, brittiskt sändebud i Stockholm 72

MANN, Allan, svensk frivillig i Finland och Norge, kurir m.m. 16, 30ff, 36, 41ff, 144ff, 254, 308, 330
MANN, Mary, hustru till Allan Mann, f. Moen 156f
MANUS, Max, norsk elitsoldat, sabotör 14, 31, 127, 238, 241
MARTHINSEN, Karl, norsk nazist, chef för Statspolitiet 258, 273ff, 303, 322
MATTHIESSEN, Carl, grundare och VD AB Banan-Kompaniet 95f
MELBERG, Haakon, "E10", norsk motståndsman 297, 300
MEDIN, Martin, svensk överkonstapel 82, 243f
MENDELSON, Isak Mendel, norsk-judisk flykting 102
MILLAR, William, brittisk agent i Stockholm 67, 70
MINELL, Gösta, svensk landsfiskal 250, 322
MOBERG, Per Anton, svensk tullare, agent för Norge 169, 175, 321
MOSSBERG, Eije, svensk statssekreterare 171, 181f, 277
MUNTHE, Gustaf, svensk museichef, chef C-byrån i Västsverige 17, 27f, 198f, 250
MUNTHE, Malcolm, brittisk agent och officer 67f, 71f, 145ff, 262
MURRAY, Malcolm, svensk officer 30, 148
MYRHOLM, Gustav, svensk bonde, agent för Norge 179f, 326
MYRVOLD, Kermith, lokalhistoriker 87, 104, 332
MÄRTHA, kronprinsessa av Norge 23
MÖLLER, Gustav, svenskt statsråd, social- och polisminister 77f, 87, 100f, 170, 207, 267, 342

MØRLAND, Per, norsk journalist 125, 127

N

NAUCLÉR, Reinhold, svensk överläkare 230

NERMAN, Ture, svensk publicist 82, 105, 109, 116, 208

NIELSEN, Roy, norsk motståndsmän, sabotör 273

NIKLASSON, Orvar, svensk folkskollärare 162

NILSEN, Odd, norsk sabotör 219

NILSSON, Arne, svensk droskägare, agent för Norge 136f, 153

NILSSON, Astrid, svensk sköterska och agent för Norge 326

NILSSON, Östen, bankkamrer och agent för Norge 135ff

NILSSON, Karin, hustru till Östen Nilsson 136

NORDMARK, Gustav, svensk tullare, agent för Norge 40, 251, 321

NORDSTRÖM, Albin, svensk landsfiskal 52, 120

NOREGER, Finn Clausen, norsk motståndsmän 243

NORLANDER, Helge, svensk brukspatron 97

NYBERG, H.A., brittisk officer major 288

NYGÅRD, Gudmund, norsk sabotör 66, 69f

NYGAARDSVOLD, Johan, norsk statsminister 79f, 231

O

ODNER, Per, norsk motståndsmän 243

OHLSÉN, Einar, motståndsmän, bror till Fritz Olsson 163f, 166

OLANDER, Gösta, Vålådalen, idrotts pionjär 153, 254

OLANDER, Olga, hustru till Gösta Olander 153, 254

OLAV, kronprins och kung av Norge 43f, 196f, 326

OLSEN, Henning, norsk sabotör 66

OLSEN, Martin, norsk motståndsmän 282

OLSEN, Rolf Jørgen, norsk motståndsmän, täcknamn "Roar" 282f, 301

OLSEN, Siggen, medarbetare i *Alt for Norge* 106

OLSSON, Fritz, svensk tullare och agent, agent för Norge 160ff, 168f, 321

OLSSON, Lina, syster till Ola Olsson 320

OLSSON, Ola, svensk bonde, agent för Norge 320f

OLSSON, Kjell-Åke, svensk filmproducent 94

OTTOSEN, Kristian, norsk koncentrationslägerfånge, författare 228f, 231

OTTOSSON, Arvid, svensk säkerhetspolis 176, 233, 252, 278

P

PALM, Thede, svensk underrättelseman C-byrån 252, 344

PALME, Sven Ulric, svensk historiker och publicist 208

PARROT, Joe, bitr. brittisk pressattaché 57f

PAULSON, Robert, svensk statstjänsteman, tysk spion 130

PEHRSSON, Erik, svensk droskägare, agent för Norge 251

PERS, Anders Yngve, chefredaktör
Vestmanlands Läns Tidning 109
PERSDATTER, Kari, mor till Georg och
Konrad Erikson 257
PETERSÉN, Carl, svensk officer, chef för
C-byrån 17, 174, 198, 200, 202f, 205f,
209
PETROW, Richard, brittisk
krigshistoriker och författare 20f, 35
PIHL, Ola, svensk fackföreningsman 250
POSSE, Emelie, grevinna, pro-allierad
aktivist 16, 105, 110f, 122, 210, 319
POUSETTE, Joseph, svensk officer och
underrättelseman 210ff, 220f
PRYSER, Tore, norsk krigshistoriker,
professor och författare 98, 182, 324

Q

QUENSEL, Percy, svensk professor,
geolog 230
QUISLING, Vidkun, norsk major,
politiker 22, 49, 95, 106ff, 110, 115,
120, 125, 133, 179, 187, 228, 275, 278,
289, 300, 308

R

RAPPE, Axel, svensk general 46
RING, Daniel, "Nr. 12", motståndsmän
138, 237
RINNAN, Henry, norsk Gestapo-agent
37, 270, 301
RODE, Lauritz, norsk polismästare 22f
ROGNES, John, norsk kapten och
Milorg-pionjär 68
ROLFSEN, Wilhelm Münter, norsk
officer och motståndsmän 53
ROSBAUD, Paul, vetenskapsredaktör i
tyska Springerförlaget 227
ROTH, Stig, museiman, agent C-byrån
Västsvrige 17, 169, 209, 250, 319

RUGE, Otto, norsk general och ÖB 17, 57
RUUD, Birger, norsk skidåkare och kurir
254
RYHNINGER, Werner, svensk
spionåklagare 58f, 62
RØD, Ørnulf, norsk officer 32
RØNNEBERG, Joachim, norsk officer
och sabotör 218f
RØRHOLT, Bjørn, norsk motståndsmän
154ff, 158, 168, 330

S

SALA, Edmund, tysk underrättelseofficer
174f
SANDEMOSE, Aksel, dansk-norsk
författare 87, 89
SANDERSEN, Oddvar, norsk
motståndsmän 282
SANTESSON, Gerd, svensk-norsk
motståndskvinna, "Mosse", "Faktum"
16, 96, 101f, 105, 109ff, 117, 119f, 325
SANTESSON, Kåre, skådespelare, son
till Gerd Santesson 16, 105, 112f, 122
SANTESSON, Olle, gift med Gerd
Santesson 111, 118
SCHEFLO, Inge, norsk journalist,
fackföreningsman och agent 76, 79, 81,
83
SCHULTZ-HAUDT, Rolf, norsk läkare,
motståndsmän 21f, 24
SCHUMACHER, Ragnar, svensk kapten
och underrättelseofficer 56
SCHÖQVIST, Lennart, svensk redaktör,
agent för Norge 265
SEGERSTEDT, Torgny, chefredaktör
Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning
105f, 323f
SELANDER, J.A., chefredaktör
Eskilstuna-Kuriren 81, 109ff
SELL, Thomas, norsk flykting och
"polissoldat" 12f

SEMB, Carl, norsk läkare, Milorg-pionjär, tacknamn "Otto" 90, 155, 249

SEMENOV, Vladimir, rysk diplomat 194

SEVENDAL, Rolf, norsk motståndsmän, instruktör Ählby gård 284

SJETNE, Brunjulv, norsk underrättelseman, tacknamn "Hamre" 174f, 292, 327

SJÖSTEDT, Nils, svensk tullare och agent för Norge 97, 169, 321f

SKINNARLAND, Torstein, norsk sabotör 219

SKJÆRPE, Helge, norsk "polissoldat", bror till Rasmus Skjærpe 205

SKJÆRPE, Paal, bror till Rasmus Skjærpe, agent 205

SKJÆRPE, Rasmus, norsk agent 204

SKJÆRPE, Rasmus, norsk agent, far till Rasmus Skjærpe jr 204

SKOGLUND, Albin, norsk agent, Håkerudtomta 132ff, 136, 140ff, 153, 237

SKOGLUND, Alma, hustru till Emil Skoglund 134, 153, 237

SKOGLUND, Emil, gårdsbrukare Håkerudtomta 132

SKOGLUND, Rune, norsk kurir, bror till Albin Skoglund 140ff, 158, 235, 241

SKÅRET, Oddleif, norsk agent 177ff, 182

SKÅRET, Bjørn, norsk författare, son till Oddleif Skåret 178f, 182

SKÖLD, Per Edvin, svensk försvarsminister 311

SMITH-KIELLAND, Ingvald, norsk officer och militärattaché i Stockholm 78, 207

SOLBERG, Halvor, norsk professor 228, 232

SPÅNGBERG, August, järnvägsarbetare, riksdagsledamot och agent för Norge 82, 250, 261, 322

SPÅRE, Karolina, pensionatsinnehavare Arvika 137

SPÅRE, Olle, son till Karolina Spåre 137

STELTZER, Theodor, tysk antinazist, officer, smugglare av *Håndslag* 119, 328f

STENERSEN, Tor, norsk motståndsmän 282f

STENGÅRD, Ulf, svensk amanuens 197

STEWEN, Martin, finländsk överste, försvarsattaché 205

STORSVEEN, Arvid, norsk underrättelsechef, tacknamn "Simensen" 174, 203f

STORSVEEN, Erik, norsk agent, bror till Arvid Storsveen 203f, 266f

STREINER, Rudolf, österrikare, desertör från tyska armén 171f

STRÖM, Fredrik, svensk riksdagsman och publicist 109f

STYREN, Hans Peter, norsk motståndsmän, tacknamn "Timo" 273ff, 286, 297, 299f, 311f

STYREN, Ulf, företagare, far till Hans Peter Styren 276

SUESS, Hans, österrikisk kemist och kärnfysiker 224ff

SUNDE, Asbjørn, norsk motståndsmän, tacknamn "Osvald" 283

SUNDLO, Konrad, norsk officer 278

SVEDER, Helmer, herrekiperingsinnehavare, agent för Norge 135ff, 235, 319

SVEDER, Lars Erik, son till Helmer Sveder 137, 143

SVENDSEN, Olav, chef norska Rettskontoret i Stockholm 61, 130

SVENSSON, E., svensk tullare 177

SVENSSON, Gunnar, busschaufför Gunnarskog, agent för Norge 136f

SVENSSON, Ernst, svensk urmakare i Oslo, nazi-tysk fånge 97

von SYDOW, Gerhard, svensk landsfogde 161, 165

SYLEN, Jakob, norsk motståndsmän 253, 259

SYNNERGREN, Stig, svensk underrättelseofficer 312

SÆTER, Einar, norsk agent och kurir, täcknamn "Kristian" 87, 119ff, 268ff, 330f

SÆTER, Svein, norsk författare och journalist, son till Einar Sæter 221, 233, 259

SÖDERBLOM, Staffan, chef svenska UD:s politiska avdelning 71

SÖDERMAN, Harry, svensk docent i kriminalteknik, "Revolver-Harry" 120f, 153, 207, 277, 288, 329

SØNSTEBY, Gunnar, norsk legendar som motståndsledare 5, 14, 123ff, 138, 140ff, 189, 219, 223f, 235ff, 241, 273, 310

T

TAU, Max, norsk kulturperson, förlagschef, judisk flyktning i Sverige 103

TALLAKSEN, Edvard, norsk motståndsmän, sabotör 275

TEBB, Leslie "Bill", brittisk sabotör 214

TEGNÉR, Torsten, svensk chefredaktör *Idrottsbladet* 253

TENNANT, Peter, brittisk pressattaché och agent 57, 288, 324

TERBOVEN, Josef, Nazi-Tysklands "rikskommissarie" i Norge 24, 49, 106f, 113, 115, 119

TERNBERG, Helmuth, svensk C-byrå 17, 38ff, 77f, 83, 200, 203, 205f, 268

THOMPSSON, Erik, svensk agent för Norge 120

THRONE-HOLST, Henning, norsk-svensk entreprenör 96

THUNBERG, Svante, svensk officer 144f, 157f, 324

THÖRNELL, Olof, svensk ÖB 260

TRANMÆL, Martin, norsk fackförbundsledare och politiker 75f

TRONSTAD, Leif, norsk elitsoldat 217f, 222f, 226, 231

TRØNDNES, Armand, norsk sabotör 66, 70

TSCHUDI-MADSEN, Stephan, norsk "polissoldat" 11

TVINNEREIM, Rasmus, norsk kurir 136, 235, 239, 310

TÖRNEMAN, Algot, agent C-byrå 171, 173ff

TÖRNEMAN, Axel, konstnär, far till Algot Törneman 173

TÖRNEMAN, Gudrun, f. Høyer-Ellefsen, mor till Algot Törneman 174

U

ULATEIG, Egil, norsk författare 292

ULSTEIN, Ragnar, norsk agent, historiker och författare 12, 92, 169, 233, 263, 268, 270f, 321, 329

UTHEIM, Trygve, fylkesman (landshövding), f.d. statsråd 85, 89, 91

V

VOLD, Gerd, norsk motståndskvinna, täcknamn "Truls" 98

W

WAGNER, Wilhelm, tysk officer, SS-chef i Oslo 229

WALDENSTRÖM, Martin, svensk företagsledare 230

WALLENBERG, Jacob, svensk finansman, agent för Norge, "Lea" 119, 329

- WALLIN, Olle, svensk polis 177, 255
- WELSH, Eric, brittiska underrättelseman 231
- WENDEL, S.O., svensk landsfiskal 86, 88f
- WESTMAN, K.G., svensk politiker, justitieminister 105, 109, 111
- WESTRING, Claes, svensk generalkonsul i Oslo 315
- WIESER, Franz, tysk desertör, österrikare 171
- WILHELM, svensk prins 97, 111
- WILHOLM, Erling, svensk landsfiskal 166
- WILSON, J.S., brittisk överste, chef för SOE 217, 221
- WRIGHT, Carl P., norsk högerpolitiker, motståndsmän 106ff, 239
- WAAL, Nic, även känd som Caroline Schweigaard Nicolaysen, norsk psykianalytiker, motståndskvinna 114, 116
- WEEBE, Axel, kyrkoherde, svenska Margareta kyrkan, Oslo 17, 97
- WELANDER, Carl-Gustav, svensk järnvägsarbetare, agent för Norge 261f
- WELANDER, Maria, norsk agent, farmor till Carl-Gustav Welander, 262
- WENNERGREN, Nils, svensk officer 34f
- WERGELAND, Hjalmar, norsk läkare 155f
- WESTERLUND, Maria, distriktsköterska, Charlottenberg 82
- WESTIN, Holger, svensk sabotör 66ff, 72f, 219
- WICHSTRØM, Adolf, norsk motståndsmän, distributör av *Håndslag* 115, 117f
- WIGGEN, Geirr, norsk språkforskare 259, 333
- WIKEBY, Johan, norsk flykting, ”polissoldat” 98
- WOHLIN, Nils, svensk generaltulldirektör 161
- WOLFBERG, Leiba ”Leif”, norsk musiker, jude och flykting 51f, 92
- WOLLEBÆK, J.H., Norges sändebud i Stockholm 7, 33
- WRIGHT, Carl P., norsk stortings- och motståndsmän 106ff, 239
- Z**
- ZACKRISSON, Gustav, svensk agent för Norge 177, 180ff, 326
- ZACKRISSON, Klara, hustru till Gustav Zackrisson 177, 180
- ZACKRISSON, Sten, son till Gustav och Klara Zackrisson 181f
- ZEINER-HENRIKSEN, Dick, norsk elitsoldat 272f, 275, 278, 281, 286, 301ff, 312
- ZETTERBERG, Kent, svensk historiker, professor 201
- ZETTERBLOM, Adolf, svensk järnvägsarbetare, agent för Norge 261ff
- ZETTERBLOM, Sture, son till Carl-Gustav Zetterblom 262f, 265
- Å**
- ÅLEBY, Åke, svensk tullare 151
- ÅS, Andreas, norsk motståndsmän 151
- ÅSLUND, Carl, svensk säkerhetspolis 290f
- AARESTRUP, Thorleif, medarbetare i *Alt for Norge* 106
- AASEN, Kristen, norsk officer, chef sabotörskolan Åhlby gård 278, 284, 309f

Ö

ØSTBY, Jon, norsk kurir 14, 181, 310

ØSTHAGEN, Sverre, norsk kurir 293

ÖSTLING, Johan, landsfiskal 172